

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐԱԿԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ТУМАНЯН

ИССЛЕДОВАНИЯ
И
ПУБЛИКАЦИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1985

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ,
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

A $\frac{11}{72545}$

4

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳՍ. Մ. Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ ՀՍՍՀ ԳՍ. տկադեմիկոս Է.Գ. Մ.
ԶՐԲԱՇՅԱՆ, բանասիրական գիտ. դոկտորներ Խ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱՋԱՐՅԱՆ,
Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Կիբիր հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրա-
կան գիտ. քեկնածուներ Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԸ, Ա. ՉԱՐԵՆՅԸ

Թ 95 Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարա-
կումներ, 4, ՀՍՍՀ ԳՍ. Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ. ինստ.,
/Պատ. խմբ. էդ. Մ. Զրբաշյան, Խ. Մ. Գյուլնազարյան,
Պ. Հ. Հակոբյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳՍ. հրատ., 1985,—391 էջ,
2 թ. նկ.:

Հատորի առաջին բաժնում զետեղված են գրականագիտական և
բանասիրական ուսումնասիրություններ՝ նվիրված Հովհ. Թումանյանի
գրական ժառանգությանը և հասարակական գործունեությանը: Ներկ-
րորդ բաժնում հրատարակվում են ցարդ անձանոթ հրապարակներ, ըն-
ծալագրեր և այլն: Առանձնակի հատորորություն է ներկայացնում
«Թումանյանի պատգամություններն ու նշումները Շեքսպիրի «Համլե-
տին» հայերեն թարգմանության 1894 թ. հրատարակության վրա»
հրապարակումը:

Նախատեսված է գրականագետների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

4603010200

Թ ————— 65—84

703 (02) —85

ԳՄԴ. 83. 3 21

8 Apr 1985

ԽՈՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

ՀՍՍՀ ԴԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտն ընթերցող հասարակայնությանն է ներկայացնում «Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածուի հերթական՝ չորրորդ հատորը:

Նախորդների նման, այս հատորը ևս բաղկացած է երկու հիմնական բաժիններից՝ «ուսումնասիրություններ» և «Հրապարակումներ»:

Առաջին բաժնում գետեղված են գրականագիտական և բանասիրական ուսումնասիրություններ՝ նվիրված Հովն. Թումանյանի գրական ժառանգությանը, հատկապես արձակին, և նրա հասարակական գործունեությանը: Այս ուսումնասիրությունները նորովի են ներկայացնում բանաստեղծի ստեղծագործությունը և նորահայտ վիստերի օգնությամբ ավելի հանգամանալից բացատրում նրա հասարակական գործունեության առանձին կողմերը:

Բազմազան ու հարուստ է երկրորդ բաժինը: Այստեղ առանձնակի հետաաfrրություն է ներկայացնում «Թումանյանի դիտողություններն ու ճշումները Շեքսպիրի «Համլետի» հայերեն թարգմանության 1894 թ. հրատարակության վրա» ընդարձակ հրապարակումը, որից պարզվում են մեծ բանաստեղծի սկզբունքները թարգմանչական արվեստի, նրա հայացքները դրամատիկական երկերի սպեցիֆիկ առանձնահատկությունների մասին. և նրա թարգմանչական մի շարք ծրագրերը. որոնք դժբախտաբար մնացել են անկատար:

Այս հատորում առաջին անգամ, հատուկ ընտրությամբ, հրապարակվում են Թումանյանի ստացած մի շարք նամակներ (1890—1899 թթ.), որոնց միջոցով ավելի հասկանալի են դառնում բանաստեղծի՝ տվյալ ժամանակահատվածի, կյանքն ու ստեղծագործությունը: Առանձին ենթաբաժին են կազմում Լ. Շանթի՝ Հովն. Թումանյանին գրած նամակները, որոնք գաղափար են տալիս երկու հայ դասականների հարաբերությունների, հայացքների, «վերնատան», որպես գրական խմբակցության, դեկավար սկզբունքների, ինչպես նաև Թումանյանի հասարակական գործունեության մասին XX դարի առաջին տասնամյակում:

Ինստիտուտը մտադիր է «Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ» ժողովածուի հետագա հատորներում շարունակել բանաստեղծի ստացած առավել կարևոր նամակների հրապարակումը:

Հատորի բոլոր հրապարակումները տպագրվում են համապատասխան ծանոթագրություններով:

Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններից կատարված մեջբերումները, բացի հատուկ նշվածներից, ֆաղված են բանաստեղծի երկերի ակադեմիական հրատարակությունից (վեց հատորով, 1940—1959): Մեջբերումների աղբյուրները նշվում են բնագրում, փակագծերի մեջ՝ ցույց տալով համապատասխան հատորն ու էջը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿԻ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

1

Հովհաննես Թումանյանի գեղարվեստական արձակը՝ նրա պատմը-վածքներն ու հեքիաթները տարածված ու սիրված են ժողովրդի կողմից ոչ պակաս, քան նրա պոեմներն ու բալլադները, բանաստեղծություններն ու քառյակները: Սակայն գիտական առումով Թումանյանի արձակը շատ ավելի քիչ է ուսումնասիրված, բացահայտված չեն նրա էական յուրա-հատկությունները, նրա տեղը հայ գեղարվեստական արձակի պատմու-թյան մեջ: Բանը նույնիսկ այն չէ, որ մենք գրեթե չունենք Թումանյանի արձակի պրոբլեմների առանձին և բաղմակողմանի մենագրական ուսում-նասիրություններ, որ արձակի քննությունը մինչև այժմ կատարվել է գե-րազանցապես գրողի ժառանգության ընդհանուր վերլուծության շրջանակ-ներում¹: Ավելի անհանգստացնող է այն, որ արձակը սովորաբար դիտվում է սոսկ իբրև Թումանյանի ստեղծագործության հիմնական բաժնի՝ պոե-զիայի պարզ շարունակություն, իբրև նույն մոտիվների ու թեմաների, գա-ղափարական և գեղարվեստական նույն սկզբունքների մարմնավորում ար-ձակ խոսքի միջոցով: Մինչև այժմ փորձ անգամ չի արվել քննելու և՛ բնու-թագրելու Թումանյանի արձակն իբրև ինքնուրույն ամբողջություն, իբրև

¹ Նշենք Թումանյանի արձակի մասին առավել ծավալուն աշխատությունները՝ ժամանակագրական կարգով. Ա. Խենիկյան, Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական ար-ձակը: «Նորհրդային գրականություն», 1937, № 7, էջ 104—121: Ի. Սաֆրազբեկյան, Գերմանական հեքիաթները Հովհաննես Թումանյանի թարգմանությամբ: «Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 1, 1964, էջ 60—84: Դ. Հովսեփ-յան, Թումանյանի արձակը: Նույն տեղում, էջ 177—210: Լ. Հախվերդյան, Թումանյանի աշխարհը, 1966, էջ 136—165, 384—407, 415—447: Ռ. Վարդանյան, Թումանյանի պատմվածքները, 1977: Էդ. Զրբաշյան, Հովհաննես Թումանյան: «Հայ նոր գրականու-թյան պատմություն», հատ. 5, 1979, էջ 321—334: Մ. Մկրյան, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը, 1981, էջ 250—307:

առանձին գեղարվեստական համակարգ, ցույց տալու նրա հարաբերություններ նախորդ և հաջորդ շրջանների հայ արձակագիրների ստեղծագործության հետ:

Նշված և այլ հարցերի խոր և բաղձալիցումանի քննությունը այսօր ըստ ամենայնի հասունացած խնդիր է: Այդ է պարտավորեցնում թեկուզ այն հանգամանքը, որ Թումանյանի արձակի մեջ, ի թիվս շատ ուրիշ փայլուն երկերի, կան այնպիսի գլուխգործոցներ, հանճարեղ կատարելության հասցրված կերտվածքներ, ինչպես «Գիքորը» և «Քաջ Նազարը»: Այդ հոյակապ երկերը, որոնք պատկանում են ամբողջ հայ գրականության ամենարարժք նվաճումների թվին, չէին կարող լինել անապատում բուսած միայնակ արմավենիներ: Նրանք ծնվել են որոշակի ստեղծագործական մթնոլորտում, այդ թվում և հեղինակի գեղարվեստական արձակի նախընթաց և հաջորդ փորձերի շրջապատում, որը և պետք է ուսումնասիրվի իր բոլոր կողմերով: Թումանյանի ալվելի քան երկու տասնյակ պատմվածքները և մոտավորապես նույն քանակի հեքիաթները, նրա կատարած բազմաթիվ արձակ թարգմանություններն ու փոխադրությունները, որոնք խոշոր չափով կրում են նրա սեփական ոճի և մտածողության կնիքը, ինչպես նաև անավարտ մնացած արձակ երկերի հատվածները, մտահոգումներն ու գրառումները, թեև ծավալով շատ էլ մեծ չեն, բայց հարուստ նյութ են տալիս տարբեր ուսումնասիրությունների համար:

Թումանյանի արձակը կարելի է քննել զանազան առումներով: Կարելի է, օրինակ, նյութը դասակարգել ըստ ժանրային հատկանիշների (պատմվածքներ, ակնարկներ, անեկդոտներ և զրույցներ, կենցաղային և հրաշապատում հեքիաթներ և այլն) կամ թեմատիկ սկզբունքով (սոցիալական և կենցաղային, խոհափիլիսոփայական երկեր, պատմվածքներ ու հեքիաթներ կենդանիների կյանքից և այլն): Թումանյան-արձակագրի ուղին, որն ընդգրկում է շուրջ քառորդ դար (90-ական թթ. սկզբից մինչև 10-ական թթ. կեսերը), հիմք է տալիս քննելու նրա երկերը նաև ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխությունների, շարժման մեջ: Շատ կարևոր ու հետաքրքիր է նաև հեքիաթների ու պատմվածքների ստեղծագործական պատմության և աղբյուրների ուսումնասիրությունը, նրանց քննությունը տեքստաբանական առումով: Նշված մոտեցումներից ամեն մեկն ունի իր առավելությունները և թույլ կտա բացահայտել Թումանյանի արձակի բովանդակության ու ձևի այլևայլ կողմեր:

Այս հոդվածում մենք խնդրին կմոտենանք մի այլ կողմից: Մեր նպատակն է՝ Թումանյանի արձակը քննել և գնահատել իբրև մեկ ամբողջական երևույթ, բացահայտել նրա ընդհանուր ոճական-գեղարվեստական առանձնահատկությունները: Դա հնարավորություն կտա առարկայորեն դիտելու Թումանյանի գեղարվեստական մեթոդի և ոճի որոշ էական գծեր՝ դրսևոր-

ված նրա արձակի մեջ, որոշելու վերջինիս տեղը հայ արձակի պատմական զարգացման շղթայում:

Թե հաջող կիրառության դեպքում ինչ արդյունքներ կարող է տալ նման մոտեցումը գեղարվեստական արձակի ուսումնասիրության բնագավառում, լավ է երևում ուս պրակտիկական Ա. Զ. Լեժնեի «Պուշկինի արձակը» գրքի օրինակով: Այդ գիրքը լույս է տեսել վաղուց՝ դեռ 1937 թ. (վերահրատարակվել է 1966 թ.), բայց շատ կողմերով այսօր էլ պահպանում է իր գիտական հետաքրքրելիությունը: Մենք առաջիկայում առիթներ կունենանք դիմելու իր բովանդակության խորությամբ և փայլուն շարադրանքով օրինակելի այդ աշխատանքին, քանի որ մեր քննության նյութը՝ Թումանյանի արձակը իր ոճի և կառուցվածքի սկզբունքներով, շատ մոտ է գեղարվեստական արձակի այն տիպին, որը ուս և համաշխարհային գրականության մեջ ամենից ավելի առնչվում է Ա. Ս. Պուշկինի անվան հետ: Մեր խոսքը ոչ թե որևէ անմիջական ազդեցության, այլ միայն երկու բանաստեղծների արձակի, իբրև գեղարվեստական մտածողության և խոսքի կառուցման որոշակի ձևի, օբյեկտիվ տիպաբանական քննադատության մասին է: Ինչպես հայտնի է, իր պոեմների կապակցությամբ Թումանյանը խոստովանել է, որ նրանց բուն իսկ մտահղացումն ու ժանրային ձևը ինքը մշակել է Պուշկինի և Լերմոնտովի կովկասյան պոեմների ուղղակի ներշնչմամբ: Այնինչ իր արձակի գեղարվեստական սկզբունքներին Թումանյանը հասավ, կարելի է ասել, միանգամայն ինքնուրույն ուղիներով, իբրև գրական-հասարակական դիրքորոշման անմիջական, «տարերային» թելադրանքով: Այդ պատճառով էլ ավելի քան նշանակալից և, ինչպես գրական-պատմական, այնպես էլ տեսական առումով հետաքրքիր են ժամանակի, ազգային միջավայրի, թեմատիկայի և աշխարհայացքի դժերով իրարից շատ հեռու կանգնած երկու մեծ բանաստեղծների գեղարվեստական արձակի բուն տիպի ակնհայտ նմանությունները:

Թումանյանի արձակի մասին խոսելիս չի կարելի, իհարկե, մոռանալ ո՛չ նրա տարբեր երկերի ստեղծագործական մակարդակի միջև եղած տարբերությունները, ո՛չ էլ նրա գեղարվեստական ոճի և վարպետության զարգացումը ժամանակի ընթացքում: Բայց այդ հարցերի մանրամասն քննությունը մենագրական ուսումնասիրության նյութ է: Այնինչ այս հոդվածի հիմնական խնդիրը, ինչպես ասվեց, Թումանյանի արձակի գեղարվեստական յուրահատկության բացահայտումն է՝ դիտված իր առավել կատարյալ և բնորոշ դրսևորումների մեջ: Ուստի մենք կարող ենք «բավարարվել» լավագույն երկերով, մի կողմ թողնելով համեմատաբար քիչ նշանավոր գործերը: Ամենից հաճախ մենք կդիմենք «Գիքորին» և «Քաջ Նազարին», իբրև արձակի բնագավառում Թումանյանի կիրառած երկու հիմնական ժանրերի՝ պատմվածքի և հեքիաթի յուրօրինակ «կենտրոն-

ների», որոնց մեջ բացառիկ ցայտունությամբ է երևում Թումանյան-ար-
ձակագրի հաստատած գեղարվեստական սկզբունքների էությունը:

Թումանյանի աշխատանքը գեղարվեստական արձակի ուղղությամբ հիմնականում ընթացել է նրա բանաստեղծական գործունեությանը զու-
գահեռ, թեև ընդհանուր ստմամբ ոչ թե նախորդել, այլ հաջորդել է նրան: 1857 թ. «Նոր-գարի» էջերում տպագրված անստորագիր անեկդոտ-
ներից հետո, որոնք դեռ որևէ էական դեր չխաղացին Թումանյանի գրա-
կան կենսագրության մեջ, նա փաստորեն առաջին անգամ գեղարվեստա-
կան արձակին դիմեց 1893—94 թթ.՝ «Բանաստեղծությունների» երկու
հատորները (1890, 1892) հրատարակելուց հետո: Այդ շրջանին է վերա-
բերում ժամանակակից կյանքից վեպ գրելու փորձը («Դեպի հայրենիք»
կամ «Դեպի տուն» վերնագրով), որը, սակայն, մնաց անավարտ և ան-
տիպ: Շուտով Թումանյան-արձակագիրն արդեն երեսց մամուլում իր
առաջին գործերով. 1893 թ. «Մուրճ» ամսագրում տպագրվեց «Սովի ժա-
մանակից» պատմվածքը, իսկ մեկ տարի անց՝ «Հիմար մարդը» հեքիա-
թը՝ «Աղբյուր» մանկական հանդեսում: Նույն 1894 թ. «Հորիզոն» գրական
ժողովածուի մեջ լույս տեսան «Աղբատի պատիվը», «Էկոնների հովիվը»,
«Քաջերի կյանքից» պատմվածքները, ինչպես նաև «Բորչավում» ծավա-
լուն ակնարկը՝ փաստագրական և գեղարվեստական տարրերի հետաքր-
քիր մխաճյուղումներով: 90-ական թթ. են գրվել նաև «Արջաորս», «Դարո
բիծու շերամապահությունը», «Ծղզերուկի մահը» պատմվածքները, «Գի-
քորի» և «Ներկաթուղու շինության» առաջին տարրերակները, որոնք այն
ժամանակ մնացին անտիպ: Այսպիսով, իր առաջին բանաստեղծական
«գրոհից» հետո, որի շնորհիվ Թումանյանն արդեն ծանրակշիռ տեղ գրա-
վեց դարավերջի հայ պոեզիայում, նա իր ստեղծագործական զարգաց-
ման բնական մղումով դիմեց արձակին, ձգտելով իր կենսական հա-
րուստ տպավորություններն արտահայտել նաև արձակի միջոցներով:

Նոր դարի առաջին տարիները (1901—1903), ինչպիսի հայտնի է, եղան
Թումանյանի բանաստեղծական արվեստի զաստկան կատարելության
շրջան, որի լավագույն արտահայտությունը 1903 թ. տպագրված «Բանաս-
տեղծություններ» սովոր ժողովածուն էր: Թումանյանը հայ հասարա-
կությունը ներկայացավ զաստկան պոեմներով՝ ինչպես նախկինում գրե-
ված և դարասկզբին հիմնովին վերամշակված («Անուշ», «Էոռեցի Սաքոն»,
«Մարոն»), այնպես էլ նոր ստեղծված («Սասունցի Դավիթը», «Պոետն ու
Մուսան», «Դեպի Անհունը», «Թմկաբերդի առումը»), բալլադներով և
բանաստեղծություններով, որոնց շնորհիվ նա դարձավ ժամանակի արե-
վելահայ պոեզիայի անվիճելիորեն առաջին դեմքը: Եվ ահա հետաքրքիր
է, որ բանաստեղծական ուժերի այդ բուռն լարումից հետո Թումանյանն
ասեք նորից անհրաժեշտություն դադաց անցներու արձակի, թեև, իհար-

կե, լրիվ շհրաժարվեց չափածոյից: Այդ նոր «արձակի անտրակտը» սկսվում է 1907 թ. «Գիքորի» տպագրությամբ և տևում է շուրջ մեկ տասնամյակ: Այդ տարիներին են գրվել ու հրատարակվել Թումանյանի պատմաբանների մեծ մասը, գրեթե բոլոր ինքնուրույն և թարգմանական հեթիաթները:

Գրողի ստեղծագործության տարբեր մասերը, տարբեր ժանրերի պատկանող երկերը գտնվում են փոխադարձ սերտ կապերի մեջ, նրանք տարբեր ձևերով աղդում են իրար վրա, մեկի նվաճումներն արտահայտվում են մյուսի մեջ: Այս միտքը լիովին վերաբերում է նաև Թումանյանի պոեզիայի և արձակի փոխհարաբերությանը: Դժվար չէ գաղափարական, թեմատիկ, պատկերացին և ռեալիստական բազմաթիվ ընդհանրություններից առաջ մի կողմից նրա պոեմների, բանաստեղծությունների ու բալլադների և մյուս կողմից՝ պատմալածոների ու հեթիաթների միջև: Եվ, այնուամենայնիվ, չի կարելի բանը այնպես պատկերացնել, թե Թումանյանի արձակն ու պոեզիան իրենց բովանդակությամբ, պատկերման սկզբունքներով և ոճով բացարձակորեն համադրո ու համարժեք են, և նրանց միակ տարբերությունը խոսքի չափածո կամ ոչ չափածո կառուցվածքն է: Այդպիսի կարծիք ժամանակին հայտնել է, օրինակ, Պարույր Սևակը, որը «Թումանյանի հետ» հոգվածում (1969) գրել է. «Թումանյանը, որ դեռ պանցյապես գրել է չափածո, իր չափածոյի մեջ էլ մնում է արձակագիր (այս բառի գերդասական իմաստով): Ինքներդ մտածեք. չէ՞ որ «Անուշը» կարող էր գրվել արձակ, ինչպես որ «Գիքորին» էլ՝ չափածո: Տարբերությունը կլիներ երևութական և ոչ էական: Եվ այս՝ թերևս այն պատճառով, որ Թումանյանն իր թե՛ արձակ և թե՛ չափածո երկերում միշտ էլ թաքնված «գրամատուրդ» է (իր իսկ խոստովանությամբ): Ահա թե ինչու, իմ ըմբռնումով, «բանաստեղծ» բառը Թումանյանի համար քիչ է և նեղ: Շատ ավելի հարմար ու վայելուչ է «գրողը»²:

Չենք անդրադառնա «բանաստեղծ», «արձակագիր», «գրող» հասկացությունների տարբերակման այն սկզբունքներին, որոնք դրված են այս դատողության հիմքում. դրանք կարելի է վիճարկել և՛ ընդհանուր տեսության ստուգումով, և՛ այն կոնկրետ իմաստով, որ վերագրվում է Թումանյանին: Ինչ վերաբերում է Պ. Սևակի բերած կոնկրետ օրինակին, ապա դժվար չէ ապացուցել, որ «Անուշն» ու «Գիքորը» բոլորովին էլ չեն կարող իրենց «տեղերը փոխել»: «Անուշը» այն կոնկրետ կենսական և հուզական բովանդակությամբ և այն դրվագներով, որոնք մտնում են պոեմի մեջ, ամենևին էլ չէր կարող նույնությամբ շարագրվել արձակ պատմվածքի ձևով: Պոեմի շատ հատվածներ և տեսարաններ նույնիսկ

անհնար է պատկերացնել արձակի վերածված: Հիշենք, օրինակ, նախերգանքն ու վերջերգը՝ «լուսնի նուրբ շողերին բաղմած» փերիների կամ աստղեր գարձած «անմուրաց մեռած սիրահարների» խորհրդանշային պատկերներով, Համբարձման տոնի նկարագրությունը, հերոսի և հերոսուհու առաջին հանդիպումը աղբյուրի մոտ, պոեմի վեջում խելագարված Անուշի «անկապ ու տխուր» մտապատկերները, բաղմաթիվ անհատական և խմբական երգեր: Սրանց մի մասը (նախերգանքն ու վերջերգը) առհասարակ անհնար է ներկայացնել արձակ շարադրանքով, իսկ մյուսները շատ բան կկորցնեն իրենց բովանդակության զգացմունքային լարվածությունից ու հարստությունից:

Բայց կարելի է ասել և հակառակը. «Գիքորն» էլ աներևակայելի է՝ նույնությամբ վերածված չափածոյի: Պատկերացնո՞ւմ եք՝ չափածո ձևի մեջ գրված «բալի պատմությունը», համագյուղացիներին հանդիպելու տեսարանը, Համբույի նամակը որդուն կամ պատմվածքի մյուս դրվագները: «Ուտանավորի վերածված» «Գիքորը» ավելի շուտ պարզեցիտ կլինի, քան թե ինքնուրույն լիարժեք սանդղագործություն: Ուրիշ բան է, որ «Անուշի» նյութը՝ նահապետական կյանքի պայմաններում երիտասարդ սիրահարների կործանման թեման, ընդհանրապես վերցրած, կարող էր մշակվել նաև արձակ ժանրի մեջ. բավական է հիշել Շիրվանշահի «Նամուսը»: Կամ «Գիքորի» թեման՝ քաղաքում գյուղացի երեխայի՝ զոհվելու պատմությունը ինչ-որ ձևով կարող էր արձարծվել նաև չափածո: ստեղծագործության մեջ: Բայց այդ դեպքում մենք գործ կունենալինք բոլորովին ուրիշ երկերի հետ՝ մեզ ծանոթ «Անուշից» և «Գիքորից» տարբեր ոչ միայն իրենց արտաքին ձևով, այլև կենսական և հուղական կոնկրետ բովանդակությամբ, դրվագներով ու կերպարներով: Ի դեպ, սա կարելի է ասել ոչ միայն Թումանյանի նշված երկերի, այլև որոշակի թեմատիկ-ժանրային նկարագիր ունեցող ամեն մի այլ ստեղծագործության մասին: Կոմիտասի կյանքը կարելի է շարադրել նաև վեպի, պատմվածքի, քնարական դրամայի ձևով (և այդպիսի փորձեր արվել են), բայց դրանք քիչ ընդհանուր բան կունենան Պարույր Սեակի «Անլուելի զանգակատուն» մեծատաղանդ պոեմի հետ:

Չնայած ներքին բաղմազան կապերին (որոնց մենք կանգրադառնանք տարբեր հարցերի կապակցությամբ), Թումանյանի սյոնգիան և արձակը գեղարվեստական ինֆնուրույն համակարգեք են, որոնք չեն կարող վերածվել մեկը մյուսին: Անցնելով արձակի, բանաստեղծը, իհարկե, հավատարիմ էր մնում իր աշխարհայացքի, գեղագիտական իդեալի և դեղարվեստական մտածողության հիմնական սկզբունքներին (և այլ կերպ էլ լինել չէր կարող): Սակայն միաժամանակ արձակի մեջ նա մշակեց գեղարվեստական պատկերման, խոսքի կառուցման նոր չափանիշներ,

որոնք բխում են հատկապես նրա նախընտրած արձակի տեսակից: Այդ պատճառով էլ կարելի է ասել, որ Թումանյանի արձակը «բանաստեղծի արձակ» չէ:

Սովորաբար, «բանաստեղծի արձակ» կամ «բանաստեղծական արձակ» ասելով հասկացվում է, որ այս կամ այն բանաստեղծը, դիմելով արձակի ձևերին, զգալի շափով պահպանում է պոեզիային բնորոշ այնպիսի հատկանիշներ, ինչպես զգացմունքային անմիջականություն և լարվածություն, խոսքի պոթենտիալ, նույնիսկ բիթմական որոշ տարրեր: Այս առումով, օրինակ, Ա. Իսահակյանի արձակը «բանաստեղծի արձակ» է, որի մեջ ծանրության կենտրոնը ոչ այնքան կերպարի և շրջապատող հանգամանքների օբյեկտիվ պատկերումն է, որքան զգացմունքային վերաբերմունքի բացահայտումը: Այդ հատկանիշը կարելի է նկատել ոչ միայն «Կիրիթի», այլև «Գարիբալդիականը» կամ «Համբերանքի չիբուխը» պատմվածքների մեջ: Այնինչ Թումանյան-արձակագիրը միշտ ձգտում է առաջին պլան մղել այն գծերը, որոնք համապատասխանում են հատկապես արձակի ոգուն՝ ամբողջական գործողություն, կերպարների օբյեկտիվ և որոշակի գծագրում: Թումանյանի արձակը ոչ միայն «բանաստեղծական չէ», այլև ասե՛ք դիտմամբ ծայր աստիճան զսպված է, զրկված զգացմունքի և սուբյեկտիվ վերաբերմունքի անմիջական արտահայտություններից: Իհարկե, Թումանյանի պոեզիային ևս խորթ է հուղականության որևէ շափաղանցված արտահայտություն, այն ևս զգացմունքային ներգործության է հասնում նվաղագույն գեղարվեստական միջոցներով: Սակայն նույնիսկ այս ընդհանուր ստեղծագործական սկզբունքի ֆոնի վրա Թումանյանական արձակի նշված առանձնահատկությունը աչքի է զարնում անմիջապես:

Համեմատության համար բերենք օրինակ հիշյալ «Անուշից» և «Գիրքորից»: Հիշենք Սարգիս մոր ողբը սպանված որդու դիակի վրա: Բանաստեղծն այստեղ լայն ասպարեզ է բացում որդեկորույս մոր անեղը վշտի, տղեկտուր լացի և անզոր հանդիմանություն համար.

Եվ ամեն մի խոսք, մի հիշողություն
Կըտրատում էին սիրտը ծեր նանի,
Եվ տղաշում էր նա մեռած որդուն՝
Մի անգամ խոսի, աչքը բաց անի:
— Ընչի՞ չես խոսում, ընչի՞ չես նայում,
Իմ օր ու արե, կյանք ու ջան՝ որդի,
Դու իմ գերեզմանն ընչի՞ ես խըլում,
Թըշնամի՞ որդի, դավաճան որդի...
Ու նա կատաղած՝ հանդուգն անեծքով
Մտոս եղավ դուշման երկրների դիմաց,
Ե՛վ հայհոյում էր, և՛ կուրծքը ծեծում,
Ե՛վ լալիս էին ձեն ձենի տըված...

Կարելի է հիշել մոր ողբը նաև «Մարոն» պոեմից («Ո՞վ քեզ ծնծեց, Մարո ջա՛ն, Ո՞վ անիծեց, Մարո ջա՛ն...»): Համանման իրադրություն է առաջանում նաև «Գիքորի» մեջ, բայց մահացած հերոսի մոր լացի և ողբի մասին այստեղ միայն հեռավոր ակնարկ կա, ոչ ավելին: Պատմվածքի վերջին՝ 14-րդ գլուխն սկսվում է այսպես. «Մի երկու օրից ետը Համբոն գնում էր իրենց գյուղը: Նա թաղել էր Գիքորին ու գնում էր: Կռան տակին տանում էր շորերը, որ մերը լաց լինի վրեն»։ Միայն այսքան և ուրիշ ոչինչ: Բայց ինչքա՛ն մեծ վիշտ, դառը և քաղցր հիշողություններ, փսոսանք և հանգիմանություն կարելի է ենթադրել այս ժլատ տողերի ետևում (չէ՞ որ մայրը սկզբից ևեթ դեմ էր Գիքորին քաղաք տանելու մտքին. «Չեմ ուզում, իմ բորփա էրեխին էն անիրավ աշխարհք մի գցիլ, չեմ ուզում,— լալիս էր կինը»): Բայց այդ բոլորը Թումանյան-արձակագիրն ասեք դիտմամբ թաքցրել է ընթերցողից, թեև ամեն ինչ կռահվում և լիովին վերապրվում է մեր կողմից:

Թումանյանի ոճը արձակում ձևավորվեց այլ ընթացքով, քան պոեզիայի մեջ: Հայտնի է, որ նրա բանաստեղծական ոճը, մինչև նոր դարի սկզբին իր վերջնական տեսքն ստանալը, անցել է շուրջ մեկ ու կես տասնամյակի որոնումների, անհարիր տարրերի հաղթահարման և աստիճանական բյուրեղացման ճանապարհ: Թումանյանը դարասկզբին հրաժարվեց ինչպես միակողմանի բարբառագրությունից, այնպես էլ վերամբարձ հրապարակախոսական պոեզիայի ձևերից, հաղթահարեց ռոմանտիկական ոճի որոշակի ազդեցությունը և 900-ական թթ. սկզբին մշակեց իր բանաստեղծական ռեալիստական համակարգը, որը և մենք անվանում ենք Թումանյանական³: Այնինչ արձակի մեջ Թումանյանի ռեալիստական ոճը հանդես եկավ հենց սկզբից: Ե՛վ «Սովի ժամանակից» ու «Աղքատի պատիվը» պատմվածքները, և՛ «Բորչալում» ակնարկն ու «Անխելք մարդը» հեքիաթը, և՛ առաջին զրական-քննադատական հոդվածները, չնայած գրողի ձևավորման շրջանին հատուկ առանձին անկատար կողմերին, արդեն աչքի են ընկնում ռեալիստական գրելաձևով, որի համար ամենից կարևորը տվյալ երևույթի օբյեկտիվ և ճշգրիտ բնութագիրն է: Ճիշտ է, հարցին զուտ ձևական տեսակետից մոտենալու դեպքում կարելի է ռոմանտիկական ոճի հետքեր ցույց տալ «Լեռների հովիվը» պատկերի սկզբում («Լեռներ... բարձր ու կանաչ լեռներ, դուք հայրենիքն ու դահլճը՝ զեփյուռների, անուշաբույր ծաղիկների, սուրբ ցողերի ու շաղերի, անմահական սառն աղբյուրների, սև-սև ամպերի, հրեղեն կայծակների,

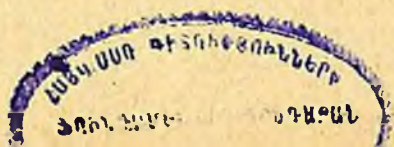
³ Տե՛ս Կ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, 1948, էջ 120—143 («Հովհաննես Թումանյանի լեզուն և ժողովրդայնության հարցը լեզվի մեջ» գլուխը): Էդ. Զեքաշյան, Թումանյանի պոեմները, 1964, էջ 5—75 («Թումանյանի էպիկական ոճի ձևավորումը» գլուխը):

ջրեղեն տարափներն...») կամ «Նղջերուի մահը» արձակ բանաստեղծության մեջ: Սակայն այդ երկերը, ամբողջությամբ վերցրած, ճիշտ չէր լինի համարել ռոմանտիկական, քանի որ պատկերվող կոնկրետ իրավիճակներից բխող պաթետիկ կամ վշտոտ-քնարական զեղումները անհարկ չեն երիտասարդ արձակագրի ընդհանուր ռեալիստական ոճին:

Նույնը պետք է ասել «Քաջերի կյանքից» ստեղծագործության մասին, որը գրականագիտության մեջ որակվել է իբրև «ռոմանտիկական պատմվածք»⁴: Ճիշտ է, Ջորադետի նկարագրությունը ամեն ինչով և մասնավորապես համանման բայական ձևերի կուտակումով շատ է հիշեցնում Աբովյանի Զանգուն, առհասարակ նրա մշակած ռոմանտիկ ոճը («Երկու ժայռերի արանքից դուրս պրծած, շեղավազրի նման պղտոր, պրպրած ու փրփրած, տակոսպոկ արած ծառ ու մացառ, քար ու քոթուկ իրար խառնած, առաջն արած, դոռալով, թշնամով, վշնամով, տեղ-տեղ, ուղած տեղը թևերը փռելով, արջախնդրուկի անելով, կրկին իրան հավաքելով, ուռչելով ու քարերի գլխովը թռչելով...» և այլն): Կարելի է նշել արավյանական ռոմանտիզմից որդեգրված նաև ուրիշ տարրեր, մասնավորապես՝ նախնիների դյուցազնական կերպարների գծագրման մեջ: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, պատմվածքը ռոմանտիկական չէ ո՛չ իր գրելաձևով և ո՛չ էլ ոգով ու նպատակադրմամբ: Ընդհակառակը, այն ինչ-որ տեղ նույնիսկ «հակառոմանտիկական» բովանդակություն ունի, քանի որ փաստորեն որոշ իմաստով պսակագերծ է անում Աբովյանի ստեղծած ռոմանտիկական գաղափարատիրը՝ Աղասու կերպարը: Հիշենք, որ պատմվածքի վերջում ծերունի Մեհրաբի շուրթերով արտահայտված է այն ժողովրդական պատկերացումը, թե չի կարող խեղճական իգիթ կոչվել նա, ով Աղասու նման գերություն մեջ է թողել ծնողներին, կնոջն ու երեխաներին: «Մենք սրա՞ն ենք իգիթ ասում... Ափսո՛ս իգիթ անունը... ափսո՛ս իմ օջախ... ափսո՛ս...», — ծերունի Մեհրաբի այս դաժան գնահատականին համեմատյան են նահապետական գյուղի մարդիկ և նույնիսկ շրջապատի բնությունը, որը կարծես նույնպես գետի ալիքների ձայնով մոնչում է. «ափսո՛ս»: Այսպիսի պատմվածքը ռոմանտիկական կոչելու ոչ մի հիմք չկա:

Արդեն 90-ական թթ. իր հիմնական գծերով ձևավորված Թումանյանի արձակի ոճն ավելի կատարելագործվեց և դեղարվեստական ամբողջականության հասավ մեր դարի սկզբին: Ի՞նչ կապ և ընդհանրություն կա այդ ոճի և նույն շրջանում դասական մակարդակի հասած նրա պոեզիայի միջև: Թումանյանի պոեզիան և արձակը, իհարկե, ինչ-որ տեղ միասնական են, քանի որ կազմում են նրա մշակած ռեալիստական համակարգի անբաժան մասերը: Այս առումով՝ Պարույր Սեակի հայտնած մտքի մեջ

⁴ Տե՛ս Լ. Հախվերդյան, նշված գիրքը, էջ 140: Մ. Մկրյան, նշված գիրքը, էջ 255:

(եթէ մի կողմ թողնենք նրա ծայրահեղ եղբայրացույցունը «Գիփորը» չափածո վերաշարադրելու կամ «Անուշը» նույնությամբ արձակի վերածելու հնարավորության մասին) անպայման իրավացի շատ բան կա թումանյանի չափածոյում, հատկապես պոեմներում և բալլադներում կան շատ հատվածներ, որոնք, թվում է, նույնությամբ կարող էին լինել նաև արձակ ստեղծագործության մասեր, բանի որ նրանց մեջ չկան հատուկ «բանաստեղծական» պայմանականություններ, հուղական հատուկ լարում, խոսքի փոխաբերական իմաստի կուտակումներ, շարահյուսական շրջադասություն և այլ ֆիգուրներ: Իբրև օրինակ հիշենք հարսանիքի տեսարանը «Անուշի» նրբորդ երգից («Ձմրան մի գիշեր կար մի հարսանիք...») կամ «Փարվանայի» հետևյալ հատվածը. «Հազած, կապած զենք ու զրբահ, Ձիանք հեծած ամեհի, Ահա եկել հավարվել են Կըրթիճները Կովկասի»: Այս օրինակները կարելի է հեշտությամբ շարունակել: Թվում է՝ բավական է նման հատվածները զրկել հանգից ու ուրիշական հատվածար միավորներից (տողեր և կիսատողեր), արտագրել ընդունված ձևով, և խոսքը կվերածվի սովորական արձակի: Դա գուցե և ճիշտ է, բայց, նախ, պետք է հիշել, որ սրանք, այնուամենայնիվ, առանձին հատվածներ են թումանյանի էպիկական պոեզիայում, և չի կարելի շտեմել վերջինիս մեջ գերիշխող և արձակի լեզվով անթարգմանելի բանաստեղծական տարրերը: «Անուշի» մասին այս առումով մենք արդեն խոսեցինք: Ճիշտ այդպես էլ անհնար է արձակ ձևով պատկերացնել «Փարվանայի» նախերգանքը («Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր...») կամ եղբայրակիշ մասը («Ասում են՝ էն թիթեռները, Որ գիշերվա խավարում...»): Համենայն դեպս, արձակի վերածելու զեպրում այդ հատվածները ևս շատ բան կկորցնեն իրենց հուղական լարվածությունից և բովանդակությանը համապատասխանող բարձր պաթետիկացից:

Բայց որ թումանյանի արձակն ու չափածոն տարբերվում են ոչ միայն իրենց արտաքին ձևով, այլև ներքին բովանդակությամբ, կենսական երկվույթներն ընտրելու և պատկերելու սկզբունքներով, ավելի լավ կերեա, եթէ մենք փորձենք կատարել հակառակը՝ չափածոյի վերածել նրա որևէ արձակ ստեղծագործություն: Դա դրեթե անհնար մի բան կլինի: Ոչ միայն «Գիփորը», այլև թումանյանի որևէ ուրիշ պատմվածք չի կարելի պատկերացնել՝ նույնությամբ վերածված չափածոյի: Բանն այն է, որ եթէ թումանյանի պոեզիայում, այնուամենայնիվ, կան մի շարք «արձակունակ» հատվածներ, ապա նրա արձակում «բանաստեղծական» մասեր չկան, եթե չհաշվենք պատմվածքներում և հեքիաթներում տարբեր նկատառումներով ներմուծված չափածո տողերը (օրինակ՝ «Եղջերուն» պատմվածքի երգը՝ «Հե՛յ պարոններ, տեսա կանանչ դարունքին՝ էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա...», կամ «Քաջ Նաղարի» չափածո կտորները, որոնք ավելի են

սրում, մի տեսակ արսուրդի: Են հասցնում հեքիաթի անարժան հերոսին շրջապատի կողմից վերագրված սխրալի հատկանիշները): Նույնիսկ Թումանյանի հեքիաթները, մի ժանր, որն, ինչպես հայտնի է, կարող է մշակվել ոչ միայն արձակ, այլև շափածո ձևով (իրեն վերջինիս օրինակ, հիշենք Պուշկինի հեքիաթները կամ Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը»), գրված են այնպիսի ոճով և, տմենից առաջ, հեղինակի ու երգիծանքի այնպիսի ուժեղ և անսքող երանգներով, որ անհնար է նույնությամբ վերարտադրել շափածո ձևի մեջ:

2

XIX դարի վերջին, երբ սկսեցին հրապարակվել Թումանյանի առաջին պատմվածքները, արևելահայ գեղարվեստական արձակն ուներ արդեն բավական բազմազան տեսակներ, ոճեր ու ձևեր: Թեև այդ արձակի հիմքը դրվեց Խ. Աբովյանի: վեպով, բայց «Վերքի» ոճը՝ իր ռոմանտիկ հուժկու պաթոսով, մակդիրների, փոխաբերությունների, սովորական և ծավալուն համեմատությունների, բազմիցս կրկնվող համանման բայական ձևերի հորդառատ ընթացքով, իրական, նույնիսկ նատուրալիզմի հասնող նկարագրությունների: և պայմանական, հիպերբոլիկ, զրոտեակային պատկերների, ողբերգական և երգիծական երանգների բնական զուգորդումներով, — հայ արձակի հետագա ողջ զարգացման մեջ մնաց եղակի ու անկրկնելի: Սա պետք է բացատրել ոչ միայն տաղանդի անկրկնելիությամբ, այլև նրանով, որ նոր ժամանակն ու կյանքի նոր պահանջները թելադրեցին արձակի նոր ոճական ձևեր: Սկսած 60-ական թվականներից արևելահայ արձակի մեջ երևան եկան տարբեր ոճական սկզբունքներ: Հիշենք դրանցից մի քանիսը: Պոռճյանի արձակը բնութագրվում է իր մանրամասն, անշտապ և միշտ իրապատում նկարագրություններով, կենցաղի և սոցիալական հարաբերությունների ցայտուն պատկերներով, գրական լեզվի և բարբառի ազատ միախառնումներով: Պոռճյանից էապես տարբերվում էր Րաֆֆին իր վառ ռոմանտիկ ոճով, իրականության և իդեալի զուգորդումներից ծնված անսովոր, բացառիկ կերպարներով, անցյալի, ներկայի և ապագայի պատկերներով, փոխաբերությունների և պատկերման այլ միջոցների հարստությամբ, իր ժամանակի համար ըստ ամենայնի կատարյալ և մաքուր գրական լեզվով: Մի փոքր անց հանդես եկան Շիրվանզադեն՝ ժամանակի սոցիալական հանգամանքների և նրանց մեջ գործող կերպարների բազմակողմանի ցուցադրման շատ որոշակի սկզբունքով, թերևս մի փոքր շոր, բայց երևույթը միշտ ճշգրիտ կերպով բնութագրող լեզվական միջոցներով, Նար-Պոսը՝ գերազանցապես դեպի կերպարների հոգեկան աշխարհի բացահայտումը հակված սյուժեներով, լեզվի և ոճի առավել

գրական մտքում թյան ու հստակության ձգտումով, եթե ասվածին ավել-
լացնենք արեւմտահայ արձակի ոճական տարբեր միտումները, ապա ավելի
չբիւ կլինի XIX դարի երկրորդ կեսի հայ արձակի զեղարվեստական բազ-
մազանության պատկերը:

Թումանյանն սկզբից եւթ շկողմնորոշվեց դեպի նշված համակարգե-
լից մեկն ու մեկը: Նա, թերեւ տարերայնորեն, ձգտում էր ստեղծել ար-
ձակի իր ուրույն ոճական սկզբունքները, որոնք դժվար է համադրել որեւէ
ուրիշ հայ արձակագրի ստեղծագործության հետ: Բայց եթե ցանկանանք,
այնուամենայնիւ, գտնել որեւէ մերձավոր զուգահեռ Թումանյանի արձակի
ոճի համար, ապա, ինչպես արդեն ասվեց, պետք է նախ և առաջ հիշել
Պուշկինի արձակը: Թումանյանի ողջ արձակի համար իբրեւ բնաբան կա-
րելի է վերցնել ռուս մեծ բանաստեղծի խոսքերը արձակի կարևորագույն
սկզբունքների մասին. «Ճշտություն և հակիրճություն—ահա արձակի առա-
ջին արժանավորութիւնները: Արձակը պահանջում է մտքի ու մտքի.
առանց մտքի փայլուն արտահայտութիւնները ոչ մի բանի պետք չեն»⁵:
Այս տողերը Ա. Ս. Պուշկինը գրել է 1822 թ., երբ նա գեո որեւէ արձակ
երկի հեղինակ չէր (նրա առաջին արձակ ստեղծագործութիւնը՝ «Պետրոս
Մեծի արաբը» վիպակը, գրված է 1827 թ.): Այսպիսով, նախքան գեղար-
վեստական արձակին դիմելը, Պուշկինն արդեն ուներ իր տեսական հստակ
բժշկութիւնը նրա սկզբունքների մասին, որոնք և շուտով մարմնավորվեցին
նրա պատմվածքների ու վիպակների մեջ: Մի քանի տարի անց Պուշկինը
նորից ու նորից արձակի հաջող զարգացման անհրաժեշտ պայմաններ էր
համարում «մերկ պարզության հրապույրը», «աղնիւ պարզութիւնը»,
«հնաոճ պայմանական զարդարանքներից» և «վերամբարձութիւնից»
վճռականորեն հրաժարվելը:

Կարելի է ասել, որ բոլորովին ուրիշ ազդեցին և սոցիալական պայ-
մաններում ծնված թումանյանական արձակը օբյեկտիվորեն դարձավ ռուս
բանաստեղծի խմտոտուն դրույթների մի նոր հաստատում: Քննենք, նախ,
ճշգրտության հարցը:

Թումանյան-արձակագիրը սկզբից եւթ հակված էր դեպի կենսական
կոնկրետ երեւոյթները: Արտաքին աշխարհի իրերը, կերպարների գործն ու
խոսքը նա տեսնում և լսում է առարկայական շոշափելիութեամբ: Եւ, որ
ամենից կարևորն է արվեստագետ-գրողի համար, նա մեղ ևս ստիպում է
սեանել այդ բոլորը այնքան կենդանի, որ կարծես մենք դիտում ենք կյան-
քի «մի բեկոր»: Հիշելով Մ. Նալբանդյանի հայտնի խոսքերը, կարելի է
ասել, որ Թումանյանն իր արձակում ոչ թե պատմում է դեպքերի ու դեմ-
քերի մասին, «այլ մարդիկ է հանում մեր առջև, ներգործել տալով նոյա»,

5 Ա. Ս. Պուշկին, երկեր, հինգ հատորով, հատ. 5, Երևան, 1960, էջ 73:

ստիպելով մեզ վերապրել իրական կյանքի մի կենդանի կտոր «տեսնելու և շոշափելու ապավորությունը»։ Ռեալիստական արվեստի համար էական այս նպատակին թումանյանը հասնում է, նախ, խոսքի բացառիկ ճշգրտությամբ, վճռականորեն հրաժարվելով երկրորդական մանրամասներից։ Նա նվազագույնի է հասցնում սովյալ պատկերի տարբեր կողմերի հիշատակումը, թողնում է ամենից էականը, տեսանելին և շոշափելին։ Դրանով իսկ նա մեր ուշադրությունը խսկույն դառնում է այդ էականի վրա։ Թումանյանի պատմողական ոճը բոլորովին նման չէ, ասենք, Գոգոլի կամ Րաֆֆու ծավալուն, հանդամանալից նկարագրություններին՝ կիրառված վառ և շքեղ արտահայտչական միջոցներով, երևակայության համարձակ խաղերով (հիշենք Պլյուշկինի և Մասիսյանի բնակարանների կամ Դնեպրի և ուկրաինական տափաստանի, Տարոնի և Արարատյան դաշտի պատկերները)։ Թումանյանը գրավում է մեզ իր պատմության «մերկ պարզությամբ», որը, սակայն, լեցուն է վարմանալի հարուստ կենսական հյուսվածքով։

Վերջինս «Գիքորի» 5-րդ հատվածը՝ հյուրերի ընդունման տեսարանը և տխրահույզ «բալի պատմությունը»։ Նկարագրությունն այստեղ սկսվում և զարգանում է ասեք «զուտ արձանագրական» ոճով։ Ամեն նախադասություն ճշգրտորեն մատնանշում է մի նոր դեպք, շարժում, իսկ կերպարների ուղղակի խոսքը, դարձյալ բացառիկ ժլատ, օգնում է բացահայտելու ամենից էականը նրանց բնավորության և արարքների մեջ։ Ահա տեսարանի սկիզբը.

«Ձանգը տվին։

Գիքորը վեր թռավ։ Ասեղ էին, թե երբ դանգը տալիս են, գնա տեսնի՝ ով է, ինչ է ուզում։ Նա դուրս եկավ, պատշգամբից նայեց, տեսավ՝ մի պարոն ու մի քանի տիկին դռան առաջ կանգնած։

— Էդ ո՞վ եք, հե՛յ,— ձայն տվեց վերևից։

Ներքևից վերև նայեցին։

Տիկիները ծիծաղեցին, իսկ պարոնը, ակնոցներն ուղղելով, հարցրեց.

— Աղջիկ պարոնը տա՞նն է։

— Ի՞նչ եք անում,— հարցրեց Գիքորը։

Ներքև ծիծաղն ավելի սաստկացավ։

— Քեզ հարցնում են՝ տա՞նն է, թե չէ,— բարկացավ պարոնը։

— Բան ունե՞ք։

Էս աղմուկի վրա տիկինը դուրս եկավ։

Նույն ոճով էլ շարունակվում է տեսարանը՝ կարճառոտ հեղինակալի նշագրումներ և գործող անձանց խիստ բնութագրական, քանդակի նման դրոշմվող խոսքը։ Ժլատ, բայց վերին սոստիձանի ճշգրիտ միջոցներով ամբողջանում է հյուրերի քաղբենիական նկարագիրը։ Գիքորի վրա

«շարունակ ծիծաղող» և իրենց ներս մտնելու դեպքից «մի ահագին պատմություն» դուրս բերող, «էդ ծառաների բանից» հուսահատորեն գժգռհող, «բալը թանգ ա, հարկավոր չի» խոսքի վրա պոռթկացող ու «թաշկինակով բերաններին հուպ տվող» տիկիները, նրանց կեղծ քաղաքավարի խոսքերն այս առթիվ («Ի՞նչ հարկավոր է միրգը, հո ուտելու համար չեն եկել, ի՞նչ են նեղություն քաշում...») և ուրիշ մանրամասներ լիովին պծաղորում են նրանց անմոռանալի կոլեկտիվ պատկերը: Եթե նույնիսկ չլինեին պատմվածքի նախորդ և հաջորդ մասերը, որոնց մեջ տիկին Նատոն մշտապես հանդես է գալիս ծառայի ձեռքից տանջահար եղած, նույնիսկ ցուցադրականորեն արտասվող տանտիկնոջ դերում, հենց միայն այս 5-րդ հատվածից կարելի էր ամբողջական պատկերացում կազմել նրա մասին: Սկսած «քրքրվես դու, դնա դուր բաց արա, շո՛ւտ» ճշդից, որից հետո նա «սկսեց անիծել Գիքորին և իր ամուսնուն», մինչև հյուրերին շինծու ժպիտով դիմավորելը, մինչև նորից ու նորից Գիքորի պատճառած հոգսերն ու տանջանքները թվարկելը, որոնց մասին պատմելիս տիկին Նատոն չի մոռանում անուղղակի դրվատել իր ամուսնու «բարի բնավորությունը» («Ասում եմ՝ դուրս անենք կորչի, բաց դե Արտեմի բնավորությունը գիտեք էլի, ասում է՝ մեղք է, գեղացի երեխա է, թող կենա, մի կտոր հաց է, ուտի, կսովորի...»), մինչև Գիքորի ասած անզգուշ խոսքի տպավորությունը մի կերպ «հարթելու» փորձը («Ով դիտի ի՞նչ է ասել, չի հասկացել էս հիմարը»), -- այս բոլորի մեջ երևում է խիստ անհատականացված և միաժամանակ բարձր տիպականության հասցված մի ամբողջական բնավորություն: Եվ, վերջապես, Գիքորը: Մեր մեջ բերած հատվածում արտահայտված՝ նրա մտնկական միամտությունը, քաղաքային վարքուբարքի անըմբռնողությունը, որը մարդկանց ծիծաղն է հարուցում, շարունակության մեջ վերածվում է կատարյալ «հանցանքի», երբ նա նույն միամտությամբ «ի լուր աշխարհի» հյուրերի առջև կրկնում է Բաղադ Արտեմի խոսքերը և դեռ երդումով հաստատում («Ով սուտ ասի՝ դետինը մտնի, — երգվեց Գիքորը, ու ամեն բան լրացավ»): Ինչքան զայրացուցիչ է այս բոլորը տիկին Նատոյի և Բաղադ Արտեմի համար, այնքան մեր աչքում ընդգծվում է գյուղացի երեխայի միամիտ, վճիռ ու գեղեցիկ էություն հմայքը, և մենք ցավով ենք գիտակցում, որ այդ անմեղ ճշմարտախոսությունը նրան մոտեցնում է ողբերգական վախճանի:

Ահա այս բոլորը մեր առջև դժագրվում է պատմվածքի միայն մեկ դիտում: Այսքան կյանք, այսքան բնավորություն և շարժում՝ ամփոփված ընդամենը մեկուկես էջում: Իդուր չէ, որ պատմվածքի բեմականացումների ժամանակ այս տեսարանը սովորաբար մի ամբողջ դորժողություն է դբաղեցնում, իսկ էկրանավորումների մեջ գրավում է բավական երկար

ժամանակահատված: Այս գլուխը խիստ բնորոշ է պատմվածքի և առհասարակ Թումանյան-արձակագրի ոճի համար նաև նրանով, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես նա իր հակակրանքն ու համակրանքը արտահայտում է միանգամայն օրյեկտիվ կենսական պատկերներ գծագրելով, առանց իր կողմից դեմ մեկ հատիկ ուղղակի գնահատական տալու: Բավական է ասել, որ այս ամբողջ հատվածում նույնիսկ մակդիրներ չկան, չխոսելով արդեն հուզական-գաղափարական ուղղակի բնորոշումների մասին (միակ մակդիրը «առաջին պատմությունն» է, որը, սակայն, ակտիվ գնահատող դեր չի կատարում): Չնայած դրան, ամեն ինչ ասվում է լրիվ և աներկբա, միանգամայն պարզ է նաև հեղինակի դիրքորոշումը, նրա վերաբերմունքը դեպի գործող անձինք: Բայց այդ բոլորը ոչ թե ուղղագիծ կերպով հռչակվում է, այլ բացահայտվում է կենդանի գործողության մեջ:

Առհասարակ Թումանյանի արձակում մակդիրներն ու լեզվաարտահայտչական մյուս միջոցները հասնում են նվազագույնի: Այսպես, ամբողջ «Գիքորի» մեջ կա ընդամենը մեկ համեմատություն («դեղերի նման դարած գույնզգույն չթերը»), գրեթե չկան խոսքի փոխաբերական օգտագործման օրինակներ, իսկ մակդիրները կարելի է հաշվել մատների վրա: Դրանք մեծ մասամբ նրբույթներին արվող ուղղակի «տարբրական» բնութագրումներ են, որոնք անմիջաբար բխում են բռն տառկայեց և դեպի այն պատմողի ունեցած վերաբերմունքից (անիրավ աշխարհ, կարմիր սիրուն շոր, աչքարաց տղա, հոր խանձված ձենը, անիծած ժամանակ, բաբի պառավ, փալլուն կոճակներ, նախշուն թղթեր և այլն): Ինչպես ասես, նույն է, սրանք սովորական սրողիչներ են և խիստ մոտեցման գեպում գեղարվեստական մակդիր կոչվել չեն կարող: Բայց ինչքան մեծ հուզական լիցք են պարունակում նրանք: Նրեի ամենահուզառատ արտահայտություններն անգամ այնքան շատ բան չէին ասի գյուղից Գիքորի հեռանալու ծանր պահի մասին, ինչքան ասում է երկու մակդիր պարունակող այս նախադասությունը. «Մի խաղաղ առավոտ էր. մի տխուր առավոտ»:

Մակդիրները համեմատաբար սակավաթիվ են նաև Թումանյանի հեքիաթներում. այստեղ ևս դրանք բնականորեն բխում են պատկերվող երեվույթից և կարծես թե որեւէ հատուկ գեղարվեստական դեր չեն խաղում: Որինակ, «Քաջ Նաղարի» մեջ կան այդպիսի մի շարք մակդիրներ. անշք-նորհք ու ալարկոտ մարդ, ճրքճրքքան լուս-լուսնյակ գիշեր, անզգամ կնիկ, դարհուրելի ձեն, ահավոր անուն, զարմանալի քաջագործություն և այլն: Հետաքրքիր է, սակայն, որ մակդիրների և խոսքի փոխաբերական առումների «տեսակարար կշիռը» նկատելիորեն մեծանում է Քաջ Նաղարի «սխրանքների» առթիվ երգիչների հորինած փառաբանական բանաստեղծությունների մեջ («Հզոր արծիվ մեր սարերի», «Խեղճ տկարին դու

ապավեն», «Մեր թագավորն էր կարմիր, իրեն արեն էր կարմիր» և այլն): Եթե հեքիաթի բռն պատմողական մասերում բոլորովին չեն հանդիպում համեմատություններ ու ղուգահեռականություններ, ապա այս երգերի մեջ դրանք ներկայացված են մի քանի կատարյալ օրինակներով («Ինչպես ուրուր, Կայծակ ու հուր, Բարձր բերդից թաք հասար, Ո՛վ Քաջ Նազար», «Լուսերկան նոր սարն ելավ, էն ո՛ւմ նրման էր:— Լուսերկան նոր սարն ելավ, էն Քաջ Նազարն էր» և այլն): Անվիճելի է այս երգերի երգիծական ուղղվածությունը: Այստեղ ծաղրվում են ոչ միայն քծնանքն ու ստրկամտությունը, այլև նրանց ուղեկցող ծաղկուն-վերամբարձ ոճը, որն օրգանապես խորթ էր իր՝ Թումանյանի ղուսպ ու նպատակամղված պատմողական արվեստին:

Թումանյանի արձակ պատմումի մեջ վնասկան դերը պատկանում է խոսքի բայական ձևերին, որոնք և ապահովում են անընդհատ իրար հաջորդող դեպքերի, գործողությունների ցուցադրումը, պատմությանը հաղորդում են հատուկ տեմպ և արագություն: Իրոք, պատմությունը մեծ մասամբ զարգանում է այնպես, որ ամեն մի նոր նախադասություն առաջ է մղում գործողությունը, զարգացնում է այն մի նոր կարևոր կողմով, և ստացվում է մշտական շարժման, փոփոխության շրջադարձով մի զգացողություն: Համապատասխան օրինակներ «Գիքորից» մենք արդեն բերել ենք: Այժմ վերցնենք մի հատված «Արջաորո» պատմվածքից.

«Ավագը խողի կշտին կացավ, ես գնացի. տանը մի հին հրացան ունեինք, վեր կալա եկա: Եկա, շիտակ գնացի ներքի մոշուտնին, որտեղ դիտեմ արջի տեղն է: Ման էկա. որ դառ ոչ, մի տեղ մի լալ մոշուտ պատահեց, կանգնեցի, ասի՝ մի քիչ մոշ ուտեմ: Միամիտ մոշ ուտելիս՝ հենց մոշենու տակիցը մինը ֆրթացրեց ու հրացանս բռնեց:

Դու մի ասիլ, գնացել եմ հենց անտեր արջի վրա եմ կանգնել»:

Հեքիաթներում գործողության անընդմեջ ընթացքը և խոսքի բայական ձևերի հատուկ ակտիվությունը բխում են բանահյուսական այդ ժանրի պոետիկայի բռն էությունից, և Թումանյանը հավատարմորեն պահպանում է այդ առանձնահատկությունը: Նրա մշակած հեքիաթները բոլորովին զերծ են նկարագրական և դատողական-բարոյախոսական մասերից, սկզբից մինչև վերջ ներկայացնում են գործողության-շարժման պատկեր: Մանուկների համար մշակած հեքիաթներում («Պռլատ աղվեսը», «Միտը», «Ուլիկը», «Ճամփորդները» և այլն), համեմատաբար փոքր «սարածություն» վրա, ավելի կենտրոնացված ու ցայտուն է երևում այդ դիժը: Վերցնենք «Անհաղթ աքլորը» հեքիաթի սկիզբը.

«Լինում է, չի լինում՝ մի աքլոր է լինում:

էս աքլորը քուշուշ անելիս մի ոսկի է գտնում:

Կտուրն է բարձրանում, ձեն է տալի.

— Ծուլրուղո՞ւ, փող եմ գտե՛լ...

Թագավորը լսում է, իր նաղիր-վեղիրին հրամայում է՝ գնան խլեն բերեն:

Նաղիր-վեղիրը գնում են՝ խլում բերում:

Աբլորը կանչում է.

— Ծուլրուղո՞ւ, Թագավորն ինձանով ապրե՛ց...»:

Եւ՛լ հեքիաթներում, և՛ պատմվածքներում կարելի է նկատել բայա-կան ձևերի օգտագործման մի ուրիշ առանձնահատկություն ևս. Թուման-յանը սովորաբար խուսափում է կողք կողքի համանման ստորոգյալներ դնելուց, որը այլ հեղինակների համար ծառայել է իրրև տպավորությունն ուժեղացնելու միջոց: Նա օգտագործում է միայն մեկ, առավել նպատա-կահարմար ստորոգելիական ձևը և գործողության ամբողջ «ծանրությունը» գնում է նրա վրա: Դա լավ է երևում արդեն մեջ բերված օրինակնե-րից: Այս առումով Թումանյանի ոճը կարող է համարվել Աբովյանի կող-մից այնքան սիրված բաղմաստորոգյալ նախադասությունների կատար-յալ հակադրությունը:

Նույնիսկ «շղիւնված աչքով» դժվար չէ նկատել, որ Թումանյանի արձակում գերակշռում է պարզ նախադասությունը կամ, համեմատյա-ն դեպք, համեմատաբար ոչ մեծ դարձվածքը: Նա չի ստեղծում ծավալուն և բազմաճյուղ նախադասություններ, իրար վրա չի կուտակում տարբեր երևույթների, վիճակների ու դեպքերի անվանումներ, հուղական-գաղա-փարական գնահատականներ: Թումանյանը գերադասում է կարճ և հատու նախադասությունը, որը, սակայն, իմաստով և կառուցվածքով միշտ ավարտուն է, մատնանշում է ամենից էականը, առանց ծավալվելու և շեղվելու: Հիմնական նյութից: Նրա արձակի շարահյուսությունը այս առու-մով էապես տարբերվում է դեպի խոսքի բարդ և բազմաշերտ կառուց-վածքը հակված այնպիսի հեղինակներից, որպիսիք են, ասենք, Բաղդակն ու Գոգոլը, Տոլստոյն ու Դոստոևսկին, հայ գրականության մեջ՝ Աբովյա-նը, Բաֆֆին, Շիրվանզադեն: Այս հարցում ևս ամենամերձավոր տիպա-բանական դուպահեղը կարող է լինել Պուշկինի արձակը: Ի լրումն մեզ արդեն ծանոթ օրինակների՝ բերենք երկու հատված «Եղջերուն» պատմը-վածքից: Մեկը այդ ստեղծագործության սկսվածքն է, դեպքերի ակա-նատես-հեղինակի արած պատմությունը.

«Մի սեպտեմբերի մեր գյուղացի որսկան Օսեփը ինձ գիշերակաց որսի տարավ Եղնուտի կիրճը: Գիշերներն էդ կիրճով եղջերուներն իշ-նում են ձորերն ու հովիտները, արածում են, արշալույսից առաջ ջուր են խմում ու էլ ետ իրենց «պնդոցն» են տալի:

Գնում էինք գիշերը մնանք բոստանչի Օվակիմի դափումը, որ լու-սադեմին հասնենք որսատեղը պահելու»:

Մի հատված էլ բերենք նույն պատմվածքի գործող անձերից մեկի՝ Օվակիմ բիձայի ոճավորված պատմությունից. «Մի տարի սարումն էի: էկան, խարար բերին, թե բա թող հիվանդացել ա, արի: Սարիցը վեր կացա, հիմի տուն եմ գալի: Ճամփին ծովեցի, ասի կարելի ա որսից, բանից պատահի: Ման եկա, ման, մի տեղ տեսնեմ բրնձուտու՞մը մի բան խշխշացնում ա, թփերը ժած ա տալի»:

Այս հատվածները ոճի առումով բացարձակորեն համազոր չեն՝ և՛ այն պատճառով, որ երկրորդի մեջ զգալիորեն ուժեղ է բարբառային ոճավորումը, և՛ այն, որ այստեղ նախադասություններն ավելի կարճանում են: Բայց խոսքի զարգացման ընթացքը մոտավորապես նույնն է. արտաբուստ հանգիստ, անշտապ կերպով իրար հաջորդող ոչ մեծ դարձվածքներ, որոնք իրենց մեջ կրում են պատմության էպիկական լայնությունն ու դրամատիկ լարումը:

Զարգացման այս ընթացքով է պայմանավորված Թումանյանի արձակի յուրահատուկ ռիթմը: Մենք այստեղ չենք մտնի արձակի ռիթմի բարդ և շատ կողմերով վիճելի խնդրի մեջ: Նույնիսկ Թումանյանի արձակի կոպակցությամբ դա առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում: Բայց և չի կարելի չնկատել, որ նրա յուրաքանչյուր արձակ երկունի մի ներքին ինքնօրինակ ռիթմ, որը գրեթե անհնար է ցուցադրել մաթեմատիկական հաշվումների օգնությամբ, բայց կարելի է և պետք է որսալ մի ներքին զգացողությամբ:

Իսկ ի՞նչ միավորների կրկնությունից է գոյանում արձակի ռիթմը: Այս հարցին, ըստ երևույթին, չի կարելի միանշանակ պատասխան տալ, քանի որ արձակի տարբեր տիպերում այդ միավորները փոփոխական մեծություններ են: Խոսքը մասնավորելով Թումանյանի արձակի նկատմամբ, կարելի է ասել, որ այստեղ որոշակի դեր է խաղում և՛ երկերի սկսվածքը (սովորաբար կոնկրետ-առարկայական, եռանդուն ու գործնական), և՛ նրանց ավարտը (մեծ մասամբ դեպքի զարգացումը դիտմամբ կիսատ թողնող կամ նրա ասպագահ հեռանկարը ակնարկող): Սակայն թումանյանական արձակի ռիթմը հասկանալու համար ավելի կարևոր է հաշվի առնել այն տարրերը, որոնք նշում է Ա. Լեժնեը Պուշկինի արձակի կապակցությամբ. 1) կարճ դարձվածք, 2) կարճ, բայց հստակ դադար, 3) ներդարձվածքային շարժումների պարզություն և համանման ուղղվածություն: «Անկասկած,— գրում է Ա. Լեժնեը,— այդ կարճ ու հաճախակի ռիթմը իր հետ բերում է ինչ-որ տազնադալի բան, ինչ-որ հուզված տոն, որը գոյանում է իրար ետևից վաղող, դինամիկորեն համանման դարձվածքների ալեբախությունից»⁶:

⁶ А. Лежнев, Проза Пушкина. Опыт стилового исследования. Изд. второе, М., 1966, с. 135.

Կարելի է ասել, որ Թումանյանի արձակի մեջ ևս համեմատաբար կարճ դարձվածքների և նրանց միջև ծագող դադարների կրկնությունից առաջանում են յուրօրինակ համանման «ալիքներ», թեև նախադասութունների բացարձակ հավասարության կամ նրանց կառուցվածքի լիակատար համարժեքության մասին խոսք լինել չի կարող: Բերենք մեկական հատված «Գիքորից» և «Քաջ Նազարից».

«Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տարան Գիքորին: Էնտեղ ապրանք պետք է տային մուշտարիների հետ տանելու, չի՞նք պետք է ծալեր, խանութը սրբեր, իսկ պարապ ժամանակը մուշտարի կանչելու:

Եվ ահա Գիքորը հաց է տանում խանութը: Կերակրամանը ձեռքին, մաշված ու տոգույն, մեծ-մեծ ոտնամանները քաշ տալով անց է կենում կամուրջով: Նայեց ներքև: Քարվանսառանների բարձր պատերին զարկելով ծառու էր լինում Քուռը, ոլորվում, պտտվում ու ճնշվելով խեղդվում, խուլ խշշում կամուրջի տակին:

Ափից մոտիկ պտտում էր մի կանաչ նավակ: Երկու հոգի կային նրա մեջ. մինը ուռկան էր ձգում, մյուսը նավն էր կառավարում»:

«Էս ժամանակ մի վագր է լուս ընկնում էս երկրում ու սարսափ է գցում ժողովրդի վրա: Ո՞վ կսպանի վագրին, ո՞վ չի սպանիլ: Իհարկե Քաջ Նազարը կսպանի: Էլ ո՞վ սիրտ կանի վագրի դեմ գնա: Ամենքն էլ Նազարի երեսին հն մտիկ տալի. վերելք մի աստված, ներքեք մի քաջ Նազար:

Վագրի առունը լսելուն պես Նազարը վախից դուրս է վազում, ուզում է փախչի ետ գնա իրենց տունը, իսկ կանգնածները կարծում են թե վազում էր, որ գնա վագրին սպանի: Նշանածը բռնում է կանգնեցնում, թե՛ ո՞ւր ես վազում էգպես առանց ղենքի, ղենք առ հետդ, էնպես գնա: Զենք է բերում տալիս իրեն, որ գնա, իր փառքի վրա մի քաջություն էլ ավելացնի: Նազարը ղենքն առնում է, դուրս գնում»:

Կրկնում ենք, այս և նման հատվածների ութմը (իսկ դրանք բնորոշ են Թումանյանի գրեթե ողջ արձակի համար) հնարավոր չէ ցուցադրել ճշգրիտ շարժումներով կամ հաշվումներով, ինչպես դա արվում է բանաստեղծական տան կամ հանգի գնահատումներ): Համեմատաբար կարճ դարձվածքների և դադարների քիչ թե շատ կանոնավոր հաջորդափոխումից կաղմված թումանյանական արձակի ութմը պետք է ղգալ և հասկանալ «ներքին տեսողությամբ», որը մշակվում և սրվում է ստեղծագործության ընդհանուր ոգու և կառուցվածքի «գաղափարների» մեջ թափանցելու շնորհիվ:

Ամփոփելով Թումանյանի արձակի ոճի մասին մինչև այժմ ասվածը, մենք լիակատար իրավունքով կարող ենք կրկնել այն, ինչ հետազոտողներից մեկը գրել է Պուշկինի արձակի վերաբերյալ. «Սեղմություն, միջոցների խնայողություն՝ առավելագույն արտահայտչականության հասման միասին—ահա պուշկինյան արձակի առաջին, հիմնական օրենքը, որից բխում են նրա բոլոր մյուս հատկանիշները: Պուշկինը ոչ մի ծագուման, ոչ մի դարգարանքի պեսք չունի: Նա շատը տալիս է քչի մեջ: Նրա արձակը ճշգրիտ է, սեղմ, առնական, «մերկ», ինչպես մի անգամ արտահայտվել է Լև Տոլստոյը»⁷:

3

Թումանյանի արձակում շարադրանքի հիմնական եղանակը մեծ կամ փոքր չափով ոճավորման ենթարկված պատումն է՝ պատմեցածի այն լուրահատուկ ոճն ու հրանգը, որի հաևում տեսնում ես ոչ միայն դեպքերն ու մարդկանց, այլև իրեն՝ պատմողին: Սակայն պատումի ոճաւորումը ունի տարրեր ձևեր ու մակարդակներ, որոնք պեսք է իրարից հլատակորեն առանձնացվեն: Իսկ որո՞նք են այդ մակարդակները: Այս հարցին պատասխանելու համար մենք պեսք է այս դեպքում առանձին-առանձին անդրադառնանք թումանյանական արձակի հրկու հիմնական ժանրերին (պատմվածք և հեքիաթ), քանի որ պատումի ձևերի առումով նրանց միջև սկզբունքային տարբերություններ կան:

Այս տեսանկյունից անդրադառնանք, նախ, պատմվածքներին: Տարբեր երկերում կարելի է նկատել տարբեր հարաբերություն շարադրվող դեպքի և պատմողի միջև:

Առանձին խումբ են կազմում այն պատմվածքները, որոնց մեջ պատմությունը առաջ է տարվում հենց իր՝ գլխավոր հերոսի անունից: Ճիշտ է, սկզբից մինչև վերջ այդ եղանակով է զարգանում միայն մեկ պատմվածք՝ «Արջաորսը», բայց մենք իշավունք ունենք խոսելու երկերի որոշակի խմբի մասին: Բանն այն է, որ մի շարք պատմվածքներում թեև հեղինակային խոսք կա, բայց այն շատ թույլ է արտահայտված, ըստ էության դուրս չի գալիս համեստ նշողման (ռեմարկի) սահմաններից: Այդ փոքրիկ հատվածները միայն հիմք են ստեղծում, խթանում են բուն պատմությունը, որը գրեթե ամբողջությամբ առաջ է տարվում գլխավոր հերոսի անունից: Այդպիսի պատմվածքներից է «Գաբո» բիծու շերամապահությունը», որի մեջ հեղինակին պատկանում է միայն առաջին նախադասությունը («Ես ու Գաբո բիծին անցնում էինք Լոռու ձորով») և մեկ

⁷ А. Слонимский, Мастерство Пушкина, изд. второе, М., 1963, с. 501.

«Գիֆորի» 1907 թ. հրատարակության շապիկը, գործ
նկարիչ Ռոստոնի

«Գիֆորի» 1909 թ. հրատարակության շապիկը, գործ
նկարիչ Ռոստոնի

ՔԱՉ ԼԱԶԱՐԸ.

ՀԷՔԵԱՐ ՅՈՎՀ ԲՈՒՄԱՆԵԱՆԻ.

«Քաչ Լազարի» 1912 թ. հրատարակության նկարչության համար. գործ նկարիչ Ռոստոմի

էլ նրա մի բանի պատասխանները («Համահ», «Ինչո՞ւ, Գաբո բիձա», «Թիթան տերեւ» և այլն): Մնացածը իր՝ Գաբո բիձու ոճավորված պատմութիւնն է կռիւում շերամ աճեցնելու «անհնարինութեան» մասին: Նույնը տարբեր երանգներով երեւան է զալիս նաեւ «Գեւը» պատմողածաշարում, ուր մի քանի գլուղացիներ՝ Շորագլացի Ավոն, քեռի Անդրիասը, պուռնաչի ուստա Սարգիսը և ուրիշներ, հերթով փաստութեն մի-մի ինքնուրույն և ամբողջական պատմութիւն են շարագրում գալլի «բնավորութեան», նրա հետ իրենց ունեցած հանդիպումների մասին, եւլ, ավելացնենք, այդ պատմութեան շնորհիւ էլ իրենք են ամբողջանում և կանգնում մեր առջեւ իրենց կենդանի բնավորութեամբ, վարքագծով, խոսելաձևով:

Թումանյանն ունի նաեւ մի քանի պատմվածք, որոնք գրեթե անբողջովին կազմված են հնչումների երկխոսութիւններից և նրանց միջոցով օբյեկտիվորեն պատկերում են խոսողների՝ հայ գլուղաշխարհի մարդկանց բնավորութիւնները («Երկաթուղու շինութիւնը», «Քեռի խեղանք», «Նեստոյի քարաբաղնիսը»): Այդ իմաստով էլ նրանք դարձյալ դառնում են պատումի հիմնական կրողներ:

Սակայն, ինչ ձևով էլ որ արտահայտվի պատմողի խոսքը, մի բան միշտ պահպանւում է իբրեւ անխախտ օրինք. Թումանյանն ամենայն հարազատութեամբ վերաբրտագրում է գլուղացու մտածողութեան և խոսելաձևի ստանձնահատկութիւնները, լուսավորում է նրա բնավորութիւնը նրա իսկ խոսքի օգնութեամբ: Դա գեղարվեստական հշմարտացիութեան մի բարձրագույն արտահայտութիւն է, որը, կարելի է ասել, Թումանյանի փոքրածաւալ պատմվածքները մոտեցնում է գրականութեան ամենաօբյեկտիվ սեռին՝ դրամատուրգիային: Խոսքը մեծ մասամբ հանձնելով հերոսներին, Թումանյանն, իհարկե, լայնորեն օգտւում է նրանց հարազատ կռու բարբառից, բայց դա չէ վճռական գործոնը (բնորոշ է, օրինակ, որ լիովին բարբառով գրված «Արջաորսի» առաջին տարբերակը հետագայում հեղինակն զգալի փոփոխութեան ենթարկեց, բավական մեղմելով խոսքի բարբառային ձևերը): Ամենից կարևորն այն է, որ Թումանյանը կարողանում է տառացիորեն «քանդակել» պատմող հերոսների կերպարները նրանց իսկ խոսքի օգնութեամբ, ստիպել, որ մենք ոչ միայն լսենք նրանց կենդանի, հյութեղ պատումը, այլև տեսնենք նրանց կեցվածքը, դիմախաղերը: Ահա մի հատված «Նեստոյի քարաբաղնիսից»՝ հերոսի դանդաղանշտապ և ինքնավստահ պատմութիւնը այն դրամատիկ և, ինչպես շուտով կպարզվի, ի վերջո ողբերգական պահին, երբ գլուղացիներն ամուր նստել են մահամերձ հիվանդ Կիրակոսի վրա. «Մի աշունք ես մի արջի բուն գտա: Էկա ասի՝ Աբգար, արջի բուն եմ գտել, արի գնանք արջին բնիցը հանենք: Գնացինք: Ես մի ձող վիր կալա էս արջի բունը խըրթըրթո-

բեցի: Մին էլ հանկարծ էն անտեր արջը դուրս եկավ ու ինձ կալավ: Արգար, բոմագ հա բոմագ: Ո՞ւր կտա Արգար—մին էլ տեսնեմ հրեն փախած գնում ա: Արջի ձեռիցը մի կերպ պոծա էկա տուն: Ասում եմ, ադա, դու էա ի՞նչ արիր: Թե՛ էկա տուն, որ թվանք բերեմ: Սուտ: Վախիցը փախավ»:

Նշված պատմվածքներից որոշակիսերն ստորբերվում են այն երկերը, որոնց մեջ պատմող-հեղինակը հանդես է գալիս իբրև դեպքերի ակաճատես, երբեմն էլ մասնակից: Այդպիսի գործեր են «Իմ ընկեր Նեսոն» և «Ահմադը»՝ ներշնչված մանկության հուշերով, «Մայրը», «Նղջերուն» և «Ալլահից զրկվածը», որոնց մեջ նույնպես հեղինակը պատմում է իբրև հղելության անմիջական ականատես: Նախորդ զլխում արդեն հիշատակված մի բանի գործերում («Երկաթուղու շինությունը», «Գաբո բիձու շերամապահությունը», «Քեռի խեչանը», «Գելը») նույնպես ներկա է հեղինակը: Բայց այդ պատմվածքներում ականատես-հեղինակը ըստ էության չի մասնակցում դեպքերին, նրա ներկայությունը միայն կոմպոզիցիոն դեր է խաղում, իրավունք է տալիս տվյալ պատմությունը կամ դրույցը վերարտադրելու իբրև անձամբ լսած կամ տեսած մի բան:

Պատմող-հեղինակի առկայությունը երկերի կառուցվածքային համակարգում ֆնարակա՛ն որոշակի (երբեմն շատ ուժեղ) հոսանք է մտցնում իրենց բովանդակությամբ խստորեն օբյեկտիվ և ճշգրիտ պատմվածքների մեջ: Հիշենք պատմողի սիրտը ողողող և մեզ ևս փոխանցվող այն հուզառատ «ցավն ու ամիսոսանքը», որոնցով սկզբից մինչև վերջ տողոված է «Իմ ընկեր Նեսոն»: «Լուսնյակ գիշերներին դերանների վրա նրստած հեքիաթ ասող Նեսոն, մաքուր ու միամիտ Նեսոն» մանկության աշխարհից եկած և մինչև վերջ էլ իր ուժանտիկ հմայքը չկորցրած այն գեղեցիկ կերպարն է, որը հակադրվում է ոչ միայն իր իսկ Նեսոյի հետագա տգեղ ձևափոխությունը, այլև նրա վաղեմի մաքրությունը աղարտած կենսական հանգամանքներին: «Նղջերուն» պատմվածքի մեջ սկզբից մինչև վերջ ներկա ականատես-հեղինակի կերպարը սկզբունքային դեր է խաղում կոմպոզիցիայի մեջ, դառնում է դեպքերն ի մի բերող օղակ, բայց, որ ավելի կարևոր է, արտահայտում է գաղափարական բովանդակության ամենից էական կողմը՝ բողոքը բնության կոտական գեղեցկության եղծման դեմ: Այն, ինչ Օվակիմ բիձան իր պատմության մեջ շարադրում է իբրև ժողովրդական տարերային բնապաշտության և հումանիզմի արտահայտություն, պատմող հեղինակի խոսքերում փլիխոփայական խոր իմաստավորում է ստանում: Հիշենք պատմվածքի եղրափակիչ տողերը՝ հեղինակի խորհրդածությունը վերավոր եղջերուի սպանության պահին. «Ես երեսս շրջեցի, իբրև թե սարերին եմ նայում: Նտեվից մի խուլ տնքոց լսեցի... ու չգիտեմ ինչու, սկսեցի մտածել կյանքի ու մահվան մասին, և էնպիսի տգեղ էր թվում ինձ կյանքը...»:

Սակայն պատմող-հեղինակի ներկայությունը Թումանյանի շատ պատմվածքներում ունի մի ուրիշ էական ֆունկցիա ևս, որը թերևս ամենից կարևորն է նրա համար: Դրանով նա ձգտում է ստեղծել բացառապես հավաստիություն, կենսական կոնկրետություն և նշմարտության այն զգացումը, որն ուղեկցում է մեզ թումանյանական պատմվածքները կարդալիս: Այդ կերպարի առկայությունը մեր մեջ ալելի է ամրապնդում այն պատրանքը, թե մենք ոչ թե գեղարվեստական գործ ենք կարդում, այլ տեսնում և շոշափում ենք կյանքի «մի կտոր», մեր շուրջը ծափալիզող իրական մի դեպք: Թումանյան-արձակագիրն ասեք ձգտում է վերացնել կյանքի և արվեստի սահմանները, երբեք, սակայն, չընկնելով նատուրալիստական պատճենահանման մեջ, միշտ պահպանելով ստեղծագործական բարձր ներշնչանքն ու գեղարվեստական շափի զգացումը:

Ըստ պատումի եղանակի և կառուցվածքի առանձնանում է Թումանյանի պատմվածքների մի երրորդ խումբ ևս, որոնց մեջ դեպքերը ներկայացվում են հեղինակային օբյեկտիվ շարադրանքի սկզբունքով, առանց պատմող-ականատեսի մասնակցության: Այդ ձևով են գրված գերազանցապես առաջին շրջանի պատմվածքները («Սովի ժամանակից», «Աղքատի պատիվը», «Քաղերի կյանքից», «Լեռների հովիվը»), իսկ ալելի ուշ գրածներից՝ «Գրապը»: Այդ նույն սկզբունքով է գրված «Գիքորը»: Ծիշա է, օբյեկտիվ հեղինակային պատմելաձևը չի խանգարել, որ երբևիցե ալ ձևի մեջ ևս գրվի լարված քնարական բովանդակություն, ինչպես «Նղջերուի մահը», որը փաստորեն արձակ բանաստեղծություն է, կամ «Լեռների հովիվը» պատկերի նախաբանը («Լեռներ... բարձր ու կանաչ լեռներ...»): Սակայն միացած դեպքերում ևս, երբ Թումանյանը գծագրում է կյանքի միանգամայն օբյեկտիվ պատկերներ և կարծեք թե աշխատում է ուղղակի շարտահայտել իր անմիջական վերաբերմունքը, մենք դարձյալ զգում ենք պատումի կրողին, դեպքերը շարադրող և գնահատող անհատին: Այդ առումով ևս դասական օրինակը «Գիքորն» է, որի վրա և կանգ կառնենք ստորև:

«Գիքորի» մեջ պատմողի կերպարը ուղղակի չի երևում, նա ասեք թաքնված է դեպքերի ու գործող անձանց ետևում: Նվ, այնուամենայնիվ, նա ներկա է, թեև նրա դոյությունը պեսք է հայտնաբերել, ինչքան էլ սա առաջին հայացքից տարօրինակ թվա, «բացակայող հատկանիշների» մեջ: Այո՛, պատմողն իր վերաբերմունքով և սրտի տառապանքով երևվան է գալիս այն բացառիկ զուպված, արտաքուստ սառը և անտարբեր թվացող պատմելաձևի մեջ, որով նա շարադրում է դեպքերը, նույնիսկ գործողության ամենից ողբերգական պահերը: Այդ ճանապարհով էլ նա հասնում է իր հիմնական նպատակին. ինչքան առերևույթ «հանգիստ» և «անկիրք» է շարադրվում Գիքորի ծառայության ու մահվան պատմու-

Յյունը, ասորացի, ասիական մաթեմատիկական «հակադարձ համեմատականի» սկզբունքով, ավելի ուժեղ է ազդում պատմությունը իր ներքին վիթխարի դրամատիզմով, կենսական և հոգեբանական ճշմարտացիությամբ։ Պատմողի գաղափարական և հուղական դիրքավորումը միանգամայն որոշակի է, և այս առումով ոչ մի վիճելի հարց չի կարող։ Բայց այդ ամենը երևում է ոչ թե ուղղակի գնահատականների, այլ դեպքերի ու բնավորությունների դարգացման օբյեկտիվ ընթացքի, հաղիվ որսալի նուրբ մանրամասների և ակնարկների մեջ։ Անվիճելի է, օրինակ, որ պատմողն սկզբից եեթ ոչ թե Համբույի կողմն է, այլ նրա կնոջ, որ նա ևս հավանություն չի տալիս «մարդ դառնալու» համար Գիքորին քաղաք տանելու որոշմանը։ Այդ չէ՞ պատճառը, որ նա առաջին իսկ գլխում ստեղծում է շատ վշտալի, մի տեսակ «նախադրերգական» մթնոլորտ («տխուր առավոտ», «մայրը գողնոցով սրբում է աչքերը», Գիքորի շուտ-շուտ էտ նայելն ու իրենից անդարձ հեռացող հայրենի գյուղը հայացքով որոնելը)։ Բայց ուղղակի ոչ մի խոսք ապագա ողբերգության մասին, նույնիսկ՝ կարծեք հակառակը. «տանտերը գովեց Համբույին, որ չար-չարվում է որդուն մարդ շինի», իսկ բազադ Արտեմի պայմանները շարադրելուց հետո նույնիսկ բաղմախոսատում եղբակացություն՝ հեղինակային խոսքի մեջ. «ու էսպես Գիքորը պետք է բարձրանար»։ Ինչպիսի՞ դառը հեղինակ է այս «փայլուն հեռանկարի» սպասումը Գիքորի հետագա ծանր ճակատագրի նկատմամբ։ Պատմողն, իհարկե, դիտմամբ է ստեղծում այդ սուր հակադրությունը, արտաքուստ մնալով ստվերի մեջ, բայց իրականում արտահայտելով որոշակի վերաբերմունք, ընթերցողին նախապատրաստելով փոքրիկ հերոսի ողբերգական վախճանին։

Հուղական և գաղափարական նույնպիսի մեծ լիցք ունեցող հակադրություն է երևան գալիս նաև պատմվածքի 11-րդ գլխում։ Այդ գլխում կարգալիս մենք արդեն գլուխնք, թե ֆիզիկական և բարոյական ի՞նչ անլուր զրկանքների, ստորացումների է ենթարկվում Գիքորը բազադ Արտեմի տանը և խառնվում։ Բայց ահա հեղինակը շուկայում Գիքորին հանդիպած համագյուղացիների շուրթերով ճիշտ հակառակն է ասում.

«— Ա՛յ տղա, էս կարգին մարդ ա դառել... Հալա սրա շորերին, սրա շնորհքին...— հիանում էին գյուղացիները։

— Համբույի հողը մեր գլխին. տես, նա իր տղին որտեղ հասցրեց, մեր տղերքը էնտեղ խող են արածացնում...»։

Մի փոքրիկ, նուրբ մանրամասն՝ գյուղացիների «հիացմունքը» կործանման եզրին հասած Գիքորի վիճակի նկատմամբ, և մենք շատ-շատ բան ենք խմանում և՛ այդ վիճակի, և՛ այն մասին, թե ինչ թշվառության մեջ են գտնվում իրենք՝ գյուղացիները։ Այսպես, շարունակելով կարելի է համոզվել, որ ամբողջ պատմվածքում դեպքերը շարադրող հեղինակը

ինքն էլ միշտ ներկա է, թեև ոչ մի տեղ ուղղակի հանդես չի գալիս: Դա Թումանյանի օբյեկտիվ սեփականության դրսևորումներից մեկն է:

Պատմողի կերպարը յուրօրինակ ուղիներով հանդես է գալիս նաև հեքիաթներում, թեև էսպես տարբերվում է պատմվածքների մեջ մեր դիտած հատկանիշներից: Բանն այն է, որ հեքիաթի մեջ, ժողովրդական բանահյուսության այս ժանրի ոգուն և ոճին համապատասխան, դեպքերը կատարվում են հեռավոր, ավելի ճիշտ՝ անորոշ ժամանակներում («Ժուկով-ժամանակով»), նույնքան անորոշ վայրում, դեպքերի բուն իրողությունն էլ հարցականի տակ է («լինում է—չի լինում»): Պահպանելով բանահյուսական ժանրի բովանդակության և պոետիկայի այս և մյուս գծերը, Թումանյանը, բնականաբար, չէր կարող իր մշակած հեքիաթներում ուղղակի մտցնել պատմող-ականատեսի կերպար կամ թեկուզ շարադրանքը առաջ տանել որևէ գործող անձի անունից: Դա կհակասեր հեքիաթի ոճին, որ Թումանյանն զգում է արտակարգ նրբությամբ և միշտ ձգտում է հավատարմորեն պահպանել:

Այո՞, Թումանյանի հեքիաթներում պատմող ուղղակի իմաստով, իբրև որոշակի անձ, չկա (թեևս բացառություն է կազմում միայն խոսքի և գործի ակոփիզմի սկզբունքով կառուցված «Սուտլիկ որսկանը», որի մեջ ինքը՝ պատմողն էլ անձամբ մասնակցում է իր նկարագրած որսորդական «քաջագործությանը»): Սակայն հենց հեքիաթին բնորոշ պատմելաձևը հավատարմորեն վերարտադրելու շնորհիվ էլ մեր հայացքի առջև գծագրվում է պատմողի մի քնդհանուր-հավաքական կերպար, որը ժողովրդական իմաստության և դարավոր կենսափորձի կրողն է: Տարբեր, ոճական երանգներով է նա պատմում իր իմացած ծիծաղաշարժ ու ողբերգական դեպքերը: Կան, օրինակ, միանգամայն «լուրջ ոճով» և դրամատիկ բովանդակությամբ զարգացող պատումներ, ինչպես «Կոնատ աղջիկը», «Խոսող ձուկը», «Ծղեմական ծաղիկը»: Բայց ամենից բնորոշը, իհարկե, երգիծանքն է իր տարբեր ձևերով ու աստիճաններով՝ սկսած մեղմ բարեհոգի հումորից մինչև անհաշտ սատիրան: Այդ երկու ծայրաթևերի միջև կան երգիծանքի ամենատարբեր ձևեր ու երանգներ՝ մանկական հեքիաթների «խրատական ժպիտը» («Ծիտը», «Պոչատ աղվեսը», «Ուլիկը», «Ճամփորդները»), մարդկային հիմարությունը, չմտածված քաջերը ծաղրող սյուժեները («Անխելք մարդը», «Կացին ախպերը», «Խելոքն ու հիմարը», «Բարեկենդանը», «Կիկոսի մահը», «Ջախող Փանոսի հեքիաթը»), աշխարհի տերերի ազահությունը, շարունակությունը և աշխատանքի մարդկանց բարոյական գերազանցությունը բացահայտող պատումները («Ջախշախ թագավորը», «Սուտասանը», «Ոսկու կարասը», «Տերն ու ծառան», «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլ», «Քաջ նազարը»):

Թումանյան-հերիաթագիրն ունի ժողովրդական պարզունակ սյուժեներում պահված երգիծանքի հարուստ շերտերը ոչ միայն տեսնելու, այլև դրանք ընդգծելու և նոր ուժով փայլեցնելու բացառիկ տաղանդ:

Միայն այդ ճանապարհով կարող էր ստեղծվել Թումանյանի հերիաթների գլուխգործոցը՝ հանճարեղ «Քաջ Նազարը», այս ժանրի լավագույն նմուշներից մեկը համաշխարհային գրականության մեջ: Ինչպես հայտնի է, այս վերջին միտքը անձամբ իր՝ Թումանյանի կարծիքն է. սովորաբար սեփական երկերը շատ համեստորեն գնահատող բանաստեղծը 1922 թ. այսինքն՝ կյանքի մայրամուտին, հայտարարեց, որ ինքը «միայն մի հերիաթ է մշակել կարգին», և դա «Քաջ Նազարն» է, որը նա պատրաստ է առաջադրելու «ամբողջ գրական աշխարհի քննությանը»: Այսպիսի հայտարարության համար հիմք էր տալիս այն գիտակցությունը, որ բանահյուսական կերպարի հետագա խորացման ու զարգացման ուղեով ինքը իրոք ստեղծել է երգիծական փիթիսարի ուժի մի տիպ, որն իրավունք ունի մանելու համաշխարհային գրականության հավերժական կերպարների շարքը:

Այդ տիպն ստեղծելու ընթացքում վճռական դերոն դարձավ էրգիծանքը՝ ուղղված և՛ Քաջ Նազարի, և՛, մանավանդ, նրա շրջապատի, մարդկային հիմարության, քծնանքի, տիրապաշտության և ստրկամտության դեմ: Ահա թե ինչու երգիծական գնահատականը հատկապես արտահայտություն է ստանում այն ժամանակ, երբ պատկերվում են վախկոտ և անշնորհ մարդուն իբրև քաջ և անհաղթ հերոսի ընդգնեցում և նրան անմիջապես ստրկորեն հպատակվելու գրվագների մասին: Հիշենք գյուղական հարսանիքը և Նազարի մասին հորինված առաջին փառաբանական երգը («Բարով եկար, հաղար բարի, չըզոր արծիվ մեր սաղերի...»), լոթ հսկա եղբայրների երկչուլը, վաղրին «ձի շինելու» պատմությունը և անմիջապես հյուսված նոր բանաստեղծական ներբողները («Էս աշխարհքում, մարդկանց շարքում...», «Լուսրնկան նոր սարն ելավ...»), վերջապես՝ «ծառեղն աղմատահան անելով» թշնամու դոքքին սրբելու տեսարանը: Հետաքրքիր է, որ միակ շնչավոր էակը, որը հասկանում է, թե «վրեն ինչ անպետքի մինն է նստած», Նազարի տափի ձիւն էր: Այսպիսով, ձիւն «մարդագիտությունը» գերադասվում է ստրկամտությանը կուրացած մարդկանց ըմբռնումից, որոնք ամենավախկոտ արարածին հռչակում են քաջարի հերոս և հլու-հնազանդ ընկնում են նրա «բռան մեջ»: Սա Թումանյանի հասարակական երգիծանքի գագաթնակետն է, որն ունի պատմական և համամարդկային վիթխարի ընդգրկում, հնչում է իբրև զգաստության կոչ՝ ուղղված ներկա և դալիք սերունդներին:

Պատումի ձեերի նման, բազմազան են նաև Թումանյանի արձակի կոմպոզիցիոն-սյուժետային եղանակները: Սակայն դրանք ևս հեշտությամբ կարող են հանգեցվել մի քանի ընդհանուր հատկանիշների:

Սկսենք, նախ, արտաքին ծավալային գծերից: Թումանյանի ավարտուն արձակ երկերը աչքի են ընկնում բովանդակության գերադույն խտացումով և բացառիկ սեղմությամբ: Ընդամենը երկու-երեք էջից բաղկացած պատմվածքը կամ հեքիաթը նրա համար սովորական բան է: Բայց կենսական հյուժերով, մտքով և զգացմունքով ինչքա՜ն հագեցած երկեր են դրանք. «Երկաթուղու շինությունը», «Գաբո բիձու շերամապահությունը», «Նեսոյի քարաբազնիսը», «Քեռի խեղանը», «Կացին ախպերը», «Սուտիկ որսկանը», «Ոսկու կարասը», «Բարեկենդանը», «Կիկոսի մահը»... Սրանցից ամեն մեկը իր ամփոփած կենսական նյութով և բնավորություններով մի ալլ գրողի զբոլի տակ կարող էր հիմք դառնալ մի-մի ծավալուն ստեղծագործության համար: Բայց անկասկած է նաև, որ ծավալի մեծացումից տալովորությունը կարող էր միայն թուլանալ: Թումանյանն ասում է նվազագույնը տվյալ դեպքի կամ բնավորության մասին, բայց այդ նվազագույնը պարունակում է առաձեռագույն «գեղարվեստական ինֆորմացիա» պատկերվող երևույթի կամ կերպարի վերաբերյալ: Գաբո բիձու մասին ավելին ասել պետք չէր, քան այն, ինչ նա ինքն է պատմում «մեր նոր ուսումնականների» իբր թե անօգուտ խորհուրդների, «աբրեշումի ճիճուն» աճեցնելու ձախողված փորձերի մասին: Ամեն մի հավելում կամ բարոյախոսություն միայն կթուլացներ տալովորությունը, որ մենք ստանում ենք այդ՝ իր տեսակի մեջ մոնումենտալ կերպարից: Կամ՝ դժվար է պատկերացնել սոցիալական արդարության դադափարի տվելի վառ հաստատում, քան ընդամենը երկու էջանոց «Ոսկու կարասը» հեքիաթը: Այդ պաղափարը ոչ թե մերկապարտնոց հուշակվում է, այլ ակնառու շոշափելիությամբ մարմնավորվում է ոսկու կարասի շուրջ վիճող ազնիվ և անշահասեր գյուղացիների, ազա՜հ ու դաժան թագավորի կերպարների մեջ:

Արձակի մեջ ևս Թումանյանի ամեն մի նախադասություն, ամեն մի բառ լրարժեք կերպով աշխատում է երկի ընդհանրության համար, կատարում է միայն իրեն հատկացված անփոխարինելի դերը: Դրա շնորհիվ է, որ ընդամենը մի 15 էջ զբաղեցնող «Գիքորը» կարծես մի ամբողջ ծավալուն վեպի բովանդակություն ունի, իսկ Համբոյի նամակը որդուն, բաղկացած հազիվ մի տասը տողից, գյուղացու թշվառության մասին ավելին է ասում, քան կարողացել են ասել անցյալի հայ գյուղագիրները իրենց բազմաթիվ մեծ ու փոքր երկերով: Պատահական չէ, որ «Գիքորը» բազմիցս բեմականացվել և երկու անգամ էկրան է հանվել, ի դեպ,

առանց սյուժետային լուրջ հավելումների: Պատմվածքի ամեն մի փոքրիկ հատված կարող է ծավալվել ու վերածվել լիարժեք բեմական տեսարանի:

Նույնը վերաբերում է նաև «Քաջ Նաղարին»: Վերին աստիճանի նշանակալից է և օրինաշատի, որ Թումանյանի ստեղծած մոնումենտալ երգի-ծական կերպարը հետագայում բազմիցս դրավեց և շարունակում է գրավել հայ գրողների ուշադրությունը, հիմք դառնալով ոչ միայն նոր հեքիաթ-պատմվածքների, այլև դրամատիկական և նույնիսկ ծավալուն վիպական երկերի համար: Բայց ինչքան էլ հետագա շրջանի հայ գրողները, սկսած Դ. Դեմիրճյանից, ինչ-ինչ կենսական կամ գաղափարական գծերով լրացրած լինեն Քաջ Նաղարի կերպարը, նրանց բոլոր պատկերացումների հիմքում և ակունքների մոտ եղել է Թումանյանի կերտած անդուգական, անհատակ խորք ունեցող պատումը, որն զրաղեցնում է մի տասը էջ, ո՛չ ավելին: Նվ կարելի է առանց սառնամեղմի առել. «Քաջ-նաղարական» թեման շարունակած ո՛չ մի հայ գրող, նույնիսկ Դեմիրճյանն իր մեծատաղանդ կատակերգությամբ, վերջին հաշվով այդ կերպարի էություն մասին ավելին չի ասել, քան Թումանյանն իր փոքրածավալ հեքիաթով:

Չշարունակելով օրինակները, մենք կարող ենք իբրև ընդհանուր եզրակացություն ասել, որ արձակագիր Թումանյանի տարերքը «փոքր ժանրն» է, որի մեջ, սակայն, նա ըստ ամենայնի ծավալվում է և՛ խորքով, և՛ լայնությամբ: 90-ական թթ. սկզբին վեպ գրելու փորձը («Դեպի հայրենիք»), չհաջողվեց և անավարտ մնաց նաև այն պատճառով, որ վիպական ծավալուն ձևը չէր համապատասխանում նրա առաջանդի բնույթին:

Սակայն, մնալով արտաքուստ «սահմանափակ տարածության» վրա, Թումանյանը սովորաբար իր ընտրած դեպքը կամ իրավիճակը ներկայացնում է սյուժետային հստակ և ամբողջական ընթացքով: Ե՛վ պատմվածքներում, և՛ հեքիաթներում (Իհարկե, ամեն մի ժանրում համապատասխան գծերով) դեպքերի շարադրանքն սկսվում է, այսպես ասած, հիմքից, ակունքներից և հաջորդական ընթացքով հասցվում է մինչև տրամաբանական ավարտ: Չկան դեպքերի ժամանակացին տեղափոխություններ, ետ կամ առաջ տանելու փոփոխություններ, ամեն ինչ զարգանում է այն կարգով, ինչպես որ կլինեք կյանքում (Իհարկե, հեքիաթներում, ժանրի ոգուն համապատասխան, հաճախ կատարվում են չափազանցված, նույնիսկ ֆանտաստիկ դեպքեր, որոնք իրականում երբեք չեն եղել կարող. բայց մեր խոսքը սյուժեի զարգացման տրամաբանական ընթացքի մասին է): Գործողությունը ծավալվում է բնական, անկաշկանդ և, չնայած ստեղծագործության «նեղ» սահմաններին կամ դեպքերի «մասնավոր»

բնույթին, թողնում է մի յուրօրինակ լայնահուն գետի տպավորութիւնը։ Դրան շատ է նպաստում և այն, որ, ինչպէս և թումանյանական պոեմներում ու բալլադներում, արձակ երկերի սյուժեները գրեթե միշտ զարգանում են ազատ, բնական տարածութեան մեջ՝ լեռների գրկում, ձորերում և անտառներում, հաճախ նաև գյուղի հրապարակում կամ օդաներում՝ հանրութեան ներկայութեամբ («Գիրքորի» մի քանի «բաղադալին տեսարանները» այս բնոյշանուր օրինաշարութիւնը չեն խախտում. բազմաթիւ արտեմի տանը և խանութում շնահեղձ լինող պատանի հերոսը ամբողջ հոգով հենց ձգտում է գյուղական աշխարհի բնական ազատութեան)։ Պատմաժառանգների և հեքիաթների տարածական լայն սահմանները նպաստում են նրանց էպիկական ոգու և ուժի ընդդմանը, հատկանիշ, որն առհասարակ բնորոշ է նրա ստեղծագործութեանը՝ սկսած փոքրիկ քաղաքից մինչև համեմատաբար ծավալուն երկերը։

Թումանյանի արձակի գրեթե բոլոր սյուժեներն աչքի են ընկնում մի յուրօրինակ «գործնականութեամբ», ակզբից ևեթ հիմնականը մատնանշելու և մինչև վերջ այն ձեռքից «բաց շնորհակալ» կայուն ձգտումով։ Նա գերադասում է «գործի տնօրէնը» միանգամից, պատմվածքի կամ հեքիաթի առաջին իսկ տողերից։ Իրոք, բազմաթիւ դարձնելով նրա մի քանի երկերի սկսվածքին. Թումանյանը մեղ իսկույն մտցնում է գործողութեան մեջ, առաջին իսկ նախադասութեամբ մեր առջև դնում է մի այնպիսի դեպք կամ իրավիճակ, որը ոչ միայն անհրաժեշտաբար ենթադրում է շարունակութիւն և հետագա ծավալում, այլև անմիջապէս մեղ կապում է իր հետ։ Ահա մի քանի օրինակ. «Ղ... գյուղաքաղաքում առանձնացած ապրում էր Սիմոն անունով մի բարի մարդ», «Գյուղացի Համբույի տունը կոխվ էր ընկել», «Մի կերի տարի էս ու մեր Ավագը մասերքում խող էինք պահում», «Ծն ու Գարո բիձեն անցնում էինք Լոռու ձորով», «Կիրակոսը մրսել էր, անկողին էր ընկել, տանջվում էր տաքութեան մեջ», «Մի խումբ ընկեր երեսաներ էինք։ Գյուղացի երեսաներ» և այլն։

«Գործնական» սկիզբն ավելի ևս ցայտուն է հեքիաթներում։ Այստեղ արդէն բացառվում է որեւէ քնարական կամ դատողական սկսվածք, անհրաժեշտ է իսկույն ներկայացնել բոն պատմութիւնը։ Եւ Թումանյանը այդպէս էլ վարվում է։ Նրա առաջին հեքիաթը՝ «Անխելք մարդը», սկսվում է այնպէս. «Ժամանակով մի աղբատ մարդ կար. որքան աշխատում էր, որքան շարժարկում էր, դարձյալ միևնույն աղբատ էր մնում»։ Այս հեքիաթում Թումանյանն արդէն կիրառում է ժողովրդական բանարկատի մի էական դիժ. ներկայացնելով ըստ էութեան անիրական՝ խիստ չափաւանցված կամ նույնիսկ ֆանտաստիկ դեպք, պետք է համատ ներշնչել նրա նկատմամբ, այն մատուցել իբրև համապատի եղելութիւն։ Այդպիսի սկիզբ ունեն նաև մի քանի այլ հեքիաթներ. «Մի աղբատ մարդ ու կնիկ

են լինում, ունենում են երեք աղջիկ», «Ժամանակով մի աղքատ մարդ է լինում, անունը Փանոս», «Ժամանակով մեր աշխարհքում մի վաճառական է լինում», «Երկու ախպեր են լինում. մինը խնյոք, մյուսը հիմար», «Ժամանակով Բաղդադ քաղաքում նստում էր Հարուն Ալ Ռաշիդ թագավորը» և այլն: Սակայն սրանց կողքին Թումանյանն իր մշակումներում շատ հաճախ է օգտվում հայ ժողովրդական հերիաթների հայտնի սկզբվածքից՝ «Լինում է չի լինում»: Մի սկսվածք, որն առաջին խոկ խոսքից ներկայացնում է ժողովրդական հերիաթասացների պատմեցածի կերպի մի բնույթը, իրականը և անիրականը խառնելու հակումը: Այս կայուն բանահյուսական բանաձևը երևան է գալիս Թումանյանի մշակած տասը հերիաթներում, այդ թվում և «Քաջ Նազարի» մեջ («Լինում է, չի լինում մի խեղճ մարդ՝ անունը Նազար»): Ավելացնենք, որ հայ ժողովրդական բանավեպի առաջին ավանդական սկսվածքը Թումանյանն օգտագործել է նաև իր թարգմանած կամ փոխադրած հերիաթներից յոթի մեջ («Կեղեցիկուհի Վասիլիսան», «Կախարդի քսակը», «Սաղարած աղջիկը», «Լուսնբեան ու Վարդերեսը» և այլն):

Պատմվածքների և հերիաթների կառուցվածքի մեջ կարևոր գեր են խաղում նաև նրանց եզրավալիչ հատվածները: Դրանք սովորաբար ոչ միայն վերջակետ են դնում գործողությունն ընթացքին, այլև նոր լույս են սփռում ամբողջ պատմության վրա, երբեմն էլ ակնաբերում են աստվազայի մասին: Պատմվածքներից շատերն ունեն իմաստալից խորհրդանշական ավարտ, որով մի տեսակ ընդարձակվում են պատկերված կոնկրետ գործողության շրջանակները, այն ձևեր է բերում ավելի ընդհանուր և հարատևող բովանդակություն: Բերենք մի քանի օրինակ: «Քաջերի կյանքից» պատմվածքի վերջում, Մեհրաբի և մյուս գյուղացիների գալուցին ու ամսոտանքը նկարագրելուց հետո, հաջորդում է եզրափակիչ նախադասությունը, որով այդ գյուղացիները կարծես փոխանցվում են բնությունը. «Մի քանի վայրկյան հետո դարձյալ ահագին ձորը մնաց մենակ Ձորագետի գոռոցներին, որոնք միացած, կարծես, մոնչում էին «ափսոս...»: «Երկաթուղու շինությունը» պատմվածքը, գյուղացիների բուն վեճերից հետո, ավարտվում է այսպիսի տողերով. «Ո՛ր-ո՛ր-ո՛ր... Ձորերում սուլում էր երկաթուղին: Նոր էր մտել նա մեր ձորերը»։ Այս կտրուկ վերջաբանը շատ խորիմաստ է. երկաթուղին անդառնալիորեն մտել է նահապետական աշխարհ, անկախ այն բանից՝ ընդունում են գյուղացիները նրա մուտքը, թե՞ ոչ: Կամ հիշենք «Արջատրտի» վերջին տողը. «Միայն էն օրերում ձորի վրա շատ ուրուր պլտիտ եկավ...»։ Նախորդ տողերում պատմողի կողմից ասես գիտամամբ անորոշ թողնված այն հարցը, թե վիրավոր արջը «էլ գիտեմ ոչ ինչ եղավ», այս եզրափակիչ նախադասության մեջ գտնում է որոշակի, բայց խորհրդանշիչ բնույթ

ստացած պատասխան. ձորի վրա պտույտ եկող ուրուրները, անշուշտ, գնում էին դեպի արջի դիակը: «Մղրիդը», «Գեղը», որոնք հաճախ կոչվել են «Պատմվածքներ կենդանիների կյանքից», նույնպես ավարտվում են այնպիսի նախադասություններով, որոնք ակնարկում են բնության անբնդհատ կրկնվող և շարունակվող կյանքը: Նախորդ աշնանը մահացած ձյրի՜ղների փոխարեն ամեն գարուն աշխարհ են գալիս նորերը և «շարունակվում է նույն կյանքն ու նույն երգը— ճղ՛ռո... ճր՛ռո... Կարծես ոչինչ չի փոխվել»: Իսկ «Գեղը» պատմվածաշարը, զայլերի մասին բազմաթիվ գրվածքներ ներկայացնելուց հետո, նույնպես ավարտվում է բնության մեջ նրանց հարատևող կյանքը հավաստող բառերով. «Սոված գելը պատվում էր գյուղի շորս կողմը»:

Իսկ ի՞նչ տակ «Գիրքորի» նշանավոր ավարտի մասին. չէ՞ որ այն ինքնին մի ամբողջ լիարժեք ստեղծագործություն է: Ռեզուն ջաղաքում թաղած Համբոն մեռեկնում է հայրենի գյուղին, իսկ այդ ժամանակ՝ «գյուղից դուրս կանգնած սպասում էին Նանը, Զանին, Միկիչը, Մոսին, իսկ փոքրիկ Գալուն մոր գրկից կանչում էր.— Ալի՛, ալի՛, հե՛ Գիքոլ...»: Այստեղ էլ պատմվածքն ավարտվում է. նրանից դուրս են մնում մոր և մյուս հարազատների համար բացվելիք դաժան իրողությունը, նրանց վիշտն ու ողբը: Այս բոլորն քննրեցողը պետք է լրացնի իր երեակայությունը, և ստալոբուլյունն ավելի բեժեղ է ու հարատև, քան եթե այդ մասին ուղղակի և մանրամասն պատմվեր:

Հեքիաթների ավարտը շատ հաճախ պայմանավորված է նրանց աղբյուրի՝ ժողովրդական բանահյուսության այդ ժանրի կայուն առանձնահատկությամբ. շարը պատմվում է, բարին հաղթում, պատմությունն ավարտվում է որևէ ժողովրդական բարոյախոսությամբ: Զանազան տարբերակներով, բայց ըստ էության այսպես են ավարտվում «Ռսիու կարասը», «Տերն ու ծառան», «Նոսող ձուկը», «Նդեմական ծաղիկը», «Չախաշախ թագավորը», «Կոնատ աղջիկը», «Քեֆ անողին քեֆ չի պակսիլ»: Սակայն դա անխախտ սկզբունք չէ. երբեմն էլ բանը ավարտվում է շարի կամ անարժանի, ծուլի կամ փառասերի հաղթությամբ («Քաջ Նաղաբը», «Խելոքն ու հիմարը», «Անբան Հուռին», «Չախորդ Փանոսի հեքիաթը»): Մանավանդ Թումանյանի նախասիրած ձևերից մեկը՝ փոքրիկ անեկդոստանման պատմությունները, ունենում են այնպիսի անսպասելի հանդուցալուծումներ, որոնք նախատեսված չեն հեքիաթային սյուժեների ոչ մի ուղեցույցով («Կացին ախպեր», «Սուտասանը», «Անհալձ աբլորը», «Սուլտիկ որսկանը», «Բարեկենդանը», «Կիկոսի մահը»):

Նշենք նաև Թումանյանի մի շարք հեքիաթների բնորոշ մի ուրիշ գիծ. հիմնական սյուժետային գործողության ավարտից հետո էլ հերոսներն «անորոշ ժամանակով» կամ, ավելի ճիշտ, մեկընդմիջտ մնում են կեն-

գանի, իսկ նրանց միջև ծագած հակադրությունը անվերջ հարատևում է: Դրանով իսկ հեքիաթի կերպարները դուրս են գալիս պատմական ժամանակի սահմաններից, դառնում են մարդկային հավերժական հատկանիշների կրողներ: Դրանով նաև բնագծվում է հեքիաթի սյուժեի ու կերպարների արդիական իմաստը: «Մինչև օրս էլ էս մարդ ու կնիկը կռվում են դեռ,— կարդում ենք «Բարեկենդանի» վերջում:— Սա նրան է ասում հիմար, նա սրան, իսկ բարեկենդանը լսում է ու ծիծաղում»: Իսկ «խելոքն ու հիմարը» ավարտվում է այսպես. «Ու ասում են, մինչև էսօր էլ խեղճ հիմարը կխամեճի ման է գալի, պատահողին դանդաղում, բայց ոչ ոք չի հավատում, ամենքն էլ ծիծաղում են վրեն, իսկ խելոք ավալերն էլ ծիծաղում է ամենքի հետ»: Բայց եթե այս հեքիաթներում հարատևողը առօրյա կենցաղային իրողություններն են, ապա «Քաջ Նազարի» մեջ հարանման վերջաբանը ակնարկում է համամարդկային նշանակություն ունեցող խնդիրներ: Մարդկային հիմարությունից և սարկամտությունից ծնված կեղծ և անարժան կուռքը դառնում է շարիք հենց իրենց՝ մարդկանց համար, և Թումանյանը, հեքիաթի վերջում «անմահ պահելով» Քաջ Նազարին, դրանով իսկ հիշեցնում է նման երևույթների անուղղելի շարիքն ու վնասը հասարակության առաջադիմության համար.

«Ասում են մինչև էսօր էլ դեռ ապրում ու թաղավորում է Քաջ Նազարը: Ու՛ հրեք քաջությունից, խելքից, հանճարից մոտը խոսք են դրում ծիծաղում է, ասում է.

— Ի՛նչ քաջություն, ի՛նչ խելք, ի՛նչ հանճար. դատարկ բաներ են բոլորը: Բանը մարդուս բախտն է: Բախտ ունե՛ս՝ քեֆ արա...

Եվ ասում են՝ մինչև էսօր էլ քեֆ է անում Քաջ Նազարը ու ծիծաղում է աշխարհքի վրա»:

Եթե նույնիսկ ամենաընդհանուր ձևով համեմատենք Թումանյանի արձակ երկերը նրա էսթետիկական պոեզիայի հետ, ապա դժվար չի լինի նկատել, որ արձակի մեջ շատ ավելի մեծանում է դործող անձանց խոսքի տեսակարար կշիռը, և փոքրանում է հեղինակային պատմության դերը: Պատմվածքներում և հեքիաթներում հեղինակը ավելի քիչ է երևում, քան սյուժեներում և բալլադներում, թեև հայտնի է, որ վերջիններիս մեջ ևս (հատկապես «Անուշը», «Թմկաբերդի առումը», «Փարվանան», «Պոետին ու Մուսան», «Մի կաթիլ մեղրը», «Թագավորն ու շարիին» և այլն) հեղինակային պատմությունը հաճախ իր տեղը զիջում է հերոսների ուղղակի խոսքին, ստեղծելով մի յուրօրինակ «չափածո դրամայի» տպավորություն: Բայց այդ հատկանիշը ավելի լավ է երևում արձակի մեջ, հատկապես այն գործերում, որոնք գրվեցին նոր դարի սկզբից: Երկխոսությունը Թումանյան-արձակագրի համար ինչպես գործողության զարգացման, այնպես էլ դործող անձանց բնութագրման կարևորագույն միջոց է: Ինչ-

պէս արդին նշել ենք, մի շարք պատմվածքներ՝ «Երկաթուղու շինությունը», «Նեստլի քարաբաղնիսը», «Քեօի խեչանը» և այլն, գրեթե ամբողջովին կաղմված են երկխոսութիւններից, իսկ հեղինակային խոսքը նրանց մեջ կատարում է կապակցող օղակի, սեղմ նշագրման դեր։ Ահա մի հատված «Երկաթուղու շինությունը» պատմվածքից.

«էդ վեճի ժամանակ երկաթուղու գծի վրա աշխատող օտարականներից մինը ձորիցը դուրս եկավ ու մոտեցավ մեզ։

— Բարի իրիկուն ձեզ։

— Աստծու բարին, ուստա։

— Ինձ մի շափ ալյուր է հարկավոր, ձեզանից ո՞վ ալյուր կծախի,— դիմեց օտարականը ամենքիս։

— Ո՞րտեղացի ես, ուստա,— հարցրեց Ուհանես բիձեն։

— Օսմանլիի հողիցն եմ։

— Ուհանես բիձա, հալա մի հարցրու տես ո՞ր քաղաքիցն ա,— խնդրեց մի գյուղացի։

— Քու քաղաքի անունն ի՞նչ ա, բարեկամ,— կրկին հարցրեց Ուհանես բիձեն։

— Սըվաղ։

Մի շարք հեքիաթների ևս գրեթե ամբողջությամբ կառուցված են որեէ հարց ու պատասխանի, զրույցի կրկնության և աստիճանական ուժեղացման սկզբունքով։ Այդ եղանակով էր զարգանում Թումանյանի առաջին իսկ հեքիաթը՝ «Անխելք մարդը» (կրկնվող հանդիպումները և զրույցները գալիս, աղջկա, ծառի և աստծու հետ)։ Խոսքի հաջորդական կրկնության և ընդլայնման սկզբունքով է զարգանում պատումը «Պոչատ աղվեսը», «Ուլիկը», «Միտը», «Կիկոսի մահը», «Խելոքն ու հիմարը», «Անհաղթ աքլորը» և ուրիշ հեքիաթներում։

Երկխոսության գերակշռող դերի շնորհիվ Թումանյանի հեքիաթները հեշտությամբ կարող են վերածվել «փոքրիկ դրամաների» և առանց լուրջ հավելման կամ փոփոխության ուղղակի ցուցադրվել բեմում (մի խնդիր, որ վերջերս փայլուն կերպով իրագործեց կինոդերասանի ասուդիան՝ Հենրիկ Մալյանի ղեկավարությամբ)։ Երկխոսութիւնների առատութիւնը, նրանց փոխհաջորդման սրընթաց տեմպը նպաստում են գործողության արագ զարգացմանը, որը, ինչպես տեսանք, Թումանյանի արձակի ներքին առաջընթացի ուժն է։ Ահա մի հատված «Բարեկենդանից», որն ամբողջովին կաղմված է «մերկ արագությանը» իրար հաջորդող հարց ու պատասխանից.

«— Բարի օր, ախպերացու։

— Աստծու բարին։

— Հո էս ճամփովը մարդ չի անց կացավ։

— Անց կացալ:

— Ի՞նչ ունեւ շալաղին:

— Եղ ու բրինձ:

— Հա, հենց էդ եմ ասում: Ի՞նչքան ժամանակ կլինի:

— Բաժականին ժամանակ կլինի:

— Որ ձին բշեմ, կհասնե՞մ:

— Ո՞րտեղից կհասնես, դու ձիով, նա ոտով: Մինչև քու ձին չորս ոտը կփոխի—մի՞ն, երկո՞ւ, երե՞ք, չո՞րս—նա երկու ոտով մե՞կ-երկո՞ւ, մե՞կ-երկո՞ւ, մե՞կ-երկո՞ւ, շուտ-շուտ կգնա, անց կկենա:

— Բա ի՞նչպես անեմ:

— Ինչպես պետք է անես. ուզում ես, ձիդ թող ինձ մոտ, դու էլ նրա պես ոտով վազի, դուցե հասնես:

— Հա՛, էդ լավ ես ասում:

Գործող անձանց խոսքին լալն ասպարեղ տալու խմաստով Թուման-
յան-արձակագիրն ասեք ստանձնում է նաև դրամատուրգի դեր, և դրա-
մա գրելու նրա վաղեմի երազանքն աշատեղ մի որոշ խմաստով ավելի
մոտ է իրականացնել, քան պոեզիայի մեջ: Դրա լավագույն վէպալուս-
նը դարձյալ «Գիգորն» է: Կերպարների էութունը նրանց իսկ խոսքի մի-
ջոցով բացահայտելու և բնութագրելու արվեստն աշատեղ հասնում է
աչնպիսի ուժի, որ հայ գրականության որե՛կ համանման երևույթի հետ
դուգադրելու համար պետք կլինի դիմել դրամատուրգիային, նախ և առաջ
Սունդուկյանի ստեղծագործությանը: Իրոք, խոսքի միջոցով կերպարներ
«քանդակելու» առումով Թումանյանի պատմվածքը կանգնում է «Պեպե-
յի» կողքին, թեև այդ նպատակին հասնում է շատ ավելի ժլատ գեղար-
վեստական միջոցներով: Ահա բաղադ Աբտեմի առաջին և ամենից ծա-
վալուն ուղղակի խոսքը, որով նա արդեն որոշակիորեն զծագրվում է մեր
աչքերի առջև իր շահամուլ և ինքնավստահ էությամբ, հոգու դաժանու-
թյամբ և ուսուցանելու հակումով.

«Հինգ տարի դեռ փող չեմ տալ,— ասավ բաղադը պայմանը կապե-
լիս:— Թե դրուստը կուլես, դեռ դու պետք է տաս, որ քու որդին բան է
սովորելու: Ախար իսկի բան չգիտի»:

Եվ ապա՝ մի քանի տող հետո.

«Կսովորի, ամեն բան կսովորի: Էնպես սովորի ո՞ր... Ձեր կողմերից
էն նիկոլն ինչ է, որ իրեն համար դուքան ունի բաց արած, նա էլ ինձ
մոտ է մարդ դառել: Ամա վերջում մի ջուխտ շալի գդալ ու մի քանի
բան գողացավ...»:

Այս խոսքերից հետո, որոնք Աբտեմի սոցիալական և մարդկային
էությունը բացահայտում են ամբողջ մերկությամբ, մեղ համար դար-

մանալի կամ անտկնկալ չեն պատմության շարունակության մեջ նրա կատարած անմարդկային արարքները (Գիքորին ծեծելը, սոված պահելը, ծաղրելը և այլն)։ Ճիշտ է նկատված այս առթիվ, որ «բաղադր ասած ամեն մի դարձվածքը, գրեթե ամեն մի բառը ենթադրում է միանգամայն պարզորոշ ինտոնացիա, պահվածք, շարժում, դիմախառ։ Այլևս ի՞նչ նկարագրություն»⁸։ Թումանյանական խոսքի պլաստիկ ուժը մենք տեսնում ենք նաև «Գիքորի» մյուս կերպարների, տարբեր պատմվածքների ու հեքիաթների գործող անձանց մեջ։ Այս կապակցությամբ հատուկ պետք է խոսել Թումանյանի արձակի կերպավորման արվեստի մասին։

5

Թումանյանի բոլոր արձակ գեղարվեստական երկերը (եթե նույնիսկ նկատի ունենանք նաև անավարտ և սևագիր էջերը) միասին հաղիվ մի ոչ մեծ հատոր են կազմում։ Թվում է՝ քանակական ցուցանիշներով ցավալիորեն փոքր է նրա ժառանգության այս մասը։ Բայց մի պահ մտովի պատկերացնենք, թե ի՞նչ է տվել արձակագիր Թումանյանը մեր ժողովրդին և գրականությանը, մեղնից ամեն մեկին, և պիտի առանց երկմբտելու ասենք, որ մեր ազգային մեծ բանաստեղծը նաև մեր խոշորագույն արձակագիրներից մեկն է։ Առանց Թումանյանի արձակի անհնար է պատկերացնել մեր նոր գրականության պատմությունը։ Նա մեկն է այն հազվագյուտ գրողներից, որոնք կարողացել են գեղարվեստական մեծության հասնել ինչպես բանաստեղծության, այնպես էլ արձակի բնագավառում։ Իզուր է, որ Ավ. Իսահակյանը 1946 թ. մի անտիպ գրառման մեջ ասել է. «Քչերն են, որ երկու ժանրում էլ մեծ են լինում։ Դա քչերին է տրված, ինչպես Պուշկինն է, Լերմոնտովը, մեր Թումանյանը»⁹։

Արձակագիր հեղինակի մեծության առաջին չափանիշներից մեկը (եթե ոչ ամենից կարևորը) այն է, թե ի՞նչ մնայուն կերպարներ է ստեղծել նա, որոնք մտած լինենին գրականության պատմության և ժողովրդի գիտակցության մեջ։ Այս առումով Թումանյան-արձակագիրը կարող է մրցել ամենախոշոր հայ արձակագիրների հետ։ Նրանցից թերևս ոչ մեկը չի ստեղծել կենդանի դեմքերի ու բնավորությունների այնպիսի բաղմադան պատկերասրահ, որոնք Թումանյանի պատմվածքների և հեքիաթների հերոսների նման տառացիորեն դարձած լինեն մեր ժողովրդի հո-

8 Լ. Հախվերդյան, նշված գիրքը, էջ 157։

9 Մեղրերումը Ավրի Իսահակյանի գրքից («Ավետիք Իսահակյանը և ուրա գրականությունը», 1984, էջ 283)։

գէոր աշխարհի մի անբաժան մասը, այդքան սովոր մտած լինեն նրա գիտակցութեան, ամենօրյա կյանքի ու կենցաղի մէջ: Իրօք, ինչքան շատ և մեկը մյուսից տարբեր կերպարներ կան Թումանյանի արձակում, որոնք դարձել են հասարակ անուններ: Նրանց դեմքերը մենք կրում ենք մեր հոգում, հաճախ նուշնիսկ առանց մեզ հաշիւ տալու, որ նրանք գալիս են Թումանյանի երկերից:

Սկսենք հեքիաթներից. Ձախորդ Փանոսն ու գոյութուն շունեցած Կիկոսի վրա սգացող քույրերը, մայրը և հայրը, բարեկենդանի համար մշտապէս կռւող ամուսինները, ագահ տերն ու նրա մոտ հերթով ծառայութեան մտնող երկու եղբայրները՝ ամեն մեկը բնավորութեան ուրույն նկարագրով, հնարամիտ սոստասանը և սուտլիկ սրսկանը, անբան Շուբին ու խեղճ եղբորը ամեն ինչից զրկող «խելոր» եղբայրը և, իհարկե, մոռնումենտալ Քաջ Նաղարն ու նրա շրջապատի մարդիկ, — սրանք բոլորը մտել են մեր գրականութեան տիպական արվեստի գանձարանը, ուղեկցում են հայ մարդուն ամբողջ կյանքում:

Կարող են առարկել, թե այդ կերպարները մեծ մասամբ ժողովրդի ասեղծածն են, գալիս են ժողովրդական բանահյուսութեանից: Այո՛, բայց նրանք գուցե և մնային մոռացութեան փոշու տակ կամ սոսկ մի գավառի մարդկանց սեփականութեանը, եթե Թումանյանի հանձարը չնկատեր, լույս աշխարհ չհաներ և ամբողջ ուժով չընդգծեր նրանց խորքում պահված համամարդկային բովանդակութեանը: Դա մի մեծ ու զմլարին խնդիր էր, որը Թումանյանից վատ ոչ մի ուրիշ հայ գրող չէր կարող իրագործել, և դա նրա անմահ ծառայութեանն է:

Կարող են նաև ասել, որ հիշյալ և մյուս կերպարները մեծ մասամբ ոչ թե գեղարվեստական բաղմակաւորմանի բացահայտման են ենթարկւում, այլ հանդես են գալիս անցողակի, մեկ-երկու հատկանիշով, ոչ թե լիարյուն ռեալիստական բնավորութեաններ են, այլ, ավելի շուտ, մարդկային որևէ նկարագրի կամ վարքագծի սխեմա-ընդհանրացումներ: Այսպիսի առարկութեանները մեջ ևս ճշմարտութեան մեծ բաժին կլինի, բայց դա ամենևին չի նսեմացնում Թումանյանի ստեղծած կերպարների գեղարվեստական և հասարակական արժեքը: Խոսքը նրանց յուրահատկութեան մասին է, որը պետք է գիտական բացատրութեան ստանալ:

Թումանյանը ելնում էր ժողովրդական հեքիաթի ժանրային էութեանից և չէր կարող կերպարներ ստեղծել վիպական ժանրերին բնորոշ սկզբունքներով: Բանն այն է, որ լինելով որոշ չափով շանհատականացված, խորհրդանշանի աստիճանի հասցված կերպարներ, ստեղծված լինելով ծայրահեղ ժլատ գեղարվեստական միջոցներով, այդ դեմքերն իրոք կատարյալ են իրենց տեսակի մեջ, մարմնավորում են տվյալ մարդկային գծի ըստ ամենայնի լիարժեք ու տալովորիչ պատկերը: Ձախոր-

դուք՝ յան ալիքի ցոյցտուն օրինակ դժվար է պատկերացնել, քան դժբախտ փանոսի պատմութիւնը, և հաշտակութեան ալիքի երջանիկ զուգահիստութիւններ չի կարելի երեւակայել, քան այն ծանր իրավիճակները, որոնցից զարմանալի հեշտութեամբ դուրս է գալիս Քաջ Նազարը: Սեփական հիմարութեան պատճառով իրենց գլխին հոգս ու փորձանք բերելու դասական «էտալոններ» են «Բարեկենդանն» ու «Կիկոսի մահը»: Հեքիաթների այս և մյուս կերպարները հասցված են բարձրագույն ընդհանրացման: Այդ է, թերեւ, պատճառը, որ նրանք հաճախ հատուկ անուններ էլ չունեն, այլ կոչվում են պարզապէս՝ տերը, ծառան, խելուքը, հիմարը, մաղը, կնիկը, և որեւէ կենսագրական կոնկրետացման չեն ենթարկվում: Սակայն այդ կերպարների « վերագոյացին» և նույնիսկ «վերժամանակային» բնույթըն էլ հենց դառնում է նրանց հավերժական գոյատեւման և զանազան պայմանների «հարմարվելու» նախադրյալ: Կարելի է ասել, որ, կենսական տարրեր հանգամանքներին համապատասխան, այդ կերպարները մեր գիտակցութեան մեջ մտնում են իրենց էութեան այլեւայլ երանգներով, կոնկրետանում և տեղայնանում են ըստ անհրաժեշտութեան:

Մի առանձնահատկութիւն ևս խիստ կարեւոր է Թումանյանի հեքիաթների կերպարների էութիւնը հասկանալու համար: Թեւեւ նրանք մեծ մասամբ զործում են պայմանական, չափազանցված, նույնիսկ ֆանտաստիկ հանգամանքներում, բայց իրենց բնավորութեամբ, կրքերով, խոսքի ուժով միանգամայն իրական մարդիկ են: Ահա թե ինչու այդ հեքիաթները կարգալիս, նույնիսկ նրանք, որ կարող են ժանրի կախարդական (հրաշապատում) տարատեսակին դառնալ («Ոսկու կարասը», «Նոսող ձուկը», «Կոնստա աղջիկը», «Շղմական ծաղիկը» և այլն), մենք չենք կտրվում իրականութիւնից, չենք տեղափոխվում անհող երեւակայութեան աշխարհ, այլ ալիքի ենք կապվում կյանքին, ալիքի լավ ենք ճանաչում մարդուն, նրա կրքերը: Այլ կերպ ասած՝ ֆանտաստիկ հեքիաթներում անգամ «միջուկը» միշտ իրապատում է, որը և հիմք է տալիս մեզ խոսելու նրանց լիարյուն ունակումի մասին:

Մի քանի տասնյակ կերպարներով է «բնակեցված» նաև Թումանյանի պատմվածքների շարքը, — ծիծաղաշարժ ու ողբերգական, իրենց սեփական խոսքով բնութագրվող կամ կենդանի զործողութեան մեջ ցուցադրվող, բնապաշտական ու մարդասիրական խոհերով ամբողջ և թշվառութեան մեջ անգամ իրենց էպիկական գեղեցկութիւնը պահպանող կերպարներ: Պատմվածքների հերոսների մասին ևս կարելի է ասել, որ նրանք հանդես են գալիս ոչ թե ծավալուն գործողութեան, բազմազան հանգամանքների կամ աստիճանական զարգացման մեջ, այլ սովորաբար մեկ վիճակում, մեկ, բայց նրանց էութիւնը բացահայտող արարքով: Եւ այդ մեկ իրադրութիւնը բավական է նրանց բնավորութիւնը,

նույնիսկ արտաքինը, խոսեւածներ կենդանի կերպով պատկերացնելու համար: Գաբո բիձեն, Նեսո բիձեն կամ քեռի խեղանը հանդես են գալիս մեկական վիճակում՝ շերամապահության հնարավորությունը «ծխտելիս», հիվանդի համար քաբաբաղնիս անելիս կամ քաղաքում երեխայի ծննդյան վկայականը որոնելիս: Եվ ամեն անգամ այդ մեկ վիճակը բավական է բնավորության մի ամբողջական նկարագիր ստեղծելու համար: Ուհանես բիձեն («Ներկայությունը շինությունը») երևան է գալիս միայն նահապետական ըմբռնումները կրքով պաշտպանողի դերում, իսկ Օվակիմբ («Նեղջերուն»)՝ դեպի որսորդությունը բացասական վերաբերմունքով, բայց նրանք ևս իրենց խոսքի շնորհիվ դառնում են կենդանի բնավորություններ: Նույնը կարելի է ասել և «Սրջաոբսի» անանուն հերոսի մասին:

«Գիբբոն» իր կերպավորման արվեստով, դեմքերի կենդանի կոնկրետությամբ կարող է մրցել լիարժեք վեպի հետ, և միայն զարմանալ կարելի է, թե ինչպես են այսքան շատ դեմքեր ապրում և շարժվում այսքան փոքր «տարածություն» վրա: Համբոն՝ նահապետական գյուղացու բնորոշ հոգեբանությամբ, որդուն «մարդ դարձնելու» միամիտ ցանկությամբ, հայրական խրատներով և ապա որդուն հղած սրտակտուր նամակով, իսկ պատմվածքի վերջում, մահացած որդու շորերը թևի տակ դրած տուն վերադառնալիս, Գիբբոնի մասին ողբերգական հիշողություններով («Ամենը, ամենը կան, մենակ նա չկա...») — կործանվող հայ գյուղաշխարհի կենդանի մարմնացումն է: Եվ դեռ ինչքա՞ն ուրիշ մարդկային դեմքեր են անցնում պատմվածքի միջով: Բաղադ Արտեմի և տիկին Նատոյի մասին աբգեն խոսել ենք: Սրանց դաժանության ու կեղծիքի կատարյալ հակադրությունն է պառավ բալի դեղին՝ միակ «լույսի շողը» Գիբբոնի ապրած «խավարի թագավորության» մեջ: Թեև Թուլցիկ, բայց վերին տասնիճանի կենդանի կերպար է՝ Վասոն՝ բաղադի խանութին և տանը հարմարված ճարպիկ պատանին, որ Գիբբոնին տանջողներից մեկն է, բայց և օգնում է նրան ծանր կացության մեջ: Հիշողության մեջ նա ամուր մնում է իր մի քանի խոսքով, որ նա ասում է «մասխարա դեմքին լրջություն տալով»։ «Կլուբումն ուշացա՞ր, տո արջի քոթոթ, թե գութերնատի մոտ վաղ դործ ունեիր...», «Չե՞ս իմանում, տո՞, ո՞րտեղ էիր է՞, որ էսօր ինձ քաղցած սպանեցիր. որ մեռնեի՞՝ հետո՞...»: Այս խոսքերը կարդալիս մենք ոչ միայն չում ենք «չարաճճի Վասոյի» բնորոշ ձայնը, այլև տեսնում ենք նրա դիմախաղը, կեցվածքը: Իրենց մի քանի խոսքով տառացիորեն կենդանանում են նաև շուկայում Գիբբոնին հանդիպող և դրուցող համագյուղացիները:

Այս բոլոր դեմքերի կենտրոնում կանգնած է փոքրիկ հերոսի կերպարը՝ հայ գրականության ամենահմայիչ և խոր մանկական բնավորությունը, որն իր ճակատագրի կսկիծով հուզել է շատ սերունդների և տաս-

նամյակների ընթացքում մագաշափ չի կորցրել իր ազդեցության ուժը: Մանկական հոգեբանության գաղափարախնները բացելու, նրա վախը, տագնապը, կարոտն ու երազները, հարազատներին օգնելու անզորության ոգրերգական զխտակցութունը ցուցադրելու իմաստով «Գիքորը» համաշխարհային դրականության եզակի հեղույթներից մեկն է:

Թումանյանի արձակը, այդ թվում և «Գիքորը», հալվել թե ճիշտ կլինի անվանել «հոգեբանական», որովհետև հեղինակը հատուկ խնդրի չի դարձնում հոգեկան տարբեր վիճակների մանրամասն ըննությունը: Հոգեբանական առանձնացված քննություններ Թումանյանի արձակում առհասարակ չկան: Եվ, չնայած դրան, նրա պատմվածքներն ու հեքիաթները օժտված են հոգեբանական և հուզական շատ հարուստ բովանդակությամբ, որը հաղորդվում է նաև մեզ՝ ընթերցողներին, ներառվում է մեր ամբողջ էության վրա: Ո՞րն է այդ հակասության «գաղանիքը»:

Կերպարների հոգեբանության ցուցադրման տարբեր գեղարվեստական ուղիներ կան, — հերոսի տվյալ հոգեկան վիճակի մանրամասն, բաղմախղմանի վերլուծություն, որն է ապրումի առաջացման և զարգացման բուն ընթացքի ցուցադրում, անհատի ներաշխարհում տեղի ունեցող հակադիր սղումների պայքարի բացահայտում, հոգեբանական իրադրության լուծման վերջնական արդյունքների նկարագրություն և այլն: Եթե Թումանյանի պոեզիայում (օրինակ՝ «Լուսնի Սաբուն», «Դեպի Անհունը», «Փարվանան») կառելի է ցույց տալ հոգեբանական վերլուծության հիշյալ եղանակների տարբեր արտահայտություններ, ապա իր արձակի մեջ նա գրեթե անզ չի հատկացնում հերոսների հոգեկան վիճակների ուղղակի ըննությանը: Ավելի ճիշտ՝ նա դավանում է այն սկզբունքը, որի համաձայն կերպարի հոգեբանությունը պետ է սերտորեն լծադրվի նրա զարթոնությանը, պետ է ցույց տրվի նրա արարքների միջոցով: Այդ սկզբունքի ցայտուն մարմնավորումը մենք տեսնում ենք Ա. Ս. Պուշկինի արձակում, որի մասին Ա. Լեժնեը գրել է. «Պուշկինը ցույց է տալիս ոչ թե մարդու ապրումը, այլ նրա վարքագիծը», նրա երկերում հոգեբանական «պատճառաբանությունը բացահայտվում է գործողության մեջ»¹⁰: Նույնը մենք կարող ենք տեսլ Թումանյանի արձակի մասին:

Մի կողմ թողնենք հեքիաթները, քանի որ սրանց ժանրային յուրահատկությունը առհասարակ չի ենթադրում կերպարների ներքին հոգեկան ռեֆլեքսիաներ, բարդ և հակասական ապրումներ: Իսկ պատմվածքների մեջ այդ դժերն ինչ-որ չափով առկա են, բայց մեծ մասամբ, իրոք, հենց հերոսների վարքագծի և արտաքինի միջոցով է արտահայտվում

¹⁰ А. Лежнев, նշված գիրքը, էջ 188, 191:

նրանց ապրումների ներքին լարվածությունը, որը և փոխանցվում է ընթերցողին: Բերենք մի քանի օրինակ:

Դեռ վաղ շրջանում գրված «Լեռների հովիվը» պատկերի մեջ ըստ էության կիրառված է այդ սկզբունքը: Սասունի ջարդերից փախած և Թիֆլիսում ապաստան գտած հայ հովիվի կերպարը ճնշող, ողբերգական տպավորություն է թողնում: Ապրուստի միջոց վաստակելու համար փողոցներում նվագող ու պարող լեռների նախկին հպարտ հովիվը (պատմվածքում նրա մասին մի քանի անգամ տալիս է «բուրդ», բայց դա քաղթենի շրջապատի ընկալումն է՝ լեռների հովիվի քրդական տարազի պատճառով) ապրում է հոգեբանական ծանր վիճակ. նրա զվարթ երգերը բոլորովին չեն համապատասխանում նրա իրական ապրումներին, ջարդի ու թալանի կեղեքիչ հիշողություններին: Բայց այդ մասին ուղղակի ոչինչ չի ասվում, բացի նրա արտաքինին վերաբերող այս տողերից. «Զվարթ էր նրա հովվական սրնդի ձայնը, ուրախ էր պարի եղանակը, աշխույժ էր և պարը, միայն տխուր էին թուխ, կրակոտ աչքերը, որ երբեմնակի նայում էին վերև»: Փոքրիկ պատմվածքի մեջ երկու անգամ կրկնվող այս տողերը հեռուի արտաքինից մեզ տանում են դեպի նրա հոգեկան ապրումների ոլորտը, հասկանալի են դարձնում նրա ներքին տառապանքը:

Թումանյանի մյուս պատմվածքներում ևս, սկսած առաջիններից («Սովի ժամանակից», «Աղբատի պատիվը»), ուղղակի շատ քիչ է խոսվում հերոսների հուզվածի և հոգեկան ապրումների մասին: Դա վերաբերում է նաև գայլի կամ եղջերուի հետ հանդիպող և այդ մասին դրամատիկ շեշտերով պատմող կերպարներին: Նրանք յուրապարհում են գործի մեջ, և դրանից պարզ է դառնում նաև նրանց հոգեվիճակը, որը սարսուռ ազդելու չափ տպավորիչ է: Ինչքա՞ն շատ մանուկ ու տարեց ընթերցողների և ունկնդիրների են հուզել, օրինակ, գրեթե գայլերի երախն ընկած ու հրաշքով փրկված Շորաբյալցի Ավելի կամ եղջերուի որսի մասին պատմողի ցնցող ապրումները, որոնք թեև ուղղակի չեն նկարագրվում, բայց բնականորեն բխում են նրանց դրամատիկ վիճակներից:

«Նեհույի քարաբաղնիսն» ավարտվում է այսպես. «Նեհուն լուռ, դուխը կախ արած լսում էր ու շիրուխ էր քաշում»: Մի քանի բառով քանդակված այս կեցվածքի էություն մենք կուհում ենք Նեհույի ծանր ապրումները հենց նոր կատարվածի՝ ակամայից ընկերոջ մահվան պատճառ դառնալու համար: Բայց այդ մասին ուղղակի ոչ մի բան չի ասվում:

Հոգեբանական բացահայտման նշված սկզբունքը ամենից ցայտուն երևում է դարձյալ «Գիքորի» մեջ: Պատմողն ուղղակի բան չի ասում Գիքորից բաժանվող մոր և հարազատների ապրումների մասին, բայց հիշատակվում է մի փոքրիկ արտաքին մանրամասն («մայրը գոգնոցով

սրբում էր աշքերը»), և ամեն ինչ հասկանալի է դառնում: Ուղղակի չեն նկարագրվում նաև որդեկորույն հոր ապրումները, բայց Համբոյի հիշողությունները Գիքորի հետ կապված ծառի կամ աղբյուրի մասին մի տեսակ առարկայացնում են այդ ապրումները, և հուշերի մի ամբողջ հորձանք ներխուժում է մեր հոգին:

Պատմվածքում մի քանի անգամ էլ ուղղակի խոսվում է Գիքորի ապրումների մասին՝ տիկին Նատույին առաջին անգամ ակամայից «զայրացնելուց» հետո («Վերջացավ,— անցավ Գիքորի մտքով:— Բայց ի՞նչ շուտ վերջացավ... ի՞նչ վատ վերջացավ... Հիմի ես ի՞նչ անեմ... հերս էլ գնաց...»), «բալի պատմության» ժամանակ, ձկնորսությանը հետևելիս, «խաղենին» հրամանով ուտելիքից զրկվելուց հետո («մտածում էր իրենց տան վրա, էն օրերի վրա, երբ ազատ խաղում էր հանդերում ու լիասիրտ հաց ուտում, մտածում էր էն երեկոների վրա, երբ հերն ու մերը կուլում էին իրեն քաղաք բերելու համար... մերը լաց էր լինում, չէր ուզում...—Ա՛խ, նանի ջան, ի՞նչ լավ էր սիրտդ իմացել...»), հոր նամակի տպավորության տակ («Սիրտը էրում էին նամակի տողերը:— Նանն ու Զանին տկոր են... Տեղներս նեղ ա...») և այլն: Բայց դրանք միայն «բեկորներ» են այն ծանր, ամենօրյա ապրումների, հոգևոր տառապանքի և Վառլանյան, որոնցով լիցուն է մանուկ հերոսի կյանքը: Դրանց մասին խոսվում է շատ համառոտ և անցողակի, առանց ծավալվելու և մանրամասնելու: Բացի վերը բերված օրինակներից, կարելի է հիշել նաև հետևյալ հատվածը. «Բայց եթե նկատենին... Ինչ վատ բան դուրս կգա՞ր... Եթե նկատենին... Հապա ի՞նչ անես... Թողնե՞ս, փախչե՞ս... Եվ Գիքորն սկսեց մտածել փախչելու մասին: Բայց ո՞նց փախչես, ո՞ր կողմը փախչես. մենա՛կ, ճամփա չգիտես, մարդ չես ճանաչում... իսկ հերը...» և Կարելի է ասել, որ այս տողերի թրթռուն ուղիղ մեջ զգացվում են մանուկ հերոսի սրտի դարկերը, տագնապն ու վախը, ազատագրվելու անվստահությունը: Թեև այն ամենը, ինչ ուղղակի ասվում է Գիքորի հուշերի, հոգեկան տվյալների մասին, մի փոքրիկ մասն է նրա ապրածի և զգացածի, բայց այդ բոլորն ի վերջո չի մնում «փականքի տակ»: Գիքորի վիճակի և արարքների ցուցադրման միջոցով մեր առջև լինին բացվում է նաև մանկան պարզունակ, բայց հարուստ ու գեղեցիկ հոգեկան աշխարհը, մանում է մեր հոգու և էության մեջ:

* * *

Հայ արձակի պատմության մեջ Հովհաննես Թումանյանը բերեց ոչ միայն իր ուրույն թեմատիկան, հասարակական և բարոյագեղագիտական հարցադրումները, այլև գեղարվեստական ձևերի ու միջոցների սեփական համակարգը: Իհարկե, նրա արձակը չվերացրեց, «ավելորդ» չդարձրեց

ս'չ նախորդ շրջանի հայ խոշորագույն արձակագիրների՝ Աբովյանի, Պոռշյանի, Բաֆու, և ս'չ էլ ժամանակակիցների՝ Մուրացյանի, Շիրվան-զադեի, Զահրապի, Նար-Գոսի ստեղծագործական նվաճումները, այլ կանգնեց նրանց կողքին, հարստացրեց ազգային արձակի բնահանուր պատկերը՝ գեղարվեստական փայլուն կոթողներով։ Թումանյանի ստեղծագործության այս մասը հայ արձակի պատմության ամենամեծ նվաճումներից և կարևորագույն հանգույցներից մեկն է։

Թումանյան-արձակագիրը, որոշ խմատով, մնաց անկրկնելի, որովհետև նրա մշտկած գեղարվեստական համակարգը, որը բնականորեն բխում էր նրա լիամատիկացից և գաղափարներից, չէր կարող նույնությամբ փոխանցվել մի այլ գրողի։ Սակայն սա ամենևին չի նշանակում, թե Թումանյանի ստեղծագործական ավանդույթները չեն մասնակցել հայ արձակի հետագա զարգացմանը։ Թումանյանն ստեղծեց ամբողջովին բովանդակությամբ հագեցած, խառցված և սեղմ, իր արտաքին պարզության մեջ անշուր խոր և տպավորիչ մի արձակ, որը շատ առումներով դարձավ կատարելության օրինակ և տիպար՝ հաջորդ շրջանի հայ արձակագիրների համար։ Պատմականորեն Թումանյանի արձակը նախորդեց և, անշուշտ, ինչ-որ չափով հիմքեր ստեղծեց հայ արձակի զարգացման այն նոր փուլի համար, որը կապվում է Ստեփան Զորյանի, Գերենիկ Գեմիրճյանի, Ալեքեյ Բակունցի և ուրիշների անունների հետ։ Վերին առաիճանի հետաքրքիր և կարևոր է գիտական քննությունը այն հարցի, թե Թումանյանի արձակի ավանդույթները ինչպե՞ս են արտահայտվել ու շարունակվել հիշյալ գրողների և նրանց հաջորդների, այդ թվում և այսօրվա հայ արձակագիրների ստեղծագործության մեջ։ Բայց դա արդեն առանձին (և այն էլ ոչ մեկ) ուսումնասիրության խնդիր է։

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՈՃԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներն այնպես սահուն են ու թեթև, որ, կարծես, հորինված լինեն առանց ստեղծագործական տառապանքի, մի շնչով, միևնույն հայտնի է, որ նա տքնել է ամեն բառի ու արտահայտության վրա, մշակել նույնիսկ տպագրված բնագիրը: Այս առումով՝ նմանության շատ ելրեր ենք գտնում նրա և Շեքսպիրի գրեկաձևերի միջև, այն մեծ արվեստագետի, որն ամեն անգամ իր արվեստի մի նոր կողմով էր հիացնում իր արժանավոր հաջորդին: «Շեքսպիրը թեպետ շատ է մշակել իր գրվածքները, — ասել է Հովհ. Թումանյանը, — օրինակ՝ «Համլետը» տառերեք անգամ է գրել, բայց ձևերը չի երևում, գրում է սահուն, մի շնչով, հեշտ, թեթև, կարծես թե չի գրել — հոսում է, բնական կերպով ստեղծվում»¹... «Ես սիրում եմ մշակել և մշակելով գործը չեմ փչացնում, սեղմությամբ եմ սիրում, — նկատել է գրողը իր զրույցներից մեկի ժամանակ: — Բանը գրելը չի, այլ ստեղծագործելը: Հեղինակը պիտի գտնի վերջնական ձևը. տառերն գրածը անվերջ պիտի մշակել, վերջին գրածն է հաջորդը, դեռ չգրածը, որ չի գրվում, թերևս ամենահաջորդ: Լեզուն տկար է, անդոր արտահայտելու բանաստեղծի աշխարհը»²:

Իր արվեստի նկատմամբ այս խստադահանջությունը գալիս է գրողի այն համոզումից, թե «...ամեն մի հնչյուն, ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ստեղծագործություն է ու մի ամբողջ աշխարհը» (IV, 375):

Հովհ. Թումանյանին խիստ մտահոգում էր գեղարվեստական ստեղծագործության լեզվի հարցը, քանի որ, ըստ նրա՝ «...գրական լեզու չունենք ընդհանուր, որովհետև էն խեղճ ու կրակ, աղքատ ու աղճատ բաների շարանը, որ այժմ կա մեջտեղը — մեր հրապարակի և հրապարա-

1 Նվ. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 1969, էջ 185:

2 Նվ. Թումանյան, Ինչպես էր մշակում Հովհ. Թումանյանն իր երկերը, «Գրական սերունդ», Երևան, 1934, № 1, ապրիլ, էջ 60:

կախոսութեան լեզուն դեռ մեր գրական լեզուն չի, և մեր գրական լեզուն տակավին գտնվում է իր կազմակերպութեան շրջանի մեջ» (VI, 160):

Իսկ ի՞նչ ուղիով պետք է ընթանա ժամանակի գրական լեզվի զարգացումը: Միանգամայն ճիշտ կողմնորոշվելով տիրող բարդ իրավիճակում՝ Հովհ. Թումանյանը գտնում է. «...ինչպես... այժմ փորձ են անում հավաքելու հայոց ազգային ժող<ովրդական> երգերն ու եղանակները և նրանցից կազմել ազգային երգ ու երաժշտություն, էնպես էլ լեզվի գործին հաստատա ազգային դրոշմ [ու հիմք] տալու համար պետք է հիմնըվել ժողովրդի կենդանի լեզվի, նրա ոգու ու օրենքների վրա» (VI, 166), քանի որ «աղնիվն ու գեղեցիկը կենդ<անի> ժողովրդ<ի> կենդանի լեզուն է, որ հազար ու մի ոճերով ու ձևերով է խոսում, որ հազարավոր տարիների ընթացքում հավաքել է հազարավոր գանձարաններից ու պահել, զարգացրել, ճոխացրել, գեղեցկացրել, ու ամբողջովին հոգի է ու հոգեբանություն, պատկեր ու [տրամադրություն], շունչ է ու զգացմունք» (VI, 167):

Գրողը լեզուն բնութագրում է որպես սոցիալական երևույթ և ժողովրդի մշակույթի կարևոր կենսապայման: Ըստ նրա համոզման՝ «Լեզուն է ամեն մի ժողովրդի ազգային գոյության ու էության ամենախոշոր փաստը, ինքնուրույնության ու հանճարի ամենախոշոր դրոշմը, պատմության ու հեռավոր անցյալի կախառդական բռնալին, հոգեկան կարողությունների ամենաճուխ դանձարանը, հոգին ու հոգեբանությունը» (IV, 370): Խորապես մտահոգված ժամանակի գրական լեզվում տիրող հակասական ու շփոթ դրությունից, երբ հասունացել էր «մեր գրական լեզուն վերջնական մի ճանապարհի վրա հաստատելու, միանգամ ընդմիշտ նրա բնավորությունն ու սահմանները որոշելու խնդիրը» (IV, 370—371), նա նկատում է, որ իր օրերում գերակշռող միտումը՝ ժողովրդի խոսակցական լեզվի «ընտիր բառերի, սեղմ ու սերտ, պատկերավոր ոճերի, պարզ ու շքեղ ձևերի» ներթափանցումն է գրականության մեջ և հանգում խոշոր ընդհանրացումների, գրելով. «Նվ էսպես, հայոց գրական լեզվի խնդիրը, զանազան շրջաններ անցնելուց հետո, վերջնականապես պիտի վճռվի ժողովրդական լեզվի կատարյալ հաղթանակով, ժողովրդական լեզվի հաղթանակը պիտի պսակվի ազգային ուժեղ գրականությամբ, իսկ ազգային ուժեղ գրականություն՝ կնշանակի՝ ինքնուրույն ու հզոր ժողովուրդ» (IV, 380):

1917 թ. Հովհ. Թումանյանի ջանքերով ու ակտիվ մասնակցությամբ հիմնադրվում է Հայկազյան ընկերությունը, որի գործունեության կարևոր օղակներից մեկն էլ հայոց գրական լեզվի կազմավորման ուղղությամբ կատարվելիք աշխատանքներն էին: Այս կապակցությամբ մեծ բանաստեղծը հայագիտական նորաստեղծ կենտրոնի առջև դնում է ծրա-

գրաչին լուրջ խնդիրներ՝ «...հավաքել հայոց բարբառների, բովանդակ հայության լեզվական դանձերը, բառերն ու ոճերը, ամբարել, ուսումնասիրել ու օգտագործել, կազմել հայոց կենդանի լեզվի բառարանը, ստեղծել հայոց ազգային գրական լեզուն» (IV, 397):

Հայ ժողովրդական բարբառների ընձեռած լայն հնարավորությունների օգտագործումը գրական լեզվի մեջ Թումանյանը համարում է «բնական ճանապարհը կայտառ ու կենդանի լեզու ստեղծելու» (IV, 121): Ընդգծելով ժողովրդական բարբառների որոշիչ նշանակությունը՝ գրողը, սակայն, չի թերադնահատում գրաբարի դերն ու նշանակությունը և համոզված է, որ կատարյալ գրական լեզուն կլինի ժամանակի գրականության լեզվի, ժողովրդական բարբառների և գրաբարի ներդաշնակ զուգակցումը: Նա լեզվի թարմացման ու վարդացման հարցում առաջնացին է համարում ժողովրդական գունեղ ու հարուստ բարբառները, քանի որ, ըստ նրա բնկավման, հայ ժողովրդի լեզուն խաբսխված է մեկ ընդհանրության՝ բարբառների վրա. «հայ ժողովրդական բարբառները մի լեզու են և հայտնաբերում են մի ամբողջական հայութուն» (IV, 419):

Այս նույն մտքին նա անդրադառնում է նաև մեկ այլ առիթով՝ դուգահեռ անցկացնելով էպոսի հերոսի և հայոց գրական լեզվի միջև: Ինչպես Դավիթը, վերջապես, սթափվում է որբության ու անօգնականության թմբիրից և տիրանում իր օրինական ժառանգությանը՝ հայրական ասպաղենքին, այնպես նաև՝ «Մինչև էս պապենական հոգևոր ղենք ու զրահով՝ հայ ժողովրդի կենդանի խոսքով չլինավառվի հայ գրողը, միշտ պիտի մնա սրա-նրա դռանը, փոխառություններ ու թարգմանություններ որսալով, ինչպես Դավիթն էր մի ժամանակ լոր որսում պառավի արտում» (IV, 380):

Իր «Թումանյանի անվտղականությունը» հոդվածում գտնելով, որ «լեզուն է գրողի գեղագիտության և կենսափիլիսոփայության ինչպես հիմքը, այնպես էլ առաստաղը», Պարույր Սեակն այնուհետև գրում է. «Ոչ մի բանում Թումանյանն այնքան համոզված չէր, որքան լեզվի հարցում: Եվ մեկ անգամ չէ, որ նա գրավոր թե բանավոր կրկնելով կրկնել է. «Ես մի բանում եմ միայն վստահ՝ լեզվի հարցում»: Եվ լեզու ասելով նա կենդանի ժողովրդական բարբառ էր հասկանում առաջին հերթին և ժողովրդական կենդանի բարբառ էր ըմբռնում վերջի վերջո՝ ընդունելով, հարկավ, «գրաբարի ու եղած գրական լեզվի համադրությունը»³:

Դիմելով երիտասարդ և սկսնակ գրողներին՝ Հովհ. Թումանյանը խորհուրդ էր տալիս գրել ժողովրդին մատչելի և հասկանալի գործեր, իսկ աշդպիսիք կարելի է ստեղծել, առաջնորդվելով հստակ սկզբունքով,

այն է՝ խորապես ուսումնասիրել ու սեփականել ժողովրդի ճոխ ու պատկերավոր արտահայտչամիջոցներով հարուստ լեզուն:

Թումանյանի ստեղծագործությունները, որոնք գրված են իր գավառած սկզբունքներին համապատասխան լեզվով, ճեղքելով իրարամերժ կարծիքների և խուլ դիմադրության պատենշը, իրենց կողմը գրավեցին ավելի ու ավելի շատ կողմնակիցներ և իրենց դրոշմը դրին հայ գրական լեզվի զարգացման հետագա ընթացքի վրա: Այս առիթով հիշենք Վ. Տերյանի մի ուշադրավ բանաստեղծությունը, որը ժամանակի գրական կյանքի այս լուրջ պրոբլեմն արձագանքող մի յուրօրինակ փաստաթուղթ է.

Թումանյանի երգերում
Կա և՛ «էս», և՛ «էն»,
Բայց իդո՞ւր ևս դու սրում
Ատամներդ, բե՞ն:
Թումանյանի երգերում
Կա և՛ «էն», և՛ «էս»,
Բայց կա և սիրտ գեղերում,
Հոգի հրակել:
Խելի՛՜ ևկ, ո՞վ նենգամիտ,
Այնտեղ փնտրիր միշտ
Հայրենի խինդ ու ծղպիտ
Եվ հայրենի վիշտ:
Այո՛, «էս»-ին և «էն»-ին
Ես էլ եմ մերժում:
Ջոկի՛ր բաջին ու հենին,
Ո՞վ լուսնահաշ շուն՝:

Սակայն Թումանյանը քննադատաբար է վերաբերվել նաև իր ստեղծագործություններին. նա չի զոհացել ձեռք բերածով, անընդհատ շտկել ու հղկել է իր երկերի լեզուն: Այդ մասին նա գրում է. «...ես իմ լեզվի մեջ միշտ սխալներ եմ գտնում և անդադար ստիպված եմ ուղղելու, իսկ մյուս կողմից՝ սովորում ու ընդունում եմ նորանոր ոճեր, ձևեր, դարձվածքներ ու բառեր...» (IV, 440): Նա լեզուն դիտում է անընդհատ շարժման, զարգացման մեջ. «...ինչպե՞ս կարող եմ մնալ նույն լեզվի վրա, էն լեզվի վրա, — գրում է նա, — որ դուք երեկ ավելի լավ էիք հասկանում» (նույն տեղում):

Հայտնի է, որ մահվան անկողնում, թեև սրտի ցավով, բայց այնուամենայնիվ նա ոչնչացրել է իր անավարտ ձեռագրերից մի քանիսը, գտնե-

4 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հրեք հատորով, հատ. 2, Երևան, 1961, էջ 88:

լով, որ դրանք բավականաչափ հզկված չեն ընթերցողների դատին ներկայացնելու համար: «Երբ ետ եմ նայում ու հիշում գրածներս,— 1922 թ. ասել է նա,— ուղղակի ամաչում եմ, երբ հիշում եմ, թե ես եմ գրել: Մի վեր կենամ, բոլորը պիտի աչքեմ, ոչնչացնեմ ու նորից գրեմ, նոր պիտի գրեմ»⁵: Այս տողերը վկայում են ոչ միայն այն մասին, թե որքան խրատաւաճանջ է եղել մեծ բանաստեղծին իր ստեղծած արձեւների նկատմամբ: ալիս պարզում են, որ նա միանգամայն հստակ է պատկերացրել լեզվի գիտելիարկական զարգացման օրինաչափությունները:

Ժողովրդի և նրա «կայտառ ու կենդանի» լեզվի նկատմամբ տածած իր անսահման սերը մեծ գեղագետը ձգտել է ներարկել նաեւ զավակներին: Հայրենի գյուղ ուղարկած նամակներում, ամուսնի այնտեղ հանգրժանացող իր երեխաներին նա հորդորում է մատիկից շփվել գյուղացիների հետ, լսել հողի մարդկանց խմատուն զրույցները և, մանավանդ, հարատացնել իրենց բառապաշարը ժողովրդական լեզվի գեղեցիկ և ինքնաւիպ արտահայտութուններով ու դարձվածքներով (V, 331):

Հովհ. Թումանյանը գրում էր կենդանի, հյութեղ լեզվով, պարզ ու զուտ, անհնչ ավելորդ պաճուճանքի ու արտաքին փայլի: Բավական է թերթիկ «Հասկեր» ամսագիրը կամ «Լուսաբեր» դասագիրքը, որպէսզի համարենք Թումանյանին: նույնիսկ այն դեպքում, երբ ստեղծագործութունն անստորագիր է կամ՝ Թումանյանական շունչը, երբ ալ հեղինակները գործնքի վրայով անցել է մեծ գեղագետի խմբագրող զրիչը: «Հասկերի» մշտական աշխատակից Սիմակ Սահակյանն, օրինակ, հիշում է, որ նա «շատ տեղին նկատողութուններ էր անում մեր գրածների մասին, խորհուրդներ տալիս և սովորեցնում, թե ինչպէս պէտք է մշակել մեր գրած ստանալորը, պատմւածքը և այլն: ...Թումանյանը ոչ միայն շատ սրամիտ մարդ էր, այլև վերին աստիճանի ճաշակով,— շարունակում է այնուհետեւ Ս. Սահակյանը:— Երբ քննում էինք տպւած որեւէ համար, նա միշտ ասում էր.

— Զէլավ, է՛, ա՛յ, էս չէլավ, էս կտորը խանդարում է, համը փախցնում է:

...Մեր խմբագրական ժողովները մի տեսակ դասեր էին մեզ համար, ու ոչ միայն ես, այլև Խնկոն, Աղարաբը, Մեսայանը և ուրիշներ շատ բան էինք սովորում մեծ բանաստեղծից...»⁶:

Թե որքան մեծ նշանակութուն է տվել Հովհ. Թումանյանը լեզվին, հատկապէս գեղարվեստական երկը մշակելիս, երևում է նրա մի համակից՝ գրված 1914 թ. և ուղղված Մ. Վարդապետյանին. «Արդեն սկսվել են

⁵ Նվ. Թումանյան, Ինչպէս էր մշակում Հովհ. Թումանյանն իր երկերը, «Գրական քերական», 1934, № 1, էջ 61:

⁶ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1969, էջ 533—534:

իմ տառապանքները: Շանթը հավարել է մեծ քանակությամբ ղիբիլ—
այսինքն՝ դանազան հողվածներ ու ստանալորներ, դարսել մի մեծ թըղ-
թի մեջ, վրեն գրել «Լուսաբեր V տարի»: Պետք է դրանից բան շինենք,
դրանց փոխարեն բան շինենք, վերջապես լեզուն շինենք» (V, 399):

* * *

Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներում ժողովրդական-խոսակցական
կենդանի խոսքը շողշողում է իր բոլոր բնական երանգներով, որով և հա-
վաստվում են նրա պատկերավորման անհատնում հնարավորություն-
ները: Հենվելով տարբեր բարբառներով գրի առնված ժողովրդական հե-
քիաթների վրա՝ դրողն ստեղծել է հեքիաթներ, որոնք գրված են ո՛չ թե
մեկ՝ Լուու բարբառով և ո՛չ էլ դանազան բարբառների էկլեկտիկ միա-
վորման սկզբունքով, այլ՝ ժողովրդական բառամթերքի վրա խարսխված
գրական ընտիր լեզվով: Ահա՛ թե ինչ է ասում դրողն ինքը իր ստեղծա-
գործությունների լեզվի մասին. «Ռմանք կարծում են՝ թե եթե երբեմն
Լուուցն եմ առնում գրվածքիս նյութը, կամ էս-էն ձեն եմ գործածում,
ուրեմն Լուու բարբառով եմ գրում: Չարաշար սխալվում են: Ինչպես
նյութի, էնպես էլ լեզվի վերաբերությամբ ինձ միանգամայն ազատ եմ
համարում և օգտվում եմ ամեն տեղից» (IV, 402):

Թումանյանական հեքիաթները աչքի շեն բնկնում բազմաբարդ նա-
խադասությունների առատությամբ, մակդիրների, փոխաբերություննե-
րի կամ ձայնադիվիզիանների շապլսությամբ, մանրակրկիտ նկարագրու-
թյուններով ու մանվածապատ-վերամբարձ ոճով: «Մարդ ինչքան թեթե-
վություն է դդում, երբ ահագին կտորները ջնջում է և դուրս բերում մի
սեղմ, կռեիկ երկտող»,— ասում էր նա,— Հովհ. Թումանյանի մասին իր
հիշողություններում գրում է Դ. Դեմիրճյանը⁷: «Նս ջնջելական եմ, սեղ-
մությունն եմ սիրում»⁸,— իր ոճի մասին սեղմ ու դիպուկ ասել է ինքը՝
բանաստեղծը:

Նվ իսկապես, Հովհ. Թումանյանի լեզուն սեղմ է, բնորոշումն էր՝
ցայտուն ու հակիրճ, սճը՝ հստակ ու սահուն: «Նրա ֆրազն ընտիր էր և
պարզ,— գրում է Վ. Թոթովենցը,— անքան պարզ, որ կարող էր հի-
մարների վրա ազդեցություն շթողնել, որովհետև պարզ խոսքը ըմբռնելու
համար պետք է խորը լինել»⁹:

Իր դրույցներից մեկի ժամանակ Թումանյանը նկատել է. «Հեքիաթ-
ները, էպոսը ամենաբարձր ստեղծագործությունն են, ինչ որ ունի որևէ
ժողովուրդ: Նվ դա լավ պիտի մշակել, լավ պիտի գրել»¹⁰:

⁷ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 45:

⁸ Նվ. Թումանյան, Հուշեր և դրույցներ, էջ 79:

⁹ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 139:

¹⁰ Նվ. Թումանյան, Ինչպես էր մշակում Հովհ. Թումանյանն իր երկերը, «Գրական
սերունդ», 1934, № 2—4, էջ 66:

Արդ, տեսնենք, թե գեղարվեստական խոսքի ի՞նչ արտահայտչամիջոցներ է օգտագործել Հովհ. Թումանյանն իր հեքիաթներում:

1. Իր ստեղծած կերպարներն ու նկարագրած երևույթները բնութագրելիս՝ գրողը լեզվական պատկերավորության միջոցներից համեմատաբար հաճախ է դիմում մակդիրին և համեմատությանը: Նկատենք, որ մակդիր են պարունակում անգամ Թումանյանի մի շարք հեքիաթների վերնագրեր՝ «Անհաղթ արլորը», «Անբան Հուրին», «Քաջ Նաղարը», «Ձախորդ Փանոսի հեքիաթը», «Եղեմական ծաղիկը» և այլն, որոնք հաջող գտնված լեզվական արտահայտչամիջոցի շնորհիվ իրենց մեջ կրում են ողջ հեքիաթի գաղափարական լիցքը և ցույց տալիս հեղինակի վերաբերմունքն իր հերոսի նկատմամբ:

Բաղմազան են մակդիրների օգտագործման ձևերը հեքիաթներում: Այստեղ կան մակդիրներ, որոնք արտահայտված են գոյականով՝ «կայծակի թուր», «հոր սիրտ», «ցավերի տուն», «արցունքի ծով», անկալով՝ «մերկ տնակ», «ազա՜հ ոռնոց», «անմատչելի, միշտ մռայլ ու միշտ սառն աշխարհ», «զվարթ աղմուկ», «դալար կյանք», մակբայով՝ «հանդիսավոր հրամայեց», «մնում է միշտ բարի, դեղեցիկ ու սիրված ամենքից» և դերբայով՝ «ողորմած աստված», «սիրած քույր», «գաղազած ճանճեր»: Կան մակդիրներ, արտահայտված պարզ՝ «քաղցր խոսք», «մռայլ թաղավորութուն», «վառ աչքեր», անանգավոր՝ «գիլական ուժ», «աստվածային հանդես», «ահավոր անուն» և բարդ բառերով՝ «շարախինդ սուլոց», «կենսատու արև», «զխապատառ դալիս է», «բարեսիրտ աղջիկ», ինչպես նաև՝ առանձին բառակապակցություններով՝ «ապուշ կտրած սպասում են», «սարսափած-սասանած կանգնած» և այլն:

2. Թումանյանն օգտագործում է համեմատություններ, որոնց մեջ համեմատվող առարկաներն ու երևույթները կապակցվում են տվանդական ձևով՝ պես, նման, ինչպես, էնքան, ոնց որ և այլ կապերով ու շաղկապներով: Այսպես. «Բույրը էնքան սիրուն, էնքան շաքմաղ է լինում, ինչպես լուսի կտոր», «մրբիկի նման սուրալով, օձի նման սուկելով», «Ինչպես ուրուր, Կալծակ ու հուր, Բարձր բերդից թուր-հասար, Ռ՛վ Քաջ Նաղար», «հենց կարմրել ես՝ կասես հնդուհավ լինես» և այլն:

Հովհ. Թումանյանի համեմատությունները բխում են ժողովրդական լեզվամտածողությունից, օժտված են խոսակցական լեզվի պատկերներով և մեծ մասամբ նկարագրական-ծավալուն են. «Ոնց որ սոված հավը կուտին վրա կրնկնի, վրա է ընկնում էս հարերին», «կապոցն էնպես է մեջքին կպել, ոնց որ թի հետը ծնված լինի», «թռչունի նման, որ վանդակում փակված կլինի, ու դուռը բաց կանեն, Հենդեղը դուրս է թռչում», «Հրաքանի ձենը լսած եղնիկի նման տեղիցը ծլունգ եղավ... ու մի ակընթարթում չքացավ, տեղնուտեղը հանգավ, ոնց որ ճրագին փչես՝ հանգչի»,

«Տեսնելու բան էր, թե ինչպես ամենքն էլ հիացմունքից աչքները շոնցին, երբ ներս մտավ փոքր աղջիկս: Հենց իմանա՞ս՝ երկնքից արև դուրս եկավ (վերջին դեպքում համեմատվողն առաջին նախադասության մեջ է, համեմատելին՝ երկրորդ):

Կրկնություններից խուսափելու համար Հովհ. Թումանյանը հաճախ հրաժարվում է համեմատությունների վերը հիշված կադապարից և դրանք կառուցում է առանց կապերի ու կապական բառերի: Այսպես. «սրանք մաքուր մարգարիտներ են, ավելի մաքուր ու թանկ, բան էն մարգարիտները, որ հանում են ճովեփից, և ավելի արժեն, քան ձեր ամբողջ թագավարությունը», կամ՝

— Լուսնկան նոր սարն ելավ,
էն ո՞ւմ նրման էր:

— Լուսնկան նոր սարն ելավ,
էն Քաջ Նազարն էր:

Հեքիաթներում հանդիպում ենք նաև աշխարհի համեմատությունների, որոնցում համեմատելին ժխտում է համեմատվողին. օրինակ՝ «էս անգամ ձեռմակ թռչնակը մի էն տեսակ ճոխ ու շքեղ զգեստ է գցում ներքե, որ աշխարհքում հողեղեն մարդը ո՞չ ունեցել է, ո՞չ կունենա», «Ամեն օր կարած-պատարաստած նորանոր էն տեսակ ճոխ, դարդաբուն զգեստներ է ստանում, որ ո՞չ լեզվով պատմել կլինի, ո՞չ գրչով նկարագրել», «Ինքն էլ թեև չոր շուփի նման, բայց մի հաստ ու կոպիտ գլուղացի կշնկանից ավելի ծանր է լինում», «գաղան տես՝ գաղան չի, մարդ տես՝ մարդ չի» և այլն:

3. Հովհ. Թումանյանի հեքիաթները չի են փոխանորդությամբ երկույթներով: Սա ալլաբերության մի տեսակն է, այն հնարքը, երբ շեշտվում է երկու՝ միմյանց հետ բնդհանուր եղջ ունեցող առարկաների կամ երկույթների մի որևէ բնութագրական կողմ, բայց հասկացվում է էական, հիմնական միտքը. «էն հմ ուղում, որ ամեն մարդի էլ հավասար աչքով մտիկ անես» (այսինքն՝ բոլորի պահանջները հավասար բավարարես), «չեմ կարողանում կուշտ փորով հաց գտնեմ» (բարեկեցիկ ապրեմ), «եսոսքը մին արին» (համաձայնվեցին), «բոցը երկինք բարձրացավ» (թեժացավ), «գլխիդ ճարբ տես» (փրկվիր, ազատվիր), «էլ փորներումը սիրտ չի մնում» (սարսափում են), «ձեր ուշադրության ականջներք մի առժամանակ կախ արեք իմ մտքի ճյուղերին» (ուշադիր ինձ լսեք) և այլն:

Փոխանորդության տեսակներից մեկն էլ, ինչպես հայտնի է, այն է, երբ պարունակվածի փոխարեն բերվում է պարունակողի անունը, ընդ որում՝ հասկացվում է առաջինը: Օրինակ. «ամբողջ հարսանքատունը

գրմբում է», «սպալատը նորից ընկղմվում է տխրության մեջ» և այլն:

Թումանյանի օգտագործած փոխանունությունները նույնպես օժտրված են ժողովրդական կենդանի խոսքի գունեղությամբ, նրա ինքնատիպ արտահայտություններով ու դարձվածքներով:

4. Հեզնանքը հույսպես մեծ տեղ է գրավում Թումանյանի հեքիաթներում: Թումանյանական հեզնանքը մեղմ է, բարեհոգի: Այն անխնա չի ծաղրում մարդուն, չի ոչնչացնում նրա անհատականությունը: Հեքիաթներում հեզնանքն արտահայտվում է ամենաայսպիսի դրսևորումներով. առանձին բառով՝ «Քաջ Նազար», «Զախորդ Փանոս», «Անբան Հուռի», ամբողջական նախադասությամբ՝ «Սրանց միջի խելոքը հերն է լինում», «Գալիս են, էս եղբ մորթում, էս մի քիոց ալյուրն էլ հաց թխում, ժողովուրդ են կանչում, ժամ ու պատարագ են անում, Կիկոսի քեյիսն ուտեցնում, որ նոր հանգստանում են», «Դուռը ծերպ է անում, տեսնի՛ ով կա, ով չկա. հյուրերից մինը կարծում է, թե շունն է, ձեռի կրծած ոսկորը շարտում է դեպի դուռը, ոսկորը դիպչում է աչքին, աչքը հանում»:

Հեքիաթներում թումանյանական հեզնանքն արտահայտված է նաև ամբողջական դրվագներում: Օրինակ՝ «Քաջ Նազար» հեքիաթում Նազարի և կնոջ խոսակցությունը և, մասնավորապես, Նազարի պարծենկոտ հոխորտանքները կերտված են հեզնանքի սկզբունքով.

«— Ա՛յ կնիկ, ի՛նչ քարվան կտրելու գիշեր է՝... Սիրտս ասում է՝ վեր կաց դնա Հնդստանից եկող Շահի քարվանը կտրի բեր տունը լցրու...

Կնիկը թե.

— Ձենդ կտրի, տեղդ նստի, քարվան կտրողիս մտիկ արա...

Նազարը թե.

— Ա՛նդգամ կնիկ, ինչո՞ւ չես թողնում ես զնամ քարվան կտրեմ, բերեմ տունը լցնեմ: Էլ ի՞նչ աղամարդ եմ ես, էլ ինչո՞ւ եմ գդակ ծածկում, որ դու համարձակվում ես իմ առաջը խոսես»:

«Բարեկենդանը» հեքիաթի մեկը մյուսից «խելացի» ամուսիններից յուրաքանչյուրի և անցյալի անցյալի միջև կայացած ծիծաղաշարժ երկխոսությունները հույսպես կառուցված են հեզնանքի սկզբունքի վրա: Նույնը կարելի է ասել նաև «Խելոքն ու հիմարը» հեքիաթում՝ հիմար եղբոր կողմից մողին ալեբակին «վաճառելու» գրվազի մասին:

Կան հեքիաթներ էլ, որոնք ամբողջովին ներծծված են հեզնանքով («Սուտլիկ որսկանը», «Կիկոսի մահը», «Կացին ախպերը» և այլն):

5. Հանրահայտ է, որ շափազանցությունը հատուկ է ժողովրդական բանահյուսությունը: Սա մի առանձնահատուկ գեղարվեստական հնարանք է, առանց որի ժողովրդական արվեստը կզրկվի իր մի հատկանշական կողմից՝ պատկերավորությունից ու ինքնատիպությունից:

Ժողովրդական մտածողությանը հատուկ չափազանցություններով հաջուստ է Հովհ. Թումանյանի «Սուտասանը» հեքիաթը: Ահա մի նմուշ.

«— Թագավորն ապրած կենա, իմ հերը մի դագանակ ուներ, ոք էստեղից մեկնում էր, եղկներում ասաղերը խառնում:

— Կպատահի,— պատասխանում է թագավորը.— Իմ պապն էլ մի չիրուխ ուներ. մի ծերը բերանին էր դնում, մյուս ծերը մեկնում. արեգակից՝ վառում»:

Բերենք Թումանյանի հեքիաթների սոցիալ-փիլիսոփայական խորք ունեցող մի քանի վերջաբաններ, որոնցում պատումի հիմնական տարրը չափազանցությունն է.

— «Ասում են՝ մինչև էսօր էլ դեռ ապրում ու թագավորում է Քաջ Նաղարը... Եվ ասում են՝ մինչև էսօր էլ բեֆ է անում Քաջ Նաղարը ու ծիծաղում է աշխարհի վրա»:

«Ան ասում են, մինչև էսօր էլ խեղճ հիմարը կիսամերկ ման է գալի, պատահողին դանդառվում, բայց ոչ ոք չի հալատում, ամենքն էլ ծիծաղում են վրեն, իսկ խելոք ավաբերն էլ ծիծաղում է ամենքի հետ»:

«Մինչև էսօր էլ էս մարդ ու կնիկը կովում են դեռ: Սա նրան է ասում հիմար, նա՝ սրան, իսկ բարեկենդանը լսում է ու ծիծաղում»:

«Իսկ թագավորից վախեցած Շահ-Մարը մինչև էսօր էլ դեռ գնում է» և այլն:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հիմնական առանձնահատկություններ ունեն Հովհ. Թումանյանի հեքիաթների նախադասություններն ըստ իրենց կառուցվածքի, այլ խոսքով՝ ի՞նչ շարահյուսական դարձվածքներից են կաղմված այդ նախադասությունները: Սրանք, ինչպես և ընդհանրապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվի միավորները, հակիրճ են, թեթև, ըստ հնաշավորին՝ զերծ ստորադասություններից, մանվածապատ նկարագրություններից և վերամբարձ արտահայտություններից:

Ա. Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներում շարահյուսական կամ ռեալական ամենից հաճախ հանդիպող դարձվածքներից մեկը աստիճանավորումն է: Սրա շնորհիվ սաստկանում է առարկայի կամ երևույթի իմաստային արտահայտչականությունը, ուժեղանում հուզական լիցքավորումը և, աստիճանաբար զարգանալով, տրամաբանական ավարտին հասնում հեղինակի արտահայտած միտքը: Դիտենք աստիճանավորման մի քանի նմուշ. «Համփին թշնամի զորքերը վրա տվին, մարդկանց կոտորեցին, ամեն բան տարան», «Հանկարծ մաղերը ճերմակեցին ձյունի սեւ, երեսը կնճռոտեց, մեջքը կորացավ զառամ ծերունու մեջքի նման, շունչը կտրեց ու մեռած ընկավ ծովափին», «Դատում են, վճռում, կոնքերը կըտրում են ու էնպես կոնառ տանում, հեռացնում, կորցնում են հեռո՛ւ, հե-

ու՞ն անտառներում», «Ընկերանում են, դնում են, ման գալի, մի տարի, երկու տարի, երեք տարի», «Եվ Լուսիկը մնում է միշտ բարի, գեղեցիկ ու սիրված ամենքից», «Հարձակվում են՝ խանչալով, թրով, թվանքով, քարով, փետով տալիս են, սպանում» և այլն:

Աստիճանավորում է օգտագործված նաև «Անրան Հուռին» հեքիաթի չափածո հատվածում.

«Մաստակ պիտի որ ծամեմ,
Կըտերը տիտիկ անեմ,
Անցնողին մըտիկ անեմ,
Ուտեմ, խմեմ,
Մըթնի, քընեմ»:

Իսկ Հուռիի մյուս գո՞ւլքը՝ «Լիդրը գլող, լիդրը մանող, համ խճճող, համ խճուճը հանող, ձեռող-կարող, հունցող-թխող, եփող-թափող, մի խոսքով՝ հուրի-հրեղեն, մատները ոսկի»:

Աստիճանավորման հետաքրքիր օրինակ կա նաև «Անդին քարը» հեքիաթում: Այստեղ բառիմաստի թանձրացմանը հեղինակը հասել է ոչ թե նրա հետագա զարգացման միջոցով, այլ ետրնթաց ուղիով, հեռագեղեցիկ խուլացնելով հոմանիշների արտահայտած մեծությունը. «Քանի տարի էսպես ապրեցինք, ամեն մի տարին, ամեն մի տմիսը, շաբաթը, օրը, ժամն ու վայրկյանը անցան լիքը հրջանկություններով»:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հեքիաթներում տեսիլանալորումն առտահայտված է և՛ դերբայով, և՛ գոյականով, և՛ ածականով, բայց ամենից ալիլի՝ բայով:

Բայերի կուտակումը հատկանշական է, մասնավորապես, էսթիլական տեղի բանահյուսական ստեղծագործություններին, որի շնորհիվ վերջիններքա հաղորդվում է աշխույժ, դինամիկ պիթմ, սահուն ոճ և կենդանի ու բնական պատմելաձև: Ինչպես նշում է էդ. Ջրբաշյանը, Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական արձակում «շատ է մեծանում խոսքի բայական ձևերի կշիռն ու նշանակությունը, և դա շարադրանքին տալիս է մի հատուկ տեմպ և ակտիվություն, լցնում է շարժմամբ ու գործողությամբ»¹¹: Բայական կուտակումները հեքիաթին հաղորդում են անհրաժեշտ հեքիաթային գունդերանգ, որովհետև սրանց շնորհիվ է, որ լայնահուն գետի նման հանդարտ ու անշտապ հոսում է հեքիաթասացի խոսքը և մեղ հաջորդաբար ծանոթացնում հերոսի հետ տեղի ունեցած զարմանահրաշ իրադարձություններին կամ նրա կատարած սխրանքներին: Ահա՛ բայական կուտակման մի քանի օրինակ. «Թագավորն ու թա-

11 «Հայ նոր գրականություն պատմություն», հատ. 5, Երևան, 1979, էջ 323:

գութին էնպես ուրախանում են, էնպես ուրախանում են, որ աշխարհքովը մին են լինում: Աչքալուս են պրում, նամակը տալիս են սուրհանդակին, ուղարկում են: Դու մի՛ ասիլ, էս նամակը տանողը գնում է, հանտալարհին հյուս է ընկնում Լուսիկի եղբոր տանը ու գիշերը մնում է նրանց մոտ: Իրիկունը պրույց անելիս պատմում է, թե՛ հապա՛, էսպես-էսպես մի բան է պատահել, ու հիմի աչքալուսի թուղթ եմ տանում թագավորի տղին», «Հիմարը նոր շորերի անունը որ լսում է, ձեռինն էլ է տալիս ախպորը, մնացածի տեղն էլ ցույց տալի: Խեղոքը ոսկին հավաքում է, բերում տուն, հարստանում, բայց ախպոր համար նոր շորեր չի առնում», «Ընկերներիս հետ ես խաղում էի գետի ալիքների մեջ: Ուրախությունից ինձ մոռացա ու անզգուշ ընկա ձկնորսի ուռկանը: Հիմի, ով գիտի, իմ ծնունդ ինձ որոնում է ու լաց է լինում, հիմի ընկերներս ախրել են: Ես էլ, տեսնում ես, ինչպես եմ տանջվում. շունչս կտրում է ջրից դուրս: Ուզում եմ էլ ետ գնամ ապրեմ ու խաղ անեմ նրանց հետ էն պաղ ու պարզ ջրերում: Էնպես եմ ուզո՞ւմ, էնպես եմ ուզո՞ւմ... Եկ խեղճ արի, աղատ արա ինձ, բա՛ց թող, բա՛ց թող գնամ...» և այլն:

Բ. Կրկնությունը նույնպես, ինչպես և աստիճանավորումը, առաջնադույնս ուժեղացնում, շեշտում է միտքը: Գեղարվեստական այս հնարանը խոսքը դարձնում է աշխույժ ու կենդանի, օժտում հուզականությամբ: Բերենք քառերի կրկնության մի քանի օրինակ. «Մաղիկ որ ծաղիկ, էնքան քնքուշ, էնքան սիրուն է լինում», «հարավ նայեց, հյուսիս նայեց, արևիլը նայեց, արևմուտք նայեց, ներքև—գետինն նայեց», «Հարստությունով մարդ հազար ձեռն է ունենում, հազար ոտը, հազար լեզու և հազար ձեռով կարող է հազար լավ գործ կատարել» և այլն:

Բառային կրկնության հիանալի օրինակ է «Քաջ Նազար» հեքիաթում օգտագործված նորափեսայի գովքի գովազը, որը գրված է ժողովրդական պոեզիայի ոճով ու ոգով.

«Մեր թագավորն էր կարմիր,
Իրեն արեն էր կարմիր,
Բազն էր կարմիր, հա՛յ, կարմիր,
Կապեն կարմիր, հա՛յ, կարմիր,
Սուր կարմիր, հա՛յ, կարմիր,
Բագուհին կարմիր, հա՛յ, կարմիր,
Կարմիր թագուհուն բարե,
Կարմիր թագավորին արե:
Շնորհավոր, շնորհավոր,
Քաջ Նազարին շնորհավոր,
Իր Նազ-յարին շնորհավոր,
Ողջ աշխարհին շնորհավոր»:

Բացի բառային կրկնություններից, Թումանյանն օգտագործում է նաև բառակապակցությունների և նախադասությունների կրկնություններ: Այսպես, «Ժողովուրդը վրդովվում է, դատաստան է պահանջում, մայրը լալիս է, գոտաստան է պահանջում», «ամբողջ աշխարհն իմ ծառան է ու իմ ծառան», «էս կտավն անում է պառավը, գնում թագավորի պալատի մոտերքը պտտվում: Թագավորը նկատում է, որ մի պառավ իր պալատի մոտերքը պտտվում է...», «Ներքի ձերից մինը բռնում է իր կողքի նստածին ու հարցնում, սա էլ իր կողքի նստածին է բռնում, էսպես հեթո՞վ իրար բռնելով ու հարցնելով բանը մնում է վերի ձերին նստած տերտերին» և այլն:

Հովհ. Թումանյանի հերթաթներում առատորեն օգտված են նաև կրկնաձև բառերը՝ ժողովրդական-խոսակցական լեզվի այն յուրօրինակ արտահայտչամիջոցները, որոնք մի առանձնակի համ ու հոտ են տալիս շարադրանքին: Ահա՛ զրանցից մի քանիսը. «գառն ու դատարկ», «կապված-մոլորված» «վաղ-վաղ», «պարապ-սարապ», «համով կամով», «հայիլ-մայիլ», «աղաչանք-պաղատանք», «աման-չաման», «լաց ու թաց» և այլն:

Գ. Հարակրկնությունը, ի տարբերություն կրկնության, ավելի լայն ընդգրկում ունի: Այս դեպքում որոշակի բառերը կամ արտահայտությունները կրկնվում են բանաստեղծության համապատասխան տողերում կամ արձակի համապատասխան նախադասություններում: Օրինակ՝

«Ա՛խ, ի՞նչ լին է աշխարհն սպառ
էս կյանքի համար, ամենքի համար.
Ի՞նչքան լիքն է, ի՞նչքան առատ
էս կյանքի համար, ամենքի համար»:

Հարակրկնության դեպքերի ենք հանդիպում «Չախչախ թագավորը» հեքիաթում, երբ աղվեսն իր տիրոջ ապագա ապարանքը տանելու ճանապարհին հանդիպում է ապարանքի իսկական տիրոջ բաղմաթիվ ծառաներին և հետաքրքրվում, թե ո՞ւմ են իրեն պատահած անթիվ նախիրները, արտերն ու խոտհարքները: Ահա՛ թե ինչպես է կառուցված այդ դրվագը.

«Վաղ է տալի, վաղ, տեսնում է մի դաշտում մեծ նախիր է արածում.

— Էս ո՞ւմ նախիրն է:

Ասում են.

— Շահ-Մարինը:

— Պա, Շահ-Մարի անունը էլ չտաք, որ թագավորը նրա վրա բարկացել է, զորքով իմ ետևից դալիս է. ով նրա անունը տվավ՝ գլուխը

կտրել կտա: Որ հարցնի, թե ումն է, կասե՞ք՝ Չախչախ թագավորինը, թե չէ՞ վա՛յն եկել է, ձեզ տարել:

Վաղ է տալի, վաղ, տեսնում է ոչխարի հոտը սարերը բռնել է:

— էս ո՞ւմն է:

— Շահ-Մարինը:

Հովիվներին էլ նույնն է ասում:

Վաղ է տալի, վաղ, տեսնում է ընդարձակ արտեր, հնձվորները մի-շին հնձում են:

— էս ո՞ւմ արտերն են:

— Շահ-Մարինը:

Հնձվորներին էլ նույնն է պատվիրում:

Վաղ է տալի, վաղ, տեսնում է անվերջ խոտհարքներ:

— էս ո՞ւմն են:

— Շահ-Մարինը:

Խոտ հարողներին էլ նույնն է ասում:

Ինչպես տեսնում ենք, կրկնվում է և՛ «Վաղ է տալի, վաղ, տեսնում է...» շարահյուսական կառուցվածքը, և՛ աղվեսի հարցը (ամեն մի առանձին դեպքում ենթարկված աննշան փոփոխության՝ «էս ո՞ւմն է», «էս ո՞ւմ արտերն են», «էս ո՞ւմն են») և՛ նրան տրվող պատասխանը:

Հարակրկնություն է օգտագործված և նույն հեքիաթի հաջորդ դրվագում, երբ Չախչախն ու իր շքախումբը գնում են աղվեսի անցած վայրերով և, անընդհատ հետաքրքրվելով, թե ո՞ւմն են այդ հարստությունները, միշտ ստանում են միևնույն պատասխանը՝ «Չախչախ թագավորինը»:

Դ. Կրկնության մի տարատեսակն էլ բազմաշաղկապությունն է, որ նույնպես հաճախ է հանդիպում Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներում: Բազմաշաղկապության շնորհիվ խոսքի ընդհանուր շղթայում շեշտվում կամ մասնավորվում են առանձին բառեր ու հասկացություններ, որոնց վրա հեղինակն ուղղում է հրավիրել ընթերցողի ուշադրությունը: Այս դեպքում Թումանյանն օգտագործում է ամենատարբեր շաղկապներ և ստեղծում ուրիշիկ շարահյուսական կառուցվածքներ. «Կամ ինձ պետք է թողնե՞ք, որ մնամ էստեղ, կամ նրան պետք է թողնե՞ք, որ մեր աշխարհքը գա ինձ հետ», «չեն էլ կարողանում իմանան, թե որ կողմից եկավ ու որ կողմը չքացավ», «նա իսկի չի իմանալ, թե իրը գնաց, երբ եկավ», «հետև արտասուք է թափում, հետև ասում», «շատ գովեցին թե՛ ուրախություն սերող Հասանին, թե՛ թագավորին», «էլ ոսկի, էլ արծաթ, էլ անգին քար, էլ թոփերով մետաքսեղեն», «ոչ հոգնում էր, ոչ քնում, ոչ ուտում էր, ոչ խմում» և այլն:

Ե. Ի տարբերություն բազմաշաղկապության, անշաղկապությունը, բացառելով շաղկապի գործածությունը նախադասության մեջ, հեղինակի խոսքը դարձնում է սեղմ, հակիրճ ու սահուն: Այս երևույթը ևս հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին, որն ավելի հակված է ղեղձումների և բացթողումների: Ահա՛ անշաղկապության մի քանի օրինակ. «Գիտե՞ս, մայրիկ, ինչ եղավ», «ասա՛ այսպիսի մի աղջիկ կա», «Ասում էր՝ դուռը բաց արա», «տեսնում է՝ մի պառավ փետի է ման գալի, թոնիր վառի, հաց թխի», «Կոտը տուր, տանենք, ոսկին շափենք», «Վճռում են՝ փոքրը տանը մնա, մեծը գնա մի ունեորի ծառա մտնի, ռոճիկ ստանա, ղրկի տուն», «ներե՞ն էն վիրավորանքը, որ սա հասցրել է մեր ամենախմաստուն, ամենագերագույն, ամենահեռատես, ամենասրատես թագավորին, աշխարհքի կենտրոնին, աստծու ստվերին, աստղերի աստղին, արեգակների արեգակին», «Պառավը դուրս ելավ, սուլեց. հայտնվեցին սանդը, թակն ու ոտնավելը, ցուաց կարմիր ձիավորը—արևը ծագեց» և այլն:

Զ. Հետաքրքիր ոճաբանական ձև է բառական հակադրությունը, երբ տարբեր հատկանիշների կամ իրադրությունների հակադրմամբ բացահայտվում է երևույթի կամ առարկայի հիմնական, բնութագրական կողմը: Թումանյանը հակադրությունների վարպետ է, դարձյալ ժողովրդական ստեղծագործության հետ ունեցած իր հոգեհարազատության շնորհիվ: Նրա հակադրություններում ևս զգացվում է ժողովրդի մտածելակերպը, դարերով կուտակած նրա փորձն ու իմաստությունը, նրա շունչն ու ոգին:

Ահա՛ Հովհ. Թումանյանի օգտագործած հակադրություններից մի քանիսը. «Ինչքան էլ սուգ անեք, ինչքան էլ լաց ըլեք, հո Կիկոսն էլ կենդանանալու չի», «Խնկրով՝ տկարն ուժեղ է, աղքատը—հարուստ, վախկոտը—անահ», «Հորս ձեռին կարճ ու երկար, հաստ ու բարակ մի փետ կար», «պայման է դնում, որ եթե ծառան բարկանա, հազար մանեթ տուգանք տա կամ տասը տարի ձրի ծառայի, թե ինքը բարկանա, հազար մանեթ տա, ու էն օրից էլ ծառան ազատ է», «Մարդը ոչ մեռած, ոչ կենդանի, հրեշի առաջն է ընկնում», «Ուլ ձենի ունի—կկտրի, ով չունի—կգտնի», «էդպես է. բանը որ լիզվի գա—կտրի՞ճ եք, իսկ գործի գալիս—ետ-ետ էք գնում»,

«Անեմ—էնքան ես ուժ չունեմ,

Չանեմ—կուտի, ես ի՞նչ անեմ» և այլն:

Է. Գեղարվեստական ստեղծագործության անհրաժեշտ տարրերից մեկը երկխոսությունն է: Երկխոսությունն ազատում է գեղարվեստական երկը միապաղաղ ու միօրինակ, նկարագրական պատմեցածից, զգալիու-

րեն իր վրա վերցնում կերպարի անհատականացման խնդիրը: Յրբ հեքիաթում իրադրությունը լարված է ու շիկացած, հեղինակի երկխոսությունները նույնպես լարված են, զինամիկ ու դիպուկ, արված հաճախ առանց հեղինակային միջամտության: Հիշենք «Խոսող ձուկը» հեքիաթից հյուրի և հեքիաթային էակի՝ ժողովրդական լեզվամտածողությամբ շաղախված երկխոսությունը, որտեղ հետաքրքրաշարժ հարցին անմիջապես հետևում է աշխույժ ու անսպասելի պատասխանը: Ամբողջ երկխոսությունն ընկալվում է անմիջականորեն և մի շնչով, նաև այն պատճառով, որ այս «սրբնթաց» տեսարանը չի ընդմիջվում հեղինակային խոսքով:

Երկխոսության փալտուն նմուշ է և «Խելոքն ու հիմարը» հեքիաթից հեռեկալ հատվածը, որը սրամտորեն կառուցված է հիմար եղբոր՝ արձագանքից ստացած թյուր տպավորության վրա, և որի միջոցով համոզվում ենք, որ նա, իսկապես, տհաս է:

- «Մողին ուզում ես:
- Ե՛ս...
- Քանի՞ մանեթ կտաս:
- Տաս...
- Հիմի կտա՞ս, թե՞ չէ:
- Չէ՛...
- Դե էլուց կգամ, որտեղից որ է՝ հարի՛...
- Արի՛...»:

- «— Հը՞,— ասում է,— մորթել ես կերել, հա՛...
- Հա՛...
- Չաղ է՞ր, թե՞ չէ:
- Չէ՛...»:

Ը. Հովհ. Թումանյանի հեքիաթներում հանդիպում ենք նաև հոեռու-րական կամ նաւասահական հարցի, բացականչության և կոչ-դիմումի բաղմամբիվ օրինակներին: Ինչպես հայտնի է, հոեռուական հարցը շարադրանքին հաղորդում է հուզական երանգ և, ի տարբերություն սովորական հարցի, պատասխան չի տեղեկություն, քանի որ այն ենթադրվում է ինքնին: Բերենք դրողի օգտադործած հոեռական կամ ճարտասանական հարցի մի քանի օրինակ. «Մորթել ենք, կերել, ո՞րտեղից տանք», «էս ո՞վ կլինի, ո՞վ չի լինի», «էս ի՞նչ կրակի մեջ ընկա», «Հիմի ես ո՞ւր գնամ, ի՞նչ անեմ, ո՞նց ապրեմ», «էսքան եղն ու բրինձը միանգամից ինչի՞ համար ես առել բերել. հորդ քելե՞խն ես տալիս, թե՞ տղիդ հարսանիքն ես անում» և այլն:

Հոետորական դիմումը և բացականչությունը նույնպես հուզական մեծ լիցք ունեն և շեշտում են տվյալ բառի կամ արտահայտության զգացական երանգը. «Բացատրեցեք,—ասում է,—ո՛վ իմաստուններ», «օգնեցե՛ք, ո՛վ աստված սիրողներ», «Ի՛նչ անեմ, տեր աստված, էսպես տկոթի ո՛ւր գնամ», «Ինչքա՛ն է դարդ անում խեղճ Գրետելը, ինչքա՛ն է դարդ անում», «Ի՛նչ քաջություն, ի՛նչ խելք, ի՛նչ համճար. դատարկ բաներ են բոլորը» կամ՝

«Ահեղ վագրին

Արիւր բո ձին,

Հեծար անցար դու սարնսար,

Ո՛վ բաջ Նազար» և այլն:

Թ. Հովհ. Թումանյանի հեքիաթները լի են նաև ժողովրդական բազմաթիւլ առածներով, ասացվածքներով և քնավոր արտահայտություններով, որոնք յուրահատուկ բույր են հաղորդում հեքիաթի պատումին. «Մարդ ինչ անի, իրեն կանի», «Հավությունը արա ու թեկուզ ջուրը դցի, չի կորչի», «Լուսը կլտ, բաբին հետը», «Ով ուզում է հաց ուտի—պետք է աշխատի», «Նո՛ւ մի՛ նայիլ նոր, Մեջքդ վաղ է կոր», «Ինքը թիզուկես, միրուքը գաղուկես», «Սեփարհի բան է, ինչպես բռնես, էնպես էլ կերթա»:

Ժ. Բացի սրանցից, Հովհ. Թումանյանի հեքիաթները համեմված են նաև ժողովրդախոսակցական լեզվի, «աղը» հանդիսացող յուրահատուկ պատկերներով՝ օրհնանք, բարեմաղբություն, հուրդոր, հանդիմանություն, սպառնալիք, ամենժ և այլն՝ «Ապրած կենաս», «աստված օրհնի», «մուրադդ աստված կատարի», «Ա՛յ աստծու բարին քեզ, հազար բարի եկար», «անպակաս լինի քո ուրախությունը», «քու արտն էլ հարամ ըլի, քու հացն էլ, քու տված ոտճիկն էլ», «Վա՛յ, քու դեսը ղրկողի վիզը կոտրի», «քու տունը քանդվի, ինչ իմ տունը քանդեցիր», «սե լինի քու պատահելու օրը», «վայն եկել է, ձեզ տարել», «քոռանամ ես», «հո՛ղեմ էդ վախկոտ գլուխդ» և այլն:

ԺԱ. Դեղարվեստական խոսքում իրենց յուրահատուկ տեղն ունեն և ձայնարկությունները, որոնք երանգավորում են խոսքը և օժտում այն զգացմունքայնությամբ: Այսպես. «Վա՛հ, սա ո՞րտեղից դուրս եկավ», «ա՛յ լավ նախաճաշիկ», «Օ՛, ինչ լավ բան եք մտածել», «Հը՞, գող անիծված», «օ՛ֆ,-- տսում է,— մեռանք մինչև շափեցինք», «Տո՛, վեր կաց է՛, մթնեց, է՛», «Ա՛ մոդի, արի, հե՛յ», «Ա՛յ կնիկ, ի՞նչ ես ուզում», «Հա՛յ-հարա՛յ, եկե՛ք, հա եկե՛ք», «Ուխա՛յ, ինչ անուշ պատառներ հն» և այլն:

Հեքիաթներում կան նաև բնածայնական կարգի ձայնարկություններ՝ «Թրը՛մփ, ծառիցը բնկնում է գաղանի վրա», «հրացանը... շրը՛խկ, դար-

կեցի ճակատիս», «Ճը՛ղը, վը՛ղը, քաջ վարպետ, էն ի՞նչ արիւր դու մեզ հետ», «Կը՛րծ, կը՛րծ, կը՛րծ, խը՛զ, խը՛զ, խը՛զ, էս ո՞վ է կրծում տունըս» և այլն:

Վերը շարադրվածից երևում է, որ թումանյանական հեքիաթների լեզուն զերծ է արհեստականութունից ու գրքայնութունից: Այն պուսպ է, անպաճույճ, արտահայտիչ ու պատկերավոր, շնորհիվ ժողովրդական լեզվի կենդանի ձևերի, դարձվածքների ու արտահայտությունների, որոնք անկրկնելի հմայք ու ինքնատիպություն են հաղորդում մեծ գրողի հեքիաթներին: Մշակումից-մշակում, տպագրությունից-տպագրություն անընդհատ աշխատելով բնագրի վրա, հաճախ մեկ բառի, մեկ պատկերի փոփոխումով կամ հավելումով գրողը նոր հրանգ ու իմաստ էր տալիս իր հեքիաթներին և բացահայտում լեզվաոճական նոր որակ: Եվ դա՝ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ գրական երկի լեզվին Հովհ. Թումանյանը մոտենում էր երկյուղածությամբ ու խնամքով, բծախնդրությամբ ու պահանջկոտ: Լեզվական հարցերը գրողի համար ինքնանպատակ չէին, այլ բխում էին նրա ստեղծագործության բուն էությունից ու համոզումից և կազմում էին սկզբունքների կուռ համակարգ:

ԼՈՒՍԻԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՑ

1

Հոգւածի նպատակն է ներկայացնել Թումանյանի գործունեության-
այն դրվագները, որոնք մինչև այժմ հատուկ քննության չեն արժանացել:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում գրողի կյանքի այն
շրջանները, որոնք առնչվելով էջմիածնի հոգևոր գործիչների հետ՝ նոր
ուշագրւով էջեր են բաց անում նրա կենսագրության մեջ, որոշ դեպ-
քերում մատնանշելով Թումանյանի ստեղծագործության, հրապարակա-
խոսության ու հասարակական գործունեության միջև գոյություն ունեցող
սերտ կապը՝ սկսած 90-ական թթ. մինչև 1905—1906 թթ. և հետագա տա-
րիները:

Անշուշտ, այստեղ հարկ չկա զնահատելու այն դերը, ինչ ունեցել է
էջմիածինը դարեր շարունակ պետականություն շունչոցող մեր ժողովրդի
պատմական ճակատագրի համար ու հոգևոր մշակույթի վարգաճման բնա-
դավառում: Այդ դերը յուրովի զնահատում էին անցյալի հայ բոլոր առա-
ջագեմ գործիչներն ու գրողները: էջմիածնի հոգևոր իշխանության դերը
այդպես էր զնահատում նաև Թումանյանը, ուստի հասկանալի է այն-
բուռն հետաքրքրությունը, որ ցուցաբերել է նա իր ժամանակի կաթողիկո-
սական ընտրությունների նկատմամբ, կաթողիկոսների գործունեության և
դեպի էջմիածնի միաբանությունն ընդհանրապես:

Հետևելով էջմիածնի միաբանների գիտաբանասիրական ու պատմա-
գիտական աշխատանքներին՝ բանաստեղծը ծանրակշիռ խոսք է ասել մի
շարք միաբանների մնայուն գործերի մասին: Նա լավ ծանոթ էր Գալուստ
Տեր-Մկրտչյանի գիտական գործունեությանը և ըստ ամենայնի զնահա-
տում էր այն, ուստի պատահական չէ, որ իր խմբագրությամբ հրատարակ-
վող օրաթերթը լուրջ և արժեքավոր հոգւածներով հարստացնելու համար

ներան է դիմում. «Եվ որքան ցանկալի է, որ մեր կյանքի, մեր աշխարհի, լեզվի, մեր գրականության վրա լինի խոսքդ, մենք մեղանից միանգամայն անտեղյակ ենք» (V, 347):

Թումանյանը բարձր էր գնահատում Մխիթարյան միաբանության բաղմաբեղուն գործունեությունը՝ հայ մշակույթի հարստացման, եվրոպական դասականների հետ ծանոթացնելու բնագավառում: 1901 թ. այն օրերին, երբ նա կատարում էր իր հայտնի ճամփորդությունը Ալ. Իսահակյանի և Հովհ. Կոստանյանի հետ¹, մասնակցել է Ալեքսանդրապոլի երիտասարդության կազմակերպած հանդիսավոր տոնակատարությանը՝ նվիրված Մխիթարյան միաբանության 200-ամյա հոբելյանին² և իր գրչակից ճամփորդ ընկերների հետ հետևյալ ջերմ ու բովանդակալից հեռագիրն ուղարկել Ս. Ղազար.

1901, սեպտեմբերի 3,
Ալեքսանդրապոլ

Վերապատվելի հայրեր,

Ճանապարհորդելով Շիրակի գավառում՝ ու ման գալով նրա ավերակները, մենք անդադար հիշում էինք ձեր բաղմավաստակ միաբանությունը, որ պանդխտության մեջ երկու հարյուր տարի շարունակ երգեց ու սպասեց մեր ախուր հայրենիքն ու նրա ավերակները, և առաջինը՝ մայրենի լեզվով մեզ ծանոթացրեց եվրոպական հանճարների հետ: Երախտագետ սրտով ողջունում ենք ձեր պանծալի հոբելյանը, համբուրում անմահ Մխիթարի և նրա մեծանուն հետնորդների շիրիմները:

Հովհ. Թումանյան
Հովհ. Կոստանյան
Ավետիս Խամսակյան

¹ Մանրամասնություններ տե՛ս «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Երևան, 1969, էջ 13—14, 461—463:

² Այդ տոնակատարությանը մասնակցելու մասին հիշատակվում է բանաստեղծի կնոջը ուղղված սեպտեմբերի 4-ի նամակում (անտիպ է, լուսապատճենը տե՛ս Թումանյանի թանգարան, այսուհետև՝ ԹԹ, Զբ, № 749): Ինքնադրոմ սխալմամբ զրկված է օգոստոսի 4. ճշտվում է ճամփորդության տվյալներով. Թումանյանը Անիից Ալեքսանդրապոլ վերադարձել է սեպտեմբերի 1-ի լույս 2-ի դիշերը և նույն օրը՝ սեպտեմբերի 2-ի երեկոյան մոսնակցել հորիլյանական հանդեսին, որտեղ ղեկուցել է Պ. Մոհոռյանը, ներկայացվել է երկու վոդեկլ: Երեկոյթին մասնակցել են նաև ղերասան Խաժալը, Նիկողայոս Տիգրանյանը (ղաշնամուր) և ուրիշներ («Մշակ», 1901, № 198):

³ Տե՛ս աշխատակարան, երկհարյուրամյա հոբելյանի Մխիթարյան միաբանության Վենետիկ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901, էջ 144—145:

Գարեգին Հովսեփյանի «Մանրանկարչությունը հայոց մեջ» աշխատության մասին 1911 թ. գրած իր հոգովածում («Արևիկից արևմուտք»), անդրադառնալով ընդունված այն ճշմարտությանը, թե գրական-գիտական-բանասիրական գործունեությամբ էջմիածինը երբեք չի հասնում Մխիթարյան միաբանների մակարդակին, Թումանյանը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ առաջիկայում այդ իմաստով, «էջմիածինը փրկելու ևն նոր միաբանները՝ իրենց գրական, գիտական գործերով և ժամանակի ընթացքում ամենայն հավանականությամբ, խլելու են մխիթարյաններից առաջնության պատիվը այդ ասպարեզում» (VI, 193): Իր այդ կարծիքը հայտնելիս հեղինակը, բացի նախորդ տարիներից հայտնի ուսումնասիրությունները, հենվում էր Գ. Հովսեփյանի վերը հիշված աշխատության, Մեսրոպ Կյուխկոպոս Տեր-Մովսիսյանի՝ էջմիածնի, Երուսաղեմի և այլ տեղերի ձեռագրաց ցուցակի, Տիրացր վարդապետի՝ Օրսֆորդի ու Մանչեստրի հայ ձեռագրերի ցուցակի և միջնադարյան տաղարանների ուսումնասիրության, Սահակ վարդապետ Ամատունու «Բառ ու բանի» և Կոմիտասի բաղմաբեզուն գործունեության վրա:

Թեպետ ժամանակի ու հանգամանքների բերումով Թումանյանի այդ հույսերը իր կենդանության օրոք չարդարացան, բաղմաթիվ ծրագրեր մեացին թերի ու անկատար, բայց այս դեպքում այդ չէ կարևորը, այլ նրա վերաբերմունքը, տված գնահատականները և իրական հիմքեր ունեցող սպասելիքները: Գ. Հովսեփյանի գրական գործունեությունը արժեքավորող մի այլ վկայություն է հետևյալ փաստը:

Հայտնի է, թե ինչպիսի հարուստ ու բովանդակալից գործունեություն է ծավալում Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը Թումանյանի գլխավորությամբ՝ պարբերաբար կազմակերպված գրական երեկույթներով: Մեծ է այդ երեկույթների, ղեկուցումների, ասուլիսների դերը հայ և օտար ժողովուրդների գրականության պրոպագանդման, ունկնդիրներին հայ անցյալ ու ներկա գրականության և պատմահասարակական արդիական նշանակություն ունեցող խնդիրների հետ ծանոթացնելու առումով: Ինչ տեսակետից ուշագրավ է Գ. Հովսեփյանի գիտական գործունեությունը արժեքավորող մի այլ անտիպ փաստ, որից երևում է, թե ինչքան բաղմակողմանի բնույթ էր ուզում տալ Թումանյանն իր կազմակերպած գրական երեկույթներին: Պահպանվում է Գ. Հովսեփյանի՝ 1913 թվականի օգոստոսի 4-ի նամակը՝ գրված էջմիածնից, որից երևում է, թե բանաստեղծը մի նամակով (հավանորեն գրված հուլիսին. նամակն անհայտ է) դիմել էր հոգևորական բանասերին, խնդրելով նրան՝ գրողների ընկերության երեկույթներից մեկում ղեկուցել «Հայ եկեղեցական նկարչության» մասին: Դիտնականի բարեխղճությամբ և մեծ պատասխանատվությամբ մոտենալով գործին, Գ. Հովսեփյանը իր հիշյալ նամակում հան-

գամանորեն ներկայացնում է պահանջվող թեմայի պատրաստման դժվարությունները, կապված Անի մեկնելու, նկարահանումներ անելու համար նյութական հարցերի հետ, միաժամանակ խոստանալով՝ հնարավորության սահմաններում կատարել բանաստեղծի խնդրանքը⁴, թեև, որքան մեղ հայտնի է, այն հնարավոր չի լինում ի կատար ածել (անտարակույս, խանդարիչը դրամական դժվարությունն էր):

1912 թ. Սահակ Ամատունու «Հին ու նոր պարականոն շարականներ» գիրքը ստանալու կապակցությամբ Թումանյանը ջերմորեն է ողջունում աշխատության տպագրությունը և առանց թաքցնելու իր վերաբերմունքը, հեղինակին գրում է. «Էջմիածինը որքան կարևոր լինի իր վարչական նշանակությամբ, ավելի սիրելի է դառնալու, երբ գրական ու գիտական գործերը ճոխանան ու հաճախանան նրա պարիսպների մեջ: Եվ ինձ համար էդ տեսակի գործերն ու գործիչները միշտ մնալու են ավելի թանկ ու սիրելի, քան ամեն տեսակի պաշտոնյաներ» (V, 377):

1913 թ. լույս է տեսնում նույն գիտնականի «Հայոց բառ ու բան» աշխատությունը, որի գնահատականը բանաստեղծը, ինչպես տեսանք, տվել էր տակավին գիրքը լույս չտեսած: «Առանց էդ տեսակ աշխատանքների անկարելի է ստեղծել մեր գրական լեզուն,— գրում է նա գրքի հետ ծանոթանալուց հետո— նոր կյանքի ու նոր ազդեցությունների պատճառով շատ արագ կերպով կորչում են էդ ամեն բառ ու բաները և ով նրանց փրկի կորուստից ու մահից, նրանց հետ միասին կանմահացնի իրեն» (V, 383):

Օգտվելով բանաստեղծի՝ իր նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից և առաջին գրքին տված գնահատականից, Սահակ Ամատունին խնդրել է նրան հիշյալ գրքի երկրորդ հրատարակության համար ուղարկել լոռու այն բառ ու բանից, որ չկան իր հրատարակության մեջ⁵: Բանաստեղծը, ծանոթացնելով Ամատունուն իր ծրագրերի հետ, խոստանում է զրոգների ընկերության «Հայոց լեզվի խնդրին» նվիրված երեկույթներից մեկում անդրադառնալ նաև «Բառ ու բանին», սակայն, ինչպես շատ այլ ցանկություններ, այդ ևս բաղմազբաղ բանաստեղծը իրականացնել չի կարողացել, թեպետ Ամատունու աշխատության մասին նա արտահայտվել է Հ. Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանի» մասին հրապարակած գրախոսականում (IV, 402) և այնուհետև՝ հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի, լեզվաառձական դանազան հարցերի մասին թողած սիվագիր ֆրագմենտների ծրագրային նշումներում (VI, 168):

Ինչպես տեսանք, իր կյանքի հասուն տարիներին Թումանյանը միան-

4 ԴԱԹ, ԹՖ, ց 2, № 291:

5 ԴԱԹ, ԹՖ, № 496:

գամայն դրական վերաբերմունք ունեւր էջմիածնի մնայուն արժեքներ ստեղծող գիտնական հոգեւոր գործիչների նկատմամբ:

Տակաւիլին երիտասարդ, գրագրի պաշտոն ունենալով Թիֆլիսի առաջնորդարանի հոգեւոր կոնսիստորիայում (1887—1892), Թումանյանը շրջիւի էր նախ անաշխատ ու տգետ կղերականների հետ: Մեծ հեղինակութիւն ու համբաւ ունեցող Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդ Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանի հեռանալուց հետո առաջնորդարանի միջավայրի արագ փոփոխութիւնը ազդում է նոր կյանք մտնող երիտասարդ բանաստեղծի աշխարհայացքի վրա: Սեդրակյանին փոխարինող Մամբրե եպիսկոպոսը իրեն անմիջապէս շրջապատում է այնպիսի կրօնավորներով, որոնք շուտով հոգեւոր հիմնարկութիւնը վեր են ածում անառկանոցի, զգւանք ու ատելութիւն հարուցելով բանաստեղծի մեջ: Հայտնի են կոնսիստորիայի՝ իր հակառակորդների դեմ գրած «Միամիտներին», «Չարամիտներին», «Դարձյալ նրանց» և այլ բանաստեղծութիւններ, որոնք սկիզբ են դնում հոգեւորականութեան հետ սուր հակադրութեան և լարւած փոխհարաբերութիւնների ու պատճառ դառնում բանաստեղծի՝ աշխատանքից վտարելուն⁶:

Քաջատեղյակ հայ ժողովրդի պատմութեան՝ բանաստեղծն ունեւր նաեւ կատարյալ հոգեւորականի՝ իր պատկերացումը: Ընկերոջ՝ Արսեն Դլտճյանի, արեղա ձեռնագրովելու կապակցութեամբ նրան շնորհաւորելիս, Թումանյանը մաղթում էր առաջնորդիւ պատանեկութեան տարիներին իրենց փայփայած «փայլուն իդեալներով» և դժվարութիւնների միջոցին հիշել այնպիսի հոգեւոր գործիչների, ինչպիսիք են Ներսէս Մեծը, Սահակ Պարթևը, Դեոնդ Երեցը, Նղիշեն, Ներսէս Աշտարակեցի (V, 75): Բանաստեղծի իդեալը, տւլյալ դեպքում, այն հոգեւոր գործիչներն են, որոնք հաւատարմ ծառայեցնելով ազատագրական պայքարին, առաջնորդել էին ժողովրդին՝ փոյատեւան համար նրա մղած սրբաղան մարտերում:

2

Թումանյանի մոտքը գրական-հասարակական ասպարեզ ղուգադիպեց Արեւմտեան Հայաստանում սկսւած ազատագրական շարժումների նոր դարթոնքին, որը խոր ազդեցութիւն էր թողել Թիֆլիսի հայ առաջադեմ երիտասարդութեան վրա: «Հայկական հարցի» դրական լուծման հեռանկարով էր ապրում ժողովրդի փրկութեան հույսերով խանդավառւած երիտասարդութիւնը:

⁶ Այդ մասին մանրամասնութիւնները տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննէս Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 203—221:

1891 թ. մեռնում է Մակար կաթողիկոսը և հրապարակ գալիս նոր հայրապետի ընտրության անհետաձգելի գործը՝ արևմտահայ ժողովրդի համար կարևոր իրադարձությունների միջոցին:

Ընտրական պաշարի ամենաթեմ սյահին՝ 1892-ի հունվարին, տպագրվում է Թումանյանի՝ պահպանողականների գեմ գրված «Ազգ» վեբ-թաղթով քանադաձուլությունը, որոշակիորեն հրեան բերելով երիտասարդ գրողի վերաբերմունքը և հստակ պատկերացումը այդ հակառակորդական պահին ընտրվող նոր կաթողիկոսի դերի և նշանակության մասին:

Բանաստեղծը կոչ էր անում քաղկոծել նրանց, ովքեր անտեղյակ են «մարդկային կյանքի վսեմ խորհրդին», բայց համարձակվում են «քարոզել, հովվել այս ժողովրդին»⁷: «Վսեմ խորհուրդը» այդ օրերին գալիս չափով կապվում էր ժողովրդի արդար ձգտումների, ազատության պաշարին նվիրված հոգևոր նոր առաջնորդի ընտրության հարցի հետ:

Նույն թվականի փետրվարին Տիգրան Փիրումյանին ուղղած Թումանյանի երկտողից որոշակի է, որ հասցեատիրոջ անվանակաշության օրը շնորհավորելուց բացի, նա բարեկամին նվեր է ուղարկել պատկերը «ազգի երջանկության առհավառչայի». այստեղ գրված չէ, թե ում լուսանկարն է, բայց կասկածից վեր է, որ խոսքը վերաբերում է Սրիմյան Հայրիկին՝ ժամանակի ամենաժողովրդական մարդուն: Այդ անունն էր հոլովվում բոլորի բերանում, նա էր պատճառը «մշակականների» ու «նոր-դարական» պահպանողականների անդիշում, հետևողական պաշարին, որին մասնակից էր նաև Թումանյանը:

Երկու կողմերի սուր տարաձայնությունները վերջանում են առաջադիմականների հաղթանակով: 1892-ի մայիսին Մկրտիչ Նրիմյանը հավատար ձայն է ստանում Մատթեոս Իզմիրլյանի հետ, բայց Ալեքսանդր III թագավորը, առաջնությունը տալով Նրիմյան Հայրիկին, 1893-ի հունիսին նրան հաստատում է ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Հայոց հայրապետական գահին արժանացել էր ժողովրդի հույսն ու հավատը, «հայկական հարցի» որոշակակիրը մայր հայրենիքում և միջազգային դիվանագիտության առջև: Հաղթողները առաջնորդվում էին նոր «հովվապետի» կենսագրության փալուն ալ գրվագներով ևս, հատկապես Վարագա վանքի նրա բեղմնավոր գործերով: Այդ գործն արժեքավորել է նաև Թումանյանը 1910 թվականին գրած «Վարագա հորելյանը» հոգևածում՝ ընդգծելով հատկապես ուսումնարանի, տպարանի և ամսագրի («Արծիվ Վաստուրականի») դերը, համարելով այն «փրկարար

⁷ Թումանյան. «Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 2, Երևան, 1969, էջ 235:

գործի և գործունեության հիմքը», որի նպատակն էր Վասպուրականի բարձրությունների վրա ջահ վառելով, լուսավորել չորս կողմը, անել ամեն բան, ինչ որ «աղգին միության, հայրենյաց շինության, եկեղեցյաց բարեկարգության և հայ մանկավույն լուսավորության կվերարեին» (VI, 182—183):

Խրիմյան Հայրիկի մուտքը Թիֆլիս տեղի է ունենում 1893-ի օգոստոսի 29-ին, որից երկու օր հետո «Մուրճ» ամսագրի աշխատակիցները, ինչպես և բանաստեղծը, պատիվ են ունենում այցելելու կաթողիկոսին: Ընդունելությունը տեղում է կես ժամ, որի ընթացքում նոր հայրապետին ծանոթացնում են ամսագրի բոլոր աշխատակիցներին⁸:

Այդ հանդիպման մասին բանաստեղծի որևէ հիշատակություն մեզ հայտնի չէ. Արասխանյանի և Թումանյանի նամակագրությունից տեղյակ ենք միայն, որ կաթողիկոսի ընդունելության մասին «Մուրճում» տպագրելիք հաղորդումը նախապատրաստելիս բանաստեղծը ինչ-որ դիտողություն է արել, որը խմբագիր Արասխանյանը, ճիշտ է, դժկամությամբ ընդունել է, սակայն երիտասարդ բանաստեղծի հանգանությունը դարձել է նրանց ապագա զժողովյան պատճառներից մեկը (V, 100)⁹:

«Մշակականների» հաղթանակի ողբերությունը սկսում է աստիճանաբար պաղել Խրիմյան Հայրիկի՝ էջմիածին ժամանելուց 2—3 ամիս հետո: Իրար ետևից լուրեր են հասնում Թիֆլիս՝ կաթողիկոսի արած փոփոխությունների մասին, այն, որ պաշտոնանկ է արված ճեմարանի տեսուչ Արիստակես Սեդրակյանը՝ երիտասարդության սիրելին, ժամանակի ամենաառաջադեմ հոգևորականներից մեկը, ազատված է «Արարատի» խմբագիր Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, երգի ուսուցիչ և խմբավար Կարա-Մուրզան:

Թումանյանը անմիջապես չի ենթարկվում ընդհանուր հիասթափությանը, ընդհակառակը, 1893 թ. վերջերին բանաստեղծությունների առաջին երկու ժողովածուներն ուղարկում է կաթողիկոսին, գրելով Ղ. Աղաջանին հետևյալը. «Բանաստեղծություններս» շուտով կուղարկեմ Հայրիկին ընծա, որ կարգա սիրտը ցնծա, որ կներկայացնեք՝ ասացեք՝ էս հալա ոչինչ, կեսը զգալամանումն ա դեռ...» (V, 79): Վերջին խոսքերով բանաստեղծը նկատի ունի արդ օրերին տպագրության ընթացքի մեջ գտնվող «Դաշնակներ» խորագրով բանաստեղծությունների գրքույկը:

1893 թ. նոյեմբերին «Մշակը» կաթողիկոսի պաշտոնական փոփոխությունների, հատկապես «նոր-դարական» Գեորգ Կախկոպոս Սուրենյանին թեմի առաջնորդ նշանակելու առիթով ղուսպ դժկամությամբ գրում

⁸ «Մուրճ», 1893, № 7—8:

⁹ Տե՛ս նաև ԳԱԹ, ԹՖ, ց 2, № 262:

Ֆ. «Մենում է ի սրտե ցանկանալ, որ վեհափառի վստահութեան արժանացած անձիք կարողանան իրագործել իրանց վրա դրված հույսերը»¹⁰,

Տեղին է հիշել, որ հիշատակված վստահվածներից մեկը Սողոմոն ասրկավազն էր՝ ապագա Կոմիտաս վարդապետը, որ նշանակվել էր բավական մեծ հեղինակության ու համբավի տեր Կարա-Մուրզային փոխառիներդ Երզնցոցության ուսուցիչ։ Ի՞նչ իմանային այդ փոփոխումից զրգոհողները, որ դրանով ամենայն հայոց Հայրիկը ի վնաս մի արժանավորի՝ ճանապարհ էր հարթում ամենայն հայոց ապագա Երզնասելի համար։

Թումանյանի՝ Ղլտճյանից ստացած 1894 թ. նամակներից մեկում շարադրված են կաթողիկոսից ունեցած դժգոհության առաջին լուրջ պատճառներ ևս, որոնցից ամենահիմնավորը Պոլսի տխրահռչակ Աշրգյան պատրիարքի ազդադավ գործունեության դեմ խրիմյան Հայրիկի՝ արմատական միջոցների դիմելու ձգձգումն էր, իսկ այնուհետև՝ արևմտահայերի արտագաղթը կանխելու, դադարեցնելու կազմակերպված օգնություն ցույց տալու, սովի, աղբատության դեմ պայքարելու նրա անկարողությունը, դպրոցների վատ վիճակը և էջմիածնում արող շատ անկարգություններ (գողություն, կաշառակերություն և այլն)¹¹։

Բն ինչ ազդեցություն են թողնում այս անկարգությունները բանաստեղծի վրա, երևում են 1894 թ. ապրիլին դրած հետևյալ տողերից. «էջմիածնից եկած յուրերը մեկը մյուսին գերազանցում են» (V, 92)։

Մինչ այդ, բանաստեղծի հիասթափությանը նպաստել էր նաև Արաբեն Ղլտճյանին՝ էջմիածնի միաբանությունից հանիրավի Երնջակի վանքի տեղափոխելը՝ դարձյալ պահպանողական հոսանքի դրդմամբ։ Անարդար այդ որոշումը բավական արձագանք է գտել մամուլում, ուստի տեղյակ ամեն մանրամասնության, Թումանյանը վրդովված գրում է. «...բոլորը մարդու հուսահատեցնում դայրացնում են։ Շուտով կունենանք մեծ ժողով այդ մասին մտածելու» (V, 86)։

Ի՞նչ ժողովի մասին է խոսքը կամ թե՛ կայացե՞լ է արդյոք այն, հայտնի չէ, բայց դա տվյալ դեպքում երկրորդական է։ Ավելի ուշագրավ են բանաստեղծի հետևյալ տողերը, որ նա գրում է Ղլտճյանին նույն նամակում. «Գրում ես, թե ոտանավորը կորցնեմ, ինչո՞ւ կորցնեմ. այն կմնա իբրև հիշատակ մեր առաջին զգացումների, իսկ նորը յուր կարգին, նորը քեզ կուղարկեմ. այսպես է սկսվում».

Եթե այդպես է, մենք կխորտակենք

Այն պատվանդանը, որ մենք կառուցինք... և այլն։

¹⁰ «Մշակ», 1893, № 10։

¹¹ ԳԱԹ, ԹՖ, № 816։

Այս երկու տողի շարունակությունը չկա, հնարավոր է, որ չի էլ շարունակվել: Անհայտ է նաև նույն նամակում հիշատակված «էջմիածնի ամբարի մկեներին» ոտանավորի ճակատագիրը, որ նա խոստանում է տպագրել «Տարադում»: Վերնագիրը արդեն հուշում է անտիպ մնալու պատճառը:

Բայց ի՞նչ ոտանավոր էր բանաստեղծը հրաժարվում ոչնչացնել, կամենալով թողնել այն որպես «հիշատակ իրենց ունեցած առաջին զգացումներին»:

Անվանի թումանյանագետ Արամ Ինճիկյանը, հենվելով նամակի բովանդակության վրա, հավանական է համարել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությանը և հղել է գիտական հրատարակության I հատորը (էջ 108—109)¹²: Թեպետ այդտեղ, ինչպես և ծանոթագրությունների մեջ նշված չէ, թե բանաստեղծությունը նվիրված է Խրիմյան Հայրիկին (տեղեկացվում է միայն, որ գրել է 1893 թվականին, առաջին անգամ տպագրվել է 1898-ին «Տարադում» (№ 4, էջ 58), երկրորդ անգամ՝ 1908-ին բանաստեղծությունների Բաքվի ժողովածուի մեջ, իսկ տյնուհետև՝ «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայում,—I, 633—634):

«Տարագի» և գիտական հրատարակության բնագրի ու բնագրային տարբերությունների տողերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը գիտական հրատարակության I հատորում տպագրվել է մեծ կրճատումով (60 տողից՝ 32-ը): Այստեղ, ի թիվս այլ տողերի դուրս է մնացել նաև Խրիմյան Հայրիկին նվիրված ամբողջ հատվածը (որը պետք է տեղ գտնեն գիտական ապարատում իբրև տարբերակ), ուստի և անհետացել է բանաստեղծության հիմնական նպատակը: Կրճատումը արված է, անտարակույս, ոչ հրատարակիչների մեղքով: Չնայած կրճատման հետևանքով ստեղծագործությունը շատ է տուժել, բայց այն պահպանել է իր բանաստեղծական հմայքը, հայրենասիրական շունչը և ոգին, պատկերների գունագեղությունն ու գեղեցկությունը:

Պրպտումները ցույց են տալիս, որ «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծությունը «Տարադում» նույնպես լույս է տեսել կրճատված, իսկ ամբողջական բնագիրը տպագրվել է միայն Խրիմյան Հայրիկի մահվան կապակցությամբ՝ 1907 թ. նոյեմբերի 2-ին Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր Ալիք» օրաթերթում, հեղինակի հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Գրված է 1893 թվականին Հայրիկի ընտրության առիթով՝ Թիֆլիսի երիտասարդության խնջույքին: Ժամանակի ցենզուրական պայմանների պատճառով առաջին անգամ է տպվում ամբողջ»¹³:

12 Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, էջ 499:

13 «Նոր Ալիք», 1907, № 2:

1898 և 1907 թթ. հրատարակված «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության համեմատությունը պարզում է, որ «Տարադում» այն 60 տող է, «Նոր Ալիքում»՝ 70: Առաջին հրատարակությունից հանված են այն տողերը, որոնք բանաստեղծությանը տալիս էին արդիական հնչելություն, քաղաքական-գաղափարական առավել խոր իմաստ: Այնուհետև, «Տարադի» բնագրի 32-րդ տողին հաջորդող բառատողի փոխարեն իսկական բնագրում («Նոր Ալիք») երկու բոլորովին այլ տողերը փոխում են բանաստեղծության երկրորդ հատվածի ամբողջ բովանդակությունը:

Հայ արձակն ու պոեզիան հարուստ են Արաքսի, Հրազդանի, Նփրատի, Մասսի ու Արագածի, Սիրիան սարի ու Գեղամա լեռների, Վանա լճակի ու Սևանի սքանչելի նկարագրություններով: Բայց այդ բոլորի թվում Թումանյանի «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության լրիվ տարբերակն աչքի է բնկնում ոչ միայն ինքնատիպ ոճով, զունագեղ, անպաճույճ պատկերներով ու բնության քումանյանական զգացողությամբ, այլև հայրենասիրական բարձր շնչով, ազգային ոգով և գաղափարական խոր հաղեցվածությամբ: Հեղինակի մտահղացման աղբյուրը և գաղափարական ելակետը հայրենի բազմաշարժար ժողովրդի դարավոր իղձն է՝ ազատագրությունը բռնակալությունից ու երջանիկ ապագայի նկատմամբ նրա ունեցած անխորտակելի հույսը:

Բանաստեղծությունը և՛ առաջին, և՛ երկրորդ հրատարակության մեջ բաղկացած է չորս հատվածից. միայն չորրորդն է որոշակիորեն վերաբերում հայոց կաթողիկոսին՝ Նրիմյան Հայրիկին, որն ամբողջ բանաստեղծության մեջ դառնում է հայ ժողովրդի ազատության իրականացման դեղարվեստական մարմնավորում: Այդպես էր մտածում 90-ական թթ. սկզբի «մշակական» երիտասարդությունը: Շուտով, ինչպես կտեսնենք, Թումանյանը նույնպես ունեցավ հիստորիության պահեր, իսկ հետագայում, հարցին մոտենալով փորձված, շրջահայաց ու բանիմաց, իր ժողովրդի կյանքով ապրող ազգային գրող-գործչի հայացքով, Նրիմյան Հայրիկի գնահատությունը նա վերաբերվել է այլ տեսանկյունից:

Այժմ քննենք «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության այն տողերը, որոնք հանվել են «Տարադում» տպագրելիս, 1898 թվականին, երբ Կովկասի և, հատկապես, հայ մտավորականության ուսերին ապառաժի ծանրությամբ նստած էր գոլիցինյան ռեակցիան:

Դիմելով հայ ուխտավորին, որ «կարոտով ու սիրառատ» ուխտ է դալիս «դեպ Այրարատ», հեղինակը թվարկում է հայրենիքի հրաշալիքները, որոնք պետք է տեսնի ու վայելի նա. առաջինը Սևանն է՝ ներկայացված վշտոտ ու տխուր.

Որ լեռների շուրքերի հետ
Խաղ է անում, խալտում վետ-վետ.
Փայլվում է ծրփանքներով,
Հորինում է լույսերի ծով...

Այսպես է վերջանում մեջբերումը «Տարազի» տարբերակում, այնինչ՝ ամբողջական բնագրում կա ևս մի քառասուղ, որով Սեանը ներկայանում է հուզված՝ հայրենիքի դարավոր ողբերգական անցյալի տխուր հուշերով, մտահոգ՝ ժամանակի իր ցանկությունների ու պահանջների կատարման հնարավորությամբ, ժողովրդի ապագա ճակատագրով: Ահա այդ քառասուղը.

Եվ մեր՛ վշտով ու տխրությամբ
Մեանում է, ինչպես մութ ամպ...
Ո՞վ իմանա՝ ի՞նչն է հուզում,
Ի՞նչ է հիշում, ի՞նչ է ուզում...¹⁴

Բանաստեղծության երկբարդ հատվածում հեղինակը նկարագրել է հայոց «սարերի արքային»՝ Մեսսին, որ դարեր շարունակ՝

Պերճ գազաթովն իր ձյունափառ
Շողշողում է, փայլատակում
Եվ ոխտավոր հայի հոգում
Հսկարտության ծնում թունդեր
Եվ սիրելի երազ՝ թն դեռ
Էն երկնահաս Մասյաց կատար,
Ուր հին տապանն առավ դադար...

Եվ այս տողերին «Տարազի» բնագրում հաջորդում է մի քառասուղ, որը միանգամից կոտրելով հեղինակի խոսքի թափը, փոխում է բանաստեղծության տրամաբանական ընթացքը, ավարտում մտահղացումը Թումանյանին ոչ հատուկ բռնազբոսիկ տողերով.

Այս էլ հիշիր աղոթքիդ մեջ
Կարոտ հոգով հայրենատենչ
Եվ լավ դիտե՛ դու սքսաղող
Հայոց անվան այն վեհ կոթող¹⁵:

¹⁴ Նույն տեղում: Ուշադրություն դարձնել վերջին երկու տողի երկարացման նշանների վրա, որոնք նույնպես ընդգծում են ենթաբնադիրը: Այս քառասուղի վերջին երկու տողը չկա նաև 1908 թ. Բաքվի հրատարակության մեջ (էջ 31). հավանաբար, այդ կրճատումը արված է հրատարակիչների ձեռքով:

¹⁵ «Տարազ», 1898, № 4, էջ 58:

Այնինչ, այս շորս տողի փոխարեն, երկրորդ հրատարակության մեջ երկու տողով արտացոլված է հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: Հեղինակը լիահույս է, պայծառատես. այնտեղ, ուր մի ժամանակ ավանդական Նոյան տապանն էր՝

Դադար կանեն փառերն մեր հին,
Որ նորափայլ իջնեն կրկին...¹⁶

Կարծում ենք՝ պարզ է. նախորդը որքան ավելորդ է, ճապաղ, այնքան վերջինը տրամաբանական է, նպատակային, իր մեջ բուլանդակում է ժամանակի երկտասարդության ներշնչանքի աղբյուրը՝ սատար լինել հայրենի ժողովրդի աղոթային ինքնագիտակցության բարձրացմանը և ցույց տալ այն ճանապարհը, որով «հին փառքերը» պետք է «նորափայլ իջնեն» Մասսի գագաթին, բերելով իրենց հետ դարեր առաջ կորցրած ազատությունը:

Անտարակույս, բանաստեղծության այդ տողերի փոփոխությունը հեղինակը կատարել է «Տարազի» խմբագրի կամ հետադիմական ուժերի գրաքննչության ստիսմամբ, հնարավոր է՝ փութկոտ և շտապ, թերևս՝ տպարանում, պարզապես հանված տողերը լրացնելու և բանաստեղծությունը անպայման տպագրելու համար:

«Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության՝ «Տարազի» և «Նոր Ալիքի» բնագրերի հաջորդ տարբերությունը երրորդ հատվածում է, ուր պատկերված է էջմիածինը իր վանքով, որ դարեր շարունակ Սահակ Պարթևի, Ներսես Մեծի ու շատ ուրիշների «հուժկու ձայներով» խոսել է հայ մարդու հոգու հետ, մաղթելով նրան խաղաղ կյանք, ծավալել լուսավորություն:

Էնտեղ լցված անեղ հոգով
Աստվածային իր տեսիլքով
«Էջ Միածինը ի Հորեն»,
Որ Հայաստան լուսավորի:
Ու լույսն առան ծավալեցին
Լուսավորիչն ու սեղ Տրդատ...

«Տարազում» այս վեցնյակից հետո պակասում է հետևյալ երկու տողը, կրկին աղճատելով այդ հատվածի ամբողջական էությունը: Հեղինակի նպատակն էր ցույց տալ, որ այդ օրերին էլ էջմիածնում թևածում էին Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Թագավորի սկզբնավորած լուսավորական գաղափարների ավանդները.

¹⁶ «Նոր Ալիք», 1907, № 2:

1898-ին հրապարակված բնագրում աղավաղված են նաև շորորորհ հատվածի՝ Խրիմյան Հայրիկին վերաբերող տողերը, որոնք անմիջականորեն կապվում են կաթողիկոսի կյանքի և՛ անցած ուղու հետ, և՛ նրանից ունեցած սպասելիքներին: Պատկերելով էջմիածնում կուսավորչի շիրմին կիրանանի կաղնու նման ամուր կանգնած «հսկայատիպ» արծվահայաց վեհապետին, հեղինակը հատկապես շեշտել է դեպի «Հայոց կողմերը ու շա՛տ հեռուն» սևեռած նրա հայացքը և կրկնել.

Կողմերն Հայոց ու շա՛տ հեռուն
Դիտե ցրված իր ձագերուն...

Այստեղ գրաքննիչը, անշուշտ, ուշադրություն է դարձրել տողերի տակ թաքնված՝ հայ ժողովրդին միավորելու ցանկության վրա, որից շատ էին խորշում ցարական պաշտոնյաները՝ սկսած Լոբանով-Ռոստովսկուց մինչև Գուլիցին, Ստոլիպին, Պուրիշկին և ուրիշներ, ուստի և հանվել են նաև այդ տողերը:

Ահա այն հիմնական տարբերությունները, որոնք առկա են «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության առաջին երկու հրատարակություններում: Ինչ վերաբերում է 1908 թ. հրատարակված բանաստեղծությունների ժողովածուին և «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայի առաջին հատորին (1909), որոնց մեջ նույնպես տեղ է դրել քննության առարկա բանաստեղծությունը, երկու դրքից էլ դուրս է մնացել Խրիմյան Հայրիկին վերաբերող ամբողջ հատվածը՝ հեղինակի ցանկությամբ. այն մի ձոն էր կենդանի կաթողիկոսին, իսկ նրա մահից հետո արդեն պատմության սևփականությունն էր¹⁸:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության ինքնագրից պահպանվում է միայն շորորորհ հատվածի վերջին 12 տողը (սկսած «Որպես կաղնին կիրանանի...» տողից), որը «Նոր Ալիքի» ընդգրկի հետ համեմատած ունի որոշ լեզվական տարբերություններ (տե՛ս ԳԱԲ, ԲՖ, ց 2, Ն 9): Ըստ երևույթին, 1908 թ. ժողովածուն նախապատրաստելիս, բանաստեղծության առաջին երեք հատվածների ինքնագրերը Բաբվի կուլտուրական միության հրատարակչական մասնաճյուղին ուղարկելով՝ տպագրությունից հետո անհետացել է, իսկ հեղինակի մոտ մնացել է միայն Խրիմյան Հայրիկին նվիրված հատվածի հիշված պատճիկը: Ինքնագրի այդ պատճիկի վրա պահպանվել է թվագրությունը՝ «93 նոյեմբ.»: Չնայած նոյեմբերի սկզբին արդեն սկսվել էր «մշակականների» դժգոհությունը կաթողիկոսից, բայց, ինչպես ասվեց վերևում, և նոյեմբեր ամսի հիշատակությունն էլ հաստատում է, որ բանաստեղծը միանգամից չի ենթարկվում ընդհանուր տրամադրություններին, համարելով այն «ամբոխային հուզմունք» (V, 77):

Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոս դառնալուց մի քանի ամիս անց, «Վշակահանների» համար ստեղծվում է դժգոհության նոր առիթ:

Հալ մտախորականության մեջ մեծ ազդուկ առաջացրեց էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում հրապարակված Արշեն Երեց կեղծ ստորագրությանը «Գյուղական քահանայի բողոքը» հոդվածը: Մատյալ հեղինակը, քննադատելով տղես քահանաներին և նրանց ձեռնադրող բարձրաստիճան հոգևորականությանը, մեղադրում էր հետամնաց ժողովրդին, որը, չկարողանալով դատել գիտունին անգետից, մեծ մասամբ ինքն է խնդրում անուս, սղբատիմաց մի տիրացուի դարձնել քահանա¹⁹:

Պատանդական մամուլը նախ շտապեց Արշեն Երեցի խոսքը համարել «պառավական», «խորիմաստ» քարոզ, ժողովրդի կարիքների «նրբամիտ ըմբռնողություն», այնինչ «Մշակում» Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը «Մ»-ով հավատաց» հոդվածով սուր քննադատության ենթարկեց «Արարատի» հոդվածագրին և քահանա ձեռնադրող բարձրաստիճան հոգևորականությանը, միաժամանակ իր պաշտպանության տակ առնելով գյուղական ժողովրդին²⁰: Այդ առթիվ «նոր-դարական» մտավորականները նախ քողարկված, ապա բացարձակ հայտարարեցին, թե Արշեն Երեցը Խրիմյան Հայրիկն է. կարծես հաղթանակած, որ «Վշակահան» հոգևորականը հակառակվում է իր ընտրած կաթողիկոսին²¹:

Այս վեճի կողքով Թումանյանն անտարբեր անցնել չէր կարող: Նամակներից մեկում, գրվելով Դլաճյանին, նա գրում է. «Արիստակեսի հոգվածի զալմաղալը կարգում ես երևի» (V, 93): Այս հակիրճ խոսքերով բանաստեղծը ցույց էր տալիս ժողովրդի դատը պաշտպանող հոգևորականի հետ իր համաձայնությունը:

1894 թ. Թումանյանը վրդովմեջ պատանդականների՝ Խրիմյան Հայրիկի վրա ունեցած մի այլ ազդեցությունից ևս, որը ճակատագրական նշանակում ուներ միայն իր բարեկամի՝ Ղ. Աղայանի համար: 1893-ի աշնանը, նոր կաթողիկոսի օծվելուց հետո, Աղայանը, որ վարում էր էջ-

19 «Արարատ», 1894, № 3:

20 «Արձագանք», 1894, № 41, 42, «Մշակ», 1894, № 41, «Մուրճ», 1894, № 3. այստեղ Ա. Արասխանյանը, ալիկի ընդարձակելով քննարկվող հարցը, գնում էր «կուսակրոն հոգևորականության խնդրի ընդհանուր առմամբ» (էջ 449):

21 «Արձագանք», 1894, № 41—44, «նոր-դար», № 62—64: «Մշակը» ապրիլի 21-ի «Տգեղ վարժունք» վերնագրով առաջնորդողում քննադատում է կեղծանունը հրապարակելու պահանջողական մամուլի արարքը. «...քանի որ ինքը՝ հեղինակը (եթե ընդունենք, որ Արշեն Երեցը կաթողիկոսն է) թարնվում է կեղծ անվան տակ, քանի որ նա իր հոգվածի մեջ ոչ թե հրամաններ է տալիս, այլ երևույթներ է ուղղում պարզել, անկասկած նա հենց ինքը դրանով ուղղում է, որ իր հոգվածը և իր մտքերը անարգել կերպով ենթարկվեն քննության, պարզարանության, և, եթե հարկ լինի՝ նույնիսկ խիստ հարձակումների» (№ 44):

միաժնի տպարանի և ձուլարանի կառավարչի պաշտոնը, նշանակվում է էջմիածնի դպրոցական խորհրդի անդամ և ճեմարանի ավագ դաստիարակ: Երբ լույս է տեսնում վերջինիս հուշագրությունը՝ «Իմ կյանքի զըլխավոր դեպքերը», որտեղ սուր քննադատության էր ենթարկված Գեորգ IV կաթողիկոսը, պահպանողական հոսանքը «Նոր-դարի» և «Արձագանքի» միջոցով սկսում են հալածել Աղայանին, ընդգծելով հատկապես այն հանգամանքը, թե էջմիածնի ճեմարանում իրավունք չունի աշխատելու մի մանկավարժ, որը անվանարկում է այդ հաստատության հիմնադրին՝ Գեորգ IV-ին²²:

Ղ. Աղայանը «Մշակի» էջերում տպագրված իր թղթակցություններով պաշտպանվում էր պահպանողականներից: Բայց կաթողիկոսը, որքան էլ մտերիմ Աղայանին, այս անգամ էլ տեղի է տալիս պահպանողական հոսանքի ազդեցությանը, նրան ի վերջո աղատում է պաշտոնից, առաջացնելով «մշակականների» և, հատկապես, Թումանյանի դժգոհությունն ու հիասթափությունը:

Աղայանը գործոն այն «մշակականներից» էր, որ ջանք չխնայեց խրիմյան Հայրիկին կաթողիկոսական դահին բարձրացնելու համար, ընդհուպ մինչև Երուսաղեմ մեկնելը՝ արքայական խրիմյանին առաջարկելու, որ ընդունի հայրապետական աթոռը²³: Ուստի կաթողիկոսի վերաբերմունքը Աղայանի նկատմամբ ընկալվեց որպես «դավաճանություն»:

Մնալով անգործ, Աղայանն ընկնում է ծանր կացության մեջ, իսկ նրա կրտսեր բարեկամի համար ստեղծվում է սրտաքայլ մտահոգություն: 1895 թ. փարնանը, ի պաշտպանություն Աղայանի, Թումանյանը հանձնում է մի հոդված «Մշակում» տպագրելու համար, սակայն մերժում է ստանում. «...Հոգւածս հաւանեցին, իսկ միտքը՝ ոչ—ժամանակն առարկելով»,—գրել է նա (V, 103): Ըստ երևույթին, թերթի խմբագրությունը վաղաժամ է համարել հոգւածով հանդես գալ ի պաշտպանություն Աղայանի, որը նշանակում էր սուր հակադրության մեջ մտնել էջմիածնի հոգևոր իշխանության հետ (հոգւածը չի պահպանվել): Դրա փոխարեն մարտի 30-ին օրաթերթը հրապարակում է մի լուր Աղայանի անգործ ու անօգնական լինելու մասին, մի կողմից՝ նկարագրելով «շնորհալի գրողի» և «բեղմնավոր դպրոցական գործչի» վիճակը, հասարակության ուշադրությունն է հրավիրում նրա վրա, մյուս կողմից՝ այնուամենայնիվ ակնարկում է, որ ի վերջո, դժբախտության պատճառը էջմիածնի պահպանողականության հալածանքն է: «Քաղաքակրթվող ազգի անուն ենք

²² «Նոր-Դար», 1893, № 203, «Արձագանք», 1893, № 150. տե՛ս նաև «Մշակ», 1893, № 23:

²³ Տե՛ս Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հատ. IV, 1963, Երևան, էջ 311—315, 615:

վայելում, բայց մեր գրողները ծանրաբեռնված ընտանիքով, առանց միջոցների, առանց ապահովության ողորմ են իրանց դառն օրերը...», — հայտարարում է թերթը²⁴։ Այս տողերը պոված են, ամենայն հավանականությամբ, Թումանյանի հիշյալ կորած հոգվածի ազդեցությամբ և տպավորությամբ։

Բանաստեղծի սկսած գործը շարունակում է Շիրվանդադեն, տպագրելով «Ամոթ է վերջապես» հոգվածը, որով նա պարտագրում է հայ հասարակությանը՝ մտահոգվելու Աղայանի ճակատագրով²⁵։ Լինում են նաև այլ արձագանքներ, բայց անհետևանք։ Իսկ մինչ այս, մինչ այն՝ վրա է հասնում Աղայանի բանտարկությունը (1895-ի սեպտեմբերին), որը և գործին տալիս է բոլորովին այլ ընթացք...

3

1895 թ. հայկական կոստորածներից հետո, որպես «Հանգանակող և գործադրող կոմիտեի» անդամ, Թումանյանը հանձնարարություն է ստանում ստեղծելու գաղթականությանն օգնող գաղափարական տեղական կուսմիտեններ։ Այդ նպատակով նա կատարում է մի ճամփորդություն, որը տևում է ավելի քան մեկ ամիս։

Ճամփորդության վերջին կայանը էջմիածինն էր²⁶։ Այս բանաստեղծի առաջին այցելությունն էր հայոց հոգևոր և մշակութային կենտրոն, ուստի ամեն ինչ նրա համար նորություն էր ու հետաքրքիր։

«Միաբանությունը վատ տպավորություն թողեց, բացի մի քանի ընտրյալներից, — գրում է բանաստեղծը տեսածի թարմ ազդեցության տակ։ — Բարոյական և մտավոր կողմը ողորմելի է, իսկ տնտեսականը՝ տանող-տանողի» (V, 113)։

Մեծ բավականություն է ստանում նա Հռիփսիմեի վանքից ու թանգարանից, բայց ամենուրեք, և՛ թանգարանում, և՛ ճեմարանում ու վեհարանում, նրա ուշադրությունը գրավում է անճաշակությունն ու խեղճությունը։

Էջմիածնում բանաստեղծը երկու անգամ այցելում է Խրիմյան Հայրիկին՝ 1895-ի նոյեմբերի 30-ին և դեկտեմբերի 1-ին, և երկար զրուցում նրա հետ։ Ըստ երևույթին, տեսակցությունները գործնական բնույթ կրելով, օգտակար են եղել Թումանյանի ճամփորդության նպատակն իրա-

24 «Մշակ», 1895, № 37։

25 «Տարազ», 1895, № 12, էջ 178 նաև՝ Ալ. Շիրվանդադե, Երկերի ժողովածու, հատ. X, Երևան, 1962, էջ 157։

26 Մանրամասնությունները տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհ. Թումանյան, էջ 370—373։

գործելու առումով, որովհետեւ, հիշատակելով կաթողիկոսի հետ ունեցած երկա՛ր զրույցը, բանաստեղծը Ս. Հովվյանին գրում է. «Բայց դու հասկացող մարդ ես, բանը խո երկարությունը չի...» (V, 114):

1895 թ. այս հանդիպումները հիմք են դնում բանաստեղծի և կաթողիկոսի սերտ բարեկամության, որը տևում է մինչև վերջինիս մահը:

Գրեթե ամեն անգամ, երբ կաթողիկոսը ժամանում էր Թիֆլիս, առաջնորդաբանում մեծ սիրով հյուրընկալում էր Թումանյանին, հետաքրքրվում նրա բանաստեղծութուններով, միաժամանակ կարդում էր իր գրած երկարաշունչ կրոնաբարոյախոսական ոտանավորները, որոնց մասին բանաստեղծը հետագայում ներողամտորեն պատմել է սրամիտ, ծիծաղաշարժ պատմություններ²⁷:

Գրելով ոտանավորներ, ամենայն հայոց կաթողիկոսը սիրում էր բանաստեղծությունը և բանաստեղծներին: Տեղին է հիշատակել Ավ. Իսահակյանի հանդիպումը Սարգիս Հայրիկի հետ էջմիածնում, 1901 թ. սեպտեմբերին, որից մնացել են բանաստեղծ-կաթողիկոսի հետևյալ ուշագրավ խոսքերը. «Է՛հ դուն ալ բարով ես եկել. ես քեզ կճանչնամ. կարդացեր եմ քու գրվածքներեն քանի մը բան:— Ասել է հայրապետը Իսահակյանին:— Ես Կովկասին մեջ երեք բանաստեղծ գիտեմ. մեկը մեր յուսուցիչ Հովհ. Հովհաննիսյանն է, մեկն ալ Թիֆլիս Հովհ. Թումանյանն է. անոնց անձամբ կճանչնամ, ու շա՛տ կսիրեմ: Ըշտե մեկն ալ դուն ես— քեզ ալ հիմա տեսա. դուն անոնցմե երիտասարդ ես, այդ է պատճառը, որ միշտ ամալ ու աղբյուր, վարդ ու աղջիկ կերգես...»²⁸:

Իր նկատմամբ ունեցած կաթողիկոսի բարեհաճությունը Թումանյանը օգտագործել է դարձյալ Աղայանին ծանր վիճակից հանելու համար, երբ վերջինս էջմիածնից վտարվելուց, 1895 թ. բանտարկվելուց հետո, անելանելի կացությունից հասել էր ծայր աստիճանի հուսահատության:

1898 թ. կաթողիկոսի հետ Թումանյանը հանդիպում է երկու անգամ՝ փետրվարին ու դեկտեմբերին: Առաջին այցելության միջոցին նրանք մեկ և կես ժամ զրուցում են գրականության ու գրողների մասին:

Ինչպես վկայում է բանաստեղծը, Սարգիսը մտահոգված էր գրողների նյութական վիճակով. «...գրականությունը դադարել է, խեղճ գրողներ ինչպե՛ս գրեն, չգիտեն՝ ապրուստի մասին մտածեն, թե գրվածքին մասին»,—ասել է կաթողիկոսը ու խոստացել «այդ մասին հոգալ» (V, 135): Օգտվելով առիթից, Թումանյանը նկարագրել է Աղայանի ծանր

²⁷ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 177—179:

²⁸ Սարգիս Հայրիկի մասին հուշը գրված է վերջինիս մահվան առիթով և առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Նոր Ալիք», 1907, № 3: Նույնը որոշ փոփոխումներով տե՛ս Ավ. Իսահակյան, Երկեր, հ. IV, Երևան, 1959, էջ 19:

կացությունը, բայց կաթողիկոսը, ցաւակցելով հանդերձ, որնէ գործնական խոստում չի արել, թեպէտ տակաւին 1894 թ. երբ նոր էր Աղայանը թողել էջմիածինը, խոստացել էր տարեկան հարյուր ուրբի թոշակ:

Թումանյանը իր միջնորդությունը կրկնում է նաև նույն տարւոյ երկրորդ այցելության ժամանակ, այս անգամ արդեն՝ ստանալով խրիմյանի խոստումը, որը և առիթ է ստեղծում գրելու 1898 թ. դեկտեմբերի 27-ի (ժամանակը որոշվում է ըստ բացիկի փոստային կնիքի) հայտնի կատակ-նամակը շափածո՝ Ասլան բալայից-Ասլան Ապորը²⁹:

Թումանյանի և խրիմյան Հայրիկի մի այլ հանդիպում տեղի է ունեցել 1900 թ. հուլիսին՝ վերջինիս ճամփորդության միջոցին՝ Դսեղում:

29 Թումանյանն ու Աղայանը կատակով իրար այդպես էին կոչում ըստ վերջինիս պատմած մի հին զրույցի (տե՛ս Մուշկ Աղայան, Ղազարոս Աղայանը և Հովհաննես Թումանյանը, «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 541—542): Ինչ վերաբերում է շափածո նամակ-կատակին, ինքնադրից ակնհայտ է, որ նամակը վեց տող է, վերջին տողը՝ «Քո կարոտյալ Ասլան-Բալա» փոխարինում է նամակագրի ստորագրությանը, իսկ յոթերորդ, ութերորդ տողերը, գրված մանրատառ՝

Մինչև գրեն հրամանը,
Ինչպես ասաց խրիմյանը,—

ծանոթագրութունն են հինգերորդ տողի երեք օր էլ բառերի, որոնք ընդգծված են և ունեն ծանոթագրության նշան՝ գրված տողի սկզբում (ԳԱԹ, Աղայանի Ֆոնդ, № 333ա):

Երեք օր բառերն ընդգծելով և ասլա ծանոթագրելով, Թումանյանը հուսադրել է Աղայանին, որ տարին վերջանում է և, ըստ կաթողիկոսի խոստման, պետք է լուծվի թոշակավորման հարցը:

Նամականիի ղիտական հրատարակության մեջ ծանոթագրության նշանը անտեսվել է, ծանոթագրության երկու տողերը, տպագրվելով սուսնց ինտերվալի, դարձել են շափածո նամակի վերջին յոթերորդ և ութերորդ տողերը, և այնպես է ստացվել, որ հեղինակի ստորագրությունը իր տեղում չէ (V, 145): Սխալը ուղղվել է բանաստեղծութունների ղիտական հրատարակության մեջ (I, 474, թեպէտ, այստեղ էլ փոխվել է ծանոթագրության աստղանիշի տեղը): Չնայած դրան, Մուշեղ Աղայանի հուշագրության հետագա հրատարակությունների մեջ՝ Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում և «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», կրկնվել է նամականիի յուրիմացությունը:

Անհրաժեշտ է այստեղ ավելացնել նաև, որ կաթողիկոսի հրամանը՝ Աղայանին թոշակ նշանակելու մասին, բաւական ձգձգվում է (տե՛ս Աղայանի՝ 1900 թ. դեկտ. 7-ի նամակը. ԳԱԹ, ԲՖ, № 478), բայց, այնուամենայնիվ, նշանակվում է ամսական 25 ուրբի քմահ: Ուրիշի հոգսերի նկատմամբ միշտ ուշադիր կաթողիկոսը չէր կարող աչքաթող անել Աղայանի անելանելի վիճակը: Այս հարցում, հավանաբար, վատ դեր է խաղացել էջմիածնի սինոդը: Աղայանի մահից մի քանի ամիս անց թոշակը ստանում էին ժառանգները, իսկ այնուհետև դադարեցվում է Սինոդի որոշմամբ, առաջացնելով մոտավորապես թոշակի դաւրույթը («Հորիզոն», 1912, № 55):

Բանաստեղծը լուսանկարել է կաթողիկոսին, ապա, վերջինիս խնդրանքով, ուղարկել նրան³⁰։

Այդ օրերին բանաստեղծի աչքից չի վրիպել տեղական ժողովրդի անտարբերությունը կաթողիկոսի նկատմամբ։ «Պետք է տեսնեմ, որ սատիկ անշուք անցավ Հայրիկը,— գրել է Թումանյանը,— և ժողովուրդը՝ գյուղացին, գրեթե տեղից չշարժվեց։ Որքան ցավալի էր այս երևույթը, սրանից ավելի տխուր տպավորություն էր անում վեհի՜ իրան սվիտանըստ ամենայնի» (V, 169)։

Այս խոսքերով Թումանյանը քննադատել է երկու հանգամանք. մեկը կոռու գյուղացիության անտարբերությունն էր իր հողում ճամփորդող հայրապետի նկատմամբ, մյուսը՝ ժողովրդի այդ պաղ քննունելության և կաթողիկոսի շքամբի հակադրությունը։

Տարիների մտեքմությունը իրիմյան Հայրիկի հետ չփոխեց բանաստեղծի քննադատական վերաբերմունքը էջմիածնի, նրա միաբանության մեծ մասի նկատմամբ։

1904 թ. մայիսին էջմիածին կատարած երկրորդ այցելությունն ավելի վատ տպավորություն թողեց բանաստեղծի վրա, քան առաջինը՝ 1895-ին, ուստի պատահական չէ, որ վ. Խանդավրյանին գրած նամակի ֆվազրության կողքին գրելով Ս. էջմիածին, հասցեատիրոջը առաջարկում է Ա. էջմիածինը կարդալ ոչ թե Սուրբ, այլ սոսկալի էջմիածին (V, 267)։

Անշուշտ և՛ այս խոսքերը, և՛ քննադատական տողերը միաբանների սպիտակության, զոդության, անճաշակության (V, 113), ինչպես և գյուղացիության՝ կաթողիկոսի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության մասին, ինչ-որ չափով վերաբերում էին նաև իրիմյան Հայրիկի՝ որպես հոգևոր գահակալի թուլությանն ու անկարողությանը։ Դրանք շարունակությունն էին այն հիասթափության, որ ունեցավ հայ առաջադեմ մտավորականությունն ընդհանրապես՝ իրիմյան Հայրիկին կաթողիկոս դարձնելուց երկու-երեք ամիս հետո։

Նվ, չնայած այդ հանգամանքին, Թումանյանը հմայված էր իրիմյանի անձնավորությամբ, նրա հերոսական անցյալով և ժողովրդականությանը. լկա՝ «Կաղնի» բանաստեղծությունը՝ գրված 1896-ի սեպտեմբերին՝ էջմիածնում կաթողիկոսի հետ ունեցած առաջին հանդիպումից ամիսներ անց։

³⁰ Կաթողիկոսը Դսեղում եղել է 1900 թ. հուլիսի 13-ին։ Ճամփորդության նպատակն էր ծանոթանալ Մարցի վանքապատկան հողերի տնօրինությանը («Մշակ», 1900, № 134)։

Կաթողիկոսի նկարը, բանաստեղծի եղբոր՝ Ռոստոմի ձեռք վրա նստած, պահպանվում է Թումանյանի թանգարանում (№ 385/65)։

Նորա շուքի տակ, նրանից շատ ցած
 Խրոնվել էին իրար փաթաթված
 Աննշան խոտեր, թփեր ու ծառեր:
 Նրանք նայելով մեծ կաղնին ի վեր,
 Ցրտից խըշշալով, հողմից դողալով,
 Կամ թե ամպրոպին արձագանք տալով
 Թնքվում էին՝ իրար ականջում դժգոհ շըշնջում,—
 «Սա որ վերև է բարձրացել այսբան,
 Ոչ որոտ գիտի, ոչ քամի, ոչ բան...»³¹

Ինչպես ակնհայտ է բանաստեղծության վերնագրից էլ, հեղինակը գնահատում էր խրիմյան Հայրիկի հատկապես տոկունությունը, նրա կամքի ուժը (ի դեպ՝ այդ պատկերը, որպես ուժի, ամրության, անխորտակելի կամքի արտահայտություն, բանաստեղծը օգտագործել էր նաև «Հայ ուխտավորին» բանաստեղծության IV հատվածում. «Հսկայատիպ կանգնած ամուր, ինչպես կաղնին Լիբանանի»):

1907 թ. կաթողիկոսի մահվան առիթով բանաստեղծը գրեց պատմավածքներ, մի անգամ ևս հանդես բերելով իր՝ դեպի կաթողիկոսն ունեցած վերաբերմունքի երկվությանը: Դրանցից մեկը 1895 թ. հանդիպման հուշերի անմոռաց տպավորությամբ գրված «Երկու հայր» ստեղծագործությունն է (տպագրվեց «Նոր Ալիք» օրաթերթում, կաթողիկոսի թաղման օրը՝ 1907-ի նոյեմբերի 6-ին, № 5), որը արվեստի ուժով և խորությամբ վավերացրեց Մկրտիչ խրիմյանի «ամենայն հայոց Հայրիկ» կոչումը (VI, 51)³²:

Մի քիչ այլ է «խրիմյան Հայրիկի օրերից մինը» պատմվածքը՝ գրված Թիֆլիսի առաջնորդարանում՝ դրողի և կաթողիկոսի բազմաթիվ հանդիպումների հուշերի աղդեցությամբ: Պատկերելով կաթողիկոսի անսահման մարդկայնությունն ու ժողովրդականությունը, հեղինակը միաժամանակ հաստատում է խրիմյան Հայրիկի մասին տարածված այն կարծիքը, թե նա իր բարությանը, դիմացինին օգնելու պատրաստակամությամբ, վատնում էր էջմիածնի ունեցվածքը անհաշիվ ու անկազմակերպ: Այդ գրեթե նույնն էր, ինչ Թումանյանը գրել էր 1895 թ. էջմիածնի տընտեսական վիճակի մասին՝ թե «տանող տանողի է» (V, 113): Թեև, այդ է պատճառը, որ պատմվածքը գրելով կաթողիկոսի մահվան օրերին, հեղինակը չտպագրեց, համարելով այն ո՛չ հավեր պատշաճի, միաժա-

³¹ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 1, Նրևան, 1964, էջ 305:

³² Հեղինակն իր պատմվածքը սկսում է «1896-ի կոտորածի ձմեռն էր» խոսքերով, որպես ականատես. այստեղ շփոթված են ամիսները: Նրանց հանդիպումը, ինչպես ասվեց վերևում, տեղի է ունեցել 1895-ի նոյեմբերի 30-ին և դեկտեմբերի 1-ին (V, 113):

մանակ համոզված, որ ի վերջո՝ ժողովուրդը սիրում էր իրիմյան Հայրիկին և այդ սերը չէր պայմանավորվում նրա հոգևոր բարձրագույն կոչումով, այլ կապվում էր հայության ազատագրական պայքարի պատմության մեջ նրա ունեցած դերի հետ³³:

1910 թ. Մատթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի մահվան առիթով հրապարակած հոդվածներում, փիլիսոփայական ու գործնական մոտեցում ցուցաբերելով երկու հայրասեաների մարդկային հատկանիշների, հասարակական հարուստ գործունեության և պաշտոնավարության գնահատությանը, Թումանյանն ընդգծում էր լայն ժողովրդականությունն վայելող այդ երկու անձնավորությունների մեծություներ, թեև կաթողիկոս եղած ժամանակ նրանք անկարող էին մեր ժողովրդի կյանքում մեծ գործեր կատարել: «Մարդիկ կան,— գրում է նա,— որոնց միմիայն սոսկ գոյությունը, ներկայությունն ավելի շատ գործ է տեսնում, քան թե հազարավորների գործը: Այդպիսի դեմքեր էին վերջերս հայոց ժողովրդի մեջ իրիմյանն ու Իզմիրլյանը: Իրիմյանը իր անձի հոյակապ մեծությամբ, Իզմիրլյանն իր արտասովոր ազնվությամբ» (VI, 192):

Սրանք ականաւոր մարդկանց մասին արված լրագրային սովորական հայտարարություններ չեն: Եթե Իզմիրլյանին տված գնահատականը կապվում էր վերջինիս հերոսական անցյալին, որին Թումանյանը ծանոթ էր դեռևս 90-ական թվականների մամուլի տված տեղեկություններից, հատկապես, անվանի հոգևորականի՝ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք դառնալուց ի վեր, ապա իրիմյանի մասին ասվածը նաև ականատեսի վկայություն է: Երկու փաստ, որ կապվում են բանաստեղծի՝ 1905—1906 թվականների հասարակական գործունեությանը, հաստատում են Թումանյանի խոսքերի խորհուրդը:

4

Բանաստեղծ և ազգային գործիչ Հովհ. Թումանյանին ճանաչելու և գնահատելու տեսակետից մի առանձին կարևորություն են ներկայացնում նրա կյանքի 1905—1906 թթ., հոր բանաստեղծն իր ամբողջ էությունով նվիրված էր ժողովրդի ինքնապաշտպանության և հայ-թուրքական խաղաղություն ստեղծելու գործին:

³³ «Իրիմյան Հայրիկի օրերից մինը» պատմվածքը առաջին անգամ տպագրվել է Թումանյանի դիտական հրատարակության III հատորում (1949, էջ 394), Ըստ երևույթին, գիրքը լույս ընծայելուց հետո ինչ-ինչ պատճառներով պատմվածքը հանվել է բաց, չնայած դրան, գրքերի որոշ օրինակներում այն պահպանվել է առանց ծանոթագրության (որը պետք է լիներ էջ 526-ում) և ցանկում նշվելու (տե՛ս Թումանյանի Թանգարանում պահպանվող օրինակը): Այնուհետև պատմվածքը տպագրվել է՝ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարկումներ», հատ. 2, էջ 322:

Այդ իմաստով պատահական չէ իր այդ գործունեությունը տված հետեւյալ դեպքերում. «Եւ այսօր ես այնքան դո՛հ չեմ, որ գրականության մեջ մի որեւէ բան եմ արել, որքան դո՛հ եմ, որ տկնէրե կարողացա իբարդ դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատշան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ուղտակ ալս գազանական կոտորածից» (V, 298):

Այստեղ, անշուշտ, չսխալ է տեսնել սեփական ստեղծագործության արժեքի նսեմացում, այլ իր հայրենիքի ճակատագրով ապրող ժողովրդական գրող-բաղադրացու և ազգային գործչի պատասխանատվության բարձր զգացողություն:

Ինչպէս Հայտնի է, հայ-թուրքական կոտորածը սկսվում է Բաքվում 1905 թ. փետրվարի 6-ին: Կոտորածի օրերին Թիֆլիսի մտավորական և հոգևոր գործիչները անմիջապէս դիմում են լուրջ միջոցառումների՝ կոտորածը կանխելու և ապահովելու խաղաղությունը Թիֆլիսում ու դավառներում: Փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի ժողովարանում տեղի ունեցած բազմամարդ ժողովը որոշում է հեռագիր ուղարկել էջմիածին՝ Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսին, խնդրել շուտափույթ մեկնելու Բաքու, օգնելու դադարեցնել թալանն ու սպանությունները և ի մոտո ծանոթանալու կոտորածների հանգամանքներին: Հայտնվում է նաեւ, որ Բաքու է մեկնել Թիֆլիսի շէյխ ուլ իսլամը եւ՝ նույն նպատակով:

Հեռագիրը այնուհետեւ տեղեկացնում է, թե ժողովը բնաբել է երկու հոգու և մի աղանատեսի Բաքվի դեպքերին՝ կաթողիկոսին ներկայանալու համար: Հայտնվում է նաեւ, որ փետրվարի 9-ին, երեկոյան բնաբլած երկու հոգին արդեն մեկնել են³⁴:

Արդ, ուրե՞ր են էջմիածին մեկնող այդ երկու հոգին, որոնք կաթողիկոսին պետք է ուղեկցեն Բաքու:

Պահպանվում է Թումանյանի՝ մարտի 9 թվագրությամբ մի նամակ՝ ուղղված արտասահմանում գտնվող բնակրոջը՝ բժիշկ Ա. Զարգարյանին. այն տպագրված է 1906 թ. նամակների հետ, այնինչ շատ որոշակի է, որ նամակը գրված է կոտորածներից քիչ անց՝ 1905-ի մարտի 9-ին: Այստեղ բանաստեղծը գրում է. «Բաքվի կոտորածի օրերը, հենց այն սարսափի թարմ ժամանակ Թիֆլիսում՝ ժողովարանում, մի ժողով արին, ինձ ու բժ. Մուրադյանին պատգամավոր ղրկեցին էջմիածին կաթողիկոսին խնդրելու, որ դա: Խեղճ ծերունուն գտանք անկողնում պառկած»: Բաքվի դեպքերը կաթողիկոսին ներկայացրել է բանաստեղծը: Լսելով ցնցող լուրերը, հիվանդը աղաղակում է. «—Բավական էր... բավական էր... բավական էր... Այդ աղաղակը ես չեմ մոռանում,— գրում է բանաստեղծը.— Այդ կարծես մեր ամբողջ ազգի, տանջված, ջարդված, հոգնած,

ուժաստիւնը եղած ազգի ազադակը լինի...» (V, 295): Ինչպես տեսնում ենք, «Մշակի» տեղեկության և Թումանյանի հիշատակված նամակի մեջ խոսքը նույն դեպքերին է վերաբերում: «Մշակը» շատ լավ տեղյակ էր, որ էջմիածին մեկնող երկու հոգուց մեկը Թումանյանն է, բայց դիտավորութեամբ նրա անունը չէր հայտնել 1905-ի փետրվարի 11-ի լուրերի մեջ, մի անգամ ևս ցուցաբերելով իր չկամությունը բանաստեղծի նկատմամբ:

Այստեղ միայն մի հանգամանք կարող է շփոթության մեջ գցել. «Մշակը» հայտնում էր, որ պատգամավորները կաթողիկոսին պետք է ուղեկցեն Բաքու, իսկ Թումանյանը իր նամակում գրում է, որ գնացել են «խնդրելու, որ դա <Թիֆլիս>»: Տարակուսանքը փարատում են «Մշակի» հաջորդ օրերի հաղորդումները, որոնցից հայտնի է դառնում, թե պատգամավորները էջմիածին հասնում են փետրվարի 10-ին և ստանում կաթողիկոսի՝ Բաքու մեկնելու համաձայնությունը³⁵: Բայց փետրվարի 11-ին Թիֆլիսի առաջնորդարանում Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանցի նախագահությամբ տեղի ունեցած միայն ժողովում որոշվում է նոր հեռագրով խնդրել կաթողիկոսին՝ Թիֆլիսի կայարանը հասնելով՝ չշարունակել ճանապարհը դեպի Բաքու, այլ մնալ մասնակցելու նախօրոք կազմակերպված փետրվարի 13-ի հաշտության ու խաղաղության ժողովրդական ցույցին³⁶: Կաթողիկոսը կրկին համաձայնում է: Ցույցը անցնում է ունենում առաջնորդարանի բակում, տեղում է երկու օր. 13-ին մասնակցում են հայերն ու թուրքերը, 14-ին՝ հայերն ու վրացիները:

Ե՛վ առաջին, և՛ երկրորդ ցույցին կաթողիկոսն իր ելույթն սկսում ու ավարտում է ազոթք-մրմունջով, այդ լուսթյամբ անմոռանալի տպավորություն թողնելով ներկաների վրա³⁷:

Այնուհետև Խրիմյան Հայրիկի ծերունական հիվանդությունը սրվում է՝ արդեւելով նրան ճանապարհը շարունակել դեպի Բաքու. բնականաբար չի իրականանում նաև բանաստեղծի՝ Բաքու մեկնելու մտադրությունը: Լավ ճանաչելով բանաստեղծին, դժվար չէ կռահել, որ նրա ճամփորդությունը չէր սահմանափակվի լոկ ուղեկցի իրավունքներով, այլ կնշանավորվեր հանուն խաղաղության արված մի կարևոր գործով:

Հայտնի է Թումանյանի՝ 1908 թ. բանտարկության փաստը և մեղադրանքը:

1909 թ. հունվարի 4-ին Մետեխի բանտում տված գրավոր ցուցմունքի մեջ բանաստեղծը մանրամասնորեն ներկայացրել է 1905—

35 Նույն տեղում, № 22:

36 Նույն տեղում, «Մուրճ», 1905, № 2—3, էջ 182:

37 Վ. Անաբոնյան, Հովհաննես Թումանյան, Բնատոն, 1936, էջ 92—93:

1906 թթ. իր գործունեության խաղաղասիրական նպատակը հաստատող մի քանի փաստեր, որոնց մեջ ուշադրություն է գրավում հատկապես երիմյան Հայրիկին ուղղած նրա մի հեռագիրը: Նույնը արվում է մարտի 20-ին՝ Թիֆլիսի նահանգապետին ներկայացրած խնդրագրում³⁸: Հեռագիրը երրորդ անգամ հիշատակվում է 1912 թ. Թումանյանի՝ Պետերբուրգից դատերը՝ Նվարդին ուղղած նամակի մեջ. բանաստեղծը պահանջել է «Թիֆլիսի լրագրերից մեկի այն համարը», որտեղ տպագրված է 1905 թ. վերջերին Ղարախաչի թուրքերի հարձակման առթիվ կաթողիկոսին տրված հեռագիրը և իր արդարությունը հաստատող այլ նյութեր: Հայտնի է, որ շատ փաստաթղթեր, այլևայլ ձևագիր վավերագրերի հետ բնականաբանի խուլարիկության ժամանակ բռնադատվելով, տարվել են ժանդարմական վարչություն և հետագայում օգտագործվել որպես մեղադրանքի իրեղեն ապացույցներ (V, 360): Ուստի բնական է, որ պահանջվող իրեղեն ապացույցի գտնելը ուներ իր դժվարությունները:

Ինչպես հայտնել ենք սույն հրատարակության երրորդ հատրթի ծանոթագրություններում, կաթողիկոսին ուղղած հիշյալ հեռագիրը լույս է տեսել Թիֆլիսի «Արշալույս» օրաթերթում³⁹.

Համիկ Թումանյանը, ի պատասխան Պետերբուրգից արված հոր պահանջի, 1912 թ. փետրվարի 13-ի նամակում որոշակի գրել է, թե հեռագիրը փնտրել է «Մշակ», «Тифлисский листок» թերթերում և չի գտել. «Եթե շատ է կարևոր, — գրում է նա, — կսրվենք և ուրիշ տեղեր»⁴⁰:

Ինչպես պատմում է իր հուշերում Վահան Թումանյանը՝ բանաստեղծի եղբայրը, կաթողիկոսին ուղարկած մի հեռագիր և եղբոր մասին այլ վկայություններ նա շատ մեծ դժվարությամբ ստացել է Ալեքսանդրապոլի Северский կոչվող գնդի հրամանատար Գոնչարովից, որը թեպետ հայտնի էր իր հայատյացությամբ, բայց Թումանյանի նկատմամբ ցուցաբերելով մեծ հարգանք, օգնել է նրան, ինչով կարող է⁴¹: Բայց հուշը միշտ ենթակա է գրավոր փաստերով ճշտելու անհրաժեշտության: Այդ մասին Թումանյանի նամակներում և արխիվային նյութերում այլ փաստացի տեղեկություններ չկան, ուստի հեռագիրը պետք էր փնտրել 1905-ի վերջերին և 1906 թ. սկզբներին Թիֆլիսում հրատարակվող հայտնի պարբերականներում («Մշակ», «Նոր-Նար», «Տարազ», «Մուրճ»,

38 «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 3, Երևան, 1983, էջ 336, 348:

39 Նույն տեղում, էջ 352:

40 Տե՛ս Թ. Փր. №2822:

41 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 214—245:

«Արարատ», «Լուսա», «Тифлисский листок», «Новое обозрение», «Кавказ», «Возрождение» և այլն), բայց որոնումներն անցան անօգուտ:

Պահպանվում է Թումանյանի մի անտիպ նամակը՝ դրված Նիկոլ Աղբալյանին 1905 թ. ամառը, որտեղ հայտնելով այն մասին, թե Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը պատրաստվում է հրատարակելու «Բանբեր Կովկասի» անունով թերթ, հրատարակչի խնդրանքով բանաստեղծը առաջարկում է ընկերոջը՝ ստանձնել նոր թերթի խմբագրի տեղակալի կամ պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը:

Ըստ մամուլի տվյալների և Թումանյանի մասին դրած անտիպ հուշերի, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանին, սկզբում պաշտոնապես թույլատրվել է «Բանբեր Կովկասի» անունով օրաթերթի հրատարակությունը⁴², իսկ հետո խնդրատուին ստիպել են պարբերականի անունը փոխել «Արշալույս», որը և սկսում է լույս տեսնել 1905 թ. օգոստոսի 28-ից, որպես «գրական-հասարակական քաղաքական-տնտեսական օրաթերթ», ունենալով այնպիսի աշխատակիցներ, ինչպիսիք են Թումանյանը, Իսահակյանը, Շանթը, Փափաղյանը, Շիրվանզադեն, Համազասպ Համբարձումյանը, Հակոբ Մանանդյանը և ուրիշներ: Մի կարճ միջոց Մանանդյանը եղել է նաև հիշատակված օրաթերթի ժամանակավոր խմբագիրը: 1906 թ. ապրիլից թերթը պաշտոնապես արգելվել է Թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրությամբ՝ պատերազմական դրուժյան ընթացքում «սոցիալիստների թուլացիկ հրատարակելու» մեղադրանքով⁴³:

Ահա այս օրաթերթում է լույս տեսել Թումանյանի՝ մեզ հետաքրքրող հեռագիրը Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսին: Ընդամենը վեց ամիս հրատարակված թերթի անունը մոռացել էին և՛ բանաստեղծը, և՛ որդին: Բնականաբար, Թումանյանը նշել էր հեռագրի մոտավոր ժամանակը. այն տրվել է ոչ թե 1905 թ. վերջերին, այլ նոյեմբերի 29-ին և տպագրվել է «Արշալույսի» դեկտեմբերի 1-ի համարում (№ 66):

Ինչպիսի՞ պայմաններում է հաղորդվել հեռագիրը:

Հայտնի է, որ մոտավորականության և հոգեկորականության ջանքերը 1905 թ. փետրվարին՝ շուտափույթ վերջ տալու կոտորածը, ի դերե եղան. ընդհարումներ սկսվեցին նաև գավառներում և հասան մինչև Թիֆլիս և շրջակայքը: Մեծ վտանգ էին սպառնում Բորչալուի թուրքերը: Թիֆլիսում նոյեմբերի 22-ին խուճապ է սկսվում. փակվում են խանութները, դպրոցները, լույս չեն տեսնում թերթերը (24-ից 27-ը):

Այդ օրերի մասին է բանաստեղծը գրել. «Ծրեխեքս հավաքեցի, գնացի

42 «Մշակ», 1905, № 46:

43 «Նոր-Դար», 1906, № 62:

լռութիւն Շատ լավ գիտեի, որ խառնակութիւններ են պատահելու, գիտեի, որ մեր գալառում անիշխանութիւն և ամեն անկարգութիւն կարող է լինել և ես շատ պետք կգամ, բայց պատահածն իմ սպասածից էլ ավելի եղավ» (V, 298):

Եվ բանաստեղծը ի մի է բերում ձեռքի տակ եղած ուժը և հանուն խաղաղութիւնն առաջնորդում հայրենակիցներին գեպի ինքնապաշտպանութիւն:

Փաստեր կան, որ տեղական պահանջները, որոնք իբրև թէ պետք է օգնեն անվերջ հալածիւն վայրենի հարձակումներից, փոխանակ կրակելու ջարդարարների վրա, կրակում էին օգում⁴⁴: Նոյեմբերի 27-ին, երբ տեղի է ունենում Ղաղախի վրա կատարված հարձակումը, գալառապետ Արնոլդը մեծ դժվարութիւններով կարողանում է օգնել հայ խաղաղ ու անօգնական բնակչությանը: Բայց, ինչպես հաղորդում են Թիֆլիսի ռուսներն և հայերն օրաթերթերը, կոտորածների ամենաթեմ միջոցին խաղաղութիւնն համար ջանքեր չխնայող գալառապետը շուտով կանչվում է Թիֆլիս և վատրվում պաշտոնից⁴⁵:

Այսպիսի դեպքեր էին կատարվում Լոռու և Բորչալուի շրջակայքում, երբ Քոլապերան կայարանից նոյեմբերի 29-ին տրվում է մեղ հետաքրքրող հետևյալ հեռագիրը կաթողիկոսին, որն այդ օրերին գտնվում էր Թիֆլիսում.

«Խնդրում եմ հաղորդել վեհափառ կաթողիկոսին, թե Լոռվա շրջանում հայանվել է թուրքերի մի ահագին խումբ, որ կողոպտում է, սպանում: Ժողովուրդը աղաչում է անմիջական օգնութիւն խնդրել:

Հովհաննէս Թումանյան»⁴⁶:

Ինչպես վկայում է բանաստեղծը Մետեխի բանտի պրավոր ցուցմունքներում, հեռագիրը տեղ հասնելով, ծառայել է նպատակին⁴⁷, Շուտով ստացվում է սպասված օգնութիւնը և Քոլապերանում բանաստեղծն ինքն անձամբ է դիմավորում Ալեքսանդրապոլից ուղարկված զորքը:

Վահան Թումանյանը իր հուշերում նշում է նաև մոտավոր օրը՝ 1905 թ. դեկտեմբերի 5-ին կամ 6-ին⁴⁸:

Այս է խրիմյան Հայրիկին ուղարկված հեռագրի պատմութիւնը:

Անցնենք մի այլ հետաքրքրական նոր տվյալի, որը դարձյալ առնչվում է նույն դեպքերին:

44 «Մշակ», 1905, № 241:

45 Նույն տեղում, «Новое обозрение», 1905, № 248:

46 «Արշալույս», 1905, № 66:

47 «Թումանյան. Ուսումնասիրութիւններ և հրապարակումներ», հատ. 3, էջ 336, 348:

48 «Թումանյանը մամանակակիցների հուշերում», էջ 244:

1905 թ. դեկտեմբերի 9-ին «Արշալույսը» Թիֆլիսում հրատարակվող «Возрождение» օրաթերթից արտատպում է տեղի ֆրանսիական հյուպատոսի քարտուղար էբերի հայտնած լուրն այն մասին, թե ինչպես, այցելելով Ալավերդու պղնձահանքը, նա վերադարձել է հայերի համար աննպաստ լուրերով: Նոյեմբերի 27-ին, պատմել է էբերը, հայերը իբրև թե հաբձակվել են Ալավերդու գործարանում աշխատող 16 սլավոնահայատակ անձնեղ թուրքերի վրա, տեղնուտեղը սպանել են դրանցից երկուսին, մյուսներին էլ տանելով անտառ, ոչնչացրել, որից հետո գործարանը դադարել է աշխատելուց: Այնուհետև, — հաղորդում է թերթը, — «Շահալի, Կամիլկուտ, Խաչիգյուղ, Դսեղ և այլ գյուղերի հայ բնակիչները, լսելով այդ դեպքը, սաստիկ հուզվեցին իրենց հավատակիցների արածների դեմ, հավաքվեցին միասին Դսեղում և վճռեցին որոնել հանցավորներին ու վերադարձնել խլած գեները»: Հայտնվում է նաև, որ Դսեղի միտինգի ժամանակ առաջացած սուր տարաձայնությունների պատճառով սպանվել է ստարշինայի օգնականը: Ապա վճռվել է անել ամեն ինչ՝ կանխելու նման դեպքերը, կազմվել է ինքնապաշտպանություն մի խումբ «Շահալի կայարանի շուրջն ապրող թուրքերի կյանքն ու գույքը» հարձակումներից պահպանելու համար⁴⁹:

Դեպքը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունեցել նոյեմբերի 27-ին: Դսեղի խաղաղության ցույցը՝ 28-ին և, քանի որ հաստատ է Թումանյանի՝ այդ միջոցին Դսեղում գտնվելու հանգամանքը, անտարակուսելի է, որ այդ ցույցի նախաձեռնողը դարձյալ նա է: Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք հիշատակված թվականի սվյալների վրա՝ նոյեմբերի 27, 28, ուրեմն Խրիմյան Հայրիկին տված հեռագրի նախօրյակին:

Ժամանակի հետաքրքրասեր ընթերցողը, անտարակույս, սպասում էր հավաստի նոր տեղեկությունների՝ հանիրավի սպանությունների, Դսեղում տեղի ունեցած ցույցի և Թումանյանի մասնակցության մասին: Բայց ֆրանսիացի էբերի հաղորդած լուրերի շուտափույթ ճշտելուն խանգարում է 1905 թ. համառուսաստանյան գործադուլը. դեկտեմբերի 11-ից Թիֆլիսում դադարում է ամեն մի աշխատանք, տպարանների փակվելու պատճառով օրաթերթեր լույս չէին տեսնում:

Հայ-թուրքական ընդհարումները շատ տեղերում հասնում են ծայրահեղ ողբերգությունների, այնպիսի խառնաշփոթ է առաջանում, որ այլևս չէր ջոկվում մեղավորն ու արդարը, ինչպես գավառներում, այնպես էլ Թիֆլիսում: Համառուսաստանյան գործադուլի ավարտից հետո, դեկտեմբերի 31-ից թերթերը շարունակվում են լույս տեսնել, տալով մանրամասն տեղեկություններ անցած օրերից: Դեկտեմբերի 22-ին, օրը

ցերեկով Ներսիսյան դպրոցին սպասկանող շինությունից անհայտ չարագործները երկու ռումբ են նետում Լաբինսկի գնդի կադետների վրա, որից հետո շենքը շրջապատվում է, գնդակոծվում և ապա՝ հրդեհվում⁵⁰։ Անտարակույս, դա կատարվել էր պաշտոնական հրահանգով, պարզապես շանտաժ էր՝ հայ հոգևոր մշակույթի այդ հանրահայտ կենտրոնը հիմնահատակ կործանելու համար։

Նույն օրերին Ղազախի Բարանա գյուղից հայտնվում է, թե թուրքերը սկսել են առևանգել հայերի։ Նրանց թաքցնում են ու պահանջում իրենց, իբրև թե, կորած անասունները։ Շանտաժը, կոտորածն ու թալանը կազմակերպում էին թուրք «աղալարները», որոնց դեմ հետևողական պայքար մղողը Ղազախի և Բորչալուի շրջաններում այդ օրերին Թումանյանն էր։ Հայտնի է բանաստեղծի պաշտոնական գրագրությունը 1905 թ. վերջերին և 1906-ի սկզբներին և, հատկապես, հունվարի 1-ին և 2-ին տեղի ունեցած բանակցությունները թուրք «առաջավոր մարդկանց» հետ (V, 285)։

Բայց մեզ ավելի հետաքրքրողն այստեղ 1905-ի նոյեմբերի 27-ի, 28-ի դեպքերն են, Դսեղի միտինգը, Թումանյանի մասնակցությունը, «Возрождение» և «Արշալույս» օրաթերթերի ելույթները։

Ինչպես երևաց վերը բերված թվական տվյալներից, անտարակույս է Թումանյանի մասնակցությունը հիշատակված դեպքերին։ Արդ, ինչո՞ւ է նա արձագանքել այդ թերթերի՝ հայերի մասին հայտնված աննպաստ լուրերին։

Իր հունվարի 14-ի համարում «Արշալույսը» տպագրում է հունվարի 9-ին լոռուց ուղարկած, բանաստեղծի ստորագրությունը կրող թղթակցությունը, ի պատասխան Ֆրանսիացի էքերի հաղորդած լուրերի։ Այն չի ղեկավարվել ո՛չ Թումանյանի ժողովածուներում, ո՛չ հրապարակումների հատորներում, ուստի և անծանոթ է գրականագիտությանը։

«Արշալույսի» դեկտեմբերի 9-ի համարում, — գրում է Թումանյանը, դիմելով օրաթերթի խմբագրությանը, — «Վոդրոժենիե»-ից արտատպել եք մի լուր, որ հայտնել է ֆրանսիական հյուպատոսարանի քարտուղար պ. Էբերը։ Այդ լուրի մեջ մի երկու սխալ կա, որ հարկավոր եմ համարում ուղղել և լրացնել տեղեկությունը։

Ֆրանսիական Շահալի-էլիար գործարանում սպանված են ոչ թե 16, այլ 7 հոգի։ Այդ դեպքի առիթով միտինգ է կայացրած Դսեղ գյուղում. միտինգին եկել են Դսեղա շրջանից 13 գյուղերը և ո՛չ մի տարածայնություն տեղի չի ունեցել, ո՛չ էլ դրա համար ստարշինայի օգնականն է սպանված, ընդհակառակը, միաձայն վճռով որոշված է ետ դարձնել ամբողջ

⁵⁰ Նույն տեղում, 1906, № 1։

կողոպուտը և պատժել հանցավորներին: Այդպես էլ ետ են դարձնում պարսկահայատականներից կողոպուտված փողը, իրերն ու անասունները: Ետ են դարձրած ֆրանսիական ընկերության գործարանի ղեկերը: Դսեղ է կանչված գործարանում ծառայող հույներ, որը մասնակցել է կողոպուտին և պատվիրված է նրան էլ, որ նա էլ ետ դարձնի իր տարածը: Հանցավորներին պատժելու համար որոշված է հրավիրել ժողովրդական դատաստան: Մահմեդականների կյանքն ու գույքը պաշտպանելու համար ոչ մի առանձին, նոր ինքնապաշտպանության խումբ չի կազմվել մասնավոր մարդկանց ձեռքով»: Շարունակելով իր փաստացի տեղեկությունները, Թումանյանը հայտնում է, թե և՛ միտինգ գումարելը, և՛ կողոպուտը վերադարձնելն ու մահմեդականներին պաշտպանելը կամ դատաստան հրավիրելը, — ամեն բան կատարված է հայերի ձեռքով և «այս բոլորի մասին հեռագրված է վեհափառ կաթողիկոսին և Թիֆլիսի պարսիկ գլխավոր հյուպատոսին...»:

Նամակի շարունակության մեջ, անգրադառնալով Ղազարի սահմանի մոտ տեղի ունեցած մի թյուրիմացության, հեղինակը պատմում է, թե ինչ ջանքերով է կարողացել «խաղաղությունը պահել գոնե այս կողմը», ապա հատկապես շեշտել, թե երկու ժողովրդի մեջ «...սաստիկ մեծ է խաղաղության ցանկությունը: Երկու կողմից էլ խուլիզան մարդիկ են խառնում: Եվ այնպե՛ս հեշտ են խառնում, — սրտի ցավով գրում է բանաստեղծը, — որ զարմանում է մարդ: Եթե դժար մի բան կա՝ դրս առաջն տունն ինչ է»⁵¹:

Թումանյանի ժառանգությանը ծանոթ մարդը չի կարող նմանություն չտեսնել բանաստեղծի այս բաց նամակի և հայտնի «Ղարիբ եղբայրներ» վերնագիրը կրող կոշի միջև (VI, 409)⁵²:

Տարակուսանք չի կարող լինել, որ այս կոշն էլ գրված է Ալավերդու պղնձահանքերում կատարված հանիրավի սպանությունների առիթով: առաջինը նամակ-բացատրություն է Թիֆլիսի ոռոսներեն և հայերեն թերթերի ընթերցողների համար, մյուսը՝ խաղաղության կոչ և բարեկամության հավաստիացում՝ ուղղված պարսկահայատակ այն թուրք պանդուխտներին, որոնք ապաստան էին գտել Ալավերդում՝ մի կտոր հաց վաստակելու, իսկ այդ օրերին կանգնած էին, ինչպես Թումանյանն է գրում, «սոցիալ-դեմոկրատիայի կարմիր դրոշի տակ»: Կոշն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

⁵¹ «Արշալույս», 1906, № 8:

⁵² Այստեղ ծանոթագրությունը տեղեկացնում է միայն, թե «Գրիկ է, հավանորեն, 1905 թ. նոյեմբերի վերջերին, հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1949, փետրվարի 19, № 6», առանց հայտնելու, թե ովքեր են «Ղարիբ եղբայրները» (VI, 488):

«Կեցցե՛՛ ազգերի եղբայրությունը,
Կեցցե՛՛ հալալ աշխատանքը,
Կեցցե՛՛ հերոս քանդոր մարդը» (VI, 410):

Ճշգրիտ թվագրություն ունեցող Թումանյանի՝ «Արշալույսում» տպագրված «Նամակ խմբագրությանը» նախ ճշտում է VI հատորի «Ղարիբ եղբայրներ» կոչի մեջ հիշատակված դեպքերի հաստատ օրը՝ նոյեմբերի 27, որոշում կոչի թվագրությունը՝ Դսեղի միտինգից հետո՝ նոյեմբերի 28—29-ը: Այնուհետև, որ շատ կարևոր է, հաստատ տեղեկություն է տալիս, թե ո՞ւմ է ուղղված կոչը, ովքեր են այդ «Ղարիբ եղբայրները», «մեր թանկագին զոհախնները», ինչպես գրում է Թումանյանը:

1906 թ. հունվարի 9-ի բաց նամակի մեջ ընթերցողին ներկայանում է աղնիվ ու հպարտ մեծ մարդը, օբյեկտիվորեն դատող ազգային գործիչը: Մի կողմից՝ Թումանյանը սրտի ցավով, եթե կարելի է ասել, ամոթի խորը դժգոհումով է նկարագրում տեղի ունեցածը (այդ հատկապես շեշտված է կոչի մեջ), ամիսոսում, որ հայերը ավելորդ արյուն են թափել, բայց, միաժամանակ, բացատրելով հանգամանքները, ցույց է տալիս, թե լըցվել է համբերության բաժակը, և դա առանձին դեպքերում նրանց կարող է մղել նման քայլերի:

5

1906 թվականի հունվարի վերջերին, շնորհիվ Թումանյանի ջանքերի, հատկապես Լոռու շրջանում ապահովվում է անվտանգությունը: Գործին մեծապես նպաստում է Բուրժալուի այդ օրերի գավառապետ, բանաստեղծի նամակներից մեկ հայտնի Ռեզանովը. վերջինս նույնիսկ հաջողեցնում է ձերբակալել մի քանի կողոպտիչ-ջարդարարների և ուղարկել նրանց Թիֆլիս՝ Մխտեխի բանտ:

«Արշալույսի» թղթակից, շուլավերցի Գր. Բալասանյանը հետաքրքրական հաղորդումներով Թիֆլիսի ընթերցողներին տեղյակ էր պահում գավառում կատարվող դեպքերին:

Տեսնելով, որ մոտենում է գարունը, և կոտորածների պատճառով ահաբեկված ու ցրված ազգաբնակչությունը հնարավորություն չի ունենալու հողի մշակումը սկսելու, Կովկասի կառավարչությունը կանգնում է սովի վտանգի առաջ և թեպետ ուշացած, բայց ստիպում է բնակչությանը վերագառնալ և տեր կանգնել հողերին, սպառնալով, որ եթե դանդաղեն, կարող են զրկվել հողերից:

Ինչպես պարզվում է մամուլի տվյալներից, գնդապետ Լևիցկու կարգադրությամբ արգելվում է զենք կրելը, սկսվում է վնասների, կորած

գուլքերի և անասունների ձեական գրանցում ու գնահատում⁵³։ Նույն Գր. Բալասանյանի՝ Շուլավերից փետրվարի 2-ին գրած թղթակցությունից իմանում ենք, որ թուրքերը այժմ արդեն իրենք են ձգտում հաշտության, ոբովհետև մոտենում էր գարունը, և ետք է սկսվեր ավանդական քոչը, հայերը կարող էին յայլանների ճանապարհները փակել, իսկ այդ ճակատագրական կլիներ թուրքերի համար նույնպես⁵⁴։

Բոլորի համար պարզ էր, որ եթե շարունակվեին կոտորածները նույն թափով, սովը անխուսափելի էր։

Գր. Բալասանյանի փետրվարի 4-ին գրած թղթակցության մեջ հաղորդվում է, թե լուրեր են պտտվում հայերի՝ Քորփու գյուղի վրա կատարած հարձակման մասին. տեղ հասած կազակները և լամբալուի ու Սադախուլու օգնության գնացած թուրքերը հայտնում են, որ լուրերը սուտ են։ Նույն թղթակցությունից իմանում ենք, որ այդ օրերին «Հովհաննես Թումանյանին տեսել են այն կողմերով Ղազախ գնալիս լոռեցի հայերի հետ սպիտակ դրոշակներով՝ հաշտություն քարոզելու համար»⁵⁵։

Պետք է ասել՝ մամուլը խիստ ժլատ է Թումանյանի այդ օրերի գործունեության վերաբերյալ։ Միայն «Արշալույսն» է հայտնում բանաստեղծի, լոռեցի հայերի ու նրանց պարզած սպիտակ դրոշի մասին, որի վերաբերյալ, ինչպես բանաստեղծի նամակներում, այնպես էլ ժամանակակիցների հուշերում կան վկայություններ, առանց, սակայն, ճշգրիտ օրերի հիշատակության։ Այսպիսով, Գր. Բալասանյանի փետրվարի 4-ի թղթակցությունը պարզում է մի որոշակի թվագրություն. ևս՝ բանաստեղծի Ղազախում կատարած խաղաղության բանակցության մասին։

Հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող «Արշալույսի» նյութերում ուշադրություն է գրավում փետրվարի 18-ին տպագրված «Լոռեցիների կոչը»։ Այն կրում է համախոսականի բնույթ, ուստի և անըստորագիր է։ Բերում ենք կոչը ամբողջությամբ, ապացուցելու համար, որ այն գրված է եղել Թումանյանի ձեռքով և նա է անձամբ ուղարկել «Արշալույսում» տպագրելու՝ որպես նույն թերթի աշխատակից։ Անհրաժեշտ է այստեղ էլ ուշադրություն դարձնել լույս տեսնելու թվագրությանը՝ փետրվարի 18, և վերևում հիշատակված՝ Գր. Բալասանյանի փետրվարի 4-ի թղթակցության մեջ բերվող Թումանյանի սպիտակ դրոշով դեպի Ղազախ կատարած բանագնացության վրա. ուրեմն կոչը գրված է փետրվարի մոտ 1—2-ին, բայց այդ խոսն օրերին մինչև ուղարկվել է Թիֆլիս, անցել է շուրջ 15—16 օր։

Ահա այդ անստորագիր կոչը.

53 «Արշալույս», 1906, № 25, 26։

54 Նույն տեղում, № 28։

55 Նույն տեղում, № 30։

«Մեր հայրական-սպառական բարեկամ, մեր դարավոր հարեան Առաքյալի մուսուլմաններին:

Լոռու ժողովուրդը լսեց, որ Առաքյալի մեր հայ ու թուրք եղբայրների մեջ գծաություն է ծագել. լսեց, որ ամոթալի ու անմիտ կռիվ խախտվում է երկու կողմի հարեանությունն ու բարեկամությունը. լսեց, որ հրացան են արձակում գյուղերի վրա, երեսանների ու կանանց վրա, իրար որդի են սպանում, իրար տուն են քանդում, իրար խոտ կրակում, իրար ապրանք քշում: Ինչո՞ւ համար—ոչ ոք չի հասկանում: Ինչպես խոտն են կրակում, այնպես էլ կրակ են գցել, ժողովուրդը միջին այլովում է և հանգցնող չկա: Անխելքները վեր են կացել, դադան կտրել, խելոքներն էլ խելքները կորցրել, շվարել, մնացել են: Երկիրն իրար է խառնվել:

Եթե այդ երկու կողմերը երկու դուրս լինեին, կատեխներ՝ մի օր մեկը մյուսին կհաղթի, կջարդի, կանցնի-կզնա: Բայց սրանք երկու հարեան ժողովուրդ են, որ միշտ ապրելու են իրար կողքի, որ նրեք չեն մոռանալու մեկը մյուսի արածը՝ որդին են սպանել, տունն են կրակել, կիսն են անպատվել. և որդեցորդի մնալու է ռխն ու թշնամությունը, որդեցորդի պղտորվելու է երկուսի էլ կյանքը այս մեր գեղեցիկ սարերում ու ձորերում:

Սրա համար մենք՝ լոռեցիքս, հավաքվեցինք, հաշտության նշան սպիտակ դրոշակը պարզեցինք, անցկացանք մի սարերը, եկանք կանգնելու մեր կռիվող եղբայրների մեջտեղը: Այս ի՞նչ եք անում, անմիտներ. ի՞նչ եք արել մեկ-մեկու, ի՞նչ եք ուզում մեկդ մյուսից: Մի՞թե մեզք չեն ձեր կանայք ու երեսանները, մի՞թե ափսոս չի ձեր արդար աշխատանքը. որ փչացնում եք: Մի՞թե ամոթ չի ձեր տղամարդոթյանը, մի՞թե հարամ չի նշն աղ ու հացը, որ կերել եք միասին:

Մենք եկել ենք հարյուր ձիավորով և շատ հարյուրներ էլ պատրաստ են մեր սարերում, բայց նրանք ձեզ համար չեն, այլ նրանց համար, ով կհարձակվի իր հարեանի վրա, հայ լինի, թե թուրք, մեկ է: Լավ է մեր միջից մի քանի լիրժ մարդիկ վերանան, քան թե երկու կողմի անմեղ ժողովուրդը նրանց պատճառով կրակի մեջ ընկնի: Միայն թե դուք էլ այդպես վարվեցեք:

Առաքյալի մուսուլման եղբայրներ, դուք Լոռու սահմաններում ինչ որ թողել եք ու փախել, իմացած եղեք, որ մենք պահում-պահպանում ենք ինչպես «ամանաթ»: Եթե մի բան կորչի կամ պակասի, հայ գյուղերն են պատասխանատու: Գարնանն էլ գալու եք մեր սարերը, այդ սարերում միշտ ապրել ենք միասին, մի հողի, մի ջրի վրա: Միամիտ սըրտով, եղբոր նման էլի եկեք, և եթե մեզանից մեկը ձեզ նեղություն տա՝ մենք կտեսնենք նրանց դատաստանը, ինչպես որ տեսել ենք շատ անգամ:

Մուսուլման եղբայրներ, դուք պիտի հավատաք մեր խոսքին նախ այն պատճառով, որ ձեզ հետ լուռեցիք են խոսում, իսկ լուռեցիք քաջ կրօնից չեն վախենում, երկրորդ. ինքներդ լավ գիտեք, որ մենք ձեզ համար այնպիսի հարեան ու բարեկամ ենք եղել, որ ձեզ մեր հայերից չենք ջոկել»⁵⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, կասկածից վեր է «քաջ կոնից» չվախեցող լուռեցիներին այս խաղաղության կոչի՝ Մեծ քաղաքացու և Մեծ բանաստեղծի իմաստուն գրչին պատկանելը. սա, պարզապես, մի արձակ բանաստեղծություն է մարդասիրության ու բարեկամության մասին՝ գրված Թումանյանին հատուկ պարզ ու անպաճույճ ոճով: Կոչի նպատակն էր փրկել ժողովրդին վերահաս սովից, բարձրացնել այդ օրերին սարսափից սուռն ու տեղը թողած ու տառապած հողի աշխատավորի ինքնագիտակցությունն ու աղգային արժանապատվությունը ու նրան առաջնորդել դեպի տուն, դեպի խաղաղ ու աղնիվ աշխատանք, դեպի հաշտություն:

Ինչպես ասվեց, Թումանյանի այս կոչը տպագրվել է փետրվարի 18-ին: Այդ օրերին Լուու, Բորչալուի, Ղազախի շրջաններում կյանքը ավելի խաղաղ և ապահով է դառնում: Կառավարությունը շարունակում էր իր դիվանագիտական նոր խաղերը: Փետրվարի 25—27-ին Թիֆլիսի նահանգական ասյանը Շուլավերում քննում է ձերբակալված մի քահանայի և հուլպատցի 18 հայ գյուղացիների գործը: Նրանք մեղադրվում էին իշխանությունը դիմադրելու, սպանությունների և այլ կեղծ, մտացածին հանցանքների մեջ: Դատարանը արդար ճանաչելով հայերին, քրեական դատ է րաց անում ոստիկանական պրիստավի և ուրիշ իսկական հանցավորների դեմ⁵⁷:

Մարտի 1-ին Թիֆլիսի նահանգապետին ներկայանում է Բորչալուի մահմեդականների կողմից քսանյոթ հոգուց բաղկացած մի սլամգամավորություն, որը հայ-թուրքական ընդհարումների միջոցին թուրքերին մեղավոր ճանաչելով, խնդրում է նախ ազդել հայ ազգաբնակչության վրա՝ մոտակա բոլոր շխանգարելու համար և ապա՝ աշխատում է ամեն կերպ հավաստացնել, որ Բորչալուի ազգաբնակչությունը այն համոզմունքը չի ունեցել, թե իշխանությունը կարող է համակրել իրենց թշնամական գործողությունները հայերի վերաբերմամբ: Երկուստեք դիվանագիտությունը հետագա դժվարությունները կանխելու ճանապարհ է հարթում՝ նահանգապետը փոխառքայի անունից խոստանում է նրկու ազգություններից և իշխանավորներից հաշտարար հանձնաժողով հրավիրել, որպեսզի վաղեմի բարեկամական դրացիությունը վերականգնվի հայերի և

56 «Արշալույս», 1906, № 36:

57 Նույն տեղում, № 44:

Թուրքերի միջև⁵⁸։ Հավանաբար մարտի 6-ին տեղի ունեցած հայ-թուրք պատգամավորական խորհրդակցությունը (այսպես կոչված՝ խաղաղության համագումար) որոշել է ընտրել տասը հոգի, որոնք կազմելու էին հայ-թուրքական խորհուրդ փոխարքայի գլխանին կից. հայերից ընտրվում են հասարակական գործիչ Սամսոն Հարությունյանը, «Մշակի» խմբագիր Ալ. Քալանթարը, բժիշկ և հասարակական գործիչ Ալ. Խատիսյանը և ուրիշներ⁵⁹։

Գր. Բալասանյանի՝ մարտի 15-ին ուղարկած թղթակցությունից իմանում ենք, որ «մոտ օրերս» սեծովյան զորագնդի հրամանատար Զոլոտարյովի գլխավորությամբ մի մասնախումբ է գալու՝ Բորչալուի գավառում հայերի կրած վնասները որոշելու և մեղավորներից գանձելու համար⁶⁰։

Թումանյանը ընդհանրապես հավատ չունի պաշտոնական միջոցառումների, մասնաժողովների արգարագատության նկատմամբ, բայց մեծապես վստահում էր ինչպես գավառապետ Ռեդանովին, այնպես էլ Վ. Ա. Զոլոտարյովին. վերջինս շուտով նշանակվում է նաև ղինվորական նահանգապետ, իսկ պաշտոնատեղին Զալալօղլին էր⁶¹, որը նրան հնարավորություն էր տալիս մոտիկից ծանոթանալու իրադրությանը և արդարորեն դրսևորելու «հայրական վերաբերմունքը» դյուղացիների և ղզուշավորությունը «մութ և արատավոր անձնավորությունների նկատմամբ» (V, 293), որոնք շարունակում էին իրենց սև գործը, առանց ուշադրություն դարձնելու մասնաժողովների վրա, ահսելի՝ դժվարություններ ստեղծում վերջնական խաղաղություն հաստատելու համար։ Դրանց դեմ պայքարելը անընդհատ նոր փակուղիներ ու խոչընդոտ էր ստեղծում. Թումանյանի հիշատակած «մութ և արատավոր» մարդիկ, այնուամենայնիվ, հովանավորվում էին վերուստ՝ պաշտոնապես, ուստի բոլորովին պատահական չեն բանաստեղծի նույնիսկ մայիսի 30-ի (խորհրդակցություններից, մասնաժողովների միջամտություններից հետո) հետևյալ հուսահատ խոսքերը. «Նորից մթնոլորտը խառնվում է. և ով գիտի էս կարկուտի տակից էլ կադատվե՞մ, թե չէ», մանավանդ, արդեն լուրեր էին հասել, որ ոստիկանության գլխավոր գեներալ լեյտենանտ Շիրինկինը կարգադրել է բանտարկել իրեն (V, 299)։

Իրենց գազանություններով հայտնի Նդիգարով և դբայրներին 1906 թ. ամառը հաջողվում է վտարել Բորչալուի արգարագատ գավառապետ

⁵⁸ Նույն տեղում, № 50։

⁵⁹ «Հառաջ», 1906, № 42։

⁶⁰ «Արշալույս», 1906, № 59։

⁶¹ Այդ շրջաններում դեռևս շարունակվում էր ղինվորական դրությունը (նույն տեղում, № 43)։

ն. Կ. Ռեզնանովին, որի միակ մեղքը հայերին հովանավորելն էր: Թումանյանի ջանքերը՝ խանդարել այդ անարդար որոշումը ի կատար ածելու՝ հաջողություն չունեցան:

Հուլիսի 7-ին Օձնունւմ կայանում է կողմա քառասուն գյուղերի ներկայացուցիչների խորհուրդ, ուր որոշվում է փոխարքային հեռագիր ուղարկել և բողոքել Հասան բեկ Եդիգարովին Բորչալուի գավառի ազնվականների պարագլուխ ընտրելու դեմ, համարելով նրան հայ-թուրքական կոտորածների, ամեն տեսակ վայրագությունների հեղինակ, խնդրել՝ զերկելու նրան պարագլուխ դառնալու պաշտից և դատի տալ որպէս հանցագործի: Հեռագրի տակ ստորագրել են 15 լիազոր⁶²:

Հեռագրի բնագիրը անհաշտ է, բաց անտարակուսելի է, որ և՛ խորհուրդ հրավիրելու նախաձեռնությունը, և՛ հեռագիր ուղարկելու որոշումը կատարվել է Թումանյանի գլխավորությամբ: Կասկածից վեր է նաև, որ հեռագրի մասին հայտնող թղթակցութունը (լույս է տեսել 1906 թվականի հուլիսի 7-ին) գրված է Թիֆլիս ուղարկված Թումանյանի նյութերի հիման վրա. ապացույց՝ երկու օր հետո Զալալօղլում գրած նրա պաշտոնական նամակները Ս. Հարությունյանին, Ալ. Քալանթարին և Ալ. Խատիսյանին (վերջինը անհաշտ, V, 300), որոնք ընտրված էին, ինչպես սասցինք վերևում, փոխարքայի դիմանին կից հայ-թուրքական խորհրդի մեջ: Խստագույնս դատապարտելով Եդիգարով բեկ եղբայրներին և պաշտպանության տակ առնելով հանրալի պաշտոնավարկված գավառապետին, բանաստեղծը միաժամանակ ափսոսում է իր իսկ ջանքերով ստեղծած գարնան համեմատաբար կայուն խաղաղ վիճակը. «Հայ-թուրքական հարցը մեղանում առել էր մի շատ ցանկալի ընթացք և հասել էինք լավ հետևանքների... և ահա վրա հասավ այս նոր պրովոկացիան: Հանցավոր տարրը բարձրացավ գալառում, պատժող ու զսպող ձեռքը հեռացվում է մեջտեղից» (V, 300):

Նամակի շարունակության մեջ, երբ Թումանյանը գրում է, թե «Այժմ գավառի գյուղերից պատգամավորություն է գալիս ներկայանալու փոխարքային և... խնդրելու Ռեզնանովին թողնեն իր տեղը...», նկատի ունի այն 15 լիազորներին, որոնք ստորագրել էին վերևում հիշատակված հեռագրի տակ⁶³:

Ինչպես տեսնում ենք, գործելով կրակի առաջին գծում, բանաստեղծը անմիջական կապ ունի նաև Թիֆլիսի մամուլի, ինչպես և հասարակական ու պաշտոնական անձանց հետ:

Ս. Հարությունյանին և Ալ. Քալանթարին ուղղած նամակն է հիշեց-

62 «Այիբ», 1906, № 60:

63 Նույն տեղում:

նում նաև մի այլ թղթակցություն, որ գրված է բանաստեղծի ուղարկած նյութերի հիման վրա (Յերես որոշ խմբագրումներով օգտագործել են հաշտության գործերով զբաղված գրողի՝ շտապ ոտքի վրա գրած թղթակցությունները)։ Դրանցից մեկը նույն «Ալիք» օրաթերթի «Նոր պրովոկացիա» հոդվածն է (անստորագիր)՝ սպաղարված օգոստոսի 6-ին⁶⁴, երբ Օձունի խորհրդակցությունից և հուլիսի 9-ին գրած պաշտոնական նամակներից (մեկը, ինչպես ասացինք, ուղղված Ալ. Խատիսյանին՝ անհայտ է) անցել էր մեկ ամիս, բայց դրությունը քանի գնում վտանգավոր էր դառնում, հասկապես Բորչալուի գավառում։

Հոդվածը սկսվում է խմբագրության կողմից տրված հաղորդմամբ. «Բորչալու գավառից ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այնտեղ վերջին ժամանակներս մի առանձին հուզում, խլրտում է սկսվել թուրք ազգաբնակչության մեջ»։ Շարունակությունը՝ արդեն բուն տեղեկություններն են ժամանակից շուտ չալաղներից թուրք ազգաբնակչության վերադառնալու, «ինչ-որ խորհրդավոր պատրաստություններ տեսնելու» և «ապագայի «ղեպրերին» սպասելու» մասին։ Հոգվածագիրը որոշակի հայտնում է. «Եվ այդ բոլորի դրոշմն ու կազմակերպողը դարձյալ տխրահուշակ Հյուսիսին բեկ Նզիգարովն է», որ Ղըզըլ-հաջու գյուղից թռուցիկներ ուղարկելով սարերը, պատվիրել է բռնիները «վերադառնան և պատրաստվեն»։ Հոգվածի շարունակության մեջ թղթակցի մտահույությունը վերաբերում է նախ թուրք «խեղճ ու կրակ գյուղացիության» ճակատագրին, քանի որ ստոր դավերը մոլորեցնում են նրանց, «միշտ վառ պահում կաթիլածանրի խարույկը և թշնամանքի որոմ ցանում ընդդեմ աշխատավոր հայ գյուղացիության»։ Ինչպես տեսնում ենք, թղթակցի տրամադրությունը միանգամայն հաշտարար է ու խաղաղասիրական, նրան պետք է բարիդրացիական փոխհարաբերություն աշխատավոր մարդու համար և «ազնվականների պարագլուխի» մեկուսացում, «...որպեսզի ամրապնդվի հայ և թուրք գյուղացիության փոխադարձ վստահությունը...», ավելի լայն չափերով տարածել եղբայրության, ազգերի համերաշխության վեհ գաղափարներ, միևնույն ժամանակ բաց անելով նրա դասակարգային գիտակցությունը⁶⁵։

Հոգվածում այնուհետև արդեն ուշադրություն է դրավում բողոքը տիրող կարգերի դեմ։ «Փոխարքայի կողմից իբրև թե քննության ուղարկած «առանձին հանձնարարությունների պաշտոնյա» Մասալովը գնում է Բորչալու, բայց փոխանակ ժողովրդին հարց ու փորձ անելու, փոխանակ անաչառ քննիչի դեր կատարելու, իջևանում է հենց Նզիգարովի և նրա

⁶⁴ «Ալիք», 1906, № 82։ Հմմտ. հիշատակված հոդվածը Թումանյանի գրած նույն թվականի հուլիսի 9-ի նամակի հետ (V, 1300)։

⁶⁵ Նույն տեղում։

քարեկամների մոտ և, իհարկե, նրանց ցանկացածի նման էլ «քննության զեկուցում պատրաստում»⁶⁶։ Քննիչին զործուղողի, այնպես էլ նրան հյուրընկալողի տրամադրությունը հայ աշխատավոր մարդու նկատմամբ բարբարոսապան է։ Այդ է պատճառը, որ հետագա տուգերում ընթերցողի աչքի առջև հառնում է թղթակցության հեղինակի միտումը՝ բարձրացնել վախեցած ու տառապած հայ մարդու ինքնագիտակցությունը և հատկապես ընդգծել, որ ամբողջ դժբախտությունը գալիս է «ոճրագործ բեկի» և իշխանության համագործակցությունից։ «Հուսալ, թե բարձր իշխանությունը, որ մինչև այժմ մեղսակից ու քաջալերիչ է եղել թուրք բեգական քաջագործություններին, այժմ արդարության քայլեր կանի և կպատժի նդիգարովների նման ոճրագործներին—դա ավելի քան միամտություն է։

Այս գեպըրում էլ ժողովուրդը ինքը պետք է աշխատի շարիքը խեղդել, ամեն տեղ և ամեն քայլափոխում արծարծելով համերաշխության գաղափարներ։ ...Թող նորից ու նորից հնչի հայ և թուրք գյուղացիության փոխադարձ կոչը։

— Միանա՛նք, որովհետև մեկ է մեր թշնամին—հանձին շահագործող բեկերի, խաների ու կապիտալիստների և նրանց հովանավորող բռնակալ բյուրոկրատիայի։

— Միանա՛նք, որովհետև մեր միությանմբ ու եղբայրությամբ միայն կարող ենք տապալել բռնության ու հարստահարության լուծը և պրովոկատորական բոլոր դավերը»⁶⁷։

Այստեղ ավելորդ է խոսել լեզվաոճական ընդհանրությունների, առանձին նախադասությունների նմանության մասին, քանի որ, ինչպես ասվեց, եղել են խմբագրական միջամտություններ։ Կարևորը գաղափարական միտումն է, գավառից ուղարկված թղթակցության ոգին, որ հար և նման է Թումանյանի վաղուց հայտնի հոդվածների, նամակների ու ելույթների, ինչպես և «Արշալույսում» տպագրված թղթակցության և անստորագիր կոչի ինտերնացիոնալիստական մղումներին, ժողովրդասիրական ու մարդասիրական ձգտումներին, որոնց ելակետը տեսական ըմբռնումներ չեն, այլ հենվում են նրա կյանքի փորձի ու հարուստ գործունեության որոշակի փաստերի վրա։

Գրեթե նույն սկզբունքներն ունի Թիֆլիսի «Զանգ» օրաթերթի օգոստոսի 11-ի թվագրությամբ «Րուպի լրջությունը» անստորագիր առաջնորդողը՝ դրված նույն ամսի 15-ին, էջմիածնում բացվող «Կենտրոնական»

⁶⁶ Նույն տեղում։ Թումանյանի՝ հուլիսի 6-ի վերևում հիշատակած նամակում նույնպես գրվում է, «...որ փոխարքայից քննիչ է եկած ու ոչ մի գյուղում չեն տեսած նրան» (V, 300)։

⁶⁷ Նույն տեղում։

համաժողովի» առիթով, որը ղեկավարում էր չլրանալ «համադպասին ու-
ֆերենդումի» հրապույրներով, այլ նախապատրաստվել պաշտպանվե-
լու սպասվող աղետներից⁶⁸: Ընդգծելով հատկապես Ձանգեղուրի, Սիսիա-
նի, Ղափանի, Շուշու «լքված, անվեր հայ ժողովրդի օգնության աղաղակ-
ները» առաջնորդող անդրադառնում է դարձյալ Բորչալուի դեպքերին,
լոյալ գործունեությամբ հայտնի գավառապետի հանիրավի պաշտոնա-
դրվածներ և կրկին հայտարարում. «Կառավարությունը և բեկերը այսպի-
սով մի անգամ ևս հայտնվում են սրտաշարժ համերաշխության մեջ»:

Այստեղ, սակայն, առաջնորդող հոգվածը միաժամանակ առանձնաց-
նում է մի ուրիշ հանգամանք, որ ընդհանուր ոլորերգության մեջ մխիթա-
րական մի կողմն է երևան բերում. «...կան խաղաղության ու համերաշ-
խության հանդիսավոր թափոններ Ղաղախի կողմնորում, ուր մեր ինտե-
լիգենտ ընկերները մի ազնիվ, սրանչելի եռանդ են թափում, ամբապըն-
դում են երկու աշխատավոր հարեան ժողովուրդների խղված կապերը»⁶⁹:

Կասկածի տեղիք տալիս է, արդյոք, որ այդ շրջանում «սքանչելի
եռանդ» թափողներից մեկը կամ, թերևս, միակը՝ Թումանյանն էր: Թեր-
թի խմբագրությունը, տեղյակ լինելով բանաստեղծի՝ ոստիկանության
կողմից հակողության տակ լինելու մասին, գերադասել էր անունը չտալ⁷⁰:
Այս առաջնորդող հոգվածում Բորչալուի դեպքերին և Թումանյանի գոր-
ծունեությունը անդրադառնալուն հիմք է տվել հիշյալ օրաթերթի նույն
համարի երրորդ էջում տպագրված օգոստոսի 10-ի թղթակցությունը
Շուշավերից՝ «Վերջին տեղեկություններ» վերնագրով: Դրա ապացույցը
բովանդակությունն է, Ռեդանովին պաշտպանության տակ առնելը,
«տխրահույս Նգիզարովների» հասցեին տրված որակումները: Թղթակ-
ցության մեջ հայտնվում է նաև, թե «Բորչալուի գավառի կողմից գալիս
է արդեն պատգամավորություն՝ բաղկացած մոտ 50 մարդուց՝ հայ, ռուս
և վրացի, որ վաղը՝ օգոստոսի 12-ին, կներկայանա խնդրագրով փոխար-
քային»: Անտարակույս, ինչպես հանուն խաղաղության Բորչալվում ար-

68 «Ձանգ», 1906, № 2:

69 Նույն տեղում:

70 Այս առիթով ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք մի այլ հանգամանքի
վրա ևս. «Արշալույսում» տպագրված «Նամակից» (1906, № 8) հետո Թումանյանի որևէ
հոգված չի հրապարակվել (չհաշված լուսցիների անստորագիր կոչը): Բացի այդ, Բոր-
չալուի ու Ղաղախի շրջաններում բանաստեղծի վարած գործունեության մասին մամուլում
միայն մի դեպքի առիթով է տրվում ազդանոցը. դա Գր. Բալասանյանի՝ փետրվարի 4-ի
թվագրությամբ թղթակցությունն է, որի մասին արդեն վերևում հիշատակել ենք («Ար-
շալույս», 1906, № 30): Իսկ այնուհետև՝ Թումանյանի ազդանոցը մամուլում հայտնվում
է միայն կոտորածներից հետո՝ 1906-ի հոկտեմբերից, երբ արդեն վերադարձել էր Թիֆ-
լիս, այդ ժամանակ է տպագրվում «Գաղթականի երգը» բանաստեղծությունը և Մ. Գորկու
«Վալախական լիգենդի» թարգմանությունը («Ներկիր», 1906, № 13, 25):

ված ամեն գործ, այս պատգամավորության՝ փոխարքային ներկայանալը նույնպես կաղմակերպել էր Թումանյանը:

...Ռեզանովին հանելու և նրա փոխարեն Գորու գավառապետ, կապիտան, Լեոնտևին նշանակելու լուրը Թումանյանին հասել էր դեռևս մեկ ամիս առաջ (V, 300), բայց քանի որ նոր գավառապետը դեռևս չէր հասել իր պաշտոնատեղին՝ Շուլավեր, ուստի Թումանյանը հույս ունեւր փոխարքայի միջոցով վերականգնել խաղաղության համար ոչինչ շխնաշոյ ռուս արդարադատ նախկին պաշտոնյային իր պաշտոնում⁷¹:

Հայտնի է, որ Թումանյանի ջանքերը իդուր են անցնում, Ռեզանովը չի վերականգնվում, Լեոնտևը շուտով տեղափոխվում է Շուլավեր, իսկ բանաստեղծն իր բանակցություններն արդեն շարունակում է նրա հետ, մի կողմից՝ նոր գավառապետի ուշադրությունը հրավիրելով այն հանգամանքի վրա, որ Բորչալու գավառին «...հարկավոր է իշխանություն. ուժեղ և արդարադատ իշխանություն», խորհուրդ էր տալիս լինել «...միաժամանակ անաշառ՝ երկու ժողովուրդների նկատմամբ», բայց և տեղյակ էր պահում իր և հայրենակիցների պահանջի, անկոտրում կամքի մասին. «Մենք թույլ չենք տա որևէ գյուղում գող և ավաղակ թաքցնել»⁷²: Տնտեսապես քայքայված, հոգեպես ընկճված ժողովրդին դատավորներ էին պետք՝ մեղափորին և արդարին ջոկելու, վնասները հատուցելու, մաքառողներ էին անհրաժեշտ՝ կայուն խաղաղություն հաստատելու համար, այնինչ՝ Աքորի գյուղի թուրք բնակիչները, շեշտում էր Թումանյանը, շարունակում են թալանն ու կողոպտումը. «օգնեցեք, ի սեր ասածու, խեղճ գյուղացիներին, նրանք կորչում են»:

Բառիս բուն նշանակությամբ կորչում են» (V, 302)⁷²:

Նոր գավառապետին ուղղված այս պաշտոնական փաստաթուղթը վերևում հիշատակված հուլիսի 9-ի նամակի հետ միասին, օգնում են կզրակացնելու, որ «Ալիք» և «Զանգ» օրաթերթերի քննարկվող նորահայտ

71 Ըստ «Զանգի» օգոստոսի 13-ի լուրերի, օգոստոսի 11-ին Գորու գավառապետ կապիտան Լեոնտևը մահափորձի է ենթարկվել, որից վնասվել է կապիտանի ուղեկիցը և ձին («Զանգ», 1906, № 3), ուրիմն 13-ին Լեոնտևը դեռևս Գորիում էր:

72 Առայժմ փաստիկը չունենք հաստատ որևէ բան ասելու, թե ինչ արեց նոր գավառապետը գավառում դրությունը բարլորելու համար: Տեղյակ ենք միայն, որ Լեոնտևը անսպասելի հանվել է իր պաշտոնից նույն տարվա նոյեմբերին: Նոր պաշտոնում նա շուտով կույր գործիք է դառնում հետագիմ ուժերի համար, նրա օրոք գավառում ստեղծվում է նույնիսկ «գաղտնի ոստիկանական բաժանմունք»: «Շատերի կարծիքով,— գրում է «Մշակը»,—պարոնը շատ սխտրական էր հայ-թուրքական ընդհարումների ու գողությունների համար որպես խիստ մարդ», բայց, ինչպես երևում է թղթակցության շարունակությունից, Լեոնտևը Ռեզանովի արժանավոր հետնորդը չդարձավ: Նա այնպիսի պաշտոնյաներից էր, որոնք աշխատում են «...տեղ լինել գավառին, բայց, ինչպես ասում են, ոչ այն մարդով, որ օգուտ բերեն հասարակությանը, այլ միմիայն անիրավ ու գայթակղեցուցիչ ոսկիներ դիզելու նպատակով» («Մշակ», 1906, № 258):

նյութերը իսկապես կապվում են Թումանյանի անվան հետ:

Բանաստեղծը ոչինչ չէր խնայում գավառում երկու հարևան ժողովուրդների միջև հաշտություն և բարեկամություն հաստատելու համար՝ համոզված, որ «բարձր իշխանությունը» չի ընդառաջում իր գործունեությանը: Օգոստոսի 10-ին Շուշալից դրած թղթակցության մեջ կարդում ենք. «Եթե բարձր իշխանությունը արձագանք չտա պատգամավորության դիմումներին՝ այն ժամանակ ամբողջ Բորչալուի խաղաղ ժողովուրդը պիտի խապառ կորցնե իր հավատը դեպի իշխանությունները և պիտի համոզվի, որ կառավարության ջերմ ցանկությունն է՝ ջարդ ու ավերած տեսնել գավառում...»⁷³:

Մինչև այժմ անհայտ մնացած այս և վերը քննարկված նյութերը մի կողմից՝ նոր էջեր են բացում բանաստեղծի հրապարակախոսության մեջ. հարստացնում նրա կյանքի տարեգրությունն ու գիտական կենսագրությունը, մյուս կողմից՝ առանձնացնում Թումանյանի ազգային հասարակական գործունեության նոր կողմը՝ բացարձակ բողոքը տիրող կարգերի դեմ՝ 1905—1906 թթ. հայ-թուրքական կոտորածների միջոցին:

Բանաստեղծը չէր թաքցնում, որ թալանն ու սպանությունները «կառավարության ջերմ ցանկությունն է»:

Հայոց բանաստեղծի այս համարձակ խոսքերը և նրա խաղաղասիրական անձնվեր գործունեությունը ունեցավ երկու իրարամերժ հետևվանք. նա կարողացավ «իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների աղատել այս գաղանախան կոտորածից» (V, 298), որին հետևեց «բարձր իշխանության» իսկական «արձագանքը» 1908 թ. դեկտեմբերին, երբ բարձրագույն հրամանով Թումանյանը հայտնվեց Մետեխի բանտում:

6

Ստորև հրապարակվող նամակը Ստամբուլի պատրիարքարանի դիվանատանը հայտնաբերել և նույն քաղաքում տպագրվող 1970 թ. «Շուշակաթ» տարեգրքում հրապարակել է Գ. Բամպուրջյանը:

Ահա այդ նամակը.

«Գերապատիվ սրբազան հայր,

Մամուլից իմանում եմ, որ Ձեր սրբազնությանը կովկասից ուղարկված է կաթողիկոսական առաջիկա ընտրության համար թուրքահայերի կողմից ընտրելիք պատգամավորների մի ցուցակ, որի մեջ նշանակված է և իմ անունս:

Խոնարհաբար խնդրում եմ իմ անունս հանք այդ ցուցակից, քանզի ոչ ոք այդ մասին չէ հարցրած իմ կամքը և չեմ տված իմ համաձայնու-

⁷³ «Ձանգ», 1906, № 2:

Յյունը ումևիցեւ Զգիտեմ ո՞վ է կազմել ու ղրկել այդ ցուցակը և ընտրովելու գնալքում էլ հրաժարվելու եմ արդեն:

Խորիմ հաբգանով՝ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Իմ հասցեն՝ «Հորիզոն» թերթի խմբագրատուն»:

Նամակը թվագրված է 1911 թվականի հոկտեմբերի 22, ուղղված է Վ. Պոլսի պատրիարքի տեղապահ Վահրամ արքեպիսկոպոս Մանկունուն:

Ընչպես տեսնում ենք, նամակի գրության շարժառիթը 1911 թ. կաթողիկոսական ընտրություններն էին ու թեպետ Թումանյանը գրում է «պատգամավորների ցուցակ», բայց այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե պատգամավորների, այլ այն պատվիրակների ցուցակին, որոնք պետք է կաթողիկոս ընտրող պատգամավորներ առաջադրեին:

Նամակի գրության շարժառիթը և բովանդակութունը հասկանալու, բանաստեղծի հրաժարականի պատճառը իմանալու համար, անհրաժեշտ է ետ դնալ շուրջ մեկ տարի և մամուլի տվյալներով ծանոթանալ այն մթնոլորտի հետ, որը ստիպել է հասարակական-քաղաքական-հոգևոր նման կարևոր իրադարձությունների միջոցին այնքան շահագրգռվածություն հանդես բերող ազգային գրողին՝ զսպված զայրույթով այսպիսի մի հրաժարական-նամակ ուղարկել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքատանին:

1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին մեռնում է Մատթեոս կաթողիկոս Իզմիրլյանը: Հաջորդ օրվանից Թումանյանն ամբողջապես նվիրվում է կաթողիկոսի թաղմանը Թիֆլիսի մտավորականության մասնակցությունն ապահովելու գործին, ոչինչ չխնայելով արժանին մատուցելու հերոսական անցյալ ունեցող այդ մեծ ու ազնիվ մարդու հիշատակին: Բացի հայտնի երկու հոդվածներից («Խորիմյան և Իզմիրլյան», «Ազնիվ մարդը») իրար ետևից «Հորիզոնում» տպագրվում են Թումանյանի այլ հոդվածներ ևս («Էջմիածնի ցավը», «Չպաշտպանեցինք», «Մեծերից հետո»), որոնց մեջ ընթերցողի առջև կրկին հառնում են հայ ժողովրդի ազատագրության այդ երախտավոր երկու հոգևոր գործիչների հասարակական դեմքը և մարդկային բարձր հատկանիշները:

Հայոց կաթողիկոսին արժանավորապես մեծարելու, էջմիածնի թաղման արարողություններին հավուր պատշաճի մասնակցելու համար, 1910 թ. դեկտեմբերի 14-ին Թիֆլիսի առաջնորդարանում տեղի է ունենում կաղմակերպական ժողով, որտեղ ելույթ է ունենում նաև Թումանյանը: Որոշվում է էջմիածին ուղարկել վեց հոգուց բաղկացած պատգամավորություն բանաստեղծի մասնակցությամբ: Դեկտեմբերի 17-ին նա մեկնում է էջմիածին՝ որպես ներկայացուցիչ «Հորիզոն» օրաթերթի և «Հասկեր» ամսագրի՝ հանձնարարություն ունենալով նաև արձայն

պսակ դնել Հաշտարխանի հայ հասարակութեան կողմից: 18-ին Սանահին կայարանից Թիֆլիս է հասնում Թումանյանի ստորագրութեամբ առաջին հեռագիրը՝ ինչպես Մայր աթոռ մեկնող հայ պատգամավորների, այնպես էլ Վրաստանի էկզարխ Գրիգորի նախկողմից և այլ պատվավոր հյուրերի, պատվիրակների՝ էջմիածին մեկնելու մասին⁷⁴: Այնուհետև, Թումանյանի ստորագրութեամբ հեռագրերը «Հորիզոնի» ընթերցողներին ծանոթացնում էին կաթողիկոսի հոգեհանգստի և թաղման արարողությունների մանրամասներին⁷⁵:

Դեկտեմբերի 20-ին ուղարկած բանաստեղծի հեռագիրը հայտնում էր, որ նույն օրը առավոտյան տեղի է ունեցել 80 պատգամավորների ժողով, որտեղ առաջագրվել և որոշվել է Իզմիրլյանի անունով ստեղծել դրաբողական ֆոնդ: Ինչպես պարզվում է «Հորիզոնի» հետագա նյութերից, այդ ժողովի շարունակությունը տեղի է ունեցել նույն օրը երեկոյան և, լինելով շատ աղմկոտ ու վիճաբանություններով, պատճառ է դարձել սուր բանակումի, իրար ընդհանրապես չհանդուրժող «Հորիզոն» և «Մշակ» օրաթերթերի աշխատակիցների և կողմնակիցների միջև:

Էջմիածնում եղած օրերին բանաստեղծի սուր տեսողությունից դուրս չէր մնացել Մայր աթոռի ծանր միջոցառումը, լճացած այն միջավայրը, որի մեջ տառապել էր Մաաթեսոս Իզմիրլյանը՝ կաթողիկոսական գահը կրելու երկու տարվա ժամանակամիջոցին, լինելով գրեթե մենակ ու անպաշտպան: Թումանյանը համոզվել էր, որ բանասերի մի բանի հոգևոր գործիչներ, սլավոպետ արագացրել են ֆիզիկապես առանց այն էլ տկար կաթողիկոսի մահը և դեկտեմբերի 20-ի հիշյալ պատգամավորական ժողովում ելույթ ունենալով, խիստ դատապարտել էր այդպիսիներին:

Դեռ մինչև էջմիածին մեկնելը, Թումանյանի՝ կաթողիկոսի մահվան առիթով գրած հոգվածներում արդեն ակնարկներ կային Իզմիրլյանի հալածվելու և անպաշտպան լինելու մասին⁷⁶:

«Մշակը», որ շարունակում էր երկու տասնամյակ տևող իր անբարեհաճ վերաբերմունքը Թումանյանի նկատմամբ, այժմ օգտագործում է պատգամավորական ժողովի նրա ելույթը Կարապետ հայկակոսոս Տեր-Մկրտչյանի և նրա համախոհների դեմ, և Հ. Առաքելյանի հոգվածներով միանգամայն այլ կերպ ներկայացնում և՛ էջմիածնի անց ու դարձը, և՛ բանաստեղծի ելույթի մեկնաբանությունները⁷⁷:

Ահա նոր առիթ հրապարակային բանակումի, որ Թումանյանի ստեղծագործ մտքի հետ որևէ առնչություն չունենալով, խլում էր նրա թան-

74 «Հորիզոն», 1910, № 283:

75 Նույն տեղում, № 284:

76 Նույն տեղում, №№ 277, 279:

77 «Մշակ», 1910, № 285:

կազին ժամանակը, պցում հասարակական դործերի ու դեպքերի ոլորա-
պտուշտի մեջ, անշուշտ, ո՛չ հակառակ նրա ցանկութեան: Այդպես էր
բանաստեղծը. հայկական կյանքում կատարվող որևէ դեպք առանց նրա
գործուն մասնակցութեան լինել չէր կարող, իսկ «Հորիզոնի» խմբագիր
լինելը նաև պարտավորեցնում էր:

«Համբ. Առաքելյանը և էջմիածնի վերջին դեպքերը» հոդվածաշա-
րում Թումանյանը փաստացի տվյալներով ապացուցում էր «Մշակի»
գլխավոր աշխատակցի սուտ ու սխալ տեղեկությունների էությունը,
լրագրողի անպատասխանատվությունն ու անազնվությունը⁷⁸: Խնդիրն
այն է, որ Առաքելյանին դուր չէր եկել բանաստեղծի հախուռն ելույթը
Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի դեմ: Այստեղ կար մերկապա-
րանոց միտում՝ պաշտպանելով հիշյալ եպիսկոպոսին, «Մշակը» նախա-
պատրաստվում էր կաթողիկոսական ապագա ընտրական պայքարին,
քանի որ Կարապետ եպիսկոպոսը, ինչպես պարզվեց մի քանի ամիս անց,
նրա թեկնածուներից մեկն էր:

Թումանյանի մերկացումներից վիրավորված Առաքելյանը, չկարո-
ղանալով զիմանալ բանաստեղծի սուր գրչին, շուտով նրան սպառնում է
միջնորդ դատարանով, իսկ բանաստեղծը պատասխանում է ինքնավստ-
տա՝ և անդիջող մի «Բաց նամակով».— «Թող դատաստան լինի,— գրում
է նա:— Դուք ինքներդ դնացեք անձամբ, իսկ ես, եթե կողքեք, կողար-
կեմ միայն իմ գլխարկը, դա էլ բավական կլինի ցույց տալու, որ դուք
ստախոս եք ու կեղծող:

Բայց դուք մի կեղտոտ ձի ունեք, որ շատ եք սիրում հեծնել ու քշել
այս ու այն կողմը: Այդ «Դաշնակցության գործն է»: Այդ գործը, պարոն,
արդեն դատարանումն է: Ո՛վ կմեղադրվի, ո՛վ կարդարանա՝ այդ ապա-
գան ցույց կտա: Բայց դա ի՞նչ կապ ունի Կարապետ եպիսկոպոսի գործի
և Ձեր ստախոսության հետ»⁷⁹:

Ավելորդ է այս բանավեճի մանրամասներին անդրադառնալը. ասինք
միայն, որ Թումանյանը 1911 թ. հունվարի 12-ին հարցի պարզաբանու-
թյան համար, այնուամենայնիվ, ընդունում է դատը, առաջարկում միջ-
նորդ դատարան հրավիրել հենց էջմիածնի վերոհիշյալ պատգամավորա-
կան ժողովի նախագահ Հ. Խոնունցին, նույն ժողովի մասնակից, Թիֆ-
լիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանին, «Մշակի» աշխատակից բժ. Վ. Ար-
ծրբունուն: «Թող Թիֆլիսում գտնվող պատգամավորները հավաքվեն ու
տեսնեն այս ամօթալի դատը,— հաշտարարում է վրդովված բանաստեղ-
ծը.— Բավական է մամուլը դարձնել ստախոսութեան ասպարեղ»⁸⁰:

78 «Հորիզոն», 1910, № 290, 291, 293:

79 Նույն տեղում, № 292:

80 Նույն տեղում:

Բայց Հ. Առաքելյանը միջնորդ դատարանի իր ամպագորգոս պահանջը չի հետապնդում, և դատն էլ տեղի չի ունենում:

Հոգվածներից մեկում նրա արած այն հայտարարությունը, թե Հովհաննես Թումանյանը «երբեմն էր բանաստեղծ», վերջինս տվել է հետևյալ սուր պատասխանը. «Գուցե Հ. Առաքելյանը ճշմարիտ է ասում, որ ես «երբեմն» էի բանաստեղծ... այն ժանր օգտւմ, որ շնչում են Հ. Առաքելյաններ—բանաստեղծությունը չի կարող շնչել ու ապրել և պետք է լռի վերջապես, բայց զոնե բողոքի և զայրույթի ձայնը ընդդեմ սոսկության, վատության ու կեղծիքի՝ չպետք է լռի»⁸¹:

Եվ բանաստեղծը չի լռում:

Գեոկուս Իզմիրլյանի մահից քիչ անց հրապարակված «Մեծերից հետո» հոգվածում, բանաստեղծը ի լուր ամենքի հայտարարում էր, որ խրիմյան Հայրիկ և Մատթեոս կաթողիկոսներից հետո հայ ժողովուրդը չունի այնպիսի հոգևոր գործիչ, որ դառնա իր իսկական ընտրյալը⁸²: Ավելի ուշ նա բացահայտորեն և սրտացավությամբ նշում էր, որ եղած թեկնածուները (Կարապետ Տեր-Մկրտչյան, Մաղաքիա Փրմանյան, Եղիշե Դուրյան, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան, Գևորգ Սուրենյան և ուրիշներ) շատ սովորական մահականացուներ են⁸³:

1911 թ. ապրիլին, երբ դեռ չէր սկսվել թեկնածուների պրոպագանդումը, Թումանյանը Մեսրոպ հայրիկապետին գրած նամակում կես կատակ կես-լուրջ գրում է. «Կարծեմ կաթողիկոսական խնդիրն էլ լավ ենք տանում: Սրանից լավ իսկի երևակայել անգամ չի կարելի», որով, հավանաբար, կամենում էր ընդգծել, թե չեն կարողանում կողմնորոշվել, որովհետև մի քանի տողից հետո գրում է. «Մոտիկ առաջիկայում ուզում եմ մի խորհուրդ հրավիրել մեր գրողներից ու գործիչներից՝ տեսնենք որն է լավ» (V, 342): Եթե նույնիսկ այդ խորհուրդը հրավիրվել է, մասնակիցները, ըստ երևույթին, ընդհանուր եզրակացության չեն եկել: Ամիսներ անց, սեպտեմբերի 11-ին տպագրված «Կաթողիկոսական ընտրելիներ» հոգվածում, նա առաջարկում էր ընդարձակ հոգվածներով ժողովրդին ծանոթացնել Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան, Եղիշե Դուրյան, Կարապետ Տեր-Մկրտչյան հայրիկապետների հետ, քանի որ, ի վերջո, նրանք կարող են դառնալ հիմնական թեկնածուներ: Բայց օրաթերթի խմբագրության մյուս անդամները հոգվածի տակ դնում են ծանոթագրություն այն մասին, թե հայտնված միտքը թեկնածուների մասին «անհատական կարծիքի արտահայտություն է»: Այստեղից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ «Հորիզոնի» խմբագրության մյուս գլխավոր աշխատակիցները

⁸¹ Նույն տեղում, 1911, № 11:

⁸² Նույն տեղում, 1910, № 284:

⁸³ Նույն տեղում, 1911, № 218:

ունենին մի այլ թեկնածու՝ Գևորգ Սուրենյանը, որի անունը Թումանյանը չէր տվել⁸⁴:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, այս ընտրությունների միջոցին Թումանյանը չունեի որոշակի թեկնածու: Նույնիսկ սեպտեմբերին նա չէր կարողանում կողմնորոշվել, թե, ի վերջո, ում կարելի է առաջադրել կաթողիկոս և ընտրությունը թողել էր քվեարկող ժողովրդին:

Բայց այդ կարծիքին չէր «Մշակը» իր առաջնորդներով:

1911 թ. սեպտեմբերի 20-ին «Մշակում» լույս տեսած իր «Ուղևորական ակնարկների» VII հոդվածում Համբ. Առաքելյանը Կ. Պոլսի պատրիարքի տեղապահ Վահրամ Մանկունու անունից հայտարարում է. էջմիածնից իրեն ուղարկված է 50—60 հոգուց բաղկացած «չեզոք», «անկուսակցական» նշանավոր մարդկանց մի ցուցակ, որից նա պետք է ընտրի պատվիրակներ՝ քվեարկող պատգամավորներ առաջադրելու համար, քանի որ դժվար է ձևեռվա ցրտերին Թուրքիայից էջմիածին պատվիրակներ ուղարկել կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ: Մանոթանալով այդ բավական բաղմամարդ ցուցակին, Առաքելյանը, ի թիվս այլոց, տեսել է նաև Թումանյանի (ցուցակում առաջինը), Աղայանի (որն արդեն վախճանվել էր) և Լևոյի անունները, դրանից եղրակացնելով, որ ցուցակը կազմել են իրենք՝ «հորիզոնականները»: Հայտարարելով, որ Մանկունին արդեն հակված է դեպի կաթողիկոսի տեղապահ Գեվորգ եպիսկոպոս Սուրենյանի թեկնածությունը, Համբ. Առաքելյանը ենթադրում է, թե «Հորիզոնի» թեկնածուն ևս Սուրենյանն է, թեպետ արևմտահայ զավառներում պրոպագանդ է տարվում նաև Եղիշե Դուրյանի և Խորեն Մուրադբեկյանի համար: Այսպիսով, ստացվում է այնպես, որ «հորիզոնականները», շնայած իրենց հայտարարում են «չեզոք» կաթողիկոսական թեկնածուների առաջադրման գործում, բայց մի կողմից՝ Մանկունուն տրամադրում են դեպի Սուրենյանը, մյուս կողմից՝ պրոպագանդում Եղ. Դուրյան և Խորեն Մուրադբեկյան սրբազանների թեկնածությունները⁸⁵:

«Մշակի» եղրակացությունը արտառուց էր և վիրավորական, հատկապես Թումանյանի համար, որի վերաբերմունքը կաթողիկոսական թեկնածուների նկատմամբ հայտնի էր բոլորին՝ նրա վերը հիշված հոդվածներից: Իսկ ինչ վերաբերում է Գ. Սուրենյանին, վերջինիս բանաստեղծը չէր համակրում դեռևս նրա՝ Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդ եղած ժամանակից (1894) և բաղմիցս ծաղրով ու արհամարհանքով է արտահայտվել պահպանողական «նոր-դարական» առաջնորդի մասին, որակելով նրան «փթած» առաջնորդ, ազգանունը փոխելով «Պարապ-

⁸⁴ «Հորիզոն», 1911, № 199:

⁸⁵ «Մշակ», 1911, № 204:

յանց» (V, 80, 85, 91, 92, 122 և այլն), իսկ առաջնորդության տարիներին Երբեք որևէ առնչություն նրա հետ չէր ունեցել⁸⁶:

Յուդաիկ այդ սպեղ պատմությունը անմիջապես տարածվում է և ստանում լայն արձագանքը «Խաթարալա» երգիծական շաբաթաթերթը նույնիսկ ֆելիետոն է տպագրում երկու կողմերի պայքարի մասին, հիշելով նաև բանաստեղծի անունը⁸⁷: «Մշակին» կողմնակից էին նաև «Հովիտն» ու «Սուրհանդակը»⁸⁸:

«Հորիզոնի» «Մի նոր խարդախություն» անստորագիր հոդվածում դատապարտվում էր «Մշակի» կեղծիքը և պահանջվում, որ Կ. Պոլսի պատրիարքի տեղապահը՝ ինքը հրապարակավ հայտարարի, թե ումից է ստացել հիշյալ ցուցակը: Համբ. Առաքելյանի «Ուղեորական ակնարկներ» VII հոդվածը և հրապարակված ցուցակն է պատճառ դառնում, որ Թումանյանը, անձամբ դիմելով Մանկունուն, խնդրում է հանել իր անունը այդ շաբաթաստիկ ցուցակից, քանի որ ինքը տեղյակ չէ, թե ո՞վ է կազմել և ուղարկել այն և ինչո՞ւ են դրել նաև իր անունը առանց իր համաձայնության⁸⁹:

Բանասիրական մի ճշտում:

Ինչպես տավեց, Համբ. Առաքելյանի հիշյալ հոդվածը հրապարակվել է սեպտեմբերի 20-ին, «Հորիզոնի» «Մի նոր խարդախություն» հոդվածը՝ նույն ամսի 22-ին: Վրաստանի առաջնորդական տեղապահ Եփրեմ Եպիսկոպոսի կարգադրությամբ՝ պատգամավոր առաջադրող պատվիրակների ընտրությունը կատարվում է հոկտեմբերի 9-ին⁹⁰: Արդ, այդ ինչպե՞ս է, որ նամակը՝ պատվիրակների թեկնածուների ցուցակից իր անունը հանելու մասին՝ պրված է հոկտեմբերի 22-ին, այսինքն՝ ընտրություններից հետո: Թվական այս տվյալները տպացույց են, որ Մանկունուն ուղարկված նամակի ամիսը «Շողակաթ» տարեգրքում սխալ է: Թումանյանն այդ նամակը գրել է սեպտեմբերի 22-ին՝ նույն օրը, երբ տպագրվել է «Հորիզոնի» անստորագիր հոդվածը՝ «Մի նոր խարդախություն» վերնագրով: Հնարավոր է, որ սխալվել է Թումանյանը. զայրացած վիճակում նամակը գրելիս, մտքում եղել է պատվիրակների ընտրության հոկտեմբեր ամիսը (կարելի է բերել այլ օրինակներ ևս, երբ Թումանյանը նամակները գրելիս շփոթել է ամիսները):

Փաստական այս ճշտումը մեզ հուշում է հզրակացնելու, որ վերոհիշյալ անստորագիր հոդվածը, «Մի նոր խարդախություն» վերնագրով,

⁸⁶ «Հորիզոն», 1911, № 234:

⁸⁷ «Խաթարալա», 1911, № 42:

⁸⁸ «Հովիտ», 1911, № 38, «Սուրհանդակ», 1911, № 401:

⁸⁹ Տե՛ս սույն հոդվածը, էջ 108:

⁹⁰ «Հորիզոն», 1911, № 218:

պատկանում է Թումանյանի գրչին: Այդ անառարկելի է դառնում հատկապես այն դեպքում, երբ համեմատում ենք նամակի և հոգվածի բովանդակությունը, ոճը, գրության շարժառիթը:

7

1911 թվականի հուլիսի 20-ին փողոցում հանկարծամահ է լինում Ղ. Աղայանը՝ «Հորիզոնի» խմբագրություն ղեակու ճանապարհին: Գրքապանում հայտնարնրել էին նրա վերջին հոգվածը, «Մի անհրաժեշտ ծանոթութուն Մաղաքիա եպիսկոպոսի նոր գրքի առթիւ» վերնագրով՝ գրված վերջինիս «Հայոց եկեղեցին» գրքի մասին:

Թումանյանը ծանր է տանում սիրելի ընկերոջ և բարեկամի կորուստը: Նա խոստովանել է. «Ես վերջին ժամանակներս մի տեսակ թմրության մեջ էի ընկել: Ղազարոսի մահը շատ խոր ազդեց և եղավ իմ մըշտական թանկ վշտերից մեկը» (V, 343):

Ինչպես պարզվում է Լեոյի՝ Թումանյանին դրած 1911 թ. հուլիսի 24-ի նամակից, դրանից անմիջապես առաջ բանաստեղծը Լեոյին դրած նամակով (անհայտ) խորհուրդ էր տվել ընկերոջը՝ ուշադրություն չդարձնել «Մշակի», հատկապես, Առաքելյանի՝ նրա և Աղայանի վրա կատարած հարձակումներին, որի պատճառը վերջինիս մահվան կապակցութեամբ Լեոյի հրապարակած հոգվածաշարն էր⁹¹:

Լեոյին հանգստացնելու բանաստեղծի այդ տարօրինակ հորդորը, ըստ երևույթին կապվում էր նրա՝ վերևում հիշատակված քմուրջաճ հետ, որի հետևանքով նա հանդուրժում էր նույնիսկ Հ. Առաքելյանի անպատշաճ հարձակումները արդեն հանդուցյալ Աղայանի դեմ:

Այդ կապակցութեամբ Լեոն գրում է.

«Նամակը շուտ եմ գրում, որպիսով քեզ ասեմ, որ համաձայն չեմ քո կարծիքին Հ. Առաքելյանի վերաբերմամբ: Լուել միշտ չի լինի, լռութունը քաջալերում է հանցավորներին: Ղազարոսը զո՞ւր էր քեզ ասում՝ «գու վկայիր»: Եվ պետք է վկայել... Եվ թո՞ւյլ տալ, որ անսպառիժ կատարվի սրբապղծութունը: Էլ ո՞ր օրվա համար ենք: Դու, իհարկե, կասես, թէ լրբութեան բերանը դրանով չես փակի: Բայց մարդկային ո՞ր հանճարն է կարողացել լիրբ բերան փակել: Եվ, այսուամենայնիւ, պարտք է խոսելը, մերկացնելը...»⁹²:

Էջմիածին ուղարկված ցուցակի հետևանքները ապացույց էին, որ Լեոն ճիշտ էր:

Այս անգամ Թումանյանը մի կողմ է թողնում վէշտը, և ինչպես տեսանք, անցնում հարձակման:

91 «Հորիզոն», 1911, № 135, 137, 140 և այլն:

92 ԳԱԹ, ԲՖ, № 704:

1911 թ. հոկտեմբերի 1-ին թերթերում լուրեր են հրապարակվում այն մասին, որ «գաղնակցության դործով» մեղադրվողները դատվելու են Պետերբուրգում՝ կառավարական սենատի պետական հանցանքների վերաբերյալ գործերի քննության համար հաստատված հատուկ ատյանում⁹³:

Քեպեստ բանաստեղծը (ինչպես և բոլոր նրանք, ովքեր ենթակա էին դատի) ստացել էր մեղադրական ակտի պատճենը ու տեղյակ էր, թե ինչ լուրջ հանցանք էր վերադրվում իրեն⁹⁴, բայց, չկորցնելով արդարանալու հույսը և վստահ իր անմեղ լինելու մեջ, շարունակում էր սկզբունքային ու անդիլոզ պայքարը հակառակորդների դեմ:

Մոտակա դատի լուրը ստանալուց հետո՝ հոկտեմբերի 5-ին տպագրվում է Թումանյանի «Մեծ մոլորեցնողը և ծանր հանցավորը»⁹⁵ հոդվածը՝ ի պատասխան հիմնականում Երվանդ Տեր-Մինասյանի «Առաջիկա հայրապետական ընտրությունների առթիվ» հոդվածաշարի վերջին հոդվածի, որով հեղինակը մեղադրել էր «հորիզոնականներին» ընտրական պայքարում նրանց կուսակցական միտումնավորության համար⁹⁶:

Դիպուկ մեջբերումներ անելով Ե. Տեր-Մինասյանի հոդվածից, Թումանյանը ապացուցում էր իր՝ հեղինակի միտումնավորությունը, միաժամանակ ափսոսալով, որ այդքան սխալ հայացքներ ունի այնպիսի զգարողացած ու հասկացող մարդ», ինչպիսին Ե. Տեր-Մինասյանն է, և նրան էլ համարում է «Մեծ մոլորեցնող և ծանր հանցավոր», օգտագործելով հենց նրա հոդվածի խոսքերը, որով նա որակել էր «հորիզոնականներին»:

Ամփոփելով իր վերաբերմունքը հրապարակի վրա եղած երկկողմյան թեկնածուների և նրանց կողմնակիցների ու հակառակորդների հրապարակային, միտումնավոր ելույթների մասին, Թումանյանը գրում է. «Ես այլևս կաթողիկոսական ընտրության մասին չեմ մտածում և ոչ էլ այն է ինձ վշտացնում, թե շատ սովորական, հասարակ մահկանացուներ են եղած թեկնածուները ու լավ կաթողիկոսացուներ չկան մեջտեղը, այլ այն, որ լավ մարդիկ չեն երևում մեր կյանքում, կամ շատ քիչ են երևելում, իսկ վատերը՝ շատ: Եվ շատ են ոչ միայն խավար, գոհճիկ բաղմունքային մեջ, այլև լուսավորված, ինտելիգենտ շրջաններում: Եվ ահա, նրանք հրապարակ են իջնում խոսակալ կամ դործ տեսնելու, աշխարհքի դիմաց, հանդիսավոր երգվում են ճշմարտության, անաչառության, վեհ գաղափարների անունով ու խաբում են լսողներին, մոլորեցնում են

⁹³ «Հորիզոն», 1911, № 215:

⁹⁴ «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հատ. 3, էջ 340:

⁹⁵ «Հորիզոն», 1911, № 218:

⁹⁶ «Մշակ», 1911, № 212:

անաստված կերպով: Եվ այդ ամենը նրա համար, որ տալալին ու խոր-
տակեն իրենց հակառակորդին: Եվ ապալում ու խորտակում են, բայց
ուչ թե իրենց հակառակորդին, այլ հավատը մարդկանց մեջ, հավատը
դեպի մարդն ու մարդու ազնիվ խոսքը, դեպի գործիչն ու գործը, դեպի
գրվածքն ու գրողը: Եվ այս հազար անգամ ավելի լուրջ խնդիր է, քան
թե ամեն մի կաթողիկոսական խնդիր»⁹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, բանաստեղծի եղրակացությունը ավելի լայն
ընդգրկում ունի, քան ժամանակին այդքան մեծ հետաքրքրություն առա-
ջացրած ու կրթող վիճաբանությունների տեղիք տված կաթողիկոսական
ընտրությունը: Թումանյանը, ինչպես բաղմաթիվ այլ հարցեր քննար-
կելիս, այժմ էլ շեշտը դնում էր մարդկայնության, ազնվության վրա,
անկախ նրանից՝ խոսքը վերաբերում է գործչին, թե՛ գործին, գրողին,
թե՛ ստեղծագործությանը:

Քննարկված հոդվածը առաջացնում է նոր արձագանքներ: «Սուր-
հանդակ» օրաթերթում հանդես է գալիս Կատոնը⁹⁸, որը բացատրություն
է պահանջում Թումանյանի այն հայտարարության համար, թե Կատոնի
նպատակն է, Թումանյանի և նրա կողմնակիցների «քաղաքական անբա-
րեհուսությունը» հիշեցնելով, լռեցնել նրա ձայնը և կասկածելի դարձնել
հակառակ կողմնակցության կաթողիկոսական թեկնածուներին:

Կատոնի թղթակցությունը («Նամակ խմբագրության») ինքնին լուրջ
բան չէր ներկայացնում. այն կրկնում էր «Մշակի» միտամնավորությու-
նը: Բայց Կատոնը ստիպեց Թումանյանին 1911 թ. հոկտեմբերի 6-ին
գրելով «Նամակ խմբագրության» (տպագրվել է հաջորդ օրը՝ 7-ին), բո-
ղոքել հեղինակի քննադատության անազնիվ մղումների դեմ⁹⁹ և առաջ՝
հոկտեմբերի 9-ին «Պատասխանս պ. Կատոնին» վերնագրով հոդվածը¹⁰⁰,
որտեղ բանաստեղծը շրջանցելով իր և հակառակորդների բանակավի
սկզբնապատճառը՝ կաթողիկոսական ընտրությունները, տալիս է գրողի
դերի մի անկրկնելի ընդհանրացնող գնահատական:

«Նամակ խմբագրության» հոդվածում Թումանյանը հետաքրքրվել
էր, թե արդյոք «Կատոն», «Կ», «Իրազեկ» ստորագրությունները Ս. Չե-
քելյանինը չի՞ն (պահպանողական լրագրող-հրապարակախոս): Այդ հար-
ցը առիթ դարձնելով, Կատոնը Թումանյանին ուղղված երկրորդ հոդվա-
ծում նրան անվանել էր ոստիկանական գաղտնի խուզարկու¹⁰¹, որը և
բանաստեղծին դրդում է գրելու հետևյալ թեմալոր խոսքերը:

97 «Հորիզոն», 1911, № 218:

98 «Սուրհանդակ», 1911, № 406:

99 «Հորիզոն», 1911, № 220:

100 Նույն տեղում, № 222:

101 «Սուրհանդակ», 1911, № 408:

«Գրեղները, բանաստեղծները միաժամանակ ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ գաղտնի խուզարկուներ, որ ոչ միայն ձեր կեղծ անունները հրապարակ կբերեն, այլև ձեր կեղծ հոգին ու կեղծ մտքերը, որ ամէլի խորն են ծածկված»:

Այդ աստվածային գաղտնի խուզարկութուն է, որ հայանադործում է մոեթը արարածների գաղտնի գործերը, աղաղակում է, հրապարակում և այգալիսով հսկում է բարոյական օրենքներին ու շատ նվիրական բաների՝ գաղտնի սրիկայութունների պէմ:

Գաղտնի խուզարկո՞ւ...

Դիտե՞ք, գաղտնի պ. Կատոն, եվրոպական մեծ բանաստեղծներից մինը, կարծեմ Հեյնէն, իր հայրենիքին դիմելով՝ ասում է. «Ես քո պահապան շունն եմ»: Ի՞նչ կա որ. թող ես էլ իմ համեստ ուժերով իմ հայրենիքի պահապան խուզարկուն լինեմ: Եվ ահա բռնել եմ ձեզ. պատասխան տվեք իմ հարցին, դուրս եկեք հրապարակ: Ոչ մի բարոյական օրենք չկա, որ մի մարդ խոսի, գործ տեսնի միաժամանակ մի քանի կեղծ անուններով, մի անունը մի բան պրի, մյուսը նրան վկա գա, երրորդն էլ ռաստատի, իբրև թէ երեք մարդ են մեջտեղը» (IV, 195):

Պատասխան հոգվածում Կատոնը, խուսափելով որոշակի խոստովանութունից իր ու լինելու մասին, դարձյալ անդրադառնում է Վ. Մանկունուն ուղարկած ցուցակում բանաստեղծի անվան հիշատակությանը, դրանով ստիպում վերջինիս գրելու «Հովիտի» Կատոնին» նոր հոգվածը: «Ես սպասում եմ տակավին, — պնդում է բանաստեղծը — Այս խնդիրը (կեղծ ստորագրութունների — Լ. Կ.) ինձ համար չափազանց կարևոր ու ցավալի մի խնդիր է, գերադանցապես հասարակական, եթէ կուզեք՝ ազգային, միանգամայն ժամանակակից, և իսկի չի վերջանում ձեզանով»¹⁰²:

Բայց Կատոնը որոշակի պատասխանից խուսափում է նաև հետագայում¹⁰³:

1911 թ. ամբողջ հոկտեմբեր ամիսը բանաստեղծը, այսպես անընդմեջ, ղրաղված էր հակառակորդների դեմ այնպիսի հոգվածներ տպագրելով, որոնց մեջ հառնում էր հետևողական ու անվիջում հրապարակխոսը իր սուր գրչով, սկզբունքայնությամբ, ժամանակի միջավայրի հակասութունների խոր ըմբռնողությամբ ու հարցերի լայն ընդգրկումով: Հոգվածների բովանդակութունն է պատճառը (շարժառիթը կաթողիկոսական ընտրութուններն էին), որ դրանք, միայն մի բացառությամբ («Պատասխան պ. Կատոնին», IV, 194), մնալով «Հորիզոնի» համարներում, այսօրվա ընթերցողին մեծ մասամբ անծանոթ են:

Վերևում անդրադարձանք սեպտեմբերի 22-ին հրապարակած «Մի

¹⁰² «Հորիզոն», 1911, № 227:

¹⁰³ «Սուրհանդակ», 1911, № 415:

նոր խարդախություն» վերնագրով անստորագիր հոգվածին, ապացուցելով, որ հեղինակը Հովհ. Թումանյանն է։ Երկու օր հետո սեպտեմբերի 24-ին տպագրվում է «Հորիզոնի» Մամուլ բաժնի տեսությունը՝ «Մշակի» և Հ. Առաքելյանի դեմ՝ դարձյալ Կ. Պոլիս ուղարկված ցուցակի կապակցությամբ։ Առաջին իսկ տողում հիշատակված է «նախանջյալ» «Հորիզոնի» «Մի նոր խարդախություն» հոգվածը, որը ոչ միայն ոճական առանձնահատկություններով նման է այդ իսկ Մամուլի տեսությանը, այլև, կարծես, սկիզբը լինի այդ թղթակցության։ Ուստի անհավանական չէ, որ այն ևս պատկանում է Թումանյանի գրչին։

Եվ այնուհետև նույն օրաթերթի համարներում՝ Հ. Առաքելյանի, «Մշակի» և նրա համախոհների դեմ գրված անստորագիր առաջնորդողների, հոգվածների մեջ (որոնք հասկապես ակնարկում են, հիշեցնում Թումանյանի գրած նախկին հոգվածների մտքերը կամ արտահայտում օրաթերթի խմբագրության սկզբունքային դիրքը կաթողիկոսական ընտրությունների ողջ ընթացքում) միշտ պետք է փնտրել բանաստեղծի գրիչը։

Լեոյի հուշերից հայտնի է, որ Թումանյանը գրել է նաև անստորագիր առաջնորդողներ¹⁰⁴։

Իննելով «Հորիզոնի» գլխավոր աշխատակիցներ, 1910—1911 թթ. առաջնորդողներ գրում էին Լեոն և Թումանյանը։ Եթե առաջնորդողի բովանդակությունը կապված է առօրյա, հաճախ արծարծվող որևէ հարցի հետ, բացարձակապես հրապարակախոսական է և որոշակի փաստեր չունենք, թե տվյալ միջոցին որտեղ էին Թումանյանը կամ Լեոն, ապա դժվար է միայն արտաքին-ոճական տվյալներով որոշել, թե այս կամ այն անստորագիր առաջնորդողի, կամ հոգվածի հեղինակը ով է։ Երկու հեղինակների ստորագրություն ունեցող հոգվածներից ակնառու է, որ Թումանյանի խոսքը կարճ էր, դիպուկ, հարձակողական, հաճախ օգտագործվում էին ժողովրդական արտահայտություններ, ոճեր։ Լեոյի հոգվածները մեծ մասամբ երկարաշունչ էին, որոշ դեպքերում ունեին պատմական բնույթ, թեպետ նա էլ գրել է կարճ, արդիական հարցեր շոշափող, ինչպես և հարձակողական առաջնորդողներ։

Կասկածի տեղիք տալ չի կարող, օրինակ, որ Լեոյի գրչին է պատկանում «Կաթողիկոսական հարց» անստորագիր հոգվածաշարը, որտեղ հարցը քննության է ենթարկվում պատմականորեն, անցյալ ժամանակների հայ հոգևոր կյանքի տված դասերի տեսանկյունից՝ սկսած 1836 թ. «Պոլսո՜խնիկ»-ի կատարած փոփոխություններից, ներսև Աշտարակեցու և հաջորդ կաթողիկոսների ընտրություններից, մինչև 1911-ի դեպքերը,

¹⁰⁴ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 68։

երբ առավել սբւլած էր կաթողիկոսական ընտրությունների պայքարը ժամանակի բերումով¹⁰⁵:

Դժվար է, օրինակ, որոշել, թե ով է հեղինակը հոկտեմբերի 11-ին, 12-ին, 14-ին («Հորիզոն», № 223, 224, 226) լույս տեսած «Առաջ և այժմ (կաթողիկոսական հարցի առթիւ)» անստորագիր հոդվածաշարի՝ Թումանյանը, թե՞ Լեոն, բայց անտարակուսելի է, որ նույն ամսի 13-ի Մամուլի տեսությունը բանաստեղծինն է. ապացույց՝ Թումանյանի անձնական վերաբերմունքի արտահայտությունը Գեորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանի նկատմամբ՝ ինչպես միշտ բացասական («...մենք նրա անունով չենք երգվում»,— գրում է հեղինակը), մինչդեռ Լեոն կաթողիկոսական տեղապահի նկատմամբ ավելի ներողամիտ էր. մի բան, որ հատկապես երևում է վերջինիս՝ Թումանյանին գրած հոկտեմբերի 24-ի նամակից¹⁰⁶:

1911 թ. հոկտեմբերի 6-ին տպագրվում է ՈւՇՄ պիտի ընտրել՝ անստորագիր առաջնորդողը՝ ուղղված դարձյալ Կատոնին՝ «Հովիտի» նույն թվականի № 38-ի այն թղթակցության կապակցությամբ, ուր Մանկունուն ուղարկված ցուցակի առիթով հեղինակը գրում էր, թե «...ցուցակի մեջ հիշվածները, չնչին բացառությամբ պատկանում են այն կուսակցությանը, որի օրդանն է «Հորիզոնը»: Եթե ոչ Թումանյանը, ապա ո՞վ պետք է պատասխաներ Կատոն—Չերքեղյանին՝ բանաստեղծի երգվալ հակառակորդին, երբ, մանավանդ, հարցը դրվում էր ոչ թե սկզբունքային հողի վրա, այլ՝ կուսակցական: Այդ հանգամանքը պարտավորեցնում էր բանաստեղծին ապացուցելու, թե իր խմբագրած թերթը չի պաշտպանում դաշնակցության դիրքորոշումը (այս դեպքում այդ անհրաժեշտ էր անել, հատկապես, իր՝ դատի տակ լինելու պատճառով, թերթը փակման վտանգից փրկելու համար: Ի վերջո, ինչպես վերևում տեսնենք, Կատոնի նպատակն էլ հայտնի էր՝ ակնարկել բանաստեղծի անբարեհույս քաղաքացի լինելը): Իր սկզբունքների անկուսակցական էությունը Թումանյանը նույն ձևով պաշտպանել էր մեկ օր առաջ հրապարակած իր «Մեծ մոլորեցնողը և ծանր հանցավորը» հոդվածում: Ավելորդ չէ որպես ոճական առանձնահատկություն օրինակ բերել «ՈւՇՄ պիտի ընտրել» առաջնորդողի մի արտահայտությունը, որին հանդիպում ենք նաև դարձյալ ստորագրված «կաթողիկոսական ընտրելիները» հոդվածում՝ «հեշտ կարող է պատահել» (այսինքն՝ հնարավոր է)¹⁰⁷:

¹⁰⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», 1911, № 205—211 և հմմտ. Լեոնի ստորագրությամբ տպագրված «Իզմիրյան և Վարժապետյան (Մի էջ հայոց հարցի պատմությունից)» հոդվածի հետ. նույն տեղում, № 223, 240, 245, 249:

¹⁰⁶ ԳԱԹ, ԹՖ, № 705:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 1911, № 199, 219: Կատոնին ուղղված վերջին առաջնորդողի առիթով անհրաժեշտ է ավելացնել, որ տիրահաշակ այդ ցուցակի պատճառով առաջացած վիճարանություններն ու երկու կողմնակցությունների՝ մեկը մյուսի դեմ կատարած հրա-

Թումանյանի հրապարակախոսության առանձնահատկությունը, գաղափարների հետեռական սկզբունքայնությունը աչքի է ընկնում հոկտեմբերի 7-ի «Միծաղելի վայնասուն», 9-ի՝ «Ընտրելիները» անստորագիր առաջնորդողներում¹⁰⁸։ Հատկապես վերջին հոդվածում հեղինակը անդրադառնալով Իգմիրլյանի մահվան առիթով և ավելի ուշ հրապարակած իր հոդվածների մտքերին, գրում է. «Մեր նախընթաց մի շարք հոդվածներում մենք արդեն շատ պարզ և մանրամասն բացատրել ենք, որ անձնավորությունները չեն կարող հրաշքներ գործել...։ Մեզ համար առաջին բանն այն է, որ ամեն մի ընդունակություն հպատակվի ժողովրդական վարչության մեծ գաղափարին։ Եկեղեցին կառավարողը պիտի ժողովուրդը լինի։ Մեր բոլոր լավագույն գործիչների, նույնիսկ հոգևորական, դավանանքն է եղել, թե կաթողիկոսը, ինչպես և եկեղեցու ամեն մի պաշտոնյա, ժողովրդի սպասավորն է։

Ահա ինչ ենք մենք ցանկանում»¹⁰⁹։

Այդ միջոցի՝ հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կյանքի պայմաններում (խոսքը, անշուշտ, վերաբերում է և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ հատվածներին) անհատներից «հրաշքներ» սպասելու անհնարինություն, այնպես էլ ժողովրդի ձայնի իրավունքը պաշտպանելու մասին գրված տողերի մեջ հառնում են Թումանյանի ժողովրդասիրական գաղափարները։

«Հորիզոնի» 1911 թ. հոկտեմբերի 18-ի լուրերից պարզվում է, որ Լեոն. «գլի երկու շաբաթով մեկնել է Նրեան»¹¹⁰։ Այս հաստատու վկայությունը և այլ լրացուցիչ փաստեր օգնում են ավելի վստահորեն ասելու, որ այնուհետև հրապարակված անստորագիր հոդվածները մեծ մասամբ պատկանում են Թումանյանի գրչին։

Ուշագրավ է ևս, որ Թումանյանին ուղարկած հետևյալ անթվակիր

պարակային հարձակումները ի վերջո ինքնաբերաբար ի հայտ բերեցին իսկական մեղավորին, որը ոչ այլ ոք էր՝ եթե ոչ ինքը՝ տեղապահ՝ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանը։ Յուրաքանչյուր կազմակերպիչ և Կ. Պոլիս էր ուղարկել նա ոչ միայն ի պաշտոնե, այլև որպես շահագրգռված անձ՝ կաթողիկոսական թեմայում։ Նույն կարծիքին էր և «Մշակը» 1911 թ. հոկտ. 22-ի «Մի նոր փաստ» հոդվածում, թեպետ «Սուրհանդակ» օրաթերթում Գ. Սուրենյանը հերքել էր իրեն հարուցված մեղադրանքը, հայտարարելով, թե տեղյակ չէ Մանկունու ուղարկված ցուցակից (№ 301)։

Օգտագործելով «Մշակի» այդ «նոր փաստը» Թումանյանը «Հորիզոնի» հոկտ. 23-ի Մամուլ, քաղաքի անստորագիր թղթակցությամբ մի անգամ ևս ընդգծում է իր և կողմակիցների համարտացի լինելը՝ և հակառակորդների անազնությունը նույնիսկ այն դեպքում, երբ հրապարակի վրա էին աղաղակող փաստերը ցուցակի՝ էջմիածնից ուղարկված լինելու մասին (տե՛ս «Հորիզոն», 1911, № 234)։

¹⁰⁸ «Հորիզոն», 1911, № 220, 222։

¹⁰⁹ Նույն տեղում, № 222, հմտ. նույն տեղում, 1910 № 218, 284։

¹¹⁰ Նույն տեղում, № 229։

երկտողը երեւանից. «Եւրեքշաբթի օրվա հոգւածդ հոյակապ էր, համբու-
րում եմ դրա համար,— գրում է նա:— Զորեքշաբթի օրվանը ինձ չգոհաց-
րեց: Շարունակիր երեքշաբթի օրվա տոնով՝ հարձակողական, խիստ»¹¹¹:

Երկտողի անթվակիր լինելը, ինչ խոսք, դժվարացնում է միանգամից
և ստույգ որոշել, թե բանաստեղծի ո՞ր հոգւածներին է վերաբերում գնա-
հասականը, բայց շաբաթվա օրերի հիշատակությունը, «Հորիզոնում»
լույս տեսած հոգւածների բովանդակության համեմատությունը, և Լեո-
յի Թիֆլիսից բացակայելը օգնում են ճշտելու, որ երկտողի հեղինակը
նկատի ունի 1911 թ. հոկտեմբերի 18-ի (Երեքշաբթի օրվա) «Վերջնական
անկումը» անստորագիր առաջնորդողը՝ գրված դարձյալ «Մշակի» և
Մ. Օրմանյանի դեմ: Հոգւածը խկապես հարձակողական է, խիստ, ոչըն-
չացնող և բոլորովին պատահական չէ, որ դժվարահաճ Լեոն այդպիսի
բարձր գնահատականի էր արժանացրել այն:

Այսպիսով, ըստ վերջինիս նույն երկտողի տված փաստի, Թուման-
յանն է գրել նաև հաջորդ՝ հոկտեմբերի 19-ի (չորեքշաբթի օրվա) առաջ-
նորդողը «Սուտ են ասում» վերնագրով՝ ուղղված պահպանողական մա-
մուլին («Մշակ», «Սուրհանդակ», «Հովիտ»), թեպետ դժվար է երկու հոգ-
ւածների մեջ, հրապարակախոսական հնչեղության առումով, մեծ տար-
բերություն նկատել, ինչպես այդ արել է Լեոն, առավելությունը տալով
հոկտեմբերի 18-ի առաջնորդողին¹¹²:

Քանի որ հաստատ է Լեոյի բացակայությունը Թիֆլիսից, ապա, որոշ
իմաստով, ավելի դյուրին է դառնում օրաթերթի՝ հոկտեմբերի երկրորդ
կեսի հոգւածների տողերի արանքում տեսնելու Թումանյան լրագրողին և
հրապարակախոսին: Այդ օրերին «Հորիզոնի» մշտական աշխատակիցնե-
րի մեջ չկային Թումանյանին և Լեոյին արժանի փոխարինողներ: Դեռևս
նույն տարվա հուլիսի 13-ին Թիֆլիսից Մանգլիս բանաստեղծին ուղղած
նամակում Լեոն, գանդատվելով օրաթերթի խմբագրատան վիճակից,
նյութական ծանր դրության, աշխատակիցների պակասի մասին, գրում
էր. «Ինչեիցե, Հովհաննես, այս լրագրական գործը մեծ և մեծ դարդեր
ունի, պիտի կարողանա՞ս ճար անել»¹¹³: Այնուհետև, հուլիսի 24-ի նա-
մակում Լեոն որոշակի բողոքում էր թերթի մշտական աշխատակիցների՝
Մարգար Ավետիսյանի և Միքայել Վարանդյանի անփորձությունից, որի
պատճառով աշխատանքի ամբողջ ծանրությունը մնում էր իր վրա¹¹⁴:

Բնականաբար նույն դժվարությունները կրկնվում էին Լեոյի բացա-
կայության միջոցին Թումանյանի համար, մասնավանդ, երբ անհրաժեշտ

¹¹¹ ԳԱԹ, Թֆ, № 713:

¹¹² «Հորիզոն», 1911, № 229, 230:

¹¹³ ԳԱԹ, Թֆ, № 703:

¹¹⁴ ԳԱԹ, Թֆ, № 704:

էր շուտափույթ, առաջատար հողվածների հրապարակումը, Մամուլի տեսութիւնն բաժնում պահպանողական թերթերի հարձակումներին պատասխանելը՝ սուր, դիպուկ հողվածներով:

Հետաքրքրական արձագանք ունեցաւ «Դեռ համարձակվում է խոսել և շարունակում է խաբել» վերնագրով անստորագիր առաջնորդողը՝ տպագրված հոկտեմբերի 21-ին և 23-ին: Այն դարձյալ ուղղված է «Մշակի», Հ. Առաքելյանի և Մ. Օրմանյանի դեմ: Եթե չլինեին Թումանյանի հետագայում տված փաստերը, թե հիշատակված առաջնորդի հեղինակը ինքն է (այդ մասին ներքևում), ապա հողվածը նույնպես հուշում է հեղինակի ով լինելը: Ընթերցողի ուշադրութունը հրավիրվում է թեկուզ հետևյալ նախադասութեան վրա. «Իրենց («մշակականների»— Լ. Կ.) միջի ամենախաբեքան էլ դժար քե՛ն անպիտի հանդգնութեամբ խաբի տգետ բուշավեցի քաւաւամային, ինչպես այս մարդը (Հ. Առաքելյանը— Լ. Կ.) խաբում է գրեւ-կարդալ գիտցող հասարակութեանը»¹¹⁵: Հարկ կա՞նք ապացուցելու, որ ընդգծված բառերը հատուկ են հատկապես Թումանյանի գրչին:

Անդրադառնալով «մշակականների» հետևողական պայքարին՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ Մ. Օրմանյանի հաղթանակը ապահովելու համար, Թումանյանը այս հողվածում, հատկապես կանգ է առնում «Մշակի» այն կարծիքի վրա, թե կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ Լեոն և Թումանյանը ունեին իրենց նեղ-անձնական նկատառումները և հակառակորդի նպատակն է խլել «Լեոյի ու Հովհ. Թումանյանի չաղչաղ պաշտոնները, որ նրանք չքանդեն հայոց ուսումնարանները, հայոց ազգային հաստատութիւնները»¹¹⁶: Առնվազն ծիծաղելի են Թումանյանի և Լեոյի հասցեին նման անպատասխանատու հայտարարութիւնները, ուստի հերքումն էլ ավելորդ:

Հողվածի շարունակութեան մեջ (տպագրվել է հոկտեմբերի 23-ին) հեղինակը կանգ է առնում Հ. Առաքելյանի՝ Լեոյին ուղղված այն լուրջ մեղադրանքի վրա, թե նա ուրացել է ու դավաճանել Գր. Արծրունուն: Միանգամայն հակառակը պնդելով, Թումանյանը գրում է. «Եթե մի մարդ կա, որ հավատարիմ է մնացել Գր. Արծրունու լավագույն գաղափարներին ու հիշատակին— դա Լեոն է: Եվ եթե նա զգլած երես է դարձրել ու հեւացել,— շարունակում է նա,— միմիայն իրենցից, այդ ստախոսներից ու խաբեքաններից, որոնք միշտ մի հոգս են ունեցել՝ ինչքան կարելի է իրենց շփոթել Արծրունու հետ և շահագործել նրա անունն ու հիշատակը»¹¹⁷:

¹¹⁵ «Հորիզոն», 1911, № 232:

¹¹⁶ նույն տեղում:

¹¹⁷ «Հորիզոն», 1911, № 234:

Այս տողերով հեղինակը ամենից առաջ ընդգծում էր, որ «Մշակի» գլխավոր աշխատակիցները չեն հետևում իրենց նախկին առաջնորդի «չավագուն գաղափարներին», իսկ այնուհետև այլ փաստերով ապացուցում, որ կաթողիկոսական ընտրությունների նրանց պայքարում, և ժամանակի «մշակականների» ողջ գործունեության մեջ ընդհանրապես, իշխողը սուսան ու կեղծիքն է։

Մի կողմ թողնելով այս բավական լուրջ մեղադրանքները իր հասցեին, «Մշակը» կեղծ սարսափով և հատուկ միտումնավորությամբ հայտարարում է. «Ահա, ընթերցող, ուր են հասցրել հայ մամուլը Հ. Խումանյանների իրենց արբանյակներով, օր ցերեկով մարդկանց աչքի առաջ քարոզում են մարդասպանություն»¹¹⁸։ Նման եղրակացության հանգեղու համար հիշված տողերի հեղինակը կառչել էր առաջնորդողի հետևյալ խոսքերից. «Մարդ կանգնում ու ակամայից հարց է տալիս իրեն. ինչու՞ և ինչպես է ապրում մեր մեջ այս ցղվելի տիպը (Հ. Առաքելյանը—Լ. Կ.)։ Արդյոք մեր կյանքում գոյության իրավունք ունի՞ սա»։

«Մշակը» գիտավորությամբ շուռ էր տվել Թումանյանի խոսքերի հիմնական միտումը, որը, հեռու լինելով սոսկ մի մարդու քննադատելու նեղ սահմաններից (առավել ևս՝ սպանելու նպատակից), ուներ ավելի ընդհանրացնող իմաստ։ Հաջորդ տողերում բանաստեղծը գալիս է այն եղրակացության, որ «...այո՞, իրավունք ունի. սա մեր կյանքի ապականությունից ծնված հարադատ որդն է և հասարակությունը տարիների ընթացքում հասու լինելով նրա բոլոր ստերին, կեղծիքներին, հայհոյանքներին ու զրպարություններին ոչ միայն տակավին տանում է նրան, այլ դեռ արտադրում է նրա նման նորերը։

Նվ այս երևույթը դարհուրելի է»¹¹⁹։

«Մշակի» վերևում հիշատակված «կեղծ սարսափից» հետո, հոկտեմբերի 30-ի Մամուլ բաժնում «Հորիզոնը» չի հրաժարվում, որ «Դեռ համարձակվում է խոսել և շարունակում է խաբել» առաջնորդողի հեղինակը Թումանյանն է։ Չի թաքցրել նաև ինքը՝ հեղինակը՝ քննության առարկա առաջնորդողում հիշեցնելով «անցյալ հոգվածում» բերած այն միտքը, «թե այս երևույթը մեզ ավելի մեծ մտահոգություն է պատճառում և ավելի լուրջ խնդիր է, քան կաթողիկոսական ընտրությունները»։ «Անցյալ հոգված» ասելով հեղինակը դարձյալ նկատի ուներ իր «Մեծ մոլորեցնողը և ծանր հանցավորը» հոգվածը, որանդ, ինչպես ասացինք, նրան հուզողը ընտրական պայքարի տղեղ ձևն էր, անսկզբունքայնությունը, սուսան ու կեղծիքը¹²⁰։

¹¹⁸ Նույն տեղում, № 238։

¹¹⁹ «Հորիզոն», 1911, № 234։

¹²⁰ Նույն տեղում, № 240, 218։

Տարիներ անց՝ 1914 թվականին, Համբ. Առաքելյանի հետ ունեցած մի նոր բանակովի առիթով, Թումանյանը, կրկին անդրադառնալով 1911 թ. դեպքերին, հաստատում է, որ «Դեռ համարձակվում է խոսել և շարունակում է խաբել» առաջնորդողի հեղինակը ինքն է¹²¹։

Ինչպես ասվեց, հոկտեմբերի 21-ի հոգվածի շարունակությունը լույս է տեսել ոչ թե հաջորդ օրը, այլ՝ 23-ին. պատճառը, ըստ երևույթին, հոկտեմբերի 22-ի անվերնագիր առաջնորդողն էր՝ արձագանքը Հ. Առաքելյանի մի նոր խարդախության՝ կապված Կ. Պոլսի ազգային ժողովում քննության առարկա դարձած նրա այն հալտարարության հետ, թե պատրիարքարանը Մատթեոս Իզմիրլյանի ընտրության ժամանակ պատվիրակներին էջմիածին ուղարկելու համար ծախսել է 24 հազար ռուբլի։

Ազգային ժողովը ապացուցել էր, որ Առաքելյանը ծախսված գումարը ավելացրել է տասն անգամ։ Թումանյանը չէր կարող Առաքելյանին մերկացնելու նոր առիթը բաց թողնել, ուստի հոկտեմբերի 21-ի առաջնորդողը ընդհատելով, գրել է անվերնագիր հիշված նոր առաջնորդողը¹²²։

Հետաքրքրական մի փաստ է պարունակում Երևանից հոկտեմբերի 24-ին Լեոյի գրած նամակը, որտեղ նա Թումանյանին խնդրում է «Հորիզոնի» միջոցով հերքել այն լուրը, թե իբր Սուրենյանը դիմել է փոխարքային՝ կաթողիկոսական ընտրությունը բաց քվեարկությամբ կատարելու համար¹²³։ Կատարելով իր աշխատանքային ընկերոջ և բարեկամի առաջարկությունը, Թումանյանը տարածված այդ լուրը հերքել է յուրովի. նա գրել է Թեոթի հոկտեմբերի 27-ի առաջնորդող հոգվածը (անստորագիր) «Բա՞ց, թե՞ գաղտնի» վերնագրով, հրապարակորեն դեմ դուրս գալով կաթողիկոսական ընտրությունը գաղտնի քվեարկությամբ անցկացնելու դեմ։ Այստեղ էլ հեղինակը հարցը քննում է ժողովրդի շահերի տեսանկյունով, պաշտպանում ժողովրդի ձայնի իրավունքը։ Նա պնդում էր, թե ի վերջո՝ ընտրությունների եռաստիճան կամ քառաստիճան քվեարկությունը (ընտրող ժողովուրդ, պատվիրակ, պատգամավոր, կաթողիկոս) հեռացնում է նախապես ձայն տվող ժողովրդին իր ցանկության վերջնական կատարումից, քանի որ նա որևէ երաշխիք չունի, թե պատգամավորը պաշտի քվեարկությամբ կատարելու է իր ցանկությունը, թե՛ ոչ։

Լեոյի նույն նամակը (հոկտ. 24-ի) նոր հնարավորություն է ստեղծում որոշելու մի այլ անստորագիր հոգվածի՝ Թումանյանի գրչին պատկանելի։

Լեոն Թումանյանին հայտնում է Ռուսաստանի ներքին գործերի մի-

¹²¹ Նույն տեղում, 1914, № 31, 32։

¹²² «Հորիզոն», 1911, № 233։

¹²³ ԳԱԹ, ԲՖ, № 705։

նիստրի՝ էջմիածնի դատախազին ուղարկած այն դրուժյան մասին, ըստ որի «...պատգամավորներ կարող են ընտրել միայն նրանց, որոնք թեմին են պատկանում, այսինքն՝ դրսի թեմերից չէ կարելի պատգամավոր ընտրել»¹²⁴։ Լեռնի այս տեղեկությունը պաշտոնական արգելքի մասին Թումանյանին նյութ է տալիս գրելու երկու հոդված՝ հոկտեմբերի 29-ի անստորագիր և անվերնագիր առաջնորդողը և հաջորդ օրվա «Հին խընդիր» իր ստորագրությամբ հոդվածը։ Երկուսի մեջ էլ շոշափելով նույն հարցը, հեղինակը պաշտպանում էր կաթողիկոսական ընտրությունների ավանդական օրենքը, ըստ որի՝ հեռավոր երկրներում ապրող, էջմիածին մեկնելու և ընտրություններին մասնակցելու կարողություն չունեցող հայերին հնարավորություն էր տրվում՝ ձայնի իրավունքը վստահել իրենց թեմերից դուրս այն պատվիրակներին, որոնք ի վիճակի էին մասնակցելու ընտրություններին։

Հոկտեմբերի 30-ի անստորագիր առաջնորդողը «Նորից ու նորից» վերնագրով իր բովանդակությամբ նույնպես խիստ մոտ է հրապարակախոս Թումանյանի հետաքրքրություններին (ավելորդ է կրկնել ոճական նմանության օրինակներ և այլ ընդհանրություններ)։ Հոդվածը շոշափում է հայկական կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ հարևան թուրք, վրաց մամուլի անտարբերությունն ու անտեղյակությունը¹²⁵։

Այսպիսով, թվում է անտարակուսելի, որ «Հորիզոնի»՝ 1911 թվականի սեպտեմբերի 22-ի համարում տպագրված «Մի նոր խարդախություն» անստորագիր հոդվածը, 24-ի՝ Մամուլ բաժնի տեսությունը, նույն թվի հոկտեմբերի 6-ի՝ «Ում պիտի ընտրել», 7-ի՝ «Ծիծաղելի վայնասուն», 9-ի՝ «Ընտրելիները» առաջնորդողները, 13-ի՝ Մամուլի տեսությունը, 18-ի՝ «Սուտ են ասում», 21-ի և 23-ի՝ «Դեռ համարձակվում է խոսել և շարունակում է խաբել» առաջնորդողները, նույն 23-ի՝ Մամուլ բաժնի և 22-ի՝ «Մի նոր փաստ» հոդվածները, ինչպես և 27-ի՝ անստորագիր «Բա՞ց, թե՞ գաղտնի», 29-ի՝ անվերնագիր և 30-ի՝ «Նորից ու նորից» առաջնորդողների հեղինակը Թումանյանն է։

Այդ հոդվածներում ամենուրեք հրապարակախոսական նույն ոճն է, Թումանյանական լեզվի պարզության, հստակության նույն առանձնահատկությունը, հակառակորդին մերկացնելու նույն սուր լիզուն, կարճ, դիպուկ խոսքը և, որ կարևոր է, գաղափարների հետևողական սկզբունքայնությունը։

Հոկտեմբերի 30-ի առաջնորդողը և «Հին խնդիր» հոդվածը դարձան

124 ԳԱԹ, ԹՖ, № 705։

125 «Հորիզոն», 1911, № 240։

բանաստեղծի այդ տարվա լրագրական գործունեության վերջնակետը, իսկ այնուհետև այսքան եռանդ ու ժամանակ վատնելուց հետո, Թումանյանը առաջարկելից հեռանում է նոյեմբերի 2-ին՝ իր երկրորդ բանտարկության պատճառով¹²⁶։

Ինչպես տեսնում ենք, Թումանյանի հասարակական գործունեության քննությունն անսպառ է, մանավանդ, նոր նյութեր հայտնաբերելու ուղղությամբ։ Նրա գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է դրավում նաև 1910 թ. հոկտեմբեր-1911 թ. հոկտեմբեր ժամանակամիջոցը, երբ բանաստեղծը, գրեթե ամբողջապես, նվիրվել էր լրագրության և հրապարակախոսության։ Ուստի անհրաժեշտ է մանրակրկիտ բանասիրական աշխատանք՝ գրողի հոգվածների մատենագրական ցանկը լրացնելու, հասարակական գործունեության տարեգրությունը հարստացնելու համար։

Սույն ուսումնասիրության մեջ օգտագործված նյութերը մասամբ անհայտ են Թումանյանագիտությանը, մեծ մասամբ՝ նորություն ընթերցողների համար։ Ուստի գրողի երկերի ակադեմիական նոր հրատարակության հոգվածների ընտրությունը կատարելիս՝ առանձին ուշադրություն պետք է դարձնել նրա անստորագիր թղթակցությունները հայտնաբերելու համար և տեղագրել դրանք համապատասխան հաստոյններում։ Մեզ հետաքրքրում են բոլոր այն հարցերը, ինչով հետաքրքրվում և ապրում էր Թումանյանը՝ մարդասիրության և ճշմարտության հաղթանակի համար մղած պայքարում։

¹²⁶ Չնայած նույն ամսի 6-ին Թիֆլիսի հայոց հոգևոր թեմը կաթողիկոսական ընտրությունների պատգամավոր է ընտրում Հովհ. Սպենդիարյանին, որը դեռ կաթողիկոսական նախորդ ընտրությունների ժամանակ (1908) օրմանյանական էր («Հորիզոն», 1911, № 247), այնուամենայնիվ, ամենայն հայոց կաթողիկոս է դառնում Գեորգ Սուրենյանը, Դա «Հորիզոնականների» հաղթանակն էր, բայց ոչ Թումանյանի ցանկությունը։

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՐ

Հայ նոր գրականության մեջ Հովհ. Թումանյանի վիթխարի դերը պայմանավորվում է ոչ միայն նրա թողած գրական ժառանգությամբ, այլև նրանով, որ Թումանյանը դարձավ իր ապրած շրջանի գրական ընթացքի ղեկավարն ու շարժիչ ուժը: Հասարակական գործունեությամբ Թումանյանը հափշտակվում էր «մոլեռանդի ֆանատիկոսությունը»¹: Այդ էն վկայում նրա ժամանակակիցները: Ավ. Խառակյանը, օրինակ, գրում է. «Նրա սիրտը անկուշտ էր և անհաղ, ուղում էր ամեն բան ունենալ, ամեն բանի հասնել, ամեն տեղ լինել: Ուղում էր և գրել, և հասարակական, և քաղաքական գործիչ լինել, այն էլ, իհարկե, առաջին կարգի: Ամփոփվելու ժամեր չունեիր... Հասարակությունը քաշում էր նրան դեպի իրեն, ինքն էլ ձգտում էր դեպի նա, և բոլորվում էր նրա շուրջը»²:

Նվ, իրոք, Թումանյանը եղել է իր պետականություն շունեցող երկրի պետական գործիչը, այնպիսի մի հեղինակություն, որի խոսքն ավելի մեծ ազդեցություն է ունեցել ժողովրդի վրա, քան կարող էր ունենալ պետականորեն սահմանված որևէ օրենք կամ հրաման: Ինչպես նկատում է Տիցիան Տարիձեն, «Հովհաննես Թումանյանը իսկական նահապետի ազդեցություն ուներ հայ ժողովրդի վրա: Նրա խոսքը լսում էին»³:

Թումանյանի գրական-հասարակական գործունեությունը բխում էր ժամանակի պատմահասարակական հանդամանքներից: Վստահ կարելի է առնել, որ իր ժամանակի գրողներից ամենից շատ Հ. Թումանյանն է հետաքրքրություն ստեղծել դեպի գրականությունը և նպաստել հայ գրա-

¹ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 20:

³ Նույն տեղում, էջ 729:

նյանության և հայ պրողի ժողովրդականացման, քանի որ նա, իրոք, որ «կենտրոնաձիգ անձնավորություն էր...»⁴:

Թումանյանը այնքան է մտահոգված եղել գրականության խնդիրներով, որ անգամ սովորական հավաքույթներին, նույնիսկ խնջույքներին, որոնց մշտական անդուգական «ամենայն հայոց թամաղան» է եղել, աշխատել է տալ գրական բնույթ: Ինչպես վկայում է Գևորգ Մեսյանը, «չկար գրողների միություն, չկար գրողների ակումբ, բայց Թումանյանի մասնակցությամբ եղած բեֆերը... մի տեսակ գրական հավաքույթներ էին կարծես»⁵:

Հովհ. Թումանյանի մեջ վաղ են արթնացել ոչ միայն գրողն ու արվեստագետը, այլև գրական-հասարակական գործիչը: Դեռ ներախնայն դպրոցում սովորելու տարիներին նա մասնակցել է դպրոցում կադմակերպվող գրական հավաքույթներին, օրինակ՝ Վրեն Տաշրացու, Հյուսյան Մեսրոպի և այլ ընթերցասեր պատանիներից կազմված գրական խմբակի պարապմունքներին: 1885—86 թթ. նա Ա. Աբովյանի, Ե. Խարազյանի և այլ գրասերների շրջանում էր: 1887—88 թթ. Թումանյանի մասնակցությամբ ստեղծվեց գրական մի փոքրիկ միավորում՝ «Հնգյակ»⁶, որի անդամներն էին Հովհաննես Թումանյանը, Դավիթ Շահլամյանը, Արամ Առաքելյանը, Գրիգոր Վանցյանը և Արսեն Ղլաճյանը: Շաբաթ օրերին տեղի ունեցող նրանց պարապմունքների զգալի մասը 1888 թ. ապրիլից տեղի են ունեցել Թումանյանի բնակարանում:

1880-ական թթ. վերջերին և 90-ական թթ. սկզբներին արվում են գրական ֆոնդ և հայ գրողների միություն ստեղծելու փորձեր, որոնց մասնակցում է նաև Հովհ. Թումանյանը: Այս գործում նշանակալից դեր են խաղացել Ավ. Արասխանյանը և Ե. Շահադիդը: Թումանյանը 1892 թ. գրական ֆոնդի հիմնադրման նպատակով Արասխանյանի հրավիրած ժողովի քարտուղարն էր: Նա մասնակցել է նաև՝ նույն նպատակը հետապնդող՝ 1893 թ. հոկտեմբերի 2-ի ժողովին⁷:

Չունենալով գրական որևէ հաստատություն, բայց զգալով գրականության հարցերի շուրջը համատեղ խորհելու ու գործելու կարիք, հայ գրողները ժողովներ էին հրավիրում հենց իրենց բնակարաններում: Իսկ Թումանյանի բնակարանը, որտեղ էլ որ այն գտնվելու լինե՞ր՝ Բնհրություն թե՛ Վոլոնեսենսկայա փողոցներում, միշտ եղել է հայ գրողների սի-

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

⁵ Նույն տեղում, էջ 629:

⁶ Տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 221:

⁷ Ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Կարապետյանի «Նյութեր Հ. Թումանյանի հասարակական գործունեությանից», Պատմա-Բանասիրական հանդես, 1979, № 3, էջ 147—154:

րելի հավաքատեղին: Հայտնի է 1897 թ. հունվարի 18-ի ժողովը Թուման-
յանի բնակարանում, որին մասնակցում էին 12 հոգի, այդ թվում Շիր-
վանզադեն, Մուրացյանը, Փափաղյանը, Պոռոշյանը, Աղայանը... Այս մա-
սին ունենք իր՝ Հովհ. Թումանյանի վկայությունը: Ահա թե ինչ է գրում
նա 1897 թ. մարտի 5-ին Սեդրակ Բալայանին և Արամ Նաղաբեթյանին
հղած իր նամակում. «...Ինձ մոտ հրավիրեցի գրողների մի խումբ, մի
գրական (բեկտորիստների) շրջան կազմելու, հարկ եղած ժամանակ
գրական մարդկանց և գրականության շահերը սլաշտպանելու և գրական
զանազան խնդիրներ հարուցանելու և վճռելու... 6—7 ժողով ենք ունե-
ցել և դուցե փոփոխվի, բայց կհարատևի» (V, 129): Նույն շրջանում այդ-
պիսի ժողովներ տեղի են ունեցել Պ. Պոռոշյանի տանը: Նման մի «տասը
ժողով» էլ հրավիրվում է դարձյալ Հ. Թումանյանի տանը 1898 թվին:
Հայ գրողների կազմակերպության բացակայությունը մտահոգել է Թու-
մանյանին: Այդ մասին նա գրում է իր 1899 թ. մայիսի 6-ի նամակում.
«Դժբախտաբար մեր գրողների մեջ կապ ու հարաբերություն չկա, այն-
ինչ մենք ունենք ընդհանուր ցավեր ու շահեր, որ կարևոր են դարձնում
այդ հարաբերությունը, մենք զգացմունքներ ու մտածմունքներ ունենք,
որ միայն իրար կարող ենք հայտնել ու խոսել» (V, 146): Նույն նամա-
կում Թումանյանը հույս է հայտնում, որ գրողների միավորում «տեղծե-
լու գործը «մոտիկ ապագայում, հարկավ, գլուխ կգա» (նույն տեղում):

1896 թ. Թումանյանը հաճախակի մասնակցում է բժիշկ Ար. Զար-
գարյանի բնակարանում կազմակերպված դասախոսություններին, որոն-
ցից մեկի ժամանակ ծանոթանում է Փ. Վարդաղարյանին և իշխանուհի
Մարիամ Թումանյանին: «Այդ օրվանից,— գրում է Ար. Զարգարյանը,—
ինքնաբերաբար կազմվեց մի շորրորդություն»⁸: 1897 թ. վերջերից իշ-
խանուհի Թումանյանն իր տանը կազմակերպում է «հինգշաբթիներ»⁹,
որոնց մասնակցում են Լ. Շանթը, Ար. Զարգարյանը, Փ. Վարդաղարյա-
նը, Տիգրան Հովհաննիսյանը, բժիշկ Արծրունին և ուրիշներ: Գրական
այդ սալոնի մտահոգության կենտրոնում էր գրողների միություն և գրա-
կան ֆոնդ հիմնելու խնդիրը: Այդ մասին իշխանուհի Թումանյանը գրում
է. «Մեր հինգշաբթի երեկոներին հաճախ էինք խոսում գրողների մի ըն-
կերություն հիմնելու, գրական ֆոնդ ստեղծելու և գրողների երկերը այդ
ֆոնդի գումարներով հրատարակելու շուրջ: Մի քանի ամիս մենք զբաղ-
վեցինք դրանով, ծրագիր կազմեցինք և մտածում էինք, թե ինչպես գլուխ

⁸ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 274:

⁹ Ա. Իճեկյան, Հովհաննես Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմու-
թյունը, էջ 412:

քերենք գործը»¹⁰։ Այս ընթացքում Թումանյանը նույնպես ջանք չի խնայում օժանդակելու գրական ընկերություն հիմնելու գործին։ Նա ամեն կերպ աշխատում է բարձրացնել գրականության վարկն ու նշանակությունը, լուծել գրողներին նյութապես ապահովելու խնդիրը, մի հարց, որ 90-ական թթ. դրվում էր մեծ սրությամբ։ Այդ տարիներին շարունակվում է պայքարը գրական ֆոնդ և գրողների ընկերություն հիմնելու համար և այդ գործի առաջամարտիկներից մեկը դառնում է Հովհ. Թումանյանը։ Նվն անգամ նախաձեռնողը լինում էր ոչ թե նա, այլ մեկ ուրիշը, միևնույն է՝ առաջինը նրան էին տեղյակ պահում պայքարի ընթացքի մասին։ Այդ են վկայում Ս. Շահազիզի, Ա.վ. Արասխանյանի և այլոց նամակները։

90-ական թթ. գրական ֆոնդ և ընկերություն հիմնելու փորձերը ձախողվում են։ Գրականության հետ կապված բոլոր հարցերը դարձյալ թողնվում են ինքնահոսի, բայց և այնպես պայքարը չի դադարում։ Օրինակ՝ տպագրվում է հայ գրողի նյութական աննախանձելի վիճակին նվիրված՝ Խաչատուր Մալումյանի հոդվածները, որտեղ կարդում ենք. «...Գրողը կամա-ակամա մոռանում է, մի կողմ է թողնում իր գլխավոր զենքը՝ գրիչը, իր գլխավոր պարագմունքը՝ գրելը, և... դառնում է անտարբեր, և միանգամայն անարդյունավետ։ Դա է պատճառը, որ մեր գրողներից շատերը դեռ կինդանի ժամանակ մեռած են եղել հայոց գրականության համար»¹¹։ Բայց այս հարցը բարձրացվում է «Մշակում»։ «Նոր դարը», «Արձագանքը», ինչպես նաև մամուլի այլ օրգաններ ևս, այս հարցում, արտահայտում էին գրական-քաղաքական որոշակի հոսանքների տեսակետները։

Թումանյանը իր արդարացի դժգոհությունն է արտահայտում ժամանակի մամուլից, որն իր սուբյեկտիվ վերաբերմունքով «թշնամական» էր թե՛ գրողի և թե՛ ճշմարիտ գրականության նկատմամբ. «Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հաչոչել գրականությունն ու գրողներին, իհարկե, միշտ քննադատության անունով, գրականության վրա սրտացավ հսկողի հավակնությամբ, միշտ անաչառություն աղաղակելով... Այդ կողմից միշտ աչքի է ընկել «Մշակ» լրագիրը, բայց նոր-Դարը ճգնում է անպատճառ սրանից էլ խիստ ու խելոք երևալ։ Գրականության մասին խորհրդածություն է անում, հարցեր է տալիս ու իրան-իրան պատասխանում։ Իհարկե, շատ անմխիթար պատասխաններ, հուսահատական եզրակացություններ, նախատինքներ ու խրատներ մեկը մյուսից

¹⁰ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 478։

¹¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1892, № 145։

ավելի անհեթեթ ու անճոռնի», — գրում է Թումանյանը 1899 թ. «Մեր գրական վարք ու բարքից» հոդվածում (IV, 51):

Հովհ. Թումանյանի դժգոհությունը, որ բանիցս արտահայտվել է դեռևս 1890-ական թթ. սկզբին, հետևանք էր մամուլում արտահայտված այն տեսակետների, որոնք մերժում էին հայ գրողներին նյութապես օգնելու և գրական ֆոնդ ստեղծելու կարևորությունը: Օրինակ, նույն «Մշակը», որի էջերում 90-ական թթ. բարձրացվում էին այդ հարցերը, 1897 թ. փետրվարի 13-ի «Գրողներին օգնելու գործը» առաջնորդողում գրում է. «Մեր գրականության մեջ հասարակության վրա մոռնալ է դնում և հասարակական նպաստ պահանջում է թե երիտասարդ գրողը, որը ուժ ունի սեփական աշխատանքով և պարապմունքով ապրելու, թե զառամյալ գրողը, որն արդեն անընդունակ է աշխատանքի և անպայման կարոտ աջակցության»¹²: Եվ այս հոդվածի առիթն այն է, որ 1897 թ. Բաքվի Մարգասիրական ընկերությունը երոշել էր օգնել Հ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի և Ղ. Աղայանի ընտանիքներին: «Մշակն» այդ փաստը համարում է «բացարձակ անհամակրելի», «մեծապատիվ մուրացկանություն», «ծրիակերություն», և զարգացնում է այն միտքը, թե եթե գրողը ունի կողմնակի աշխատանքով իր ապրուստը հայթայթելու հնարավորություն, ապա իրավունք չունի «աչք տնկելու հասարակական փողերի վրա»¹³: Սրա պատասխանը տպագրվում է «Տարազում», ուղիղ մեկ տարի հետո, 1898 թ. փետրվարին (№ 5), ուր «Մշակի» վերոնշյալ առաջնորդողը համարվում է «մի շտեմարկով սոփիստություն, մի անզուգական խայտառակություն»: Հոդվածի հեղինակը՝ Սեդրակ Թառայանը, դիմելով «Մշակի» խմբագիրներին՝ Ա. Քալանթարյանին ու Խ. Մալումյանին, ասում է. «Տեղն է, այո, տեղն է Աղայանցին, տեղն է Շիրվանզադեին, եթե այդ խելագարները, այդ Դոն-Քիշոտները մի մսխալ «խելք» (կարդա «անաղնվություն») ունենային իրանց գլխում փոխանակ հայ գրականության, հայ կյանքի մասին մտածելու հաստատվելին նավթալին երկրում, և մակերություն անեին, այսօր սրանք Կասպից ծովի ափին էս-հարկանի տներ, և Բալախանում շատրվաններ կունենային: ...Դուք զարմանում եք, թե ինչու երիտասարդ գրողը չէ կամենում կողմնակի պարապմունք ունենալ: Շատ պարզ է, թե ինչու, որովհետև չէ կարելի սիրել համ աստծուն, համ էլ մամոնային»¹⁴:

«Մշակի» նույն հոդվածի դեմ Թումանյանը ևս արտահայտել է իր զայրույթը նամակներից մեկում, որտեղ նա «Մշակի» խմբագիրներին անվանում է «հրապարակախոսներ», «գուրանչիներ», որոնք իրենց մտա-

¹² «Մշակ», 1897, № 18:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Տարազ», 1898, № 84—85:

վորական համարելով, միաժամանակ, «հրապարակավ ասում են, թե գրականությունը դեռ գործ չի և գրողը քանի ֆիզիքական ույժ ունի, պետք է գործ-այսինքն՝ կողմնակի պարապմունք ունենա, ահա դրանք հաշտեցնում են գրականությունն ու տերտերությունը... և ուրանում են գրողի տանջանքն ու տառապանքը, այն նյարդային ցնցումները, քայքայում են ու հոգնածությունը, որ իրան հետ բերում է սրբազան կոշված ոգևորությունը» (V, 128):

Դեռևս 1890 թ., ձգտելով աղատվել և գրական մարդկանց ազատել հայ կողմնակալ մամուլի ազդեցությունից, Թումանյանը գրում է. «Ինձ, իրավն ասեմ, խեղդում է այս մթնոլորտը, չկա ընկերական շրջան, չկա գրականության մասին խորհող մարդուց շրջան» (V, 18): Այդպիսի շրջան ստեղծելու երազանքի արդյունքն են թե՛ «հինգշաբթիները», թե՛ «Վերնատունը», և թե՛ Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը:

90-ական թթ. ասպարեզ եկող գրական սերունդը այլևս չէր գնում «Մշակի» հատից, չէր հարում նրա էջերում արտահայտվող գաղափարախոսությունը: Ավելին՝ փորձում էր պայքարել նրա դեմ: Նաև սրանով է պայմանավորվում «Վերնատան» ծնունդը: Հենց սկզբից «Վերնատունը» աշխատում էր աղատագրվել կողմնակալ մամուլի ազդեցությունից: «Եվ ամենքի իդեալն էր իրանց սրբության սրբուցի աղատագրությունը հրապարակախոսության լծից: Գրականությունը պիտի աղատ ու անկախ լիներ, դրված նրան պատշաճող բարձրության վրա իբրև մի ազդի ամենաառաջնակարգ ստացվածքը»¹⁵: Այսպես՝ «Վերնատան» հիմնադրումը կետն բացատրում է նաև գրականության ինքնորոշման, հրապարակախոսության լծից աղատագրվելու՝ ժամանակի պահանջով:

«Վերնատունը» նշանակալից դեր կատարեց հայ գրականության մեջ և «հինգշաբթիների» հետ միասին հանդիսացավ մի յուրօրինակ փուլ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնադրման ճանապարհին: «Վերնատունն» ըստ գրականագետ Ա. Ինճիկյանի՝ հիմնադրվել է 1899 թ. դեկտեմբերին¹⁶: «Վերնատան» մշտական անդամներն են եղել Թումանյանը, Ղ. Աղայանը, Լ. Շանթը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը՝ բոլորն էլ դարասկզբի հայ գրականության խոշորագույն դեմքեր, ինչպես նաև Նիկոլ Աղբալյանը՝ այդ շրջանի հայտնի բանասերներից և քննադատներից մեկը, որն ասես գալիս էր ամբողջացնելու գրական աչդ ընտանիքը, ընդգծելու գրականության ու քննադատության անխզելի կապն ու միասնությունը: Նրանց բոլորի վկայությամբ «Վերնատան» ավագն ու առաջատարը եղել է Հովհ. Թումանյանը:

¹⁵ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 62:

¹⁶ «Գարուն», 1979, № 5, էջ 68:

Վերնականները միմյանց հետ կապված են եղել մի շարք սկզբունք-ներով, որոնցից գրականագետ Ինճիկյանը առանձնացնում է հինգը.

ա) Գրական նախորդների վերադնահատություն

բ) Հայ դասական գրականության արժեքների վերհանումը և լավա-դույն ավանդույթների զարգացումը

գ) Համաշխարհային դասական գրականությունը որպես ուղենիշ

դ) Ժողովրդական բանահյուսությունը որպես գրականության հիմք և ներշնչման աղբյուր

ե) Գրականություն և ժողովրդայնություն¹⁷:

Բացի այս խնդիրներից «Վերնատունը» պարբերաբար քննարկում էր նաև այլ հարցեր, այդ թվում գրողի և քննադատության հարաբերության, գրականության տեսության, գրական-հասարակական կազմակերպու-թյուն հիմնելու և գրականության մշակների վիճակը թեթևացնելու հար-ցերը, հասարակական-բաղաբական երևույթներ, համաշխարհային մշա-կույթի պատմության դասերը, տարբեր ազգերի պատմությանը վերա-բերող խնդիրներ և այլն: «...Խոսում էինք ազգերի պատմությունից, Ժո-ղովուրդների կյանքից, արվեստներից, փիլիսոփայությունից և մանա-վանդ գրականությունից»,— գրում է Ավ. Իսահակյանը¹⁸: Անդբադարձել են, օրինակ, դրամայի ժանրային առանձնահատկություններին, Ռ. Պատ-կանյանի, Հ. Հովհաննիսյանի, Դ. Աղայանի, Բաֆֆու, Խ. Աբովյանի, Սա-յաթ-Նովայի ստեղծագործություններին, նրանց և առհասարակ գրակա-նության գեղարվեստական առանձնահատկություններին, գրականության ազգային ձևին և ակունքներին: Ինչպես խոստովանում է Ավ. Իսահակ-յանը, նրա հիշողության մեջ անջնջելի հետք է թողել «Գրականությունը հայրենիք չունի, բայց յուրաքանչյուր հայրենիք իր գրականություն ունի»¹⁹ սկզբունքային դրույթը, որն ընկած է եղել «Վերնատան» գործու-նեության հիմքում:

Գրական սալոնը պարբերաբար քննարկել է նաև իրենց՝ «Վերնա-տան» անդամների գեղարվեստական գործերը, ստեղծագործական ծրա-գրերը: Այդպիսի պարապմունքներին մեծ կարեւորություն է տվել հատկա-պես Հովհ. Թումանյանը: Նա, ավելի, քան մյուս վերնականները սիրել է իր մտորումները կիսել գրչակից ընկերների հետ և համոզված եղել, որ յուրաքանչյուր գրողի և գրականության զարգացման համար անպայման կարևոր են գրողների փոխադարձ կապերն ու շփումը: Դ. Դեմիրճյանը գիպուկ է նկատել. «Կարելի է ասել՝ Թումանյանը ստեղծագործում էր

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 69—70:

¹⁸ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 11:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 12:

հրապարակորեն, մի տեսակ կռեկտիվ կերպով»²⁰։ Թումանյանի բնավորության այս գիծը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հետագայում, երբ նա ղեկավարում էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը։

Իհարկե, միշտ և բոլոր հարցերում չէ, որ վերնականները համաձայնվում էին միմյանց հետ։ Ավելին՝ հաճախ էին տեղի ունենում կրքոտ բանավեճեր, որոնցից էր օրինակ՝ Ղ. Աղայանի և Դ. Դեմիրճյանի միջև ծագած վեճը՝ հին ու նոր սերունդների փոխհարաբերության հարցի շուրջ։ Վնասարկման առարկա դարձնելով գրական ավանդների խնդիրը, Ղ. Աղայանը այդ երկու սերունդների մեջ սկզբունքային որևէ հակամարտություն չէր տեսնում, իսկ Դեմիրճյանը պնդում էր միանգամայն հակառակը։

«Վերնատունը» իր գոյությունը պահպանեց 6—7 տարի և որոշ խմատով հանդիսացավ նախապատրաստական փուլ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնադրման համար։

900-ական թթ. հայ գրականության վարդապետն որոշակի փուլ էր, իր բնորոշ առանձնահատկություններով. «Վերնատունը» այդ շրջանում ստեղծված գրական-ազդային խմբավորումներից մեկն էր միայն, թեև ամենից արժեքավորը և նշանակալիցը։ Այս նույն շրջանում, երբ կառավարությունը թույլ չէր տալիս հիմնել գիտական-ազգագրական ընկերություններ, նրվանդ կալայանը հիմնադրում է ազգակցական ընկերակցություն՝ առևտրական հիմքերի վրա։ Այդ ընկերակցությանն անդամադրվում են Հովհ. Թումանյանը, Պ. Պողոջանը, Գևորգ Ասատուրը, Գևորգ Ղարաջանը և ուրիշներ։ Վարչության նախագահն էր Մելիք-Աղատյանը։ Հետագայում կալայանին հաջողվում է ընկերակցությունը դարձնել ընկերություն։ Վարչության նիստերը տեղի են ունենում կալայանի բնակարանում։ Այս խումբը նույնպես, ինչպես վկայում է Գևորգ Ասատուրը, որոշել էր կազմակերպել գրական ընկերություն. «Մենք նպատակ ունեինք, — ասում է նա, — մեր գրական խմբակը ընդարձակել և վերածել գրական ընկերության»²¹։ Այսպես, ևս մի խմբակ, որին մասնակցում էր Թումանյանը և որի նպատակներից մեկը գրական ընկերության հիմնադրումն էր։ Անշուշտ, այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ վարչության անդամները հիմնականում գրողներ էին կամ գրականության շահերով մտահոգված անձինք։ Սակայն գրողների ընկերություն հիմնելու նրանց ցանկությունը չիրականացավ։

Նույն ժամանակ «հնգյակի» անդամները նույնպես շարունակում են գրողների միության և գրական ֆոնդ հիմնելու իրենց աշխատանքները։ Այդ նպատակով իշխանուհի Մ. Թումանյանը 1904 թ. մեկնում է Բաքու

20 Դեռեճիկ Դեմիրճյան, Թումանյանի հետ, Երևան, 1969, էջ 51։

21 «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 353։

և այդ հարցով դիմում ներսես Աբելյանին: Վերջինիս և Սամսոն Հարությունյանի ջանքերով Բաքվում Ս. Հարությունյանի բնակարանում հրավիրվել է ժողով, ուր աշխույժ մտքերի փոխանակությունից պարզվել է, որ գրական ընկերություն, հիմնելու առաջարկությանը համակրանքով են վերաբերվում նաև Բաքվի հայ մտավորականները²²:

Այդ թ. Թիֆլիսի առաջնորդարանում Գաբելին Հովսեփյանի հրավերով տեղի է ունենում նույն նպատակը հետապնդող ժողով Հ. Թումանյանի մասնակցությամբ: Սակայն քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով ընկերությունն այդպես էլ չի հիմնվում: Մոտենում էր ուսական առաջին հեղափոխությունը: Մարիամ Թումանյանը գրում է. «...մենք առժամանակ վճռեցինք հետաձգել գրողների ընկերության կազմակերպումը, որովհետև ընդհանուր քաղաքական դրությունը այնպես էր խառնվել, որ կառավարությունը դժվար թի հաստատել այդ տեսակ մի ընկերություն»²³:

1907 թ. ռեակցիայի տարիներին «իրար ետևից դանազան ընկերություններ են երևում միշտ կուլտուրական կամ հրատարակչական» (V, 206): Դրանցից մեկն էր 1907 թվին կազմված Ուսուցչական միությունը, որը դիմում էր Հովհ. Թումանյանի օգնությանը: Այդ տարիներին Թիֆլիսում ստեղծվող պրեժե յուրաքանչյուր հասարակական կազմակերպություն դիմում էր բանաստեղծի օգնությանը, որովհետև բոլորն էլ դիտին, որ Թումանյանը միջամտում և մասնակցում էր ոչ միայն գրականության, այլև հայ ազգային կուլտուրայի, լեզվի, գիտության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գործի: 1909 թ. աշնանից, երբ արատասահմանից վերադառնում է Շիրվանդադեն, Հովհ. Թումանյանի տունը կրկին դառնում է հայ գրողների սիրելի հավաքատեղին: 1910 թ. Հովհ. Թումանյանը պարբերաբար ներկա է լինում Սերգեյ Գորոդեցկու ղեկավարությամբ Թիֆլիսում գործող «Цех поэтов» ընկերության չորեքշաբթիներին, Ուսուցչական միության ամենամյա համագումարներին: Թումանյանի մասնակցությամբ գրական հրեկոններ են տեղի ունենում նաև Վարվարա Մելիք Հայկազյանի տանը:

1911 թ. դարձյալ ամբողջ սրությամբ է դրվում հայ գրողի նյութականի հարցը: «Ընկեր» թերթում լույս է տեսնում հոգվածների մի ամբողջ շարք: Հակոբ Գեոքչյանը, շեշտելով գրական բարձր ճաշակ դաստիարակելու, ճշմարիտ ստեղծագործությունը գնահատելու անհրաժեշտությունը, հասնում է ծայրահեղության՝ հայ գրականության զարգացումը կապելով միայն գրողի նյութականի հետ: Նույն մտահոգությամբ Հ. Խոջիկյ

²² Հմմտ. նույն տեղում, էջ 478:

²³ Նույն տեղում, էջ 479:

գրում է իր «Անխիդճ շահագործություն» հոդվածը²⁴։ Լույս են տեսնում Ալ. Ազատյանի «Գրական վարձատրություն»²⁵, Կ. Բուրչաքլյանի «Գրողի նյութական գրությունը»²⁶ հոդվածները։

Կբիկին արժարժվում է գրողների միավորում ստեղծելու հարցը։ Այս հարցերին են վերաբերում 1911 թ. մարտին Մեսրոպ Կայսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին գրած Թումանյանի նամակի հետևյալ տողերը. «Մոտիկ առաջիկայում ուզում եմ մի խորհուրդ հրավիրել մեր գրողներից ու գործիչներից» (V, 342)։ «Ֆիլիպը մի նոր ծրագիր է առաջարկում մեր հրատարակչությունների համար» (նույն տեղում)։ Դարձյալ ծրագրեր, փորձեր, որոնք այս անգամ անկատար են մնում բանաստեղծի բանտարկության ու դատավարության երկար ընթացքի պատճառով։

Դատարանով արգարացվելուց անմիջապես հետո, սրը թերթերում հրապարակվեց 1912 թ. մարտին, Թումանյանը հեռագիր է ստանում Մոսկվայի հայ գրական խմբակից։ Ալ. Մատուրյանի ղեկավարած այդ սալոնը Թումանյանին հրավիրում է Մոսկվա։ Պետերբուրգից Թիֆլիս վերադարձի ճանապարհին, ապրիլին Թումանյանը երեք օր հյուրընկալվում է Մոսկվայի գրական հասարակայնության կողմից։ Այնտեղ Թումանյանի պատվին կազմակերպվում են գրական երեկոներ։ Նույն ամսին Թումանյանը վերադառնում է Թիֆլիս։ Մառին ուղղված ապրիլի 26-ի նամակից տեղեկանում ենք, որ նա մեծ ցանկություն է ունեցել տեղում մասնակցելու հայոց պատմագրության և հայագիտության ֆոնդի կազմակերպմանը և ակսոսանք է հայտնում, որ չի հասցրել։ Այդպիսի ֆոնդ ստեղծելու առաջարկությամբ հանդես էր եկել Պետերբուրգի հայ գաղութը։ Այդ նպատակով ստեղծվել էր հասուկ մասնաժողով, որի մեջ մըտնում էին Ն. Մառը, նկարիչ Վ. Սուրենյանը, Ռ. Պասկանյանը և ուրիշներ։ Նրանք հանդես եկան էջմիածնի ճեմարանը հայագիտության հայկական ակադեմիա դարձնելու և գրական ֆոնդի հարցը պատմագրական և հայագիտական ֆոնդերի հետ միաժամանակ ղեկելու առաջարկով, որն իր պաշտպանությունը գտավ Մոսկվայի հայկական գաղութում։ Մոսկվայում լսելով այդ մասին, և վերադառնալով Թիֆլիս, Թումանյանը մտահոգվում է խնդիրը «հաստատ հողի վրա դնելու և ծրագրից գործին անցնելու» հարցով։ Նա մեծ հույսեր է կապում պրոֆ. Մառի հետ. «Ինչ խոսք, որ այս ամենի մեջ Դուք լինելու եք գլխավոր դերակատարը և ես սրտանց ուրախ եմ, որ Հայկական Ակադեմիայի և հայագիտության գործը մեր մեջ հաջողվելու է Ձեր ձեռքով, կապվելու է Ձեզ հետ, որ այնքան վաղի-

24 «Ընկիր», 1911, № 4։

25 Նույն տեղում, № 11։

26 Նույն տեղում, № 13։

լուչ ու գեղեցիկ է գալիս Ձեր սիրելի անձնավորությանը, Ձեր դիրքին ու հայագիտությանն արած անգնահատելի թանկագին ծառայություններին և Ձեր մեծ պատրաստությանը» (V, 371):

Հովհ. Թումանյանը և հայ մշակույթի այլ գործիչներ ղեկավարված էին ազգային ֆոնդի ծրագրերով: Պատմագրության և հայագիտության ազգային այդ ֆոնդի նպատակն էր հավաքել, թարգմանել, ուսումնասիրել և հրատարակել հայ և այլազգի պատմագիրների տված տեղեկությունները հայերի մասին, տարբեր արխիվներում գտնվող՝ հայոց պատմությունը վերաբերող նյութեր և փաստաթղթեր, հայոց վանքերի ու հին հուշարձանների արձանագրություններ և այլն:

Հայ պարբերական մամուլը ընդհանուր առմամբ ողջունում է հայ տպագրության 400-ամյակը, հայագիտության ու պատմագրության ազգային ֆոնդ ստեղծելով, հորելյանը հավերժացնելու Պետերբուրգի հայ գաղութի առաջարկը: Հ. Առաքելյանն, օրինակ, դիմելով գործի նախաձեռնողներին ասում է. քանի որ «գործի գլուխն են կանգնած պրոֆ. Մառի, Ադանցի և Վարդանյանի պես գիտության մեջ հեղինակավոր անձինք, պետք է ողջունել այդ նախաձեռնությունը»²⁷:

Հովհ. Թումանյանը, որ մեծ շահագրգռվածությամբ էր հանդես բերում այս գործում, ազգադրական և հայրենագիտության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու և տարեկան մեկ-երկու ժողովածու հրատարակելու առաջարկությամբ դիմում է Կովկասի հայ ուսուցիչների միությանը: Այդ առաջարկությունն ընդունվում է միության 1912 թ. հունիսի 11-ին Գայանյան դպրոցում տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում: Ինչպես վկայում է «Հորիզոն» թերթի տպագրած հաղորդագրությունը՝ բանաստեղծն ինքն է հանձն առել հոգալ ժողովածուների հրատարակման ծախսերը²⁸: Թումանյանը այդ պահին այնքան էր ոգևորված ազգային ֆոնդի և Հայկական Ակադեմիա հիմնելու գաղափարով, որ գրական հարցը, հիշելով ազգի կուլտուրական վարդապետան ընդհանուր շահերից, նվազ կարևոր էր համարում. «Միայն գրական ֆոնդը. էդ շատ է քիչ, և որքան գիտեմ, լավ էլ չի ծրագրված: Վերջապես մեկը դա. բայց դրանից ավելի լայն է Պետերբուրգի Հայոց պատմագրության ու հայագիտության կամ մի խոսքով հայագիտության Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը ինչ ձևով որ կըհաջողի: Եվ շատ ավելի լուրջ է նրանց կազմը: Եվ ավելի մեծ տրամագրություն կա Պետերբուրգի և Մոսկվայի հարուստների մեջ մի մեծ գործ անելու էս մեծ տոնին» (V, 373): Կամ. «...բայց շնորհաբան Պետերբուր-

27 «Մշակ», 1912, № 80:

28 Տե՛ս «Հորիզոն», № 124:

գում էդ հայագիտության թե Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը... Գիտութ-
 թյուն, գիտություն, տգիտության մեջ տառապում ենք: Էսքան էլ տգիտու-
 թյուն, ոչ մեղանից բան գիտենք, ոչ մեր հարեաններից, ոչ աշխարհքից:
 Ինչի՞ նման է» (նույն տեղում): Նույնը կարգում ենք նաև 1912 թ. մա-
 յիսի 25-ին Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին հղած նրա նամակում. «Ախր շատ
 ենք անգետ ու կույր-գյուղից մինչև քաղաք հոգեորական ու աշխարհա-
 կան, գրող ու ընթերցող, տգետ, տգետ ամեն բանից, սկսած մեղանից,
 մեր պատմությանից, մեր կյանքից: Ահա, տեսնում ես էլի, լուսավորու-
 թյան (ամենալուրջ կերպով) ջահն ու տաճարը գաղեթն են համարում, և,
 հիրավի, ուրիշ բան էլ չկա մեջտեղը» (V, 375): «Ուրիշ բան» ասելով
 Թումանյանը, անշուշտ, նկատի ունի ակադեմիա, ընկերություն կամ
 ազգային-կուլտուրական որևէ այլ խոշոր հաստատություն, որի ստեղծ-
 մանը և հետամուտ էր գրողը:

Գրական ընկերություն և ազգային ֆոնդ ստեղծելու համար ծավալ-
 ված պայքարը, որը սկսվել էր շատ վաղուց, 1912 թ. նոր թափ է ստա-
 նում: Այն համակում է աշխարհի բոլոր ծայրերում սուրող հայությանը,
 դառնում բառիս լայն լեռնատուփ համահայկական հետաքրքրություն ներ-
 կայացնող խնդիր: Այս անգամ հարցի բարձրացման առիթը հայ տպա-
 գրության 400-ամյա²⁹ և գրերի գյուտի 1500-ամյա³⁰ հոբելյանների նա-
 խապատրաստությունն էր: Գրեթե ամբողջ հայկական մամուլը, ղանա-
 ղան ընկերություններ և հաստատություններ այս կամ այն չափով մաս-
 նակցելով տոնի նախապատրաստական աշխատանքներին, որոշում են
 հավերժացնել այն համազգային-մշակութային մեծ արժեք ներկայաց-
 նող որևէ ֆոնդի հիմնադրումով: Եվ ահա դարձյալ հրապարակի վրա է
 դրվում գրական ֆոնդի գաղափարը: «Ոստան» պիտի փափաքեր, որ հայ
 գրքի ներկա տոնը ըլլայ գեղեցիկ առիթ մը բարոյաբերու համար հայ հե-
 ղինակին նյութական վիճակը»³¹, այսպես գրում էր «Ոստան» եռամսյա
 պարբերականը: Նույնն էին գրում նաև հայ մամուլի ուրիշ շատ օր-
 գաններ:

Հոբելյանի հետ կապված ղանաղան հարցերը լուծելու համար էջ-
 միաժնում և Թիֆլիսում ստեղծվում են երկու, միմյանցից անկախ հոբել-
 յանական հանձնաժողովներ, որոնք սուր պայքարի մեջ են մտնում գրեթե
 յուրաքանչյուր հարցի շուրջ: Վեճի առարկա են դառնում, հատկապես,
 տոնը երբ և ինչպես տոնելու և ինչպիսի ֆոնդով հավերժացնելու հար-

²⁹ Այդ հոբելյանը առաջարկել էր տոնել Լեոն դեռ 1904 թ. (տե՛ս «Մշակ», 1912 թ. № 219):

³⁰ Տպագրության 400-ամյակին գրերի գյուտի 1500-ամյակը միացնել որոշեց Թիֆ-
 ֆլիսի հանձնաժողովն իր մարտի 17-ի նիստում:

³¹ «Ոստան», 1912, Բ. եռամսյակ, էջ 466—467:

ցերբ: էջմիածնի հանձնաժողովը որոշում է տոնել 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին, իսկ Թիֆլիսի հորեկյանական հանձնաժողովը, որ ստեղծվել էր 1912 թ. փետրվարին, հարմար է գտնում նոյեմբերի 25—26-ը: Թիֆլիսի հանձնաժողովի բոլոր որոշումներին տան ավելի ու ղեկավարողը նրանախագահ Լևոն էր, որը բանավեճի մեջ մտնելով, իր «Երկու խոսք էջմիածնի հորեկյանական հանձնաժողովին» հոգվածում հերքում է հոկտեմբերի 13-ի ավանդական կապը դերի դյուտի հետ³²: Սակայն էջմիածնի հանձնաժողովը չէր զիջում: Իսկ հայուկյան մյուս խոշոր կենտրոնում՝ Պոլսում շատ ավելի հաշվի էին առնում Թիֆլիսի հանձնաժողովի որոշումները: Ապրիլի 29-ին Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանի դահլիճում տեղի է ունենում հայ տաղադրության 400-ամյակին նվիրված հորեկյանական 3-րդ նիստը, որին մասնակցող 20 տարբեր միությունների ներկայացուցիչները որոշում են դիմել Կովկաս, Ամերիկա և այլուր՝ նոյեմբերի 25-ին տոնելու առաջարկով: Հովհ. Թումանյանն այս հարցում հանդես է գալիս հաշտարարի դերով: 1912 թ. սեպտեմբերին նա գրում է «Հետաձգել և միասին տոնել» հոդվածը, ուր կարգում ենք. «—Հիրավի, երբ դեռ ժամանակ կար, կարելի էր, որ քաղաքներն ու հանձնաժողովները հարաբերության մեջ մտնեին, կարծիքներ ու առաջարկություններ փոխանակեին, մի եղրակացություն գային, ծրագիր մշակեին, բայց էդ չի արված...» (IV, 207): «Միակ ելքն է հետաձգել մի վեց ամսով կամ մի տարով լուրջ պատրաստություն տեսնել և տոնը կատարել վայելուչ շքեղությամբ ու խմաստուն կերպով ամեն տեղ միաժամանակ ու միասին» (նույն տեղում): Թումանյանի այս հոդվածը, որ լույս է տեսնում 1912 թ. սեպտեմբերի 11-ին, «Հորիզոնի» № 198-ում, անմիջապես արձագանք է գտնում: Թերթի հաջորդ համարում տաղադրվում է «Պետք է համաձայնության գալ» առաջնորդողը, իսկ Մեսրոպ Մելյանը սեպտեմբերի 14-ին տաղադրված «Անհրաժեշտ է հետաձգել» հոդվածում գրում է. «Այսպիսով միացնում եմ իմ ձայնը պ. Հ. Թումանյանի և նրանց ամենի ձայնին, որոնք, ինչպես հոկտեմբերի 13-ը, այնպես և նոյեմբերի 26-ը գտնում են վաղ մեծ տոներն արժանապես կարենալ կատարելու նկատմամբ, ուստի պետք է և անհրաժեշտ է հետաձգել»³³: Արձագանքներ եղան նաև Փարիզից: Ա. Զուպանյանը գրեց իր «Րուպին պահանջը», ուր ծագած վեճը համարում է «ամենին տխուր ու ցավալի բաներն մեկն է, որ երբեք պատահած ըլլան մեր ազգային կյանքին մեջ: Այդպիսի վեճ տոն մը որ կըշահագորգու բովանդակ հայությունը՝ առանց ունե բացառության, պետք է վեր մնար ամեն տեսակ

32 «Հորիզոն», 1912, № 149:

33 «Հորիզոն», 1912, № 201:

վեճէ ու բանակութիւն... Հովհաննէս Թումանյան իր հոյակապ հոգւածով մատնանիշ րրած էր արդեն հուլիսի միակ նշույլը, որ կա մեր խավարչտին երկնքին մէջ»³⁴:

Չոպանյանն առաջարկում է տոնակատարութիւնը հետաձգել մինչև Ամանոր:

Թումանյանի առաջարկին միահամուռ իր հավանութիւնն է տալիս նաև 1912 թ. սեպտեմբերի 16-ին Թավրիզում կայացած ժողովը, որը քննարկում է տոնի առթիւ՝ էջմիածնից ուղարկված կաթողիկոսական կոնդակը: Վերջինից դժգոհում է նաև Վիեննայի «Հանդես Ամսօրյան» Թիֆլիսի հանձնաժողովը հետևելով Թումանյանի առաջարկին, տոնը պաշտոնապես հետաձգելու որոշում է կայացնում: Այն հրապարակվում է սեպտեմբերի 25-ին «Հորիզոնի» № 210-ում:

Մյուս հարցը, որի շուրջ ծագած բանավեճը հատկապես սուր բնույթ էր կրում, տպագրութեան 400-ամյակն ինչ ֆոնդով հավերժացնելու խընդիրն էր: Այս հարցն արդեն անմիջականորեն կապվում էր գրողների ընկերության հիմնադրման հետ: Էջմիածինը առաջարկում էր հիմնել դրաբողացական ֆոնդ: Իսկ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը որոշում է հիմնել հայ գրողների փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւն, գրական ֆոնդ³⁵: Ավելի վաղ, 1912 թ. հունվարի 28-ին ձայների մեծամասնութեամբ այդ որոշումը կայացրել էր նաև Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը՝ հայ տպագրութեան 400-ամյակին նվիրված հատուկ խորհրդակցութիւնում³⁶: Այսպիսով՝ հենց 1912 թ. հունվարին, այսինքն՝ դեռ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովի ստեղծումից առաջ է դրված եղել գրական ֆոնդի հիմնադրումով տպագրութեան 400-ամյակը հավերժացնելու հարցը: Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը, որը հիմնելից փետրվարի 8-ին, իր ստեղծման օրից դարձավ այդ ֆոնդի և գրական ընկերութեան համար ծավալված պայքարի հիմնական կենտրոնը: 1912 թ. փետրվարի 8-ի Հայոց հրատարակչական ընկերութեան տպագրութեան 400-ամյակին նվիրված երկրորդ խորհրդակցական ժողովում ընտրվում է տպագրութեան 400-ամյակի հոբելյանական հանձնաժողով, որի կազմում ընտրվում են 15-ը՝ այդ թվում Ար. Զարգարյանը, Հ. Ակունյանը, Իս. Հարութիւնյանը, Ա. Աթանասյանը, Ե. Լալայանը, Լեոն, Շիրվանզադեն, Նար-Դոսը և ուրիշներ: Հանձնաժողովի պատվաւոր անդամներ են ընտրվում Եփրեմ Եպիսկոպոսը և Գաբրիել Սունդուկյանը³⁷: Այս ցանկում չկար Հովհ. Թումանյանի անունը, քանի որ նա այդ ժամանակ կա-

34 Նույն տեղում, 1912, № 211:

35 Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, № 21:

36 Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 21:

37 Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, № 28:

լանաւորութեամբ էր և գտնուում էր Պետերբուրգում: Թիֆլիսի հանձնաժողովը «իր առաջին գործերից մեկը դարձրեց հայ գրական գործիչներին օգնող մի ընկերութիւն հաստատելը»³⁸: Հայ գրողների ընկերութեան առաջին տարւա տեղեկագրի վկայութեամբ՝ Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովը ցանկանալով օրինականացնել գրողների ընկերութեան և գրական ֆոնդի գեղեցիկ գաղափարը և միաժամանակ իրագործել հայ գրական շրջանների վաղեմի իղձը, որոշեց կազմել Հայ գրողների ընկերութիւն, որի կանոնադրութիւնը, ձեւելով Թիֆլիսի լրագրողների և գրողների ընկերութեան կանոնադրութեան վրա, ներկայացրեց ընդհանուր ժողովին և ապա, հաւանութիւն ստանալուց հետո, 1912 թ. հունիսի 18-ին՝ համապատասխան կառավարական մարմիններին: Կանոնադրութիւնը նույն թվի օգոստոսի 2-ին հաստատուեց կառավարութեան կողմից³⁹:

Կանոնադրութիւնը կազմւած էր 7 մասից և 39 պարագրաֆից, որոնցից առաջինում ընկերութեան նպատակը ձեւակերպուած էր երեք կետերում.

«ա) Իր անդամների նյութական դրութեան բարւոքումը.

բ) Նրանց մտաւոր, բարոյական և գեղարվեստական զարգացման նպատակը.

գ) Նյութական փոխադարձ օգնութիւն»⁴⁰:

Այս նպատակներն իրագործելու համար ընկերութիւնը պիտի վարձեր բնակարաններ, ձեռք բերեր շարժական և անշարժ գույք, գրական և գեղարվեստական երկերի հեղինակային իրավունք, կազմակերպեր հայ գրողների շահերի պաշտպանութեանը նվիրւած ժողովներ, հաշտարար միջնորդ դատարաններ՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ քննելու հրատարակիչների և գրողների միջև ծագած թշուրմացութիւնները, հատուկ բյուրո՝ գրողներին իրավական և բժշկական օգնութիւն ցույց տալու և տեղեկատու բյուրո՝ ընկերութեան գործադուրկ անդամներին աշխատանքով ապահովելու համար: Կանոնադրութեան երկրորդ պարագրաֆի 7-րդ կետը գրական ֆոնդի մասին էր. «Հիմնել հատուկ ֆոնդ ընկերութեան անդամներին և նրանց ընտանիքներին միանվագ և մշտական նպաստ բաժանելու»: Ընկերութիւնը իր անդամների մտաւոր ու գեղարվեստական զարգացմանը նպաստելու համար պարտավորուած էր կազմակերպել մատենադարաններ, ընթերցարաններ, գիտական արշավախմբեր,

³⁸ «Հորիզոն», 1912, № 146:

³⁹ Տե՛ս «Տեղեկագիր» Հայ գրողների կովկասյան ընկերութեան 1913 թ. գործունեութեան, Թիֆլիս, 1914, էջ 7: Ինչպես վկայում է մամուլը («Հորիզոն», № 146), նահանգական ատյանն արդեն նույն թվականի հուլիսի 10-ին հաստատած է եղել հիշյալ կանոնադրութիւնը:

⁴⁰ Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, № 252:

համերգներ, ներկայացումներ, ընթերցումներ, դասախոսություններ հանրակրթական և կյանքի անպակաս խնդիրների մասին, որոնք շոշափում են գրողների շահերը: Հուլիսի 11-ի «Հորիզոն» առաջնորդողն ամբողջությամբ նվիրված է գրողների ընկերությանը: Նրանում ասվում է. «Ճասնյակ տարիներով մեղանում արծարծվող այս հարցը այս ձևնաբերությամբ մտնում է գործնականության մեջ: Դրվում է առաջին քարը»⁴¹:

Միավորվելով գրողները սխիտ բարձրացնելն գրականության նշանակությունը: Իհարկե, ընկերությունը չէր կարող միանգամից վերափոխել հայ գրական մթնոլորտը, բայց դա մի քայլ էր, «գոնե ամենախիստ կերպով շեշտելու մեծ անհրաժեշտությունը, այն է՝ հայ գրականությունը իրան վայել գրության մեջ դնելու անհրաժեշտությունը»⁴²: Ընկերության գործունեությունը իբրև անդամ կարող էին մասնակցել ոչ միայն Թիֆլիսի, այլև աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայ գրողները. 1913 թ. ընկերության անդամներից 81-ը Թիֆլիսից էր, 26-ը՝ Բաքվից, 5-ը՝ Նախիջևանից, 4-ական՝ Երևանից և Մոսկվայից, 3-ական՝ Բաթումից և Ալեքսանդրապոլից, 2-ական՝ Ախալքալաքից, Շուշիից, Ռոստովից և Պետերբուրգից, 1-ական՝ Վաղարշապատից, Յալտայից, Դուշեթից, Արդահանից, Քուբայիսիից, Վլադիկավկազից, Աստրախանից, Կոլայից, Շուշավերից, Գյուլագարաից, Բուխարեստից, Զաքաթալայից, Սալմաստից⁴³: Նաև այդ պատճառով էր, որ իշխանության կողմից ընկերության հիմնադրման թույլատվությունն ու կանոնադրության հաստատման լուրը բոլոր հայաշատ կենտրոններում բուռն հրճվանքով ընդունվեց: Ալ. Մատուրյանը ժելեզնալուծակից գրեց. «Վերջապես... սրտիս խորքից բացականչեցի ես: Այժմ, հայ գրողներն էլ հանդես կգան իբրև հավաքական մի մարմին, իբրև նյութապես և բարոյապես կազմակերպված մի ղորնղ ուժ... հայ գրողների միության գաղափարը—հրաշալի՝ է և սրտանց ողջունելի»⁴⁴:

Գրողների ընկերության հիմնադրումը ուղեկցվում էր գրական և դպրոցական ֆոնդերի համար մղվող պայքարի թևածածկումով: Լեոն մճռականապես դեմ էր դպրոցական ֆոնդին. նույն կարծիքին էր «Հորիզոնը», որի 1912 թ. հուլիսի 14-ի առաջնորդողում ասվում էր, եթե «այդ երկու ծրագիրները միաժամանակ հրապարակ նետվեն, կամ եթե լիակատար ազատություն տանք բոլոր մարմիններին ու խմբակցություններին իրենց ցանկացած ֆոնդի ծրագիրը մեջտեղ քաշելու, ...պետք է, ուղենք, թե չու-

⁴¹ «Հորիզոն», 1912, № 147:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ «Տեղեկագիր» Հայ գրողների կովկասյան ընկերության..., էջ 18—20:

⁴⁴ «Հորիզոն», 1912, № 199:

ղենք, իրար հետ մրցին և իրար ջլատեն»⁴⁵։ Առաջնորդողը պնդում էր, որ համաղգային տոներ պետք է հավերժացվի մեկ համաղգային գործով։

Այս հարցում Հ. Թումանյանը չէր կիսում Լեոյի կարծիքը և նրա «Համաղգային հոբելյանի» հոդվածի առթիվ հանդես եկավ «Գրական ֆոնդ» հոդվածով, որտեղ գրականության առաջընթաց շարժումը կաշկանդող երևույթներից մեկը աեսնում էր այն բանում, որ հայ գրողը ժամանակ չի գտնում ստեղծագործելու, նվիրվելու միայն գրականությանը։ Այդ գործով նա զբաղվում էր ի միջի այլոց, որովհետև իր և ընտանիքի ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար ստիպված է պարագել այլ աշխատանքներով։ Բայց, բանաստեղծի կարծիքով, «հույս էլ չկա», որ կիսովի այդ գրությունը, որովհետև պատճառը շատ է հիմնական, ազգը փոքր է, ընթերցող հասարակությունը քիչ է, գրականության շուկան-սահմանափակ։ Այս տեսակ փոքր ազգերի մեջ գրականությունը միշտ պահվում է անհատի, հասարակության թև պետության՝ արտաքին միջամտությամբ ու օժանդակությամբ» (IV, 193—194)։

Եվ, իրոք, պետականություն ունեցող ազգերից և ոչ մեկի գրականության զարգացումը այնպիսի անմիջական կախման մեջ չի եղել գրողի նյութականից, մեկենասների, կամ հասարակական միավորումների, ընկերությունների, գրական սալոնների գոյության անհրաժեշտությունից, ինչպես մեղանում։ Հայ գրական-հասարակական կյանքն ապրում էր հոբելյանի տոնակատարության խնդիրներով։ Հայ գրքի, գրի ու տպագրության մասին անց էին կացվում բազմաթիվ դասախոսություններ, ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև Երևանում, Դիլիջանում և այլուր։ Դասախոսությունները կարդում էին Լևոն, Շիրվանզադեն և ուրիշներ։ Նրանք իրենց ելույթներում ընդգծում էին գրողի տնտեսական տիրույթի ճակատը, գրական ֆոնդի և ընկերություն ստեղծելու անհրաժեշտությունը։ Իբրև օրվա հրատապ խնդիր դրվում էր գրողի համար գրականությունը մասնագիտություն դարձնելու հարցը։ Արշալույս Տեր-Հովնանյանը «Գրականությունը որպես պրոֆեսիա» հոդվածում գրում է. «Գրականությունը մեղանում չէ հայտնվում որպես որոշ ինքնուրույն պրոֆեսիա... Ուրեմն հայ վիպագրից, բանաստեղծից պահանջել այն, ինչ արտագրում են ռուսական, լեհական, նորվեգիական և այլն գրողների բեղմնավոր գրիչները, անկարելի է և անհույս... Ի՞նչ անել։ ...Գրականությունը դարձնել պրոֆեսիա, որի համար պիտի ապահովել մի որոշ ընկերությամբ»⁴⁶։

Վեճերը շարունակվում էին։ Նույն «Մշակը», որ 1911 թ. Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության 30-ամյա հոբելյանը հավերժաց-

45 «Հորիզոն», 1912, № 150։

46 «Մշակ», 1912, № 32։

նելու համար ինքն էր առաջարկել հիմնել գրական ֆոնդ, որ 1912 թ. փետրվարի 22-ի իր համարում տպագրել էր Արշալույս Տեր-Հովնանյանի վերոնշյալ հոդվածը, այժմ պաշտպանում էր դպրոցական ֆոնդ ստեղծելու և էջմիածնի հանձնաժողովի բոլոր մյուս որոշումները⁴⁷։ Հ. Առաքելյանը գրում էր. «Առանց ուրանալու գրական ֆոնդի կարևորությունը, մենք կարծում ենք, որ այնուամենայնիվ այժմ նախապատվությունը պետք է տալ դպրոցական ֆոնդին»⁴⁸։ Իսկ մի քանի օր անց՝ «Եվ եթե շատ լավ մտածելու լինենք, գրական ֆոնդը ավելի սահմանափակ, ավելի մասնավոր դադափար է, քան համազգային դպրոցական ֆոնդը։ Գրական ֆոնդից, եթե նա իրագործվի, վերջ ի վերջո կօգտվեն սահմանափակ թվով մարդիկ, մինչ դպրոցական ֆոնդից կօգտվի ամբողջ հայ ժողովուրդը»⁴⁹։ Մինչ վեճերը շարունակվում էին, «Հորիզոնի» 1912 թ. սեպտեմբերի 19-ի № 204-ում տպագրվում է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հայտարարությունը, որով հավաստվում է, որ համապատասխան մարմինները հաստատել են ընկերության կանոնադրությունը, և որից պարզ է դառնում, որ ընկերության անդամ կարող են լինել ոչ միայն գրողները, այլև գրականագետ-քննադատները, լրագրողները, գիտություն և գրականության բոլոր մշակները։ «Հորիզոնի» հաջորդ օրվա՝ սեպտեմբերի 20-ի առաջնորդողը, որի հեղինակը հնարավոր է, որ ինքը՝ Թումանյանն է, սրտանց ողջունելով Գրողների ընկերության սկզբնավորումը, մեծ հույսեր է կապում նրա գործունեության հետ և տեսնում «գրագետների ընկերության» համեստ սկզբնավորության մեջ՝ մի դրեճ ազդակ հայ գրականության շքեղ զարգացման»⁵⁰։ Առաջնորդողը հայ մտավորականներին կոչ է անում կանգուն պահել «մի համեստ, բայց մտերիմ ու հարադատ օջախ, որի շուրջը բոլորել են Նդիշեներ ու Նգնիկներ, Նարեկացիներ ու Շնորհալիներ, Արովյաններ ու Աղայաններ»⁵¹։

Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը նախատեսված էր հիմնադրել 1912 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի հորելյանական հանձնաժողովի և այն ընտրող բոլոր հայկական հաստատությունների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովում, բայց այդ հարցը թողնվեց հետագային և նախաձեռնող խմբին հանձնարարվեց այդ նպատակով հնարավորին չափ շուտ ժողով գումարել։ Հիմնադիր ժողովը տեղի է ունենում 1912 թ. հոկտեմբերի 3-ին։ Թե՛ ժողովի արձանագրության, թե՛ մամու-

47 Նույն տեղում, № 147։

48 Նույն տեղում, № 147։

49 Նույն տեղում, № 151։

50 «Հորիզոն», 1912, № 205։

51 Նույն տեղում։

լում եղած հաղորդման մեջ նշվում է, որ հիմնադիր անդամներից մասնակցեցին Լեոն, Ար. Զարգարյանը, Տիգրան Հովհաննիսյանը, Սեդրակ Թառայանը, Երվանդ Լալայանը, Գյուտ քահ. Աղանյանը և ուրիշներ: Բացակայել է Շիրվանդադեն: Հավանական է նաև Հովհ. Թումանյանի մասնակցությունը, քանի որ հենց այս առաջին ժողովում է նա ընտրվում ընկերության անգամ: Իսկ մասնակիցների մեջ նրա անունը չի հիշվում, քանի որ հիմնադիր անդամներ պաշտոնապես համարվում էին նրանք, որոնք ընտրվել էին 1912 թ. փետրվարի 8-ին, իսկ այդ պահին Թումանյանը կալանավորված էր և գտնվում էր Պետերբուրգում: Այդ ժողովում ընտրվում են ընկերության 8 անդամներ՝ Հովհ. Թումանյան, Արշակ Հարությունյան, Նար-Դոս, Ատրպետ, Փիլ. Վարդապետյան, Գրիգոր Վարդանյան, Ստ. Լիսիցյան, Հակոբ Գենջյան (Կարա-Դարվիշ), և որոշվում է ընկերության կազմը մեծացնելու նպատակով հաջորդ ժողովը դամարել հոկտեմբերի 10-ին: Վերջինում, որին մասնակցեցին 35 մարդ (այդ թվում Լեոն, Նար-Դոսը, Ստ. Լիսիցյանը, Ատրպետը, Ե. Լալայանը և ուրիշներ), գաղտնի քվեարկությամբ նախագահ է ընտրվում Հովհ. Թումանյանը: Իր բացման խոսքում Ար. Զարգարյանը տալիս է ընկերությանը կազմելու հանգամանքների համառոտ պատմությունը, ընդգծելով Թիֆլիսի հոբելյանական հանձնաժողովի դերը վաղուց ցանկալի այդ ընկերության ստեղծման գործում: Տ. Հովհաննիսյանը իր ելույթում հիշելով, որ Ս. Շահադիլը և Պ. Պռոշյանը առաջինն են արձարծել գրողների ընկերություն ստեղծելու միտքը, առաջադրում է հարդանքի տուրք մատուցել նրանց: Ընկերությունը իր գործունեությունը սկսում է նրանով, որ հոտեմբերյան հարգում է «գրականության անդամսանում գործած բոլոր անձանց հիշատակը»: Որոշվում է նաև շնորհավորական հեռագիր ուղարկել էջմիածին՝ տառերի գյուտի և տպագրության հոբելյանների առթիվ և թարգմանչաց օրը դարձնել ընկերության տոնը: Այդ ժողովում ընկերության անդամներ են դառնում 17 մարդ, այդ թվում Հովհ. Մալխասյանը, Հակ. Ալիխանյանը, Լ. Մանվելյանը, Վրթ. Փափաղյանը, Իշխ. Մ. Թումանյանը, Վրույրը, Սեյրին, Դ. Դեմիրճյանը, Աթ. Խնկոյանը, Հ. Հակոբյանը, Միր. Մանվելյանը և ուրիշներ: Թեև Գրողների ընկերության գործունեության 1913 թ. «Տեղեկագրում» գրված է, որ վարչության կազմը ընտրվել է հոկտեմբերի 3-ի ժողովում, բայց, ինչպես վկայում են առաջին երկու ժողովների արձանագրությունները, այն ընտրվել է հոկտեմբերի 10-ի ժողովում: Վարչության կազմը բաղկացած է եղել 8 հոգուց՝ Հովհ. Թումանյան, Լեո, Ա. Զարգարյան, Տ. Հովհաննիսյան, Ա. Աթանասյան, Գ. Աղանյան, Ար. Հարությունյան, Եր. Լալայան: Նույն այդ ժողովում ընտրվեցին նաև վարչության 9 փոխանդամ, վերստուգիչ մասնաժողով: Ի դեպ, վարչության կազմում առաջարկված թեկնածուներից

միայն Թումանյանն է, որ ընտրվում է միաձայն: Թումանյանին և նոր-
ընտիր վարչության մյուս անդամներին հանձնարարվում է հաջորդ ժողո-
վը գումարել մի ամսից ոչ ուշ: Հրատարակչական ընկերության գրասեն-
յակը հանձնվում է նորակազմ ընկերության վարչության տնօրինությանը:
1912 թ. հոկտեմբերի 16-ին տեղի է ունենում ընկերության նորընտիր
վարչության անդրանիկ նիստը, որտեղ նախագահ է հաստատվում Հովհ.
Թումանյանը, որն այդ պաշտոնում անփոփոխ մնում է մինչև ընկերու-
թյան գործունեության ավարտը: Նույն ժողովում Թումանյանի օգնական,
վարչության փոխնախագահ է ընտրվում Տ. Հովհաննիսյանը, Ար. Զար-
գարյանը ընտրվում է պանծապահ, իսկ Գյուտ Աղանյանը՝ քարտուղար:

Ընկերությունը մտադիր էր Թիֆլիսում բացել Հայ գրականության
ակումբ և ունենալ տպագիր իր օրգանը:

Ընկերության ստեղծումը ընդհանուր մեծ ոգևորություն առաջաց-
րեց: Դա արտահայտվեց նաև «Հորիզոնի» հոկտեմբերի 12-ի № 124-ի
առաջնորդողում, ուր արժարժված մտքերն ամբողջությամբ, նույնիսկ
որոշ արտահայտություններ բառացիորեն զուգադիպում են նույն հար-
ցերի մասին Հ. Թումանյանի գրած «Գրական ֆոնդ», «Գործի ասպարեզը»
և այլ հոդվածներին: ՆՅՖ նույնիսկ այս առաջնորդողը չի պատկանում
Թումանյանի գրչին, ապա ակնհայտ է, որ դրա հեղինակը եղել է Թու-
մանյանի հոդվածների և այդ օրերի ելույթների ազդեցության տակ: Հա-
մողվելու համար բերենք մի քանի զուգահեռներ: «Մեղանից մեծ ու հա-
ռաջադեմ ազգերի մեջ էլ,— կարդում ենք Թումանյանի «Գործի ասպա-
րեզ» հոդվածում,— դպրոցն ու գրականությունը կարոտում են արտաքին
օգնության և վայելում են ազգերի ու պետությունների խնամքը, որքան
ավելի ևս անհրաժեշտ պետք է լինի էդ խնամքն ու հեղացողությունը մի-
զանում» (IV, 216): «ՆՅՖ նման ընկերությունների կարիքը վաղուց
զգացված է խոշոր կուլտուրական ազգերի կյանքում, ապա որքան մեծ
պետք է լինի այդ կարիքը մեր պես փոքրիկ ու հետամնաց ժողովրդի
համար»,— երկրորդում է առաջնորդողը:

Առաջնորդողում առաջ է քաշվում գրող-ընթերցող կապի խնդիրը,
որը միշտ եղել է Թումանյանի ուշադրության կենտրոնում: Նա բազմիցս
շեշտել է, որ հայ գրողի և գրականության «խանգարվածությունը» բա-
ցատրվում է նաև հայ ընթերցողի հետամնացությամբ ու ցածր մակար-
դակով և ընթերցողների սակավությամբ: Ինչպես պատմում է Վահան
Թոթովենցը, Թումանյանը սիրել է կրկնել. «Բանը եվրոպացի գրող լի-
նելը չէ, այլ հայ գրող լինելն է»⁵²: Առաջնորդողը կարծես նպատակ ունի
շարունակել ու բացատրել այդ միտքը. «...բավական է, որ մի եվրոպա-

ցի հեղինակ մի հաջող երկ արտադրէ և նրա մի քանի տարվա ապրուստը, երբեմն և ամբողջ կյանքի ապրուստը ապահովված է: Պարզ չէ՞ թե որպիսի խեղդող և սպանիչ ուսմանների մեջ է գրված հայ գրականությունը»: Գրականությունը հայ գրողին ապրուստ չի տալիս նաև այն պատճառով, որ բավարար չափով չեն սպառվում գրքերը, «...և այստեղից պարզ է, որ ընթերցողի քանակը կենսական նշանակություն ունի թե գրողի և թե նրա ստեղծագործության համար»:

Պատահական չէ, որ ընկերության նպատակներից մեկն էլ դարձավ երեկույթների և դասախոսությունների կազմակերպման միջոցով տնտեսական կապ ստեղծել գրողի և ընթերցողի միջև, նաև նպաստել ընթերցողների, այսինքն՝ ժողովրդի գրական-կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը:

Բայց հենց սկզբից Հովհ. Թումանյանը ստիպված եղավ հաղթահարել ընկերության կազմավորման հետ կապված մի շարք դժվարություններ: «Մշակ», «Бакы», «Каспий» թերթերը ընկերության հիմնադիրներին մեղադրում էին այն բանում, որ «Նրանք փոխանակ հրավիրելու իսկական գրողներին, անգամ բնութիւլ ինքնաբերաբար, դիմեցին քվեարկության եղանակի, որպեսզի կարողանան իրանք, իբրև հիմնադիր քվեարկողներ, ընտրել կամ չընտրել սրան-նրան, ում իրանք հարկավոր կհամարեն: Եվ այդպիսի կուսակցական վերաբերմունքի հետևանքն այն եղավ, որ վարչական ընտրությունների ժամանակ, օրինակ՝ իսկական հայ գրող Շիրվանդադին ընտրական քվե չստացավ»⁵³: «Каспий» թերթը դառնում էր, որ ընկերության առաջացրած ոգեերությունը և հաջողությունը սոսկ մակերեսական է և միայն թղթի վրա գոյություն ունեցող, որ այն անխուսափելիորեն կկործանվի և կզաղարի իր նպատակին ծառայելուց. «...չար ու դաժան մի եղրակացություն» և այն էլ «Հայոց առաջին գրական ընկերության հենց առաջին քայլերի հանդեպ...», — գրում է Թումանյանը և համոզված հայտարարում. «Ո՛ր, չպետք է կործանվի Հայոց Գրական ընկերությունը: Քանի որ մի երկրում, մի հասարակության մեջ էդ տեսակ մարդիկ կան՝ էդ տեսակ մամուլ ու էդ տեսակ վերաբերմունք կա դեպի գրողն ու գրականությունը — նա ընդհակառակը, պետք է հաստատուն կանգնի, մեծանա, ուժեղանա, հարավատ ու տար օջախ դառնա հայոց հալածական գրականության համար, ամուր նեցուկ ու պաշտպան դառնա հայոց խանդավառ գրողի համար և բարձր պատվար ամեն շարունակ ընկերությունն ու իր քննադատները» հոգևածում նա բողոքում է Հակ. Գենջ-

⁵³ «Մշակ», 1912, № 248:

յանի, Սեդրակ Թառայանի, «Մշակի» հարձակումների, անհիմն մեղադրանքների դեմ՝ դրանք համարելով հրեշավոր երևույթ, զարմանալի ու զարհուրելի վարմունք։ Ի պատասխան այդ հոգվածի «Մշակը» գրում է, թե սխալվում է Հ. Թումանյանը, «որ «Հորիզոնի» հետ միասին մի վայնասուն է բարձրացրել, թե «Մշակը» հակառակ է հայ գրողների ընկերության»⁵⁴։ «Ոչ ոք դեմ չէ Հայ գրողների ընկերության։ Ձեզ միայն այն եմ տեսնում՝ թե «Մշակը», թե Շիրվանզադեն և թե «Каспий» ոտաթերթը.— մենք հեռու կմնանք ձեր ընկերությունից մինչև այն րոպեն, երբ ձեր Ընկերությունը արամադրություն ցույց կտա ընդունել և ընտրել գրական մարդկանց և ոչ պատահական դիկտանտներին»⁵⁵։

Վեճի առիթը Շիրվանզադեի ոչ այնքան բարյացակամ վերաբերմունքն էր ընկերության վարչության կազմի նկատմամբ։ «Баку» լրագրի Թիֆլիսի թղթակից Կարա Դարվիշը, նկարագրելով նորակազմ ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը, խեղաթյուրում էր փաստերը, գրելով, թե ժողովականները չեն կամեցել քվեարկել և վարչության կազմում տեղ տալ «խսկական գրող» Շիրվանզադեին։ Փաստի խեղաթյուրման պատճառները զուտ անձնական էին՝ պայմանավորված Կարա Դարվիշի առաջարկությունների մեծ մասի և վարչության կազմում նրա թեկնածության մերժումով։ Ինքը՝ Շիրվանզադեն մի կարճ նամակով հերքում է այդ սուտը, որով ոգևորվել էր «Մշակը»։ Նա գրում է. «ես ինքս չեմ կամեցել քվեարկել և նույնիսկ ներկա չեմ եղել այդ ժողովին։ Ես գրել էի նաև, որ երբեք և ոչ մի տեղ ցանկություն չեմ հայտնել նորակազմ ընկերության մեջ որևէ պաշտոն ստանձնելու»⁵⁶։ Շիրվանզադեն, իհարկե, մասնակցել էր ընկերության կազմակերպման աշխատանքներին, իհարկե, միշտ էլ արտահայտել էր իր «խորին համակրանքը դեպի գրողների ընկերությունը»⁵⁷, որի շահերը մոտ համարելով իր սրտին, խոստանում էր երբեք չմերժել և հնաբավորին չափ օգտակար լինել նրան։ Սակայն նա զրուներում էր, որ նորաստեղծ միավորումը պետք է լինի զուտ գրողների, միայն գրականությամբ զբաղվողների ընկերություն, անտեսելով այն փաստը, որ հայ իրականության մեջ դժվար էր գտնել որևէ գրող, որն ստիպված չլիներ իր ընտանիքի ապրուստը հայթայթել գրականության հետ կապ չունեցող որևէ աշխատանքով։ «Ինչ վերաբերում է այն բանին,— շարունակում է նա,— որ ես չեմ ուզում անմիջական մասնակցություն ունենալ ընկերության գործերում, այս աշտպես կլինի մինչև այն օրը, հրե նա, վերջապես, կդառնա զուտ գրողների ընկերություն... Առայժմ նա, դրժ-

⁵⁴ Նույն տեղում, № 255։

⁵⁵ Նույն տեղում։

⁵⁶ «Հորիզոն», 1912, № 251։

⁵⁷ Նույն տեղում։

բախտաբար, ալդայես չէ: Գոնն նրա նորրնտիր վարչության կազմը ինձ համար անհասկանալի մի խառնուրդ է: Եթե բնական է, որ բժիշկներէ ընկերության ղեկը բժիշկների ձեռքումը լինի, կամ ինժեներների ընկերության ղեկը ինժեներների ձեռքում, հապա ինչու՞ չալտի և գրողների ընկերության ղեկը գրողների ձեռքում լինի: Զգիտեմ, գուցե ես մոլորված եմ, բայց ինձ թվում է, որ յուրաքանչյուր արվեստագետ իր արվեստի համար պետք է լինի խստապահանջ, նույնիսկ բժախնդիր ոչ միայն ներքին բովանդակության, այլև արտաքինի, այլև ձևի վերաբերմամբ...»⁵⁸: Բոլոր ընդդիմախոսներին պատասխանում է դարձյալ Հովհ. Ռումանյանը. «Հայ գրողը եթե ուզում է գրականության մեջ զբույժ լինի ու խստապահանջ—թող էդպես լինի իր գրչի ու գրականության վերաբերությամբ» (IV, 219),—իրավացիորեն նկատում է նա:

Որքան էլ արդարացի հիմքեր ունենար Շիրվանղաղեի առաջարկը, այնուամենայնիվ գործնական տեսակետից հայ իրականության համար անիրագործելի էր և սխալ: Ռումանյանի հետ միասին Շիրվանղաղեի հետ բանավեճի մեջ մտավ նաև Ա. Ղաղարյանը, և փոքից նրան համոզել, որ մինչև «զուտ» գրողների ընկերություն ստեղծելը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև «զուտ գրողներ», իսկ դրա համար պետք էր հիմնել մի այնպիսի միավորում, որը հնարավորություն տար հայ գրողին գրականությունը մասնագիտություն դարձնելու և միայն դրանով զբաղվելու: Բանավեճելով Շիրվանղաղեի հետ, Ա. Ղաղարյանը հարցնում է. «կարո՞ղ է պ. Շիրվանղաղեն գեթ մի հատիկ հայ գրող ցույց տալ, որ գրականությամբ պարտապելով հանդերձ եղած չլինի կամ ուսուցիչ, կամ գործակատար, ժամանակավոր վաճառական, բժիշկ, իրավաբան, ինժեներ... մի բան, որ ուրիշ ազգերի մեջ բացառություններ կարող են համարվել, այնինչ մեր մեջ դրանք սովորական երևույթներ են»⁵⁹:

Նույնքան անիրավացի էր նաև Տիգրան Նաղարյանը, երբ իր «Կուլկասյան հայ գրողների ընկերության առիթով» հոդվածում հրապարակայնորեն նկատողություն էր անում Սեդրակ Մանդինյանին Գրական ընկերությանը անդամագրվելու համար, երբ այդ անդամակցությունը «առնվաղը, չէ թախանձվել»⁶⁰: Վերջինս գրավոր իր դարմանքն է հայտնում, թե մի՞թե այդքան հարադատ, երազած ու ցանկալի ընկերությանը անդամագրվելու համար պետք է սպասել ինչ-որ հատուկ հրավերի: Իր պատասխանում նա հարցնում է. «...ինչու՞ առաճիներդուն պիտի համարվի վաղուց ցանկալի Ընկերության շանդամագրվելը»⁶¹: Մինչդեռ Տիգ-

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ «Հորիզոն», 1912, № 251:

⁶⁰ «Մշակ», 1912, № 265:

⁶¹ Նույն տեղում:

րան նազարչանը «մահացու մեղք», «էտիկայի հակառակ» բան էր համարում բանաստեղծ և մանկավարժ Գեորգ Բարխուդարչանին չհրավիրելը, նրան համարելով մեր գրականության հսկաներից մեկը և այն, որ իբր ընկերությունը «ամենաընդարձակ բոլկոտ» է հայտարարել «Աղբյուրին» ու «Տարազին»։ Տ. Նազարչանի հոգվածին ևս անդրադառնում է Հովհ. Թումանյանն իր «Հրավիրելու իրավունք չկա» հոդվածով, ուր նա մեկ անգամ ևս հիշեցնում է ընկերության կանոնադրությունը։ Թումանյանը գրում է. «պ. Մանգինյանը կարող է հարցնել.— բայց ո՞վ պետք է հրավիրեր, կամ ո՞վ իրավունք ուներ հրավիրելու, երբ մեջտեղը ոչ հարսանիք կա, ոչ հորեկյանական հանդես, ոչ աղբային խնջույք, այլ պետական օրենքով հաստատված սրուշ կանոնադրությունով մի ընկերություն, որին անգամ գրվելու համար պետք է ենթարկվել դադունի քվեարկության։ Իսկ սրտեղ կա գաղտնի քվեարկություն, էնտեղ կա ընտրության հետ միասին և ընտրվելու վտանգը կամ սե քվեներ ստանալու անսխորժ դեպքը։ Էս տեսակ հանգամանքներում մի՞թե հրավիրում են մարդկանց որևէ աշխատհրում, և վերջապես ո՞ւմ են հրավիրել մեղանում։ Ոչ ոքի» (IV, 221)։

Ընկերության անդամության իրավունքի հետ կապված վեճերը վերջին անգամ հանդամանորեն քննարկվում են նոյեմբերի 25-ի ժողովում։ Ինչպես վկայում է այդ օրվա արձանագրությունը՝ Հ. Թումանյանը բացատրում է կանոնադրության առաջին կետը՝ ովքեր կարող են լինել Հայ գրողների կովկասյան ընկերության անդամ. «մանավանդ այդ հարցը այժմ մամուլի մեջ վեճի առարկա է դարձել։ Մեր կանոնադրության առաջին կետի հիման վրա ընկերության անդամ կարող են լինել նրանք, որոնք հայոց մեջ աշխատում են գրականության, գիտության և մամուլի ասպարեզներում։ Այսպիսով, պարզվում է, որ ընկերությունը ընտրության ճանճում է, հայկական ակադեմիա չէ, այլ մի հաստատություն, որի հարկի տակ կարող են ժողովվել խոշոր ու տաղանդավոր մարդկանցից սկսած մինչև ամենահամեստ աշխատավորն այդ ասպարեզում՝ փոխադարձ օգնության և բարոյական-գեղարվեստական դարգացման նպատակով ճիշտ այնպես, ինչպես ռուսաց գրական ընկերության մեջ, ուր Տոլստոյի, Տուրգենևի, Զեյսովի և մյուս մեծերի հետ միասին գրված են շատ համեստ տոններ։ Նթն մենք խիստ ենք լինելու և խտրական, ևս կցանկանայի, որ այդ լինելը ընկերության բարոյական վերաբերմամբ և աշխատենք նրա բարոյական պատկերը տանել մաքուր, անաղարտ, բարձր ամեն նեղ կուսակցական միտումներից։ Նվ արդեն

առանց այդ պայմանների չի կարող լինել գրական-գիտական մթնոլորտ, չի կարելի երևակայել գրական-գիտական մի հաստատություն»⁶²:

Հարցի շուրջ ծագած տարաձայնությունները շարունակվում են նաև ժողովում: Հ. Գենջյանը բողոքում է այդ սկզբունքի դեմ, պահանջելով, որ ընկերության մեջ մտնեն միայն պրոֆեսիոնալ գրողները: Արշակ Հարությունյանը առարկում է, ասելով, թե հայերը ռուսների և այլ ազգերի օրինակով չեն կարող զուտ պրոֆեսիոնալ ընկերություն կազմել, քանի որ հայության մեջ գրականությունը որպես պրոֆեսիա չի ստահանում իր մշակներին: Արշակ Ղազարյանը առաջարկում է մի տարի ժամանակամիջոց ընդունել իբրև չափանիշ անդամագրության հարցում: Հովհ. Թումանյանը առարկում է, պնդելով, որ ժամանակը չի կարող չափանիշ ծառայել. «...էսօր դուրս եկած մի գեղարվեստական գրող կարող է այնպիսի մի երկ տալ, որ միանգամից կորոշի իր տեղը գրականության մեջ, կամ մի ուրիշը կտա գիտական ուսումնասիրություն, երրորդը դուրս կգամամուլի մեջ այնպիսի թափով ու հոգվածներով, որ միանգամից կհամոզի, որ ինքը հրապարակախոսական մի խոշոր ընդունակություն է: Մի՞թե սրանց պետք է ասենք՝ սպասեցեք մի տարի, որ քեզ ընդունենք մեր ընկերության մեջ»⁶³: Թումանյանի այս կարծիքին հավանություն է տալիս ժողովականների մեծամասնությունը:

Ընկերության հանդեսը թշնամաբար էր տրամադրված «Ընկեր» թերթը, որի ելույթները հատկապես գռեհիկ բնույթ էին կրում: Այնտեղ սպագրված «Արևելյան գերեզմանատներ» հոդվածում ասվում էր, թե հայ հասարակական բոլոր ընկերությունների գործունեությունը մի «ծիծաղելի ու ցավալի տրագիկոմեդիա է»⁶⁴: Այս խոսքերը վերաբերում էին հատկապես գրողների ընկերությանը, մանավանդ որ նույն թերթի վերջին էջում տեղադրված էր անստորագիր «Դարձյալ մի անպիտք հիմնարկություն» հաղորդումը, որտեղ խիստ հոռետեսորեն էր գնահատվում ընկերության հիմնադրման փաստը⁶⁵: Սակայն այսպիսի հարձակումները ի վերջո չէին կարող սրել նշանակություն ունենալ, քանի որ դրանք կորչում էին այն մեծ ոգևորության մթնոլորտում, որն ստեղծվել էր ընկերության հիմնադրման կապակցությամբ: Հովհ. Թումանյանի կողմ, որ լույս տեսավ «Հորիզոնում» և «Մշակում», լայն արձագանք գտավ և մեծ ոգեվորություն առաջացրեց: Կոչում ասվում էր. «Արդեն բացված է Հայ Գրողների Ընկերությունը: Վերջապես իրականություն է դառնում մեր լա-

62 ԳԱԹ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության ֆոնդ, № 40:

63 Նույն տեղում:

64 «Ընկեր», 1912, № 32:

65 Նույն տեղում:

վագույն գրական հասարակական գործիչների վաղեմի իղձը՝ համա-
խմբված տեսնել հայ մտքի ու գրչի մշակներին: Այսպիսով, հայ գրողն
այսօր ունի մի հիմնարկություն, որին նա կարող է ապավինել կարիքի
ժամանակ և մի ժամագրավայր, ուր հայ գրականության հարցերն ու
խնդիրները կարող են պարզաբանվել ու հանգել բանավոր լուծման:

Վարչությունս հայտարարելով Ընկերության բացումը՝ սրտագին
կոչ է անում հայ գրականության բոլոր ճյուղերի—գեղարվեստական
գրականության, դիստիկանի և հրապարակախոսության ասպարեզում գոր-
ծողներին, ուր էլ նրանք լինեն, համախմբվելու նորակազմ Ընկերության
շուրջը և միահամուռ ուժերով նվիրվելու ազգային գրականության բար-
դավաճման» (VI, 411):

Թումանյանի կոչը հասավ բոլոր հայաշատ կենտրոնները և հայու-
թյան ամենատարբեր հատվածներին, ուրախացրեց ու ոգևորեց հայ մտա-
վորականությանը, բայց նաև մտահոգեց: Պետերբուրգից Խաչենցին գրում
է. «...մենք շատ ենք ուրախ այսպիսի գեղեցիկ անհրաժեշտության ու
նրա վերաբերմամբ արտահայտված լավատեսության համար, եթե սա-
կայն հայրենի սառն իրականությունը չգա վաղը նրա դլսին ջուր մաղե-
լում»⁶⁶: Հովհաննես Թումանյանը նամակ ստացավ Ալ. Մատուրյանից.
«Անհուն ուրախությունս եմ հայտնում, որ հայ գրչի մշակների միության
բարձր գաղափարն այսօր արդեն մարմնացած, իրական հողի վրա է
դրված: Սրտագին ողջույններ և բարեմաղթություններ անդրանիկ «Հայ
գրողների ընկերության», որի ծնունդն այնքան ջերմ փափագել ու երա-
զել է ամեն մեկը մեզանից՝ իր շարքաշ կյանքի սև ու մութ օրերում...»⁶⁷:

Բաքվից, Հին Նախիջևանից, Վլադիկավկազից, Արդահանից, Զաքա-
թալայից ընկերությանը անդամագրվելու ցանկություն են հայտնում
բազմաթիվ գրական գործիչներ և գրողներ: Ողջույնի հեռագրերի և նա-
մակների մեծ մասը ուղղվում էր անձամբ Հովհ. Թումանյանին: Ն. Հեր-
թեզյանի նամակում կարդում ենք. «Համարձակություն ունեմ ի դեմս
Ձեզ շնորհավորելու Հայ գրողների միության գեղեցիկ գործը, որով միայն
հնարավոր է առաջ տանել գրական կյանքի արգասավոր գործը»⁶⁸: Ղազ-
վինից Ան. Ղազարյանը գրում է. «Սիրելի բանաստեղծ, ողջունելով Ձեր
նախագահությանը նորակազմ Հայ գրական ընկերության հաջող քայ-
լերը և սրտիս շատ մոտ ընդունելով «աչքից ընկած» մեր գրականության
փթթիլը՝ ուրիշ խոսքով ազգային կուլտուրայի վերակենդանանալը և դա-

⁶⁶ «Հորիզոն», 1912, № 235:

⁶⁷ «Հորիզոն», 1912, № 251:

⁶⁸ ԳԱԹ, ԹՖ, № 99/21:

րավոր խափար համոզմունքների դեմ համախմբված մաքառումը տեսնելով էս էս գալիս եմ անդամագրվելու այդ սրբազան գործին»⁶⁹:

Նոյեմբերի 12-ին Բաքվի հայ գրողների ժողովը ողջունում է Թիֆլիսի Հայ գրողների կովկասյան ընկերությանը, համոզված լինելով, որ այն կդառնա «մի դպրոց, որը կբարձրացնի հայ գրողի գրական արժեքը, նրա մտքի մակերևույթը, վերջապես նրան կոգևորի և տալարել կբաշե զրե-լու»⁷⁰: Ժողովականները որոշում են ընդունում կազմակերպել գրողների ընկերության մասնաճյուղ:

Շնորհավորանքներից բացի, գրողների նորաստեղծ միությունը ոտանում է նաև նյութական օժանդակություն, որը նույնպես համբող-հանուր ոգևորության արդյունք էր: Այդպիսով, հնարավորություն էր ստեղծվում ամրացնել ընկերության նյութական հիմքերը, ստեղծել բա-կան ֆոնդ: 1912 թ. նոյեմբերի 25-ի՝ ընկերության երկրորդ ժողովի բա-կարգի շորս խնդիրներից մեկը «Գրական ֆոնդի կանոնադրության քննու-թյունն էր»⁷¹: Բալց բանավիճային բնույթ ունեցող ընթացիկ հարցերի առատության պատճառով գրական ֆոնդի խնդիրը հետաձգվում է «աջորդ գեկտեմբերի 2-ի ժողովին, որի օրակարգի առաջին երկու հարցերն էին»:

1. Վարչության ղեկուցումը գրական ֆոնդի մասին

2. Ընկերության 1913 թ. նախահաշվի քննությունն ու հաստա-տումը⁷²:

Ժողովին ներկայացված նախահաշվից պարզվում է, որ ընկերության նյութականը պիտի գումարվեր անդամավճարներից, շաբաթական դասա-խոսություններից, երեկույթների, ներկայացումների ու համերգների եկամուտներից և այլն: Հասույթի 25% -ը պետք է լիներ հիմնական դրա-մադուխ, 10% -ը պետք է առանձնացվեր իբրև գրական ֆոնդի ան-ձեռնմխելի գումար, մնացածն օգտագործվեր ընկերության անդամներին փոխարինաբար սալու, նպաստների, գրասենյակային ծախսերի և այլ նպատակների համար: Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ Հ. Թու-մանյանը նյութականի՝ գրական ֆոնդի հարցը քննելիս շեշտը դնում էր բարոյական կողմի վրա: Այս առումով հետաքրքիր են այն տարածաչ-նությունները, որոնք ծագեցին հարուստներին դիմում անելու հարցի շուրջ: Լեոն գտնում էր, որ ընկերությունը հաճախ ստիպված կլինի դի-մումներ անելու. «...հենց դիցուք այնպիսի մի դեպքում, երբ մեք ըն-կերներից մեկը կտառապի հիվանդությամբ և հարկավոր կլինի նրան

69 Նույն տեղում, № 99/22:

70 «Հորիզոն», 1912, № 256:

71 «Հորիզոն», 1912, № 261:

72 ԳԱԹ, Հայ գրողների կովկասյան ընկ. ֆոնդ, № 40.

անմիջական օգնություն ցույց տալ»⁷³։ Մինչդեռ Հովհ. Թումանյանը, պնդելով, որ «ընկերությունը ոչ թե միայն նյութապես պետք է բարձրացնել, այլև բարոյապես»⁷⁴, առաջարկում է դրամական օգնություն չխնդրել առհասարակ որևէ անհատ մարդուց։ Ժողովը ընդունում է Թումանյանի առաջարկը։ Գրական ֆոնդի հարցը քանիցս արծարծվում է Ավ. Արասխանյանի մահվան կապակցությամբ, որը տեղի ունեցավ 1912 թ. գեկտեմբերի 3-ին։ Դեկտեմբերի 6-ին, ս. Գևորգ եկեղեցում Գրական ընկերության նախաձեռնությամբ կատարված հոգեհանգստից հետո, Գայանյան օրիորդաց դպրոցի դահլիճում Հ. Թումանյանի նախագահությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունն ընտրում է թաղման կարգադիր հանձնաժողով, որի մեջ մտնում են ընկերության վարչությունն ամբողջությամբ (Ա. Քալանթար, Տ. Նաղարյան, Արշ. Հարությունյան, Ն. Աղբալյան ու Դ. Դեմիրճյան)։ Այս հանձնաժողովն առաջին նիստում նպատակահարմար է գտնում «հավերժացնելու համար հանգուցյալի հիշատակը, հիմնել գրական ֆոնդ, որ կարող է կազմվել թե հատուկ նվիրատվություններից և թե պսակների համար հատկացված գումարներից... ֆոնդը կհիմնվի հայոց գրական ընկերության մեջ»⁷⁵։ Դեկտեմբերի 9-ին, Ավ. Արասխանյանի թաղման օրը, դումայի դահլիճում նշանակված էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երկրորդ ժողովի շարունակությունը, որտեղ քննվելու էին գրական ֆոնդի կանոնադրությունն ու նախահաշիվը։ Մեծ ուշադրությամբ է լսվում Հովհ. Թումանյանի ելույթը։ Ժողովը որոշում է ընտրել մասնաժողով՝ քննելու գրական ֆոնդի կանոնադրությունը, այն տպագրելու և տարածելու անդամների մեջ։ Դեկտեմբերի 23-ի նիստի գլխավոր հարցը դարձյալ գրական ֆոնդի խնդիրն է, որը սակայն հետաձգվում է վարչության անդամների մեծ մասի, այդ թվում նաև Հովհ. Թումանյանի բացակայության պատճառով։ Ի վերջո, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 1913 թ. մարտի 2-ի ժողովում հաստատվում է գրական ֆոնդի՝ հիշյալ մասնաժողովի կողմից մշակված կանոնադրությունը և ընդունվում է որոշ փոփոխություններով ու նոր ծանոթագրումներով։

Հովհ. Թումանյանի կազմակերպչական մեծ տաղանդի շնորհիվ Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունն իր ստեղծումով իսկ մեծ աշխուժություն առաջացրեց, քանի որ նոր խոսք ու զրույց բացվեց գրականության մասին։ Շատերը սկսեցին գրականությունը դիտել որպես ազգի ձևավորման, նրա գոյության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող գործոն։ Ընկերության դերի ու նշանակության մասին պարբերական

73 Նույն տեղում։

74 Նույն տեղում։

75 «Հորիզոն», 1912, № 270։

մամուլում լույս տեսան բաղմաթիւ հողմածներ, որոնց մեջ գրվում էր
ընկերությանը համազգային օգնություն ցույց աւալու խնդիրը: Հովհ. Թու-
մանյանը ևս այս շրջանում գրում է հողմածներ, որտեղ գրականութունը
դիտում է որպէս ազգի գոյության հիմնական պայմաններից մեկը, դնում
է ազգային մեծ գրականության ու արվեստի ստեղծման պահանջ:

Այսպիսով, Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունն իր գոչության
հենց առաջին օրերից դառնում է հայ գրականության ընթացքը կանխո-
րոշող կարեւոր գործոն և դա՝ առաջին հերթին Հովհաննէս Թումանյանի
անդուլ ջանքերի շնորհիւ:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ 1908 Թ. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԵՅ

Թումանյանի հարուստ գրական ժառանգության մի առանձին բաժինն են կազմում նրա ստացած նամակները, որոնց ընդհանուր թիվը անցնում է երկու հազարից: Նրանք նոր փաստերով ու մանրամասներով լրացնում են բանաստեղծի կյանքի ու ստեղծագործության տարեգրությունը, լուսաբանում նրա գրական-հասարակական գործունեության անհայտ կողմերը:

Ո՞վքեր են Թումանյանի թղթակիցները: Մանոթ և անծանոթ մարդիկ, նաև նրա մտերիմները, որոնց բանաստեղծը օգնել է կյանքի շատ հարցերում և որոնք, ինչպես ինքն է վկայում, «գժար ժամանակները» ոչ միայն հոգեկան ու բարոյական նեցուկ են եղել նրան, այլև հաճախ օգնել նյութապես՝ շատ ծրագրեր իրականացնելու:

Վաստակաշատ թումանյանագետ Ա. Ինճիկյանը իր «Հովհ. Թումանյան. կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, 1869—1899» գրքում հանգամանորեն անդրադառնալով բանաստեղծի և նրա սրտակից ընկեր-բարեկամների՝ Ան. Աբովյանի, Ա. Առաքելյանի, Գ. Վանցյանի, Ա. Ղլտճյանի, Փիլ. Վարդազարյանի, Ա. Զարգարյանի, Մ. Տեր-Անդրեսյանի, իշխանուհի Մ. Թումանյանի և շատ ուրիշների փոխհարաբերություններին, գրում է. «...Մի խումբ ընկերների մշտական հորդորներին անսալով միայն՝ համաձայնվեց ժողովածուն (խոսքը բանաստեղծությունների առաջին գրքի մասին է—Զ. Ա.) հանձնել տպագրության, հանձնելուց հետո էլ հաճախ տարակուսելով՝ արժե՞ արդյոք»¹:

Հովհ. Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին գիրքը արժանացավ ջերմ ընդունելության: Ոգևորված անդրանիկ գրքի հաջողությունից, Թումանյանը շուտով ձեռնարկեց երկրորդ գրքի հրատարակությա-

¹ Տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհ. Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 264:

ներ, որի տպագրութեան գործին օգնեցին Փիլ. Վարդապետյանը և, վերջինիս առաջարկութեամբ, նրա մորաքրոջ որդի Ս. Զարգարյանը: Գիրքը լույս տեսաւ 1892 թ. նոյեմբերին, Մոսկվայում: Հետագայում բանաստեղծի տաղանդի ջերմ երկրպագուների՝ Փիլ. Վարդապետյանի, Մ. Թումանյանի և Ա. Զարգարյանի նյութական աջակցութեամբ հրատարակւեցին նաև այլ ժողովածուներ՝ Փիլ. Վարդապետյանի: միջոցներով «Դաշնակները» 1893 և 1896 թթ., Մ. Թումանյանի հրատարակութեամբ՝ բանաստեղծութիւնների 1903 թ. հանրահայտ ժողովածուն և «Մանկական գրադարան» պատկերազարդ մատենաշարի 14 գրքերը:

Այժմ մի քանի խոսք 1908 թ. ժողովածուի հրատարակութեան հետ կապւած հարցերի մասին:

* * *

«Բաքվեցիք դիրքս տպում են, և մի շատ դժար ժամանակը վրա հասան մարդիկը...»,—գրում է բանաստեղծը Փիլ. Վարդապետյանին, 1908 թ. ապրիլին (V, էջ 312): Արդ, ո՞վքեր էին «բաքվեցիք», որոնց ջանքերով տպագրւեց 1908 թ. ժողովածուն:

Հովհ. Քաջաղնուհու, Մ. Տեր-Անդրեասյանի և Ե. Թադիանոսյանի 1907—1908 թթ. Թումանյանին հասցեագրած նամակներից պարզւում է, որ Բաքվի հայոց հրատարակչական մասնաժողովի 1907 թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստում, առաջարկւել է բանաստեղծից գնել տպւած և անտիպ աշխատութիւնների մի ժողովածու հրատարակելու իրաւունքը: Սեպտեմբերի 29-ին Հովհ. Քաջաղնուհին Թումանյանին տեղեկացնում է այդ մասին: Նրա նամակում կարդում ենք. «Արդեն տպագրւած բանաստեղծութիւններից (թե՛ գրքում և թե՛ պարբերական հրատարակութիւններում) և այն բանաստեղծութիւններից, որ մինչև հիմա լույս չեն տեսած, կազմել մի հատոր ժողովածու մեր ընտրութեամբ... իբրև հոնորար վճարել քեզ հիստունական ռուբլի ամեն մի տպագրական թերթից՝ թե մինչև հիմա տպագրւած և թե դեռ անտիպ ոտանավորների համար՝ անխտիր: Ի հաշիվ այդ գումարի այժմ եւթ տեղափոխել քեզ 300 ռ., իսկ մնացածը լրացնել ամսական հիստուն ռուբլի վճարելով, սկսած այս տարվա դեկտեմբերի մեկից»²:

Մ. Տեր-Անդրեասյանի ավելի ուշ գրած նամակից հայտնի է դառնում նաև, որ մասնաժողովն ի վերջո որոշել է տպագրական թերթին վճարել ոչ թե 50, այլ 75 ռ և մնացած 900 ռ բանաստեղծին ուղարկել միանվագ, որով ժողովածուից ստացւած եկամուտը կազմել է 1200 ռուբլի:

² ՏԵՍ ԳԱԹ, ԹՖ, № 1194:

Ժողովածուն կազմելը հանձնարարվել է Հովհ. Քաջազնունուն: Խրմ-
բագրական ժողովի կողմից պատրաստվել է ժողովածուի մեջ ղեկավարելիք
ստեղծագործությունների ցուցակը, որն ուղարկել են բանաստեղծին և
խնդրել ցուցակի մեջ մտած նյութերը ուղարկել:

Տեղին է հիշեցնել, որ Թումանյանը շափաղանց խստապահանջ է եղել
ժողովածուների մեջ մանող իր ստեղծագործությունների ընտրության
հարցում և, չնայած նյութական նեղ վիճակին, հրեք վիշտմանը չի արել
հրատարակիչներին: Այսպես, հրե 1903 թ. «Բանաստեղծություններ»
ժողովածուի համար ընտրված ցանկը ներկայացրել են բանաստեղծին,
նա, Մ. Թումանյանի վկայությամբ, խիստ քննադատել է հրատարակիչ-
ների ընտրությունը և «շատ բան դուրս է գցել, փոխարենը քիչ բան ավե-
լացրել»³: Այս առումով բացառություն չի կազմել նաև Բաքվի ժողովա-
ծուն: Վերը հիշատակված ցուցակի և արդեն տպագրված գրքի ցանկի
համեմատությունից պարզվում է, որ Թումանյանը այս դեպքում նույն-
պես կատարել է բավականաչափ փոփոխություններ: Գրքի «Երգեր» բա-
ժինը ցուցակում սկսվում է «Երկու սև ամպ» բանաստեղծությամբ, մինչ-
դեռ բանաստեղծը դրանից առաջ գրել է հրկու տասնյակից ավելի ոտա-
նավորներ, մի մասը նախորդ հրատարակություններից («Նախերգանք»,
«Գութանի երգը», «Հին օրհնություն», «Է՛յ, աստղեր, աստղեր», «Հա-
մերգ», «Մի որոնիր», «Ո՛հ, խնայեցեք», «Ա՛խ, ես երանի», «Սարերում»,
«Ուրու», «Երգչի վրեժը», «Կանչ», «Երբ խոսում էիր», «Ես սիրել եմ»),
մյուս մասը պարբերականներից՝ «Տրտունջ» («Մուրճ», 1904, № 9), «Հայ
ուխտավերին» («Տարազ», 1893, № 4), «Ժամանակն անվերջ, տիեզերքն
անհուն», («Հուշարար», 1907, № 1):

Նամակներից հայտնի է դառնում նաև, որ բանաստեղծի պահանջով
ժողովածուից հանվել է «Հատվածը» և փոխարենը գրվել «Քրիստոսն
անապատում» բանաստեղծությունը: Այս փոփոխությունն, ի դեպ, «սրտի
կսկիծով» են կատարել հրատարակիչները՝ «Հատվածը» համարելով շատ
ավելի բարձրարժեք գործ⁴: Թումանյանը հատուկ պահանջել է նաև,
որ «Հայոց վիշտը» բանաստեղծությունն անպայման գրվի ժողովածուի
մեջ: «Պսեմներ» բաժնում պետք է լինեին «Դեպի Անհունը» և «Պոետն ու
Մուսոն», որոնք, սակայն, ինչպես վկայում են հրատարակիչները, դուրս
են մնացել ժողովածուից՝ բանաստեղծի «մեղքով»: Կարելի է ենթադրել,
թե բանաստեղծը նպատակ է ունեցել հիշյալ պոեմները հրատարակու-
թյան հանձնել միայն վերամշակումից հետո: Իրոք, մեկ տարի անց՝
1909 թ., հրկու պոեմն էլ հեղինակի կողմից վերանայված ու մասնակի
փոփոխություններով տպագրվել են «Հայ գրողներ» քրեստոմատիայում:

³ Հմմտ. «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 476:

⁴ Հմմտ. ԳԱԹ, Թֆ, № 1194:

«Թարգմանություններ» բաժինը Թումանյանը լրացրել է Գյոթեի «Վարդը» և «Ծաղիկները» բանաստեղծություններով, որոնք նա հավանաբար խմբագրական մասնաժողովին է ուղարկել Մ. Տեր-Անդրեասյանի հիշեցումից հետո: Վերջինս իր 1908 թ. հունիսի 26-ի նամակում խորհուրդ է տվել ընկերոջը «քունջ ու պոեմախից» հանել մնացած գործերը, ավարտել «Սասունցի Դավիթը» և հիշեցրել Գյոթեից կատարած մի թարգմանության մասին⁵:

Այժմ մի քանի խոսք «Հսկան» («Ուտը») բալլադը ժողովածուի մեջ ղեկավարելու մասին: Էդ. Զրբաշյանը «Տեքստաբանական դիտողություններ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության մասին» հոդվածում⁶, ըստ երևույթին նույնիսկ ծանոթ չլինելով Մ. Տեր-Անդրեասյանի 1908 թ. մայիսի 8-ի նամակին, միանգամայն ճիշտ է ուրվագծում «Հսկան» բալլադի ստեղծագործական պատմությունը: Հիշյալ նամակն այժմ գալիս է հաստատելու գրականագետի եզրահանգումները: Մ. Տեր-Անդրեասյանը Թումանյանին հայտնում է, որ խմբագրական ժողովում կարգացել է «Հասկերում» տպագրված բալլադը⁷, անշափ հավանել և նպատակահարմար գտել ղեկավարել գրքում, եթե բանաստեղծը կատարի որոշ ոճական շտկումներ և կրճատի վերջին չորս տողը: Այնուհետև նամակագիրը նշում է իր դիտողությունները, որոնք բերում ենք ստորև.

1. Ո՞վ էր գլխից ձեռ վեր կալած (գավառաբանություն)
 2. մառդի բանակ (խորթ ձև է)
 3. Ամայրեն, թաքուստներեն (արեմայան)
 4. Ժայռեղեն սար. «եղեն» վերջավորությունը ցույց է տալիս համանման տառերի համախմբումը, այստեղ անտեղի է:
 5. Բարոյախոսությունը թույլ է, ավելի լավ է դուրս գցել:
- Բանաստեղծը ընդունում է վերջին երեք դիտողությունները և կատարում ոճական նաև ուրիշ շտկումներ: Այսպես՝ «Հասկերում» տպագրված բալլադի 39-րդ տողը՝ «Կորեք, իսկույն, ավազակներ» դարձնում է՝ «Կորեք, իսկույն, ղուլ՝ մառդուկներ», 106-րդ տողը՝ «Զի են խաղցնում, նի-

Հանկարծ... փրվեց սարն ահագին,
 Ինքն էլ մընաց նրա տակին,
 Ու կատարվեց էն խոսքն ահա,
 Թե ուժեղից ուժեղը կա,
 Ու չկարծի հրերե ոչ ոք,
 Թե ինքն անհաղթ մի քան է ջոկ:

⁵ Հմմտ. ԴԱԹ, Թֆ, № 1126:

⁶ Տե՛ս «Բանբեր» Երևանի համալսարանի», 1968, № 3, էջ 115—117:

⁷ Տե՛ս «Հասկեր», 1908, № 4:

դակ ճոճում»՝ «Ձի են լշում, նիղակ ճոճում», 189-րդ տողը՝ «Մի ժայռե-
ղեն սար առավ մեծ»՝ «Մի անագին սար առավ մեծ», այնուհետև կրճա-
տում է բալլադի վերջին վեց տողը.

Այս ստեղծով երկը ավարտված չհամարելով, Բաքվի ժողովածվում
տպագրելիս, բանաստեղծը «Կովկասի առասպելներից» ենթավերնագրից
հետո ավելացնում է՝ «Հատված»։ Հետագայում Կ. Պոլսի ժողովածուն
կազմելիս Թումանյանը նորից անդրադառնում է այս ստեղծագործության-
նը և կատարում ոճական նոր ուղղումներ. 99-րդ տողը՝ «Դուրս թափվե-
ցին թաքուստներն»՝ դարձնում է «Դուրս թափվեցին թաքուստներից»,
100-րդ տողը՝ «Վերա տրվին, ելան վրեն»՝ «Ելան վրեն, դեսից, դե-
նից», 133-րդ տողը՝ «Գնաց իրեն մորը պատմեց»՝ «Գնաց հսկան մորը
պատմեց», այնուհետև փոխում է բալլադի վերնագիրը, դարձնելով «Հըս-
կան» և վերջից կրճատում ևս 32 տող։ Այս փոփոխություններից հետո
Կ. Պոլսի ժողովածուի մեջ նա հանում է նաև «Հատված» նշումը։ Այս
կապակցությամբ էդ. Զրբաշյանը գրում է. «Թումանյանը կրճատման
միջոցով ավարտուն աեսք է տալիս նախկինում հատվածի բնույթ ունե-
ցող ստեղծագործությանը... Դրանով բանաստեղծը ընդգծում, առաջին
պլան է բերում ստեղծագործության հումանիստական գաղափարը»⁸։
Այժմ Թումանյանի երկերի ակադեմիական հրատարակության III
հատորի համապատասխան բաժնում իբրև «Հսկան» բալլադի հիմք ըն-
դունված է 1922 թ. Կ. Պոլսի ժողովածվում տպագրված տարբերակը։

Ըստ կազմողի ներկայացրած ցուցակի, ժողովածուի մեջ պետք է
մտնեն նաև Մ. Յու. Լևրմոնտովի «Մծիրի» պոեմը։ Այդ կապակցու-
թյամբ Մ. Տեր-Անդրեասյանը խորհուրդ է տվել բանաստեղծին մի վեր-
ջին անգամ խմբագրել իր թարգմանությունը, կատարել ուղղումներ՝
նկատի ունենալով իր՝ նոյեմբերի 24-ի նամակում նշված դիտողությու-
ները։ Հիշատակված նամակը չի պահպանվել, սակայն ձեռքի տակ ունե-
նալով 1903 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի՝ Մ. Տեր-Անդրեաս-
յանին նվիրած օրինակը, որտեղ վերջինս մատիտով բաղմաթիվ նշում-
ներ է արել և «Մծիրի» 1908 թ. տպագրության նմուշը (օտիսկ), պար-
զեցինք, որ բանաստեղծը իրոք որոշ ուղղումներ անելուց և խմբագրե-
լուց հետո է «Մծիրին» ուղարկել Ե. Թադիանոսյանին։ Նա ոչ միայն
առանձին ոճական շտկումներ է արել իր թարգմանության մեջ (հաշվի

⁸ Տե՛ս էդ. Զրբաշյան, Տեքստաբանական դիտողություններ Հ. Թումանյանի ստեղ-
ծագործության մասին, Երևան, 1968, էջ 117։

առնելով Մ. Տեր-Անդրեասյանի նշումները), այլև լրացրել է 3-րդ գլխի վերջից պակաս թարգմանած հինգ տողը, որոշ փոփոխություններ կատարել 26-րդ գլխում: Այսպես, այդ գլխի 3-րդ տողը՝ «Դու հրամայիր դիակս տանելու» դարձրել է՝ «Պատվե՛ր տու՛ր այնժամ դու ինձ տանելու», 10-րդ տողը՝ «Դու հրամայիր ինձ այնտեղ թաղեն»՝ «Դու հրամայիր ինձ այնտեղ տանեն» և այլն: Չնայած այս ամենին, Մ. Տեր-Անդրեասյանի նամակից պարզվում է նաև, որ խմբագրական նիստերից մեկում որոշվել է «Մծիրին» դուրս թողնել ժողովածուից:

Բաքվի ժողովածուի «Երգեր» բաժինն ունի ընդհանուր թվագրություն՝ 1887—1907: Ինչու՞ են այսպես թվագրել հրատարակիչները: Բանն այն է, որ Թումանյանը շատ ոտանավորներ ժամանակին չի թվագրել, իսկ այդ մասին հրատարակիչների տված հարցերին պատասխանել է. «Ով է հիշում...»⁹: Այդ պատճառով և. Թադևոսյանի առաջարկով թվամբ թվագրության միօրինակություն մտցնելու նպատակով ընտրվել են վերը հիշված ձևը:

Ինչպես նախորդ ժողովածուների հրատարակության ժամանակ, այս անգամ ևս բանաստեղծը անձամբ հետևել է սրբագրության աշխատանքներին, պահանջելով իրեն ուղարկել տպագրված թերթերը: Այդ կապակցությամբ ահա թն ինչ է գրում և. Թադևոսյանը իր՝ 1908 թ. ապրիլի 18-ի նամակում. «Սրբագրությունը Ձեզ ուղարկելը կառաջացնի շատ անհարմարություններ և դժվարություններ, և չափից դուրս կգանդաղեցնի գործը: Մենք բոլորս հատուկ խնդրում ենք Ձեզ հավատալ, որ մենք առանձին սիրով ու խնամքով վերաբերվել ու վերաբերվում ենք Ձեր երկերին... Հայտնում եմ Ձեզ իմ խորին հարգանքը և սրտանց փափաղս սեղմել մի օր Ձեր ձեռքը, որ այդքան գոհարներ է նվիրել մեր աղքատիկ գրականությանը»¹⁰:

Չնայած հրատարակիչների հավաստիացումներին, բանաստեղծը տպագրության ընթացքում լինելով Բաքվում, միջամտել է գրքի հրատարակությանը: Այդ մասին դատերը՝ Աշխեն Թումանյանին, գրած նամակում կարդում ենք. «Իմ գրքում բաներ էին փոփոխել: Տպագրությունը կանգնեցրի. նորից տպել եմ տալի փոխած տեղերը» (V, էջ 315):

Գիրքը պետք է ունենար նաև առաջաբան: Որպես այդպիսին ընտրված էր Ավ. Ահարոնյանի հոգվածը բանաստեղծի երկերի մասին¹¹: Սակայն Թումանյանի մի նամակում արած ակնարկից (V, էջ 227) երևում է, որ հեղինակը գոհ չի եղել հիշյալ հոգվածից, և երևի դա է պատճառը, որ ժողովածուն հրատարակվել է առանց առաջաբանի:

⁹ Հմմտ. ԳԱԹ, Թֆ, № 194:

¹⁰ Տե՛ս ԳԱԹ, Թֆ, № 633:

¹¹ Տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 1:

Օգոստոսի վերջին ավարտվում է գրքի տպագրությունը: Մ. Տեր-Անդրեասյանի սեպտեմբերի 24-ի նամակից իմանում ենք, որ նա Թումանյանին է ուղարկել գրքի 17 օրինակ և խնդրել, որ բանաստեղծը մի-մի օրինակ հանձնի «Մշակ», «Գործ», «Հովիվ», «Тифлиский листок» պարբերականների խմբագրություններին՝ գրախոսելու:

Բայց բանաստեղծն այնքան էլ գոհ չի եղել ժողովածուի հրատարակությունից, քանի որ դրա մեջ, Խյնուամենայնիվ, սպրդել են որոշ վրիպակներ ու սխալներ: Այդ մասին 1909 թ. հուլիսին Ա. Չոպանյանին հասցեագրած նամակում հա կես կատակ, կես լուրջ գրում է. «Այնտեղ (բանտում—Ջ. Ա.) ձեռքս ընկավ Բաբվում հրատարակված իմ բանաստեղծությունների գիրքը, ուշագիթ կարդացի և վարմանքով տեսա, որ ամբողջ գիրքը փշացրել են մարդիկ և փոխանակ հրատարակիչների, դարձել են իմ խայտառակիչները»¹²:

Կարծում ենք այս հարցում բանաստեղծն այնքան էլ արդարացի չէր:

¹² Տե՛ս «Թումանյան. Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հտ. 1, էջ 379:

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ՇԵՔՍՊԻՐԻ
«ՀԱՄԼԵՏԻ» ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ 1894 Թ.
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

Հրատարակում՝ Խ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆԻ
և Մ. ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ

Շեքսպիրի «Համլետը» հայերեն առաջին անգամ լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1889 թ., նշանավոր գրական-հասարակական գործիչ Սեններին՝ Արծրունու թարգմանությամբ: Հինգ տարի անց՝ 1894-ին, դարձյալ Թիֆլիսում հրատարակվում է Հովհաննես Մասեհյանի թարգմանությունը, իսկ 1899-ին, Վիեննայում երևան է գալիս մի նոր թարգմանություն, որը իրագործել էր Գաբրիել Բաբայանը:

Ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում հրատարակված այս երեք տարբեր թարգմանությունները, բնականաբար, չէին կարող չգրավել Թումանյանի ուշադրությունը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք նրա հայտնի ասույթը, թե. «Շեքսպիրը դարձել է մի շափազգեբրի զարգացման աստիճանն որոշելու համար: Եթե մի ժողովուրդը նրան չի թարգմանում, կնշանակի ազնու է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է» (IV, 25):

Մասեհյանի թարգմանությունը շահեկանորեն տարբերվել է մյուս երկուսից և չեղմություն է ընդունվել Այդ մասին տարիներ հետո թարգմանիչը գրում է. «Այդ նախափորձը, շնայելով իր մեծ փերություններին, այնքան խրախուսիչ ընդունելություն չտալ հայ գրագետների և բեմի կողմից, որ դա մեզ բազալերեց ավելի լուրջ կերպով զբաղվելու Շեքսպիրի թարգմանության գործով»:

Այս «նախափորձի» մասին գրախոսությամբ հանդես է եկել նաև Հովհ. Թումանյանը, զորի հրատարակությունից երկու տարի անց, «Տարադի» 1896 թ. 40, 41, 43, 44 և 45-րդ համարներում: Ընդ որում՝ նրա գրախոսությունը տարբերվել է մյուս գրախոսություններից իր բննադատական երանգով:

Առաջին հայացքից փոքր-ինչ տարօրինակ թվացող այս հակասությունը հասկանալու համար հարկ է մանրամասն ուսումնասիրել Մասեհյանի թարգմանությունը և ի մոտո ծանոթանալ Թումանյանի հայացքներին: Առաջինն արել է ինքը՝ բանաստեղծը, հմուտ բանասերի այնպիսի բարեխղճությամբ, որից ավելին զմիայն է պատկերացնելու Հովհ. Թումանյանի թանգարանում պահվում է «Համլետի» 1894 թ. հրատարակության մեկ օրինակ, որի լուսանցքներում, տողատակերում և այդ նպատակով օգտագործված ներդիր էջ-

1 Շեքսպիր, Համլետ, իշխան Դանիմարբայի, թարգմանեց Հովհաննես Մասեհյան, Վիեննա, 1921, էջ V:

րում առկա են բանաստեղծի մանրակրկիտ աշխատանքի վկայությունները՝ նրա բաղմա-
թիվ նշումներն ու դիտողությունները, որոնցից երևում է, թե ինչ հայեցակետից է մոտեցել
նա Շերսպիրի գլուխգործոցի հայերեն թարգմանությանը:

Թումանյանի պահանջներից առաջինն աչն է, որ որքան էլ իր իսկ բառերով ասած՝
թարգմանությունն «առավել ուսկի դրված վարդ է» և «գրեթե անկարելի է, որ տա բնագրի
հարադաս բույրն ու հրապույրը» (IV, 69), այնուամենայնիվ այն պետք է հնարավորին-
չափ նիշտ արտահայտի ընագրի ոգին: Այնուհետև նրա դիտողություններից բխում է երկ-
րորդ պահանջը, ըստ որի՝ թարգմանությունը պիտի համահնչյուն լինի այն ժողովրդի հո-
գևոր մշակույթին և լեզվամտածողությանը, որին ներկայացվում է:

Բացի դրանից Թումանյանը մեծ կարևորություն է տալիս իրեն՝ թարգմանչի դար-
դացման աստիճանին: Նրա կարծիքով «Համլետի» նման խոր ու քաղցրասլան մի երկը
թարգմանելու և նրա «մութ», անհասկանալի տեղերը համապատասխան ծանոթագրու-
թյուններով ժամանակակից հայ ընթերցողին ու հանդիսատասին հասկանալի դարձնելու
համար բավական չէ ընկալել միայն ընդհանուր ոգին և գործողությունների տեսանկի-
քննարկը, այլ պետք է մանրամասն ուսումնասիրել պատմական ժամանակաշրջանը, ժո-
ղովրդի կենցաղը, վարքուբարքը, սովորությունները, ծեսերը, դասային հարաբերու-
թյունները, միջազգային հարաբերությունները, մի խոսքով՝ կյանքն իր բաղմազան ար-
տահայտություններով: Պետք է խորամուխ լինել հերոսների հոգեբանությունների մեջ,
որոնք ինչ-որ չափով պայմանավորվում են նաև պատմական կոնկրետ հանգամանքնե-
րով: Պետք է քաջատեղյակ լինել անդերևների ներթույլություններին, կարողանալ տեսնել
Շերսպիրի պատկերների, նկարագրած մանրամասների աներևույթ ներքինմաստները:

Ինչ վերաբերում է Թումանյանի «խստություն»-ը, որի մասին խոսք է եղել ժամա-
նակին, ապա դրա պատճառներից մեկն աչն է, որ Մասեհյանը ոչ միշտ է հաշվի առել
վերահիշյալ պահանջները: Այս մասին ունենք նրա խոստովանությունը. «Մեր առաջին թարգ-
մանությունները,— գրում է նա «Համլետի» 1921 թ. հրատարակության առաջաբանում,—
կատարված էին Վիկտոր Հյուգոյի աղղիցություն առկ, որ սրբապղծություն էր համարում
որևիցե խոտորում շերսպիրյան «Սուրբ Գրքի» բնագրի բառից ու տառից»²: Այսինքն՝ չա-
փազանցելով բնագրին հարադաս ու մնալու ձգտումը, թարգմանիչն ինչ-որ չափով թերա-
դնահատել է աչն պահանջը, ըստ որի՝ երկը պիտի համահնչյուն լիներ հայ ժողովրդի հո-
գևոր մշակույթին և լեզվամտածողությանը:

Նշյալ կողմից՝ Թումանյանի երկուսական խստությունն արդյունք է նաև այն բանի,
որ նա ոչս գեպրում հրաժարվել է գրախոսության տարածված ձևից, առաջին մասում
կանգ չի առել թարգմանության առավելությունների վրա, միանգամից անցել է թերու-
թյուններին: Իսկ որ առավելությունները նա նկատել է, երևում է երկրորդ գրախոսության
փորձից, որ նա արել է 1900-ական թթ. սկզբներին՝ արգեն ծանոթ լինելով նաև Գ. Բա-
րադյանի թարգմանությանը (VI, 122—127): Այն փաստը, որ տարիներ անց նա կրկին
կարիք է դրացել անդրադառնալու Մասեհյանի կատարած թարգմանությանը, ինքնին հու-
շում է, որ գո՛չ չի եղել գրասեր հասարակայնության վրա իր գրախոսության թողած տպու-
վորությունից: Երկրորդ գրախոսության մեջ, որի սեպտիկ ու թերի օրինակն է միայն հա-
սել մեզ, պահպանվել են Մասեհյանի վաստակի գնահատման հատվածները: Այստեղ, օրի-
նակ, կարդում ենք. «Իմ լիասիրտ հարգանքը պ. Հովհ. Մասեհյանին, որ անվերելից հա-
յերենի է վերածում Շերսպիրը, հայկական աղքատ հողում պատվաստում է, Գյոթեի խոս-
քերով ասենք, էն հսկայական կաղնին, որի մոտ միանում ու որից բաժանվում են գրա-
կանության բոլոր ճյուղերը: Եվ առանձին հաճույքով պետք է լսեմ, իր գործերը կտորներ

ունեն, էնքան կորովի ու թափով, որոնց հետ ուսական լավագույն թարգմանությունները դժվար թե համեմատվեն» (VI, 123):

Այնուհետև նա «Համլետից» մեջ է բերում աղբյուրի մի քանի հատված: Ասենք, ինչպես կնկատի ընթերցողը, նույն քանի բիշ վկայություններ շունենք նաև գրքի նրա սեփական օրինակի լուսանցքներում: Հիշենք, օրինակ, որ մի քանի տեղ նա ընդգծել է ամբողջ հատվածներ և դրանց դիմաց նշել՝ «Լավ է», իսկ 139-րդ էջում, մի հատված բաղդատելով ռուսական թարգմանությունների հետ, գրել է՝ «Հայերենը լավ է բոլորից»:

Մենք կանգ չենք առնի այն մանրակրկիտ բանասիրական աշխատանքի վրա, որ կատարել է Թումանյանը: Միայն նշենք, որ նա Մասեհյանի թարգմանությունը տող առ տող համեմատել է ուսական վեց թարգմանությունների հետ³, ինչպես վկայություն ունենք թարգմանչի վատտակը զնահատելու երկրորդ փորձում, օգտվել նաև իր բարեկամ, անգլերենի գիտակ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանի աջակցությունից (VI, 126) և ավելի քան 1000 տողի մասին իր գիտողություններն ու նշումներն արել գրքի իր սեփական օրինակի լուսանցքներում, տողատակերում և ներդիր էջերում:

1921 թ. կրկին հրատարակելով «Համլետը», Մասեհյանը գրքի նախաբանում գրում է. «Մեր նախկին թարգմանությունները հարկ համարեցինք ոչ թե լուր վերաբննել, այլ այնքան հիմնական վերափոխության ենթարկել, որ կարելի է ասել, թե նոր թարգմանություն է կատարված»:

Իսկապես, հսկայական տարբերություն կա 1894 և 1921 թթ. հրատարակությունների միջև: Նոր հրատարակության մեջ հաշվի են առնված Թումանյանի գրախոսության բոլոր պահանջները և գիտողությունները, այդ թվում թարգմանությանը ընդարձակ ծանոթագրություններ և առաջարան կցելու պահանջը: Ի տարբերություն առաջին հրատարակության, երկրորդն ունի մի կարճատև նախաբան և «Համլետի աղբյուրները» վերնագրով ներածական հոդված, իսկ գրքի վերջում տեղ են գտել ընդարձակ ծանոթագրություններ: Բայց մեզ համար այս գեպում առավել հետաքրքիրն այն է, որ կարծես հաշվի առնված լինեն նաև գրքի՝ բանաստեղծի սեփական օրինակի անհամար նշումները, որոնց, իհարկե, ծանոթ չի եղել թարգմանիչը: Այսինքն՝ կրկին անդրադառնալով «Համլետի» թարգմանությանը, Հովհ. Մասեհյանը գործը տարել է ճիշտ այն ուղղությամբ, ինչ առաջարկում էր Թումանյանը: Դրանում համոզվելու համար բավական է համեմատել 1921 թ. հրատարակությունը Թումանյանի նշումների հետ:

Օրինակ՝ 1894 թ. հրատարակության մեջ, առաջին արարվածի երկրորդ տեսարանում թագավորը Համլետին ասում է.

Այդ վեհ ու հարգի է բո ընտելան մեջ,

Պատվել հորդ մահը սուգի պարտքերով:

Թումանյանը լուսանցքում առաջարկում է.

³ Դրանք են. 1. Драматические сочинения Шекспира, перевод с английского Н. Кетчера, М, 1873.

2. Гамлет, принц Датский, перевод А. И. Кронеберга, изд. Гербеля, 1880.

3. Гамлет, принц Датский, перевод Н. А. Полевого, М, 1889.

4. Гамлет, принц Датский, трагедия Шекспира, перевод П. П. Гнедича, СПб, 1891.

5. Полное собрание сочинений В. Шекспира в прозе и в стихах, т. I. СПб, 1894, Гамлет, принц Датский, перевод П. А. Каншина.

6. Шекспир в переводе и объяснении А. А. Соколовского, СПб, 1894.

4 Շեքսպիր, Համլետ, Վիեննա, 1921:

Այդ գեղեցիկ է և գովելի, սիրելի Համլետ,
Որ տալիս ես հորդ սուգի պարտքը:

Նոր հրատարակության մեջ Մասնհյանը հստակում է միտքը և մոտեցնում Թուման-
յանի ամբողջականին:

Շատ սիրալիր է և սրտիդ համար պատվարներ, Համլետ,
Որ վճարում ես սուգի պարտքերդ հանգուցյալ հորդ:

1894 թ. հրատարակության մեջ նույն առաջին արարվածի երկրորդ տեսարանում,
Հորացիոյի հետ խոսելիս, Համլետն այսպես է բնութագրում հորը.

Վա՛հ, մարդ էր նա ամեն բան առած:

Թումանյանն առաջարկում է.

Մարդ էր նա ամեն բանով:

Երկրորդ հրատարակության մեջ կարդում ենք.

Մարդ էր, Հորացիո, իր ամեն բանով:

Հինգերորդ արարվածի առաջին տեսարանում, Համլետը Հորացիոյի հետ զրուցելիս
մի բառատու է ասում, որի իմաստն աչն է, թե մեռնելուց հետո, անկախ կյանքում ունե-
ցած դիրքից, մարդը հոգ է դառնում, որով կարելի է ծելիել պատի սովորական մի անցք:
1894 թ. հրատարակության մեջ այդ բառակի երրորդ տողն ունի հետևյալ կերպարանքը:

Այն հոգը, որ աշխարհ սարսում էր շուրջ...

Թումանյանն առաջարկում է.

Այն հոգը, որից աշխարհը սարսում էր...

Երկրորդ հրատարակության մեջ կարդում ենք.

Այն հոգը, որից սարսում էր աշխարհ...

Թումանյանն ընդգծված բծախնդրությամբ է հետևել այն հատվածների թարգմանու-
թյանը, որոնցում խոսքը Համլետի հոգեվիճակին է վերաբերում: Այդպիսի հատվածներ
կան երկրորդ արարվածի երկրորդ տեսարանում, երրորդ արարվածի առաջին տեսարանում
և այլն: Դրանցից կանգ առնենք մեկի վրա:

1894 թ. հրատարակության մեջ երրորդ արարվածի առաջին տեսարանի սկիզբն ունի
հետևյալ կերպարանքը.

ԹԱԳԱՎՈՐ

Եվ չե՞ք կարող հնարքով, խոսակցության մեջ,
Հասկանալ նորանից, թե ի՞նչ շարժառիթով
Նա իրան այս կերպով խենթ է ձևացնում,
Պղտորելով այսպես իր խաղաղ կյանքը
Խռովահույզ, շարաքաստ այդ լուսնոտությամբ:

ԹՈՁՆԵԿՐԱՆՑ

Նա ասում է, իրան ցնդած է զգում,
Բայց թե ինչ պատճառից՝ նա ոչ մի կերպով
Չի ուզում հայտնել:

Մեզ էլ թույլ չէ տալիս,
Որ ընենք նորան. այլ ճարպիկ խենթությամբ
Նա միշտ խույս է տալիս, երբ քանր ենք անում,
Որ խոստովանվի իր անկեղծ վիճակը:

Գրքի իր սեփական օրինակում Թումանյանն ընդգծել է Դրնդերորդ տողի «լուսնոստություն», վեցերորդ տողի «ցնդած» և տասներորդ տողի «ճարպիկ խենթություն» բառերը, ակնհայտորեն համաձայն լինելով դրանց հետ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ տեսք ունի այս հատվածը 1921 թ. հրատարակության մեջ.

- ԹԱԳ. Ձև՞ր կարող արվոք ոչ մի դարձվածքով մի կերպ հասկանալ,
Թե ինչու է նա սարքել այս բոլոր իրարանցումը,
Իր հանգիստ կյանքը այսպես բրտորեն խռովեցնելով
Այս աղմկահույզ և վտանգալից խելագարությամբ:
ՌՈԶ. Խոստովանում է, թե նա իր միտքը ցրված է զգում,
Բայց ինչ պատճառից, ոչ մի պայմանով չի ուզում հայտնել:
ԳԻՒԴ. Եվ թույլ չի տալիս որ հարցաքննենք.
Այլ հնարագետ խելագարությամբ, միշտ խույս է տալիս,
Երբ փորձ ենք անում որ իր խելական վիճակի մասին
Մի բան հայտնե մեզ:

Այս երկրորդ տարբերակն, ինչպես տեսնում ենք, անհամեմատ ավելի բարձհնչյուն է, մի բան, որ Թումանյանի հատուկ պահանջներից մեկն էր (հիշենք գրքի սեփական օրինակի լուսանցքներում այս կամ այն հատվածի դիմաց արված «փափկացնել» նշումները): Բացի դրանից այստեղ փոփոխված են Թումանյանի ընդգծած բառերը՝ «լուսնոստությունը» դարձել է «խելագարություն», «իրան ցնդած է զգում» բառամիացության փոխարեն ունենք «իր միտքը ցրված է զգում», իսկ «ճարպիկ խենթությամբ» բառամիացության փոխարեն՝ «հնարագետ խելագարությամբ»:

Օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե որքան իրավացի են Թումանյանի պահանջները և որքան պատճառարանված նրա, այսպես կոչված, «խստությունը»:

Մնում է մի հարց.

«Համելտի» 1894 թ. հրատարակության Թումանյանի սեփական օրինակի առաջին ներդիր էջից իմանում ենք, որ Մասեհյանի թարգմանության մանրամասն ուսումնասիրությունը բանաստեղծն սկսել է գրքի հրատարակությունից մեկ տարի անց և իր գրախոսության հրապարակումից մոտ մեկ տարի առաջ՝ 1895 թ. հոկտեմբերի 26-ին:

Հարց է ծագում. մի՞թե մեկ գրախոսության համար, որի մեջ մատնանշվում են ընդամենը շուրջ երեք տասնյակ վրիպումներ, Թումանյանը նստել, համեմատել է մի քանի հազար տող, այն էլ ոչ թե մեկ, այլ ռուսական վեց տարբեր թարգմանությունների հետ, կատարել բառացիորեն հաղարավոր նշումներ: Մեզ թվում է, որ բանն այստեղ միայն գրախոսությունը չէ, մասնավաճառ, որ Թումանյանի արխիվում պահվում են նաև Շեքսպիրի ուրիշ երկերի հայերեն թարգմանություններ, որոնց լուսանցքներում գտնում ենք համանման նշումներ ու դիտողություններ և որոնց մասին բանաստեղծը հանդես չի եկել գրախոսություններով:

Ժամանակակիցների վկայությամբ 1890-ական թթ. առաջին տարիներին երիտասարդ Թումանյանը փորձ է արել անդլերեն սովորելու Գևորգ Ասատուրն, օրինակ, իր հուշերում գրում է. «Ի միջի այլոց պետք է ասեմ, որ նա այդ ժամանակ անգլերենի դասեր էր վերցնում Թիֆլիսի անգլիական փոխ-հյուպատոս Մուրտուզից: Թե որքան առաջադիմեց նա այդ ասպարեզում—չգիտեմ, բայց գիտեմ, որ նա անգլերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանա «Շիրյոնի կալանավորը» անմիջապես ընագրից թարգմանել»⁵:

Թեև հուշագիրն այստեղ նեղացնում է հարցը՝ անգլերեն սովորելու Թումանյանի ջանքերը բացատրելով միայն Բայրոնի երկը բնագրից թարգմանելու ցանկությամբ, սակայն այս դեպքում կարևորը փաստն է, որ, մեր համոզմամբ, առնչվում է նաև Շեքսպիրի «Համլետն» ու, թերևս, նաև մի քանի ուրիշ գործեր թարգմանելու նրա թաքուն երազին: Հիրավի, ինչու՞ չմտածել, թե այն բանաստեղծը, որն իր մասին կարող էր ասել՝ «թվում է, թե դրամատուրգի կոչում ունեմ ես» (V, 232), խոստովանել, որ անդլիացի դրամատուրգի ազդեցությամբ դեռ երիտասարդ տարիներին ինքը մի քանի դրամաներ է գրել, ապա ոչնչացրել, քանի որ դրանք չեն նմանվել Շեքսպիրի գրվածքներին (հմտ. IV, 354), այդ ամբողջ «սև աշխատանքը կատարել է ոչ թե մեկ գրախոսության գրելու համար, այլ որպես նախապատրաստություն մի ավելի մեծ գործի՝ «Համլետի» թարգմանության: Մի՞թե չի երևում, որ այս դեպքում էլ գործ ունենք մի հոյակապ ծրագրի հետ, որը, ինչպես շառալդ ծրագրեր, դժբախտաբար չի հասցրել իրագործել բանաստեղծը:

Այսպիսով՝ ի դեմս «Համլետի» 1894 թ. հայերեն հրատարակության Հովհ. Թումանյանի սեփական օրինակի, ունենք բանաստեղծի թողած մի հազվագյուտ ժառանգություն ևս, որտեղ կրկին շողշողում են նրա բանաստեղծական բարձր ճաշակը, թարգմանական արվեստում որդեգրած խորապես դիտական սկզբունքները և գեղարվեստական երկը վերլուծելու անզուգական կարողությունը: Միաժամանակ այս հարուստ նյութը հիմք է տալիս ասելու, թե մեծ բանաստեղծը մտադիր է եղել թարգմանելու Շեքսպիրի «Համլետն» ու, թերևս, նաև ուրիշ երկեր, և բացահայտում է Թումանյանի հանճարի մի նոր կողմը, որով դրեթի չի զբաղվել Թումանյանագիտությունը: Դա բանասիրական աշխատանքի նրա մեծ հմտությունն է, մի բան, որին հնարավոր չէ հասնել «ձեռաց» և որին հասնել է ամենաբաղմագրալը հայ բանաստեղծներից:

Թումանյանի գիտողություններն ու նշումները ներկայացվում են հետևյալ ձևով.

Էջ առ էջ բերվում են թարգմանության այն տողերը, որոնց նկատմամբ տարակարծություն ունի բանաստեղծը: Դրանցից անմիջապես հետո, առջևը ղեկավարվելով «Թ» տառը, մեջ են բերվում Թումանյանի առաջարկածները, ընդ որում՝ դրանց տարբերությունները գրեթե տողերից արվում են շեղատառերով, օրինակ.

Էջ 13, տ 2 Դա մի ցնորք է երեակայության
Թ Թե դա մի խաղ է երեակայության

Տողատակ արվում են ներդիր էջերում և լուսանցքներում բանաստեղծի արած նշումները, ընդգծած դասազան բառերը և համապատասխան ծանոթագրությունների դրանց մասին: Օրինակ՝ «10—15-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «Լավ է», «Ընդգծել է «գլխամուր» բառը», «Բահ» բառն առել է շրջանակի մեջ» և այլն:

Այն դեպքերում, երբ մի բառի փոխարեն բանաստեղծն առաջարկել է նույն միտքն արտահայտող երկու բառ, դրանցից մեկը բերվում է տողատակ, օրինակ՝ «Նաև՝ «հանգուցյալ», «Նաև՝ «լորտությամբ» և այլն:

Խ. ԳՅՈՒԼԱՋԱՐՅԱՆ

⁵ «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», էջ 352:

ԱՐԱՐԱՎԱՄ ԱՌԱՋԻՆ՝

ՏԵՍՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Մի հարթավայր պալատի առաջ²

Էջ 11 տ 3 Շատ ապրի մեր արքան:

Թ Կեցցե բազավոր:

8 Դառն ցուրտ է, և սիրտըս սաստիկ արտում է:

Թ Սաստիկ ցուրտ է ու լավ չեմ ես էլ:

10 Մի մուկ իսկ չըշարժեց:

Թ Մուկն էլ չըշարժվեց:

Էջ 12 տ 1—2 Լավ, գիշեր բարի: Եթե քեզ պատահի

Տեսնել Հորացիոյին կամ Մարսելիոսին

Թ Եթե պատահես Մարսելիոսին ու Հորացիոսին

5 Կարծես նորանք լինին:

Թ Ահա, կարծես նորանք լինին:

6 Սպասիր, ո՞վ է այդ:

Թ Այ, կարծեմ եկան, կանգնեցե՛ք, ո՞վ եք:

7 Բարեկամք այս երկրի:

Թ Հայրենիքի բարեկամները³:

1 Առաջին ներդիր էջում դրել է ուսման թարգմանիչների անունները և ուսանողն հրատարակութչունների տարեթվերը.

Ա. Кронеберг, 80, изд. Гербея

Н. Кетчер, 73,

Н. Полевой, 89,

А. Ссколовский, 94.

Այնուհետև՝ ГАМЛЕТ (95. հոկտ. 26)

2 Լուսանցքում՝ Кр. { Терраса перед замком

Кт. {

П. { —»— —»— —»— дворцом

С. {

3 Ներդիր էջում՝ (Народ все свои):

- 8 Եւ Դանիւո հարկատուք:
 Թ Եւ քաղաւորի հպատակներ⁴:
 9 Դե՛հ, գիշեր բարի:
 Թա Գիշեր բարի ձեզ:
 Բ Դե՛հ, բարի գիշեր:
 10—11 Օ՛, երթաս բարով, դու պարկեշտ զինվոր:
 Քեզ ո՞վ արձակեց⁵:
 Թ Բարի գիշեր, ընկերս, ո՞վ է քո տեղը:
 12—13 Բեռնարդոն ինքը.
 Նա անցավ իմ տեղ, ձեզ գիշեր բարի:
 Թ Բեռնարդոն, բարի գիշեր:

- էջ 13 տ 2 Դա մի սոսկ ցնորք է երևակայության.
 Թ Թե դա մի խաղ է երևակայության.
 5 Մեր աչքերով տեսանք: Ես էլ խնդրեցի⁶
 8 Ինքն էլ վկա լինի և խոսի նորա հետ
 Թ Ինքն էլ վկա լինի, որ մեր աչքերը մեզ չեն խաբել,
 (խոսի նրա հետ)
 9 Բա՛հ, անշուշտ չի գա:
 Թ Դատարկ բան է, զատ չի երևալու:
 13 Մինչդեռ մենք այդ բանը աչքով ենք տեսել:
 Թ Մինչդեռ մենք այդ բանը աչքով ենք տեսել երկու անգամ:
 14 Լավ, նստենք և լսենք. պատմի՛ր, Բեռնարդո:
 Թ Լավ, նստենք, լսենք. մեկ էլ պատմի՛ր, Բեռնարդո:
 15—20 Ճիշտ այս վերջին գիշեր, երբ այն իսկ աստղը,
 Որ հիմա բևեռից դե՛պ արեմուտք է,
 Բոլորած էր շրջանը և լույս էր տալիս.
 Երկնքի այն մասին, ուր արդ փայլում է,
 Մարսելլոսը և ես, ճիշտ այն լուսին,
 Երբ հնչեց մեկ ժամը...
 Թ Անցյալ գիշեր, երբ ա՛յ այն աստղը, որ [քեզից է]
 զնում է բևեռից դեպի արեմուտք, [փայլում էր] վաղում
 էր նույն տեղը, ուր այժմ էլ փայլում է, Մարսելիոսն ու

⁴ Ներդիր էջում՝ (И присяжные датчане):

⁵ Այս տողերի գլխաց լուսանցքում գրել է «Տպագիր, Մարսելիոսը—բոլոր ուսուցիչները»:

⁶ Հնդգծել է «ես էլ խնդրեցի» բառերը:

А. Кронбергъ. 80. асс. Гербманъ.
 Н. Кемперъ 73.
 Н. Пачевои 89.
 А. Сакашвекъ. 94.

Таинственъ
 (95. нбр. 26.)

Кемперъ 73

1. 1. 1.

Кр. }
 Км. } Мелораса перелетъ замкнулъ
 П. } - - - - - въ расклинъ.
 С. }

Н. Кемперъ 73

С. Кемперъ 73

П. Кемперъ 73

ես, հենց որ զանգակը [ժամի մեկը] Մեկ ժամը
զարկեց...

21—22 Սուս, կտրիր խոսքըդ.

Ահա նա այն կողմից կրկին գալիս է:

Թ Սո՛ւս, նայիր, [գալիս է կրկին] դարձյալ
գալիս է:

23 Միևնույն զեմքըն է, ինչ մեռած արքան:

Թ Իսկը նա ինքն է, հանգուցյալ արքան⁷:

Ֆջ 14 տ 2—3 ...Դա ինձ պատում է

Ահով և ապշությամբ:

Թ Ես կարկամում եմ (ֆարանում եմ) անից ու զարմանից:

4—5 Կարծես ցանկանում է

Որ իր հետ խոսվի:

Թ Նա ցանկանում է, որ իր հետ խոսանք:

7—11 Ո՞վ կամ ի՞նչ ես դու, որ հափշտակում ես

Կես գիշերային այս լուիկ ժամը,

Եվ այն ռազմային վեհ կերպարանքը,

Որով Դանիայի հանդուցյալ տերը

Քայլում էր երբեմբ: Հանուն երկնի, խոսիր:

Թ Ի՞նչ ես դու, որ (Злоупотребляешь) [ցանկ] տիրում ես
գիշերվա այս ժամին, և այդ գեղեցիկ [գինվորի] պատե-
րագմական կերպարանք, որով ֆայլում էր [այստեղ]
երբեմն մեծուքյունը Դանիո մեռած (թաղված) արքայի.
Երկնով երդվեցնում եմ քեզ, [երկնքով] խոսիր:

12 Նա բարկացավ

Թ Նա նեղացավ (վշտացավ):

14 Կանգնի՛ր, խոսի՛ր, հրամայում եմ. խոսի՛ր:

Թ Կա՛ց, խոսի՛ր, խոսի՛ր, երդվեցնում եմ քեզ:

15 Նա զընաց և ոչինչ չըպատասխանեց:

Թ Նա զնաց, չի ուզում պատասխանել:

16—18 Ի՞նչպես ես, Հորացիո. ի՞նչ կա, դողում ես,

Ինչու՞ ես սպրտնած, սոսկ ցընո՞րք էր այս.

Հիմա ի՞նչ ես ասում:

Թ Հը՞, ո՞նց ես, Հորացիո, գույնդ բոցրեկ, դողդողում ես դու.

⁷ Համանցում՝

Берн<ардо> Кт. В том-же виде точь- в- точь покойный наш король.

Берн<ардо> С. Точь- в точь кор<оль> покойный! Весь вид его.

Берн<ардо> П. Он сам кор<оль> пок<ойный> наш.

այս ավելի չէ՞, քան երևակայության խաղը. ինչպե՞ս ես
կարծում (հիմա ի՞նչ կասես):

էջ 14 տ 19—21 *Ես իմ աստվածըս*

*Ես չէի հավատալ այդպիսի հրաշքի
Թե չէին սեփական երկու աչքերըս՝*

*Թա Ես ու իմ աստվածս—չէի հավատալ, քե իմ զգայուն և
նշգրիտ (осязан. и несомн. КТ.) աշխարհս վկա չընեին:*

Բ (21) Թե չէին եղել սեփական աչքերս

էջ 15 տ 4—10 *Ճիշտ հար և նման էր այն իսկ զբաղը,
Որ արքան՝ փառասեր նորվեգացու հետ
Մենամարտած պահուն՝ կըրում էր հագին.*

*Ճիշտ այսպես մի անգամ, պոստեց հոնքը,
Երբ բուռն վեճի մեջ զարկալ Պոլաքին,
Սահնակից խորտակեց սառուցի վերս:*

Զարմա՛ցք է:

*Թ Հենց այդպիսի ասպար (զբաղ) ուներ նա հագին,
Երբ կոկում էր գոռոզ նորվեգացու հետ
(Գոռոզ նորվեգացու հետ մենամարտելիս)
Եվ այդպես մի [անգամ] (or) հոնքերը կուտեց,
Երբ որ Պոլաքին բուռն պայքարի ժամանակ,
Սահնակից շարտեց սառուցի վրա,
Զարմանալի՛ է:*

13—16 *Ի՞նչ մտքով բացատրե՛լ. ես այդ չըզիտեմ.
Սակայն գաղափարիս հակումն այն է,
Որ այդ դուշակում է մի մեծ պատուհաս
Մեր պետության համար:*

*Թ Թե ինչ է նշանակում այս երևույթը, [այդ] չեմ կարող
ասել, բայց ինձ րվում է, քե, մեծ դժբախտություններ է
գուշակում մեր տերության համար:*

17 *Լավ, եկեք նստենք*

Թ Եկեք մի նստենք

18—27 *Ե Եվ ասե, ով գիտե, թե ինչ միտք ունի*

էջ 16 տ 1—2 *Մեր սաստիկ աշալուրջ հսկողությունը,
Որ այսպես խռովում է ամբողջ գիշերներ
Երկրի հըսպատակաց անդորրությունը:
Է՞ր այսքան օտարից պարեն են առնում.
Օրն ի բուն պղնձյա թնդանոթ ձուլում.
Է՞ր այսքան նավագործքն աճապարում են,*

Որ իրանց հոգնաշատ աշխատության մեջ
 Կիրակին լի օրից չեն դանադանում:
 Ի՞նչ կա, որ քրտնաթոր հապճեպն այսպես
 Գիշերը ցերեկին ընկեր է շինում:

Ո՞վ կարող է ասել:

Թ Ինձ բացատրեցե՛ք, որդո՛ր գիտե՛ք, քե [ի՞նչ միտք ունի
 այս], ինչո՞ւ համար են այս գիշերային խիստ և [աչա-
 լուրջ] արթուն հսկողությունները, որ ժողովրդին ծանրու-
 րյուն են տալիս:

Ի՞նչ են ամեն օր քնդանոթ ձուլում, և պատերազմի
 գործիքներ բերում (գնում) այլ երկրներից: Ինչո՞ւ են
 բանվորներին բռնի բշտում նավագործաբանները, ուր էլ
 չեն հարցնում լի ու կիրակի: Ի՞նչ է սպառնում մեզ, ի՞նչն
 է ստիպում այսպես շտապով և ֆրոնաբաբախ, գիշերը
 ցերեկին շինել աշխատակից [(գործակից)]: Ո՞վ կբա-
 ցատրի ձեզնից:

տ 3—31

Այդ ես կարող եմ.

Կամ դոնե այսպիսի շշուռն է շրջում.

Մեր վերջին արքան, որի պատկերը

Ճիշտ հիմա անցկացավ մեր աչքի առաջ,

Նորվեգիո Ֆորթինբրաս արքայի կողմից

— Որ անզուսպ խորխտության խթանն էր զգում—

Ի մարտ հրավիրվեցավ. և մենամարտում

Մեր քաջ Համլետը (զի քաջ գիտեր նորան⁸

Մեզ ծանոթ աշխարհի ամբողջ այս մասը)

Ֆորթինբրասին մեղցրեց: Սա կնքով կնքած,

Օրենքով հաստատված մի դաշնաթղթով⁹

Որի վրա դրոշմած էր իր զինանիշը,

Տուժեց իր կյանքի հետ իրան հաղթողին

Այն բոլոր հողերը, որոնց նա տեր էր:

Փոխարեն՝ մեր արքան հալասար մի շափ

Իր տիրած հողերից զբրավ էր զբրած,

Որ, եթե Ֆորթինբրաս հաղթական ելներ,

Берн<ардо> Кр. Взгляни-точь-в-т<очь> пок<ойный>
 наш кр<оль>.

⁸ Հռահնգրում՝ С. Храбрым-же он считался целым светом Кт. Добле-
 стный наш Гамлет, таким признан ведь он.

⁹ Հռահնգրում՝ С. Победил норвежца в этой битве. И затем, согласно с
 договором...

Кт. Убил этого Фортин <браса>. И в силу договора...

Այն բոլոր հողերին կըդառնար ժառանգ,
 Ինչպես, նույն դաշնագրի հոգվածների ուժով,
 Նորա. կալվածները Համլետին ընկան:
 Արդ, պարոն, իր սրդին, իշխան Ֆորթինբրաս,
 Իր անսանձ և անսիրտ եռանդից վառված,
 Երկրի սահմաններում, այստեղից, այնտեղից,
 Մի բուռ անտեր, անկարգ և հանդուգն մարդկանց
 Խմբած է իր գլխին, լոկ հաց և ոռճկով¹⁰,
 Դեպ խիլախ մի ձեռնարկ, որը չէ այլ ինչ,
 Թե ոչ՝ ետ ստանալ կոպիտ բռնությանը,
 Եվ կամ սպառնալից իր պատգամներով,
 Այն բոլոր հողերը, որ հայրը տուժեց:

Թ Ես; գոնե այսպես են ասում: Մեր վերջին* քաղավորին,
 որի սովերը** մեզ այժմ երեսց (ինչպես որ գիտենք—
Քմ.) նորվեգիայի Ֆորթինբրաս քաղավորը կանչել էր
 մենամարտի: [Կրգոված] Վեր կացած յուր անշաղի գոռո-
 զուքյամբ (*Завусть.—Кт.*):

Այդ մենամարտում մեր քաջ Համլետը ([նա համ քաջ
 էր, համ նաճաշված մեր կողմերում]) սպանեց այդ Ֆոր-
 րինբրասին և կնիքներով կնքված, օրենքով ու դրոշմով
 հաստատած պայմանի ուժով*** բոլոր հողերը, որ նա
 տիրում էր, նորա մահովը անցան հաղթողին: Այդպես էլ
 մեր քաղավորն էր նշանակել պայմանում, հավասար բա-
 ժին յուր տերությունից, [որոնք] Ֆորթինբրասին պետք է
 անցնեին, երե նա հաղթեր, ինչպես պայմանով, նորա
 հողերն անցան Համլետին: Այժմ [յուր որդին], ժառանգը՝
 երիտասարդ Ֆորթինբրասը յուր անփորձության եռանդով
 վառված, նորվեգիայի սահմաններից [այստ.], դեսից-
 դենից իրար է արել (ժողովել է) անտուն քափառաշրջիկ-
 ների մի [օրդա] (բանակ), զումարտակ (խումբ), որ հա-
 ցի համար պատրաստ են ամեն մի փոքրիշատե, օգտա-
 վետ, շահավետ գործի****, իսկ այդ գործը (ինչպես հայտ-

¹⁰ *Լուսանցքում՝* С. ГОТОВЫХ ИЗ-ЗА ХЛЕБА;
 Кт. ГОТОВЫХ ИЗ-ЗА ХЛЕБА,
 Кр. ГОТОВЫХ ИЗ-ЗА ХЛЕБА,

* Նաև՝ «հանգուցյալ»:

** Նաև՝ «պատկերը»:

*** Նաև՝ «զորությամբ»:

**** Նաև՝ «արդյունավետ ձեռնարկի»:

նած է մեր տերությանը—ՔՏ.) զենքի և այդ մարդկանց ուժով յուր հուր կորցրած հողերի ետ խլելն է:

էջ 17 տ 4

9

թ

19—28

Ես էլ այդ եմ կարծում, և ոչինչ ուրիշ¹¹

Այդ մի լոկ շուտ է. մեր մտքի աչքը

Այդ մի լոկ շուտ է մեր հասկացողության աչքը

Եվ այն խոնավ աստղը, որի ղորության վրա

Կանգուն է Նեպտունի կայսերությունը¹²,

Խալարումից այնպես սաստիկ դեղնած էր,

Դատաստանի օրը կարծես եկած էր¹³:

Եվ արդ. նույն ահավոր պատահարների

Բոլոր նշանները, որոնք գալիս են

Որպես մունետիկներ բախտի դիցունչաց,

Եվ որոնք գուժում են գալիք աղետներ,

Երկինքը և երկիր, ահա միացած,

Ցույց տվին մեր աղգին, մեր կլիմաներին:

Թ

Եվ այն գեջ [աստղը] յուսատուն, որ կառավարում է Նեպտունի բազավորությունը, հիվանդացել էր խավարումով, կարծես անեղ դատաստանի օրը հասել էր, [նույնպիսի նշան] նույն անավոր պատահարների նշանները, մշտական առաքրերացները [մունետիկները] (կարապետներ) բախտի (նախերգանքներ) արանները գալիք աղետների, ցույց են տալիս երկինքն ու երկիրը և մեր երկրումը, մեր (հայրենակիցներին) մարդկանցը...

29—30 |

և էջ 18 տ 1 |

Բայց սուս, նայիր այն կողմ, կրկին գալիս է.

Կրկտրեմ առաջը, թեև իր շնչով

Ինձ շանթաճար անե: Կա՛նդ առ, ո՛վ տեսիլ.

Թ

Ա՛յ նայեցեմ, դարձյալ եկավ: Կկտրեմ առաջը,

Բեկուզ [ինձ կործանի] ինձ շանթաճար անե: Կանգնիր,

դու, տեսիլ.

էջ 18 տ 4—9

Եթե կա անհիշու որևէ լավ բան,

Որ քեզ տա սիրտփանք և ինձ քավություն,

Խոսիր ինձ:

¹¹ Ընդգծել է «և ոչինչ ուրիշ» բառերը:

¹² 19—20-րդ տողերի կողքին լուսանցքում գրել է «գեջ» («խոնավ» բառի փոխարեն), «թագավորությունը» («կայսերությունը» բառի փոխարեն), ապա «նեպտուն» բառի վրա աստղանիշ է դրել և տողատակ դրել՝ «բուրի»:

¹³ Լուսանցքում՝ ՔՏ. Хворало почти до рокового дня затмением.

Թե երկրիդ շար բախտին դու գիտակից ես,
Որից բո զեկույցով գուցե նա խույս տա,
Ո՛հ խոսի՛ր:

Թ Եթե մի բարի բան կա անելու [որ ինձ վերկուրյուն տար՝
քեզ հանգստություն, ասա], որ քեզ խաղաղություն տա,
ասա՝ (мне на спасение—Кт.):

Թե [գիտես] քեզ հայտնի է բախտը, որ սպառնում է
քո հայրենիքին, կարելի է քո նախատիրությունը նրան
հեռացնել, ո՛հ, ասա՝, հայտնի՛ր:

13 Ասում են, մահվան մեջ, ելնում, շրջում եք.

Թ Ասում են մահից ետ, ելնում, շրջում եք.

14—15 Ասա այդ. դե՛հ, կա՛նգ առ, կա՛նգ առ և խոսի՛ր.
Առաջն առ, Մարսելոս.

Թ Ասա՛... Կա՛ց... Ասա՛, բռնի՛ր, Մարսելիոս.

24 Նա մոտ էր խոսելու, երբ հավը կանչեց:

Թա Նա խոսելու էր, երբ հավը կանչեց:

բ Ուզում էր խոսել, որ հավը <կանչեց>:

էջ 19 տ 1—2 Եվ նույն իսկ բոսիին նա անհայտացավ
Որպես մի հանցավոր, սաստիկ ահաբեկ:

Թ Եվ նա ցնցվեց, ինչպես մեղավորն [ահավոր] անեղ
կանչից*

3 Ասում են աքլորը, այդու շեփորը¹⁴

4 Իր ձայնի բարձրագույն և զիլ հնչյունով,

Թ Հենց հնչում է նրա նախազգուշացնող ձայնը

6 Իր ձայնից՝ բանտալիք թափառող ոգին¹⁵

7 Ծովի, բոցի, հողի կամ օդի մեջ լինի

Թ Ծովի, բոցի, հողի կամ օդի մեջ՝ ուր որ լինի

10 Մի նոր ասլացույց է:

Թ Մի ասլացույց է:

12—16 Շատերն ասում են, նախքան այն օրերը,
երբ որ մենք տոնում ենք փրկչի ծնունդը,

¹⁴ Ընդգծել է «շեփորը» բառը:

* Նաև՝ «ձայնից»:

¹⁵ Ընդգծել է «բանտալիք» և «ոգին» բառերը:

Արշալույսի հավը երգում է մինչ ի լույս¹⁶,

Այնուհետ, ասում են, էլ ոչ մի ոգի

Իր բանալից դուրս սողալ չէ համարձակում:

- Թ Ասում են, քե տարվա այն [գիշերները] ժամանակը, որ մենք ստնում ենք վերկշի ծնունդը, արշալույսի այդ հավն երգում է ամբողջ գիշերներ մինչև լույս, և այն ժամանակ ասում են, ոչ մի ոգի չի համարձակվում քափառել:

22 Այդ ևս էլ եմ լսել և հավատում եմ¹⁷

29 Որ համր է դեպի մեզ, նրա հետ կըխոսի¹⁸

30 Համաձայն եք դուք էլ, որ հայտնեք նորան¹⁹,

էջ 20 տ 1 Դրրդված մեր սիրուց, որչափ մեր պարտքից:

Թ Ինչպես հրամայում են և՛ պարտքը և՛ սերը:

Այդպես անհնք, խնդրեմ, և գիտեմ այսօր

Թ Պատմեցեմ, և գիտեմ այսօր առավոտ

ՏԵՍՏԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

4 Թեպետև մեր, Համլետ, սիրելի եղբոր

Թ Թեպետև մեր Համլետին* սիրելի եղբոր

9—15 Բայց, դատողությունը այնպես բնության դեմ

Պայքարած է, որ այդ՝ Համլետը վշտով²⁰

16 Լուսանցրում՝ Կտ. В то время года, в которое празднуется և այլն,
Տ. В ночь, когда рождается спаситель,
Կր. В ночь на рождество,
Гнед<ич>Сказание есть, что в ночь на рождество, Певец зари поет всю ночь до утра

17 Լուսանցրում՝ Գն. И я пожалуй, верю теперь всему.
Կտ. Слышал это и я, и отчасти верю тому.
Տ. И до известной мере не прочь тому поверить.
Կր. И верится отчасти.

18 Ընդգծել է «դեպի մեզ» բառերը:

19 Լուսանցրում՝ «Այսպես թերահավատությանը է վերաբերվում Հորացիոն, որովհետև նա «գիտուն է»։ Ինչպես Մարսելիոսն ասում է: Մի ուրիշ տեղ նա ասում է. «Ես չէի հավատալ այդպիսի հրաշքի, եթե իմ աչքերս չլինեին իմ վկաներս»:

* Քանի որ հրատարակության մեջ «Համլետ» անունը երկու կողմից չի առնված ստորակետերի մեջ, Թոմսոնյանը ճիշտ չի հասկացել տողը, այդ պատճառով էլ «Համլետ» անունը դարձրել է «Համլետին»:

20 Լուսանցրում՝ Գն. Грусть разумней стала.

Կտ. К благоразумно-грустному воспоминанию.

Կր. С мудрою тоской.

Մտածում ենք մենք մեր եղբոր մասին,
 Բայց և առանց մենք մեզ մտքից հանելու,
 Արդ, մեր նախկին քույրը, այժմյան թաղուհին,
 Այս ռազմասեր երկրի վեհապետուհին,
 Վճռեցինք որ մեզ հետ կողակից լինի:

Թ Բայց բանականությունը [կոլեկով] կովում է բնության
 դեմ, և մենք [խելացի նորան հիշելով] խելացի [ախրու-
 րյամբ] վշտով հիշելով նրան շմոռացանք և մեզ: Եվ այս-
 պես մեր նախկին քույրը՝ այժմյան քաղուհին, այրիացած
 տիրուհին [այս] մեր ռազմասեր երկրի, [մենք] ննջված
 խնդությամբ կոչեցինք մենք մեր ամուսին:

20 Մենք նորան ընտրեցինք որպես ամուսին²¹:

21—24 Բայց և չարինք անտես այն խորհուրդները,
 Որ ձեր իմաստությամբ դուք աղատ կերպով,
 Այս գործի ընթացքում ինձ հաղորդեցիր.
 Այդ բոլորի համար՝ մենք շնորհակալ ենք:

Թ Անտես [չառանք] չարինք և ձեր իմաստությունը, որ
 ազատ կերպով համաձայնվեց մեզ հետ, որի համար և
 շնորհակալ ենք:

էջ 21 տ 5 Իր ույժի երազը դաշնակից արած,

Թ Ուժի երազը, հրապուրվելով այս՝ իրան համար բարեհա-
 ջող նշաններից,

8—9 Որ հայրը, օրենքի բոլոր կապերով,
 Մեր քաջասիրտ եղբոր տուգանք էր տված:

Թ Որ իրան հայրը [կատարյալ] օրենքով
 Մեր քաջ եղբորը տանուլ [էր] է տված:

10—18 Այսքան նորա մասին. այժմ, դանք մենք մեզ
 Եվ մեր այս ժողովին—այս է խնդիրը.
 Ահա դրած ենք մենք ծեր նորվեդացուն,
 Որ այս Ֆորթինբերասի հորեղբայրն է
 Եվ տրկար, մահճի մեջ, չէ լսած անգամ
 Այս յուր եղբոր որդու նպատակները,
 Որ փութով կասեցնե նորա քայլերը.
 Քանզի այդ բանակը, սպայքը, պարենը,
 Բոլորն առնված են իր հպատակներից.

²¹ Տեղն առել է շրջանակի մեջ:

Թ Այս մասին այսպան: Այժմ այս ժողովի ու մեր մասին խա-
սենք: Ահա քե ինչումն է բանը: Մենք բուրք ենք գրել
Նորվեգիո քաղաքներին, երիտասարդ Ֆորքինբրասի հոր-
եղորը, որ զառամությունից ընկած է մահին և հազիվ քե՛
զիտենա իր եղբոր որդու [խորհուրդները] միտքը, որ աւ-
գելեր նրա կատարելուն, մանավանդ բոլոր պատրաստու-
թյունները և զինվորները նրա նպատակներից է ժողո-
վում:

24 Ինչ լայն հրահանգներըս ձեզ թույլ են տալիս²²:

25—26 Երթաք բարով, ուրեմն, և ձեր պարտքի մեջ
Թող ապացույց լինին ձեր փուլթն ու ջանքը:

Թ Դեհ, բարով գնաք, ձեր փութաջանությամբ ցույց տվե՛ք
ձեր սիրտը: (Ձեզ)

27 Այժմ և միշտ ցույց կըտանք մեր ջերմ եռանդը:

Թ Պատրաստ ենք ցույց տալու ինչպես այս գործում, նույն-
պես և միշտ:

28 Մենք տարակույս չունենք. սրտանց ձեզ ողջերթ:

Թ Մենք տարակույս չունենք. գնացե՛ք բարով:

30 Եվ արդ, կանրտ, ձեզ պանք. ի՞նչ նոր բան ունիք²³:

էջ 22 տ 1 Անհընար է դիմել Դանիո արքային

Թ Անհընար է, որ դու պիմես Դանիո արքային

5—7 Գլուխը այնչափ սրտին անձնանվեր չէ,

Ոչ էլ ձեռքը բերնին՝ այնչափ ծառայող²⁴,

Որչափ Դանիո գահը դեպի ձեր հայրը²⁵,

27 Արդ, իմ եղբոր որդիս, Համլետ, իմ որդիս²⁶,

28 Փոքր ինչ ավելի, քան մի աղագական²⁷

էջ 23 տ 5 Արևի տակ եմ ես:

Թ Մոտիկ եմ արևին:

22 «լայն» բառը վերցրել է շրջանակի մեջ:

23 «նոր» բառը վերցրել է շրջանակի մեջ:

24 Տոդի վրա ասողանիշ է դրել և տողատակ գրել. «բառախաղ—Քր. վերջ ծան.»

25 5—7 տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «փափա», որ հավանորեն նշանակում է
«փափկացնել»:

26 Ընդգծել է «իմ եղբոր որդիս» բառերը:

27 Տողն ընդգծել է:

- 13 Այո՛, տիկին, գիտեմ, դա շատ պարզ բան է²⁸;
- 14 Թե գիտես, է՞ր ապա քեզ օտար է թրվում²⁹;
- 17 Ոչ թե թանաքի գույն այս իմ վերարկում³⁰,
- 19—21 Ոչ հեացող կուրծքի բռնաղբոս շունչը,
Ոչ էլ հորդառատ աչքերի գեւը
Եւ ոչ հյուծված դեմքի հալումաշ տիպը³¹;
- 24 Սոքա, ճիշտ է, ցույց են. սոքա թրվում են,
Թ Սոքա, ճիշտ է, երևում են. սոքա թրվում են,
- էջ 24 տ 1—2 Այդ վեհ և հարգի է, քո բընության մեջ,
Պատվել հորդ մահը սուգի պարտքերով.
- Թ Այդ գեղեցիկ է և գովելի, սիրելի Համլետ, որ տալիս ես
հորըդ սուգի տխուր պարտքը.
- 11 Մի սիրտ անպաշտպան, կամ միտք անհամբեր,
Թա Մի սիրտ դատարկ, կամ հոգի անհամբեր,
բ Մի սիրտ անգոր, կամ հոգի անհամբեր,
գ Մի քույլ սիրտ, հոգի անհամբեր,
- 12 Եւ հասկացողություն պարզ և անմշակ
Թ Եւ հասկացողություն քույլ և անմշակ,
- 13—16 Զի այն, որ գիտենք է և պետք է լինի
Անշափ սովորական. զգայարանքին
Որչափ է ամենից աննշան բանը³²,
Ինչու՞ դժկամելով այն մեղ ցավ շինենք:
- Թ Ինչու անմիտ համառությամբ մեր սրտին առնենք այն,
ինչ որ գիտենք, որ կա և պետք է լինի այնքան սովորա-
կան (обыкновенно) ինչպես ամենասովորականը (հա-
սարակը) այն բոլորից, ինչ որ տեսնում ենք:
- 17—23 Քաւ լիցի՛, մեղք է այդ երկնքի ընդդէմ,
Մեղք³³ ննջեցյալի դեմ, մեղք բնության դեմ,
Դատողության առաջ դա խենթություն է,

28 Այս տողի դիմաց լուսանցքում Թումանյանը գրել է լատիներեն «Common» բա-
ռը, ապա տողատակ բացատրել՝ «երկու նշանակություն» ունի, սովորական, հասա-
րակ և пошлый, плоский, լիտի:

29 Լուսանցքում գրել է՝ «օտարոտի, ոչ թե օտար: Կարծես մեկել էր հայրը մեռել,
որ օտար չլիներ»:

30 «Թե» բառն առել է շրջանակի մեջ:

31 19—21-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «փափ»:

32 Լուսանցքում՝ Кр. Как самая простая из вещей,

Кт. Самое обыкновенное из всего,

С. Самое простое из жизненных событий,

33 Լուսանցքում՝ Кр. обида.

Որի բնաբանն է՝ ծնողաց մահը.

Եվ առաջին մարմնից, որ ի հող իջավ,

Մինչև այն, որ այսօր գերեզման մտավ,

Գողում է անընդհատ. «Այսպես պետք է լինի»:

- Թ Այդ խենթություն է բանականության առաջ, որի համար սովորական (առաջարկություն) նյութ է հայրերի մահը, որը առաջին դիակից մինչև [այս նոր] այժմ հանգուցյալը աղաղակում է միշտ. «Այսպես պետք է լինի»:

24—26 Դեհ, ձգիր, խնդրում ենք, այս անպետ վիշտը,

Եվ ընդունիր դու մեզ որպես քո հայրը.

Զի թող գիտակ լինի համայն աշխարհը,

- Թ Դեհ, բող, խնդրում ենք, անօգուտ հեծությունը,

Եվ հայիր մեզ վրա, ինչպես հոր վրա.

Եվ քող աշխարհին իմանա.

էջ 25 տ 3 Որպես մեր աչքերի ջնծում և սփոփանք

- Թ Իմ քեզ սիրող աչքերի շողերի մեջ

8 Ես ջանք կանեմ, տիկին, ձեզ հնազանդ լինել:

- Թ Ես (կաշխատեմ). պատրաստ եմ ձեզ հնազանդ լինել:

10 Ահա՛ մի սիրալից աղնիվ պատասխան:

- Թ Ա՛յ մի սիրալից աղնիվ պատասխան:

12 Այս հեզ, անբռնադատ հավանությունը

- Թ Այս հեզ, անբռնադատ համաձայնությունը

13 Ի ջնծություն, որի Դանիայի արքան³⁴

16 Եվ երկնի կամարը չըտա արձագանք

- Թ Եվ երկնի ուրտը չըտա արձագանք

24—28 Ո՛հ, աստված իմ, աստված. ի՛նչպես տաղտկալի³⁵,

Ունայն, անհամ, անշահ թվում են աչքիս

Բոլոր այս աշխարհի վայելչությունը:

Զղվում, զղվում եմ ես: Խոսպան³⁶ պարտեզ մ'է այս,

Ուր վատ խոտեր աճում, հասնում են սերմի:

- Թ Ո՛հ, աստված իմ, աստված. ինչպես [ձանձրալի, չնչին], զարչելի անպտուղ, [Անպիտան եմ] անպետք և դատարկ է քվում իմ աչքին բոլորն, ինչ որ կատարվում է այս աշխարհում: Զգվելի [է ինձ] զգվելի է ինձ: Մի պարտեզ է այս անփաղկան անած,

³⁴ Ընդգծել է «ի ջնծություն որի» բառերը:

³⁵ Լուսանցքում գրել է՝ «пошло, противно»,

³⁶ Լուսանցքում՝ КТ. без выпаливания.

С. неполатый

- էջ 26 ա 1—2 Եվ լոկ կոպիտ բաներ, որ բնությամբ բիրտ են,
Միայն տիրում են անդ: Վա՛հ, այստե՛ղ հասնի՞³⁷,
- 5 Ի՛նչ ազնիվ մի արքա. նա սորա մոտ այն էր,
Թ Եվ ազնիվ մի առքա. նա սորա մոտ այն էր,
- 8—9 Դողում էր՝ միգուցե երկնքի հողմունքը
Շփեն նորա դեմքը անքնքույշ կերպով:
Թ Դառնում էր երկնքի հողմերի վերա, որ դիպչում էին
խիստ նրա երեսին:
- 10—13 Երկի՛նք, երկի՛ր. հա՛րկ է, որ դեռ ես հիշեմ:
Վա՛հ, նա իմ հոգ վղից այնպես կախվում էր,
Կարծես ասորժակը որքան սնվում էր,
Այնքան քաղց էր զգում...
- Թ Երկինք և երկիր, դեռ պետք է նիշե՛մ: Նա էլ իմ հորս
այնպես կաշում էր, կարծես քե կիրքը [(որքան սնվում
էր այնքան քաղց էր զգում)], [մեծանում էր, անում էր
նրանից, որից սնվում էր, կշտանում էր, հագեցնում էր]:
- 14 Թող մոռնա՛մ. թուլություն³⁸, անունըդ կին է:
Թ Օ, թող մոռնա՛մ. թուլություն, անունըդ կին է:
- 16—17 . . . որոնցով տանում էր
Իմ խեղճ հոր մարմինը գերեզման զընել,
Թ . . . որոնցով գնում էր իմ խեղճ հոր դիակի էտեից,
- 19 Վա՛հ, ինքը՞. նույն ինքը՞. երկինք...
Թ Եվ ինչու հենց նա, նա ինքը, օ երկինք.
- 21 Նա, կի՛ն իմ հորեղբոր, իմ հորը՞ս եղբոր³⁹.
- 22—26 Բայց հորը՞ս չէր նման, որքան որ չեմ ես
Հերքուկեսին նման: Մեկ ամիս միայն.
Նախքան իր նենգավոր արցունքի աղը
Ջրնջվեր բորբոքված նորա աչքերից՝
Ամուսնացավ արդեն...
- Թ Այնքան նման հորըս, որքան ես Հերբուկեսին: Մեկ ամիս
միայն մինչև [կարմրած էին] սուտ արցունքների աղից
կարմրած էին ուռած կռակներ՝ նա ամուսնացավ:...
- 27 Թռչի՛լ այդ չափ արագ դեպ ազգապիղծ մահի՛ն:

³⁷ Ներդիր էջում՝ Кт. [կոպիտ] բնության կոպիտն ու հոտածը խեղդում են նրան
կատարելապես:

³⁸ Լուսանցքում՝ «Слабость и ничтожность».

³⁹ Տողն ընդգծել է:

Թ Թռչի՛լ այդ շափ արագ դեպ արեհապիլծ մահիճ:
 28 Այդ լավ չէ և ոչ էլ կարող է լավ լինել:
 Թ Այդ լավ չէ և ոչ էլ կարող է լավ բանի հասցնել:
 29 Բայց խորտակվիր, սիրտ⁴⁰. պետք է զսպեմ լեզուս:
 Թա Բայց պայրի՛ր իմ սիրտ. պետք է զսպեմ լեզուս:
 Բ Սիրտս պատռվում է, պայթում է լուրջունից:

էջ 27 տ 3 Հորացիո. այս նա՞ է, թե ես ինձ կորցրել եմ:
 Թ Հորացիո. այս դու՞ ես, թե ես ինձ կորցրել եմ:
 4 Նա ինքը, իշխան. միշտ ձեր խեղճ ծառան:
 Թ Նա եմ՝ ինքը, իշխան. միշտ ձեր խեղճ ծառան:
 12 Բայց, իրավ, ի՞նչ նոր բան ձեզ բերեց այստեղ:
 Թ Բայց, իրավ, ի՞նչ բան ձեզ բերեց այստեղ:
 14 Ես այդ չէի լսիլ ձեր թշնամուց իսկ.
 Թ Ես այդ չէի կամենալ լսել ձեր թշնամուց իսկ.
 21 Տե՛ր, եկա տեսնելու⁴¹ ձեր հոր թաղումը:

էջ 28 տ 14 Վա՛հ. մի մա՛րդ էր նա, ամեն բան առած.
 Թ Վա՛հ. մա՛րդ էր նա, ամեն բանով
 17 Տեսա՛ր, ու՛մը:
 Թ Տեսա՛ր, ու՛մ:

էջ 29 տ 8—9 Այն ամայության մեռելային ժամում
 Տեսել են մի տեսիլ: Մի ձև, ձեր հոր պես,
 Թ Այն ամայության մեռելային ժամին
 Տեսել են մի տեսիլ: Մի կերպարանք, ձեր հոր պես,

էջ 30 տ 9 Հրաշալի՛⁴² բան է:

էջ 32 տ 2 Արծաթախառն⁴³ սամույր:

40 *Լուսանցքում*՝ Կտ. Надрывайся-же, сердце
 С. Пусть плачет сердце
 П. Сокрушайся
 Кр. Скорби душа

41 *Լուսանցքում* գրել է՝ «Անբաղարավարի է»:

42 *Լուսանցքում*՝ Կտ. странно
 С. Очень странно
 Гн. странно

43 *Լուսանցքում*՝ Կտ. Черная с проседью
 С. Серебристо-черная.
 Гн. Но в ней седина как соболя серебрилась

- 6 Թե նա ազնիւ Տորըս կերպարանքն առնե,
 Թ Թե նա ազնիւ Տորըս կերպարանքն ունե,
 25 Թեև հողագունդը քողարկե իր տակ:
 Թ Թեև հողագունդը ծածկե իր տակ:

ՏԵՄԱՐԱՆ ԵՐԵՐԸ

- էջ 33 տ 6 Եվ իր շնչին սիրուն, դու այդ համարիր
 Թ Եվ իր դատարկ սիրուն, դու այդ համարիր
 8 Մի բնություն մանուշակ նորածին բնություն⁴⁴,
 17 Ներքին պաշտամունքը⁴⁵ հոգու և մտքի
 21 Առաքինի կամքը, բայց, երկյուղ կրիր⁴⁶,
- էջ 34 տ 9—13 Այն չափով հավատաս, որչափ իր դիրքը
 Եվ հատուկ պաշտոնը նորան թույլ կրտան՝
 Խոսքը փոխել զործի. և այդ՝ չէ այլ ինչ,
 Թե ոչ այն, ինչ թույլ տա Դանիայի ձայնը:
 Տես ապա, ի՞նչ արատ պիտի դա պատվիրդ⁴⁷,
 18—23 Վախեցիր, Օֆելիա, վախեցիր, քույրիկ,
 Եվ քեզ պատասպարիր քո սիրունդ ետև՝
 Ցանկության վտանգից և նետից ազատ.
 Ամենազգոն կույսը շրջալ է արդեն
 Թե բանա հրապույրքը լուսնի առաջ անգամ:
 Եվ սրբությունն իսկ չէ կարող խույս տալ
 Ստոր զրպարտության ժանտ սլաքներից⁴⁸:
- էջ 36 տ 8—10 Ոչ պարտական եղիր, և ոչ պարտատեր,
 Քանզի պարտք տվողը կորցնում է հաճախ
 Թե իմ փոխ տվածը, թե իր բարեկամը⁴⁹:
- էջ 37 տ 16 Դու այնպես ես խոսում, որպես դալար աղջիկ⁵⁰,
 22 Բա՛հ այդ ես կասեմ⁵¹:

44 Լուսանցքում՝ «Юности природы».

45 Ընդդեմ է «պաշտամունքը» բառը և վերևում գրել՝ «действие»:

46 Ընդդեմ է «առաքինի կամքը» բառերը և տողի դիմաց լուսանցքում գրել՝ «փափ»:

47 9—13-րդ տողերի դիմաց գիծ է քաշել և լուսանցքում գրել՝ «փափ»:

48 18—23-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «լավ է»:

49 8—10-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «լավ է»:

50 Ընդդեմ է «դալար աղջիկ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. Глубая, неопытная.

С. Еще ребенок.

51 «Բա՛հ» բառն առել է շոշոնակի մեջ:

Եւ նըւագ բան զաւակի:

ԹԱԳԱՒՈՐ

Ինչ կայ, որ դեռ արգպէս,

Բախակերը կախուած են ճակատիդ վերայ:

ՀԱՄԱԼԷՏ

Այդպէս չէ, տէր իմ. չափից աւելի

Արեւի տակ եմ ես:

ԹԱՆՈՒՆԻՆ

Սիրելի Համլէտ:

Իէն ձգիր բեզանից այդ մըռալ գոյնը.

Եւ օրպէս բարեկամ նախիր Դանիային.

Մի, ալլաւ, քողարկուած այդ Թարթիչներով.

Պապիր ազնիւ. հօրըդ հոգի մէջ ընդ միշտ:

Դաւ գիտես դա պարզ է. ով կասրի, կը մեռնի

Անցնելով բնութիւնից գէտ լաւերով թիւն:

ՀԱՄԱԼԷՏ

Այո, տիկին, գիտեմ. դա շատ պարզ բան է:

ԹԱԳՈՒՆԻ

Թէ գիտես, էր ապա քիչ ատար է Թըւում:

ՀԱՄԱԼԷՏ

Թըւում, տիկին. ահ, ոչ. իրօք արգպէս է:

Եւ «Թըւում» չը գիտեմ: Ոհ, բարի մայր իմ,

Ոչ (թէ) քտնաքի գոյն ապա իմ վերաբեւում:

Ոչ էլ սփռապան սուգը ունեւրը.

Ոչ հեռացող կուրծքի բանազրօս շունչը.

Ոչ էլ շորպառաւ. աչքերի գետը

Ու ոչ հիւժուած գէմքի հալումաշ տիպը.

Թաւ քօլօք ձեւեր, կերպեր, ցայցերը.

Կարող են անխաղաղ լալանել ներքինը:

Սօքս միջ է, զայց են, սօքս Թըւում են:

Եւ ժողք այդ բոլորը կէդեւ կարող է.

Բնայ իմ մէջ կայ մի բան. որ վեր է ցայցից.

Իոկ աշխ. լոկ առգի աղբ ու զարգըն են:

25—26 . . . Քեզ թանկ առաջարկիր
Թե ոչ (քո խեղճ ոճի շունչը չըկտրելով)⁵²

էջ 38 տ 1 Այդպես թյուր երթալով, դու ինձ կառաջարկես
Թ Այդպես թյուր երթալով, դու ինձ կըղնես

8 Մոտ բոլոր երկնային սրբությունները⁵³

10—15 Ես գիտեմ, արյունը երբ եռ է գալիս,
Ինչպե՞ս շուռլ կերպով հոգին զրկում է
Լեզվին երդումներ. աչք բոցերն, աղջիկ,
Առավել լույս կըտան, քան թե ջերմություն,
Նվ խսկույն կըհանգչին, թե մին թե մյուսը,
Նույն իսկ այն բոսկին, երբ խոստանում են⁵⁴,

22 Որ դեռահաս է նա. նորան թույլ է տրված
Թ Որ դեռահաս է նա և նորան թույլ է տրված

էջ 39 տ 9 Ուշ դիր, հայտնում եմ քեզ. գնա քո շավղով:
Թ Ուշ դիր, հայտնում եմ քեզ, դե հիմա գնա:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

12 Սուր և խածնող օդ է⁵⁵:

էջ 40 տ 7 Սովորություն է այդ⁵⁶:

8 Այո՛, հիրավի:

Թ Այո՛, իհարկե:

13 Այս մեր գլխամուկոտ արբեցությունքը⁵⁷,

30 Այս մարդիկ, ասում եմ, թեև չեն կըրում⁵⁸

էջ 41 տ 5 Եվ անվախճան, այնչափ, որչափ մարդ կարե,
Թ Եվ անվախճան, այնչափ, որչափ մահկանացվին հնառ է,

14 Թե բերես երկնքից անուշ բույր քո հետ,

Թ Թե բերես երկնքից անուշ շունչը քո հետ,

52 Ընդգծել է «առաջարկիր» և «(քո խեղճ ոճի շունչը չըկտրելով)» բառերը և լուսանց-
քում գրել՝ Кт. Благо пришлось слову.

Гн. (Вот слово-то пришлось кстатн!).

53 Ընդգծել է «Մոտ բոլոր» բառերը:

54 10—15-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «լավ է»:

55 Տողն ընդգծել է:

56 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кр. Обычай это? (կարծես տեղյակ չէ)

П. Таков обычай?

Кт. Что-ж, такой уже обычай?

С. Что-ж делать, если здесь введен такой обычай!

57 Ընդգծել է «գլխամուկոտ» բառը:

58 Ընդգծել է «թեև չեն կըրում» բառերը:

- 17 Գալիս ես այնպիսի մատչելի դեմքով⁵⁹
 18—25 . . . Կանչում եմ քեզ, Համլետ.
 Արքա, հայր, տե՛ղ Դանիո. օ՛հ, պատասխան տուր,
 Մի՛ թող անգիտությամբ տանջվիմ, այլ ասա՛,
 է՞ր օրհնյալ ոսկերքրդ, մահվամբ կնքոված,
 Պատուեցին պատանը. է՞ր գերեզմանը,
 Որի մեջ քեզ տեսանք հանգիստ ամփոփված,
 Բացավ իր ահագին մարմար ծրնուոր,
 Քեզ դուրս վիժեց կրկին...⁶⁰

- էջ 42 տ 18 Վա՛հ, գուցե ձեզ քարշե դեպի հեղեղը⁶¹.
 20 Որ հակված է տակից կախված ծովի վերա⁶²,
 Թ Որ հակված է զլխից կախված ծովի վերա,
 էջ 43 տ 1—2 Երբ այդքան կանգուններ նայում է ծովում
 եվ լսում է ցածը նորա մոռունը⁶³:
 7 Թողեր. իմ օրհասը ինձ ձայն է տալիս⁶⁴.
 Թ Թողեր. իմ հակառակորդն ինձ ձայն է տալիս.

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԿԵՐՈՐԴ

- էջ 44 տ 9 Վա՛յ. խեղճ ուրվական:
 Թ Վա՛յ. խեղճ հոգի:

- էջ 45 տ 11 Հողիդ կըստատանր⁶⁵. Երակներիդ մեջ
 Թ Հողիդ կըկեղեքեր. երակներիդ մեջ
 14 Իրանց շրջաններից դուրս կըժայթեին⁶⁶.
 Թ Իրանց շրջաններից դուրս կըքոչեին.
 18 Բայց չեն մշտենջյանի այս հատկությունքը⁶⁷:

59 Ընդգծել է «մատչելի դեմքով» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. вызывающем виде.

60 18—25-րդ տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «լավ է»:

61 Ընդգծել է «հեղեղը» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. В море. С. К. безден моря.

62 Ընդգծել է «տակից» բառը և լուսանցքում գրել՝ С. склоненных грозно над пропастью.

63 Տողերն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. Кто только взглянет с него на чернеющее так далеко, внизу море, услышит рёв его.

64 Ընդգծել է «օրհասը» բառը և լուսանցքում գրել՝ «բոլոր... <1 անընթ...>», „Судьба зонет“.

65 Ընդգծել է «ստատանր» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. և С. растерзало Кр. раздавил.

66 Ընդգծել է «կըժայթեին» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. выскочить. с вышли.

67 Ընդգծել է «հատկությունքը» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. тайны.

- էջ 46 տ 1 Բայց այս մեկը խիստ ժանտ, խիստ օտարոտի,
 Թա Բայց այս մեկը խիստ ժանտ, խիստ անխելի,
 Բ Բայց այս մեկը խիստ ժանտ, խիստ անբնական,
 6—8 Պատրաստ ես դու, գիտեմ⁶⁸, և թույլ⁶⁹ կլինեիր.
 Քան ալն պարարտ խոտը, որ մեղկութեան⁷⁰ մեջ
 կետեիր ավիւ վրա հանգիստ փտում է⁷¹,
 12 Այսպես, ամբողջ Դանիան շինծու պատմութեամբ
 Թ Այսպես, ամբողջ Դանիան իմ մահվան շինծու
 պատմութեամբ
 17 Ո՛վ մարգարե հոգիս⁷², իմ հորեղբայրը:

էջ 47 տ 18 Իմ ապահով ժամիս⁷³...

- էջ 48 տ 3 Երբ ծաղկի մեջ էին դեռ իմ մեղքերը⁷⁴,
 8 Սոսկալի, սոսկալի, օ՛հ, խիստ սոսկալի⁷⁵
 Թ Աստափելի է, սաքսափելի է, սաքսափելի է:
 9 Թե քո մեջ⁷⁶ դեռ սիրտ կա, մի տանիր դորան.
 12 Բայց որեւէ կերպով, որ վրեժըդ լուծես,
 Թ Բայց որեւէ կերպով քն վրեժըդ լուծես,
 17 Մընաս բարեւ ընդմիշտ. ահա փայլուն որդը⁷⁷

68 Ընդգծել է «գիտեմ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. вижу.

69 Ընդգծել է «թույլ» բառը և լուսանցքում գրել՝ С. пуст и гнил.

70 Ընդգծել է «մեղկութեան մեջ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. безчувственный.

71 Լուսանցքում գրել է՝ Кт. от покоя.

72 Լուսանցքում գրել է՝ Кт. предчувствие, С. О, вещный, тайный голос души моей

73 Ընդգծել է «ապահով» բառը և լուսանցքում գրել՝ „моим сном“.

74 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. в цвету греха, Кр. в огне грехов.

75 Լուսանցքում՝ „С. ծան. 14“.

Սովորված թարգմանության 14-րդ ձևով հանրագրությունը (էջ 155) հետևյալն է.
 «В некоторых позднейших изданиях эти слова произносит Гамлет, что введено вероятно для того, чтоб облегчить актера принужденного играть слишком долго одной мимикой в продолжении длинного монолога призрак».

76 Այստեղ Թումանյանը աստղանիշ է գրել և տողատակ գրել՝ «2 էջ առաջ—տեսնում եմ և գիտեմ», որ նշանակում է, թե 46-րդ էջի 6-րդ տողում («պատրաստ ես դու, գիտեմ, և թույլ կլինեիր») «գիտեմ» բառը հաստատական է, մինչդեռ այս՝ 48-րդ էջի 9-րդ տողում («թե քո մեջ դեռ սիրտ կա, մի տանիր դորան») ուրվականը դեռևս կասկածում է, թե Համլետն արդյոք ընդունա՞կ է համարձակորեն իրադրո՞ծելու իր վրեժը: Դրա համար էլ Թումանյանը առաջարկում է 46-րդ էջի 6-րդ տողի «գիտեմ» բառը փոխարինել «տեսնում եմ» բառով:

77 Ընդգծել է «փայլուն որդը» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. светляк, С. светящийся червяк.

Ք Մընաս բարե ընդմիշտ. ահա լուսատունիկ <բ>

19 ել իր անդոր բոցը⁷⁸, նըսեմանում է:

21—22 Ո՛ւլ երկնային ոգիք, ո՛ւլ երկիր. ի՞նչ ուրիշ.
Դժոխքին էլ հայցեմ: Վա՛յ. բռնիր քեզ, սիրտ,

Ք Ո՛ւլ երկնային ույծեր, ո՛ւլ երկիր. ի՞նչ ուրիշ.
Դժոխքն էլ կանչեմ: Վա՛յ. բռնիր քեզ սիրտ,

25 Այո, դու խեղճ ոգի, կհիշեմ ես քեզ,

Ք Այո, խեղն հոգի, կըհիշեմ ես քեզ,

էջ 49 տ 11 Քե մարդ կարե ժպտել, ժպտել, և սակայն

Ք Քե մարդ կարե ժպտալ, ժպտալ, և սակայն

15 Այժմ գանք իմ բառիս⁷⁹ այդ պետք է լինի.

17 ես այդ երգվեցի:

Ք ես այդ երգվեցի, ու չեմ մոռանալ:

19 Լորդ Համլետ:

Ք Իշխան Համլետ:

20 Աստված փրկե նորան:

Ք Աստված փրկե ձեզ:

22 Հիլո, հո՛, հո՛, տըղա. ե՛կ, թռչնակ, եկ⁸⁰.

Ք Հիլո, հո՛, հո՛, տըղա. եկ, իմ բազե, եկ.

էջ 50 տ 1 Օհ, հրաշալի բան⁸¹:

Ք Օհ, հրաշք:

6 Ի՞նչ եք ասում ասկա,— արդյոք երբեիցե⁸²

7 Մի մարդկային սիրտ կարո՞ղ էր խորհել⁸³.

7 Որ չըլինի անխիղճ մի թշվառական

Ք Որ չըլինի միևնույն ժամանակ անխիղճ մի թշվառական:

էջ 51 տ 5 Սուրբ Պետրոսը⁸⁴ վրկա, բայց կա, Հորացիո.

8 Իսկ թե կամիք գիտնալ, թե ինչ կա մեր մեջ,

Ք Իսկ թե կամիք գիտնալ, թե ինչ կա իմ և ոգու մեջ,

12 Կատարեցեք, խնդրեմ մեկ խեղճ աղերսս:

78 Ընդգծել է «անդոր բոցը» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. холодный блеск С. և Кр. безсиленный свет.

79 Ընդգծել է «գանք իմ բառիս» բառերը և լուսանցքում գրել՝ „девиэ“.

80 Տողն ընդգծել է և գրել՝ Кт. Соколики, С. և Кр. Мой верный Сокол.

81 Ընդգծել է «հրաշալի բան» բառերը և գրել՝ «чудеса».

82 Լուսանցքում գրել է՝ «գրաբարախառն»:

83 Ընդգծել է «սիրտ կարող էր խորհել» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. և Гн. Кто бы мог подумать.

84 Ընդգծել է «Պետրոս» անունը և լուսանցքում գրել՝ «Патрик», ապա տողատակ տվել է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Շեքսպիրի ժամանակ ամբողջ Հյուսիսը յուր կրո-

- Թա Կատարեցեք, խնդրեմ, մեկ փոփոխիկ խնդիրքս:
- բ Կատարեցեք, խնդրեմ, մեկ շնչին ցանկությունս:
- էջ 52 տ 1 Ճիշտ է, սրբիս վերա, ճիշտ է⁸⁵:
- 3—4 Հա, հա, տըղա, ինչպե՞ս, այդպե՞ս ես ասում,
Այդտե՞ղ ես, պարկեշտ մարդ...⁸⁶
- 5 Ձեք լըսում այս մարդուն գետնափորի մեջ⁸⁷:
- 18 Դո՛ւ, պառավ գետնամուկ, ինչպե՞ս կարող ես,
Թ Դո՛ւ, պառավ խլուրդ, ինչպե՞ս կարող ես,
- 21 Թող մեկ էլ տեղ փոխենք, աղնիվ բարեկամք:
- Թ Թող մեկ էլ տեղներս փոխենք, աղնիվ բարեկամք:

- էջ 53 տ 1—2 Օ՛ լույս և խավար, բայց այս ի՞նչ հրաշք է,
Այս ի՞նչ օտար բան է:
- Թ Օ՛, լույս և խավար, այս ի՞նչ հրաշք է,
Այս ինչ օտարոտի բան է:
- 4 Հյուրընկալիր նորան որպես օտարի⁸⁸.
- 7 Որ իմաստությունդ⁸⁹ չէ իսկ երազած:
- Թ Որ իմաստությունդ չեն իսկ երազած:
- 15 Ձեր թեքը ծալելով, կամ գլխի շարժամբ⁹⁰
- 23 Ձեր կարոտ վայրկյանին ձեզ օգնական լինի⁹¹.
- Թ Ձեր կարոտ վայրկյանին ձեզ տա.
- 26 Հանգչիր, հանգչիր դու:
- Թ Հանգի՛ր, հանգի՛ր դու:

նական ուսմունքն ստանում էր Իրլանդիայից, ուր ամենամեծ սուրբը Պատրիկն էր (372—463), շատ հռանդուն բրիստոնիկոթյուն տարածող (Канш<ни>, прим. 28)».

⁸⁵ Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. Нет, на меч, на меч моем.

С. Нет, в порядке! как следует с руками на меч.

Гн. Нет, на меч моем...

⁸⁶ Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. А! ты здесь, друживше? и ты требуешь того-же?

⁸⁷ Ընդգծել է «գետնափորի մեջ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «подвал».

⁸⁸ Լուսանցքում՝ Кт. Примил странное, как странника. С. ծան. 20.

Սոկրոտովսկու Թարգմանության 20-րդ ծանոթագրությունը (էջ 155) հետևյալն է.

«В подлиннике игра слов основана здесь так-же на созвучии выражения: strange—странно и stranger—странник».

⁸⁹ Ընդգծել է «իմաստությունդ» բառը և լուսանցքում գրել՝ «философи земли».

⁹⁰ Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. Ни разводя вот так руками.

С. Скрестивши руки.

⁹¹ Լուսանցքում՝ Кт. Никогда ничего такого не делать.

- էջ 54 տ 6 . . . ժամանակը կապից⁹²
 8 է՞ր ես ծնա երբեք, որ այդ ես ուղղեմ:
 Թ Ինչո՞ւ ես ծնա, որ այդ ես ուղղեմ:

ԱՐԱՐԱՄ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

- էջ 56 տ 2 Այս կողմնակի հարցմանց պարագաներով⁹³,
 18 Ծանոթ, սովորական ընկերներն են:
 Թ Հատուկ, սովորական ընկերներն են:
 էջ 58 տ 14 Քո ստույթյան կարթի անուշ պատառը⁹⁴
 էջ 60 տ 10 Բազուկըս շարժելով⁹⁵ և երեք անգամ
 Թ Չեոֆս սեղմելով և երեք անգամ
 23 Որպես ամեն մի կիրք⁹⁶, որ այս աշխարհում,
 24 Իշխում բռնանում է մեր բնությանց վերա:
 Իշխում բռնանում է մեր բնության վերա:

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

- էջ 62 տ 9 Այնչափ ընտանի եք, որ արդ հոժարվիք
 Թա Այնչափ ծանոթ եք, որ արդ հոժարվիք
 Բ Այնչափ մոտիկ եք, որ արդ հոժարվիք
 էջ 63 տ 17 Գոհությամբ դարձել են⁹⁷
 էջ 64 տ 9 Անհամբեր հմ լսել⁹⁸:
 12 Աղանդերքն է⁹⁹:

92 Հնդգծել է «կապից» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. Из пазов, «խոռոչ»,
 Кр. Пала связь времен из колен, «շավղից».

93 Հնդգծել է «պարագաներով» բառը:

94 Հնդգծել է «պատառը» բառը:

95 Հնդգծել է «բազուկըս շարժելով» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Гн. пожал мне руку.

96 Հնդգծել է «որպես ամեն մի կիրք» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «փափ»:

97 Տոզն բնդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. С приятней вестью. С добрыми вестями, Гн. с приятными вестями.

98 Տոզն ընդգծել է:

99 Տոզն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ „десерт”.

14 Հյուրընկալիր¹⁰⁰ նորանց և ներս բեր քո հետ:

21 Մենք կըմաշենք¹⁰¹ նորան:—Ողջույն, բարեկամներ.

էջ 66 տ 19—20

Ավելի նյութ տուր,

եւ նվազ արհեստ:

Թ Գործը պատմիր առանց պերճախոսության ներթափանցումների:

23—24 Որ նա խենթ է, ճիշտ է, որ ճիշտ է, ափսոս է.

եւ դա շատ ափսոս է, որ այդպես ճիշտ է:

Թ Որ նա խենթ է, այդ նիշտ է, որ ճիշտ է [և այն որ] ափսոս է, և շատ ափսոս է, որ այդպես ճիշտ է:

25 Հիմար հակադրություն¹⁰², բայց ոչ, թողնենք այդ:

էջ 67 տ 1 Որ այդ հետեւության պատճառը գտնենք¹⁰³.

Թ ա [Որ այդ պատահարի պատճառը գտնենք].

բ Որ պատճառը գտնենք այդ պատահարի.

2 Կամ թե լավ է ասել այդ դեղեկության¹⁰⁴

Թ Կամ թե լավ է ասել, այդ արատի,

4 Ունի իր պատճառը. այսպես, մընում է,

Թ Ունի իր պատճառը. այ, ինչ է մեզ մնում,

5 եւ այդ մնացորդը, լավ ուշի առեք...

Թ եւ այս մնացորդը, լավ ուշի առեք...

10—11 «Առ երկնային եւ իմ հոգւույս պաշտելի, ամենագեղեցկացյալն Օֆելիա...»:

Թ «Առ երկնային եւ իմ հոգւույս պաշտելի, հրաշագեղ Օֆելիա...»:

13 Դա ստոր մի ոճ է, բայց դեռ լսեցեք.

Թ Դա մաքաժ մի ոճ է, բայց դեռ լսեցեք.

19 Արեւի շարժման վրա կուգես կասկածիր:

Թ Կասկածիր արեւի շարժմանը կուգես:

21 Բայց իմ սիրո վրա դու մի կասկածիր:

100 Ընդգծել է «Հյուրընկալիր» բառը և գրել՝ Кт. почти, С. прихл, Кр. сделай им честь, Гн. նույն.

101 Ընդգծել է «մաշենք» բառը, վերնում գրել՝ «(մաղել)», ապա՝ «Զգուշությամբ իմանալ, թափալ», այնուհետև՝ Кт. выведать, С. Подумаем—узнаем, Кр. Хорошо, узнаем, П. Мы все узнаем, Гн. Узнаем.

102 Լուսանցքում գրել է մեկ անընթեռնելի բառ, ապա՝ «Метафора, фигура».

103 Ընդգծել է «հետեւության» բառը և լուսանցքում գրել՝ «Ռոման—առաջարան», այնուհետև՝ [«պատահար»] և՝ Гн, Присутствие, эффект?.

104 Լուսանցքում՝ Гн. Отсутьствие, дефект, ապա՝ отсутствие, присутствие, այնուհետև՝ «դեղեկություն» բառի դիմաց՝ «երեւել-դողդողալ»:

Թ Բայց մի կասկածիր, որ փրում եմ քեզ:

23—24 . . . ևս բավական ճարտասանություն չունիմ իմ հառա-
շանքները արաագրելու...¹⁰⁵

Թ . . . ևս [այնքան] ճարտասանություն չունեմ, իմ հա-
ռաշանքները հանգավորելու...

էջ 68 տ 11 Ուրախ կըլինեի ձեզ այդ հաստատել¹⁰⁶,

էջ 71 տ 7—9 Եթե արեգակը, սատկած շահ մարմնում
Որդունք է ծընեցնում, նա որ մի աստված է,
Համբուրելով մի դի...¹⁰⁷ դու աղջիկ ունիս:

Թ Եթե նույն ինքն արեւն էլ ղիպչելով սատկած շանը որ-
դունք է ծնում, նա որ աստված է, համբուրում է գեշը...
դու աղջիկ ունե՞ս:

11—13 Չըթողնես նորան, որ արեգակի տակ ման գա¹⁰⁸. հղա-
ցումը մի օրհնություն է, բայց ոչ թե այն տեսակ, որ քո
աղջիկը կարող է հղանալ. բարեկամ, ղգուշ կաց:

Թ Չըրողնես շրջե արեւի տակին. հղությունը օրհնություն է,
բայց ոչ այնպիսին, որին կարող է աղջիկն ենթարկվել,
պահպանիր նրան, բարեկամ:

17—19 . . . և իրավ, ևս էլ իմ երիտասարդության ժամանակ
շատ ծայրահեղություններ կրեցի. շատ մոտ էի այս
վիճակին¹⁰⁹,

Թ . . . ասեմք ես էլ [իմ] երիտասարդության ժամանակ
շատ տանջվեցի սիրուց և մոտ էի [սրան] այս դու-
րյանը:

էջ 72 տ 15—16 Թեև խենթություն է, դարձյալ դուրս մեջ մի տեսակ

¹⁰⁵ Հնդգծել է «արտագրելու» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кр. измерять,
Кт. Приводишь в известную меру
С. размеренным
П. Красиво пересказать

¹⁰⁶ Հնդգծել է «ձեզ այդ հաստատել» բառերը:

¹⁰⁷ Հնդգծել է «Համբուրելով մի դի» բառերը և լուսանցքում՝ «ընդմեպվորում է
գեշը», այնուհետև՝ Гн. оплодотворять падаль.

¹⁰⁸ Լուսանցքում՝ Гн. Пусть она подходит близко к светилу.

¹⁰⁹ Հնդգծել է «ծայրահեղություններ կրեցի» բառերը, ապա լուսանցքում գրել՝
Кт. Не мало страдал от любви.

С. Такой-же случай... от любви.

Кр. И я страдал от любви не мало.

П. Влюблялся насмерть, почти был таким-же дураком.

մեթոդ կա. չե՞ր գալիս, իշխան այս օդից դուրս¹¹⁰;
 18—19 . . . Ինչպես բեղմնավոր¹¹¹ են երբեմն նորա պատաս-
 խանները...

էջ 73 տ 8 Ա՛խ, այս ձանձրացուցիչ¹¹² պառավ հիմարները
 17 Աշխարհի անտարբեր¹¹³ զավակների նման
 19 . . . բախտի գլխարկի ամենավերին կոճակը չենք
 մենք¹¹⁴:

էջ 74 տ 6 Բախտի թաքուն մասների¹¹⁵ մեջ:
 8 Ոչինչ, տեր իմ, եթե ոչ այն՝ որ աշխարհը պարկեշտա-
 ցել¹¹⁶ է:
 Թ՝ Ոչինչ, տեր իմ, եթե ոչ այն՝ որ աշխարհը ազնվացել է:
 9—11 . . . Բայց ձեր լուրը ճշմարիտ չէ¹¹⁷: Թողեք ավելի հեշտ
 կերպով¹¹⁸ ձեզնից հարց ու փորձ անեմ:
 16 Եվ կատարյալ մի բանտ...¹¹⁹

էջ 75 տ 5 Ուրեմն ձեր փառասիրությունն է դորան...¹²⁰

¹¹⁰ Ընդգծել է «մեթոդ» բառն, ապա լուսանցքում գրել՝ Гн. методическое
 Кт. последовательно,
 С. последовательность,
 Кр. систематическое,
 П. методическое,

այնուհետև շրջանակի մեջ է առել «դուրս» բառը և լուսանցքում գրել՝
 Гн. Не довольны-ли вы быть на воздухе?

¹¹¹ Ընդգծել է «բեղմնավոր» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. ловки, С. метки,
 Кр. метки,
 Гн. остроумны,

¹¹² Ընդգծել է «ձանձրացուցիչ» բառը և լուսանցքում գրել՝
 «скучные, несчастные»,

¹¹³ Ընդգծել է «անտարբեր» բառը և լուսանցքում գրել՝
 Кт. неважным,
 С. маленьким людям,
 Кр. ничтожные,

¹¹⁴ Ընդգծել է «կոճակը» բառը և լուսանցքում գրել հարցական նշան (?):

¹¹⁵ Ընդգծել է «մասների մեջ» բառերը, ապա լուսանցքում գրել՝ Кт. преле-
 стямы.

¹¹⁶ Ընդգծել է «պարկեշտացել է» բառերը և լուսանցքում գրել՝ „честнее“, ապա՝
 Гн. более и <более> совершенствуется.

¹¹⁷ Ընդգծել է «ճշմարիտ չէ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ „вздор“.

¹¹⁸ Ընդգծել է «հեշտ կերպով» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. подробнее.

¹¹⁹ Լուսանցքում՝ Кт. застеноч.

¹²⁰ Ընդգծել է «փառասիրություն» բառը և լուսանցքում գրել՝ «любие»՝ често-
 любие».

9 . . . Միայն թե ես վատ¹²¹ երազներ չունենայի:
 14—15 . . . համարում եմ այնքան թեթև¹²² և օդային, որ նա մի
 ստվերի ստվերն է:

էջ 76 տ 11—12 . . . ազատ կերպով եկած էք իմ այցելության...

Թ . . . ազատ կերպով եկած էք ինձ այցելության...

15—17 Ինչ որ կուզեք, միայն թե նույնտակին հարմար¹²³.
 ձեզ այստեղ ուղարկել են և ձեր ակնարկների մեջ¹²⁴
 մի տեսակ խոստովանություն կա...

էջ 77 տ 10—18 . . . Այս վերջերում, չգիտեմ ինչու, ես կորցրել եմ
 իմ ուրախ բնավորությունը, թողել եմ իմ բոլոր սո-
 վորական պարապմունքներս և, իրավի, այնպես մեղա-
 մադձոտ եմ դառնում, որ այս շքեղ կազմվածքը-երկի-
 րը—իմ աչքիս թվում է որպես մի անջրտի հրվան-
 դան, այս սքանչելի ասեղնագործը, օդը, նայեցեք, այս
 անխախտ կախված հաստատությունը, այս շքեղ
 առաստաղը՝ ոսկյա բոցերով արտակիտված, վա՛հ, դա
 իմ աչքում ոչինչ է, այլ միայն ժանտ և թունալից գո-
 լորշիների մի համախմբում¹²⁵:

24—26 . . . և սակայն իմ աչքում ի՞նչ է փոշիի այդ եթերա-
 յին գոյացումը. մարդը ինձ չէ դմայլեցնում, ոչ էլ
 կինը, թեև քո ժպտալույր դու այդ ես ուզում ասել¹²⁶:

¹²¹ Ընդգծել է «վատ» բառը և լուսանցքում գրել՝ С. дурные, Кт. злые.

¹²² Ընդգծել է «թեթև» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. неуловимо.

¹²³ Ընդգծել է «նույնտակին հարմար» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. և Гн
 к делу идущее. С ответ на вопрос.

¹²⁴ Ընդգծել է «ակնարկների մեջ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «глазах».

¹²⁵ Ընդգծել է «կորցրել եմ իմ ուրախ բնավորությունը», «մեղամադձոտ» բառերը,
 «անջրտի հրվանդան» արտահայտությունը և փոխարենը լուսանցքում գրել՝ «անպտուղ
 անապատ» (Ավելի մանրամասը տես 158-րդ ծանոթագրությունը): Ընդգծել է նաև «ասեղ-
 նագործը» և «կախված» բառերը, վերջինիս դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «ծայո», «համա-
 խմբում» բառի վերևը գրել է «թանձրություն»:

¹²⁶ Թի՛նչ է փոշիի այդ եթերային գոյացումը՝ արտահայտության դիմաց լուսանց-
 քում գրել է՝ «փափ. նրբագույն», ապա՝ Гн. это квинт-эссенция мусора: Այնու-
 հետև ընդգծել է «չէ դմայլեցնում» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. не нравятся,

С. не удовлетворяет,

Кр. мне скучно,

П. я не люблю,

Гн. ноль:

Ապա «ասել» բառի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «(վկայել)»:

էջ 77 Իշխան, այդպիսի բան չըկար իմ մտածութեանց մեջ¹²⁷։
էջ 78 տ 15—16 . . . և կամ անհանգ ոտանավորը վերջ կըտա նորա
խոսքին¹²⁸։

18 . . . քաղաքի¹²⁹ դերասանները։

21—22 Կարծես նորաեց արգելել են խաղալ՝ նոցա մտցրած
նորաձևութիւնների պատճառով¹³⁰։

էջ 79 տ 3 . . . և մարդիկ բռնապետաբար ծափահարում են
նրանց...¹³¹

11—13 . . . որ շատեբը, որքնք իրանց կողմից սուր են կրում,
վախենում են սագի փետուրներից և չեն համարձակում
գալ սոցա մոտ¹³²։

15—21 . . . Մի՞թի իրենց արհեստը միայն այնքան ժամանակ
պիտի շարունակեն, որքան որ երգել գիտեն. արդյոք մի
օր չըպիտի՞ ասեն, երբ որ իրենք էլ սովորական դերա-
սաններ դառնան (որը շատ հավանական է, եթի շունե-
նան ավելի լավ միջոցներ), որ իրանց հեղինակները նո-
րանց վնասում են, պարտավորեցնելով նորանց պոռալ
իրանց հաջորդների ղեմ¹³³։

¹²⁷ Լուսանցքում՝ (Кр. Դու հակառակ ես ասում և «...», Гн. Вы этому не верите).

¹²⁸ Ընդգծել է «կամ անհանգ ոտանավորը վերջ կտա» արտահայտութիւնը և լուսանց-
քում գրել՝ С. если не споткнется на белых стихах.

¹²⁹ Լուսանցքում՝ Гн. столичные.

¹³⁰ Այս տողերի զիմաց լուսանցքում գրել է՝ «փափ.»։

¹³¹ Ընդգծել է «բռնապետաբար» բառը և լուսանցքում գրել՝ Канш.

S<ше> 44, ապա՝ С. на пронаую.

¹³² Ընդգծել է «իրանց կողմից» բառերը, ապա լուսանցքում գրել՝ С 37 ծ <ան>. և
«(սագի փետուր կողներէ)»։ Սովորական թարգմանութեան մեջ (էջ 157) № 37 ծանո-
թագրութիւնը հետեւյալն է. «Это относится к тем детским театральным трупам,
о которых упомянуто в критическом этюде на стр. 27».

¹³³ Ընդգծել է «Մի՞թի իրենց արհեստը միայն այնքան ժամանակ պիտի շարունա-
կեն, որքան որ երգել գիտեն» նախադասութիւնը։ Այնուհետև՝ ընդգծել է «իրանց», «նո-
րանց», «հաջորդների ղեմ» բառերը, վերջինիս փոխարեն լուսանցքում գրել՝ «ապագայի
ղեմ», իսկ ողջ պարբերութեան համար՝ «ամբողջը»։ Դրանից հետո պարբերութեան կողքին
աստղանիշ է գրել և էջի բաց լուսանցքներում տվել հետեւյալ ծանոթութիւնները.

Кт. նույն և Кр. «что их писатели сделали им большое зло, заставив
декламировать против своей собственной будущности».

Кан. Они сами обратятся в обыкновенных актеров, и, что скажут они
о писках с таким презрением относящиеся к их будущему ремеслу?

С. ... сделаются обык<новенными> актерами ... то не придется ли им
пожалеть, что теперешние их ценители копают яму для их собственной бу-
дущности?

էջ 80 տ 3 Եւ տղայքը հավաքեցին տարա՞ն իրանց հետ¹³⁴:

4 Այո, տարան, իշխան, Հերքուլեսին և իր բեռն էլ հետը¹³⁵:

5—9 . . . որովհետեւ իմ հորեղբայրս Դանիալի թագաւորն է, և այն անձինք, որոնք իմ հոր կենդանութեան ժամանակ իմ հոր քթին ծիծաղում էին, հիմա քսան, քառասուն, հիսուն, հարյուր դուկատ փող կը տան նորա մեկ փոքր կենդանագրի համար¹³⁶:

15—18 . . . միգուցե իմ վարմունքս դերասանների հետ (որը, իմացած եղևք, պետք է արտաքուստ լավ լինի) ավելի քաղաքավարի երևա, քան թե իմ վարմունքս ձեզ հետ¹³⁷:

էջ 81 տ 5 Հսի՛ր, Գիլգենշտերն, դու էլ նույնպես¹³⁸...

էջ 82 տ 1 Փա՛հ, փա՛հ:

Թ. Մի՞թե:

էջ 84 տ 7—10 . . . ձերդ համեստափայլութիւնը մի կրունկի չափով ավելի մոտեցել է երկնքին: Տա՛ աստված, որ ձեր ձայնը մի կտոր կեղծ ոսկու նման հալոցի մեջ չլայլթի¹³⁹:

22—29 . . . Դա մի սքանչելի թատերգութիւն էր. լավ հերյուր-

134 Տողամեջ գրել է՝ С. И ребяташки одолевали?

Кан. И дети одерживают верх?

Кт. И дети одержали победу?

135 Տողն ընդգծել է, ապա տողամեջ և լուսանցքում գրել՝ С. Представьте, что да. Они снесли статую Геркулеса с крыши театра». С. ծան. 38.

Սոկոլովսկու թարգմանության մեջ (էջ 157) № 38 ծանոթագրութիւնը հետևյալն է՝ «На крыше театра Глобус, стояла статуя Геркулеса, державшего земной шар».

Кт. И над Гerk<улесом>, и над его ношей.

Кан. Точно так, В<аше> В<ысочество>, и над Геркул<есом> и над его ношею.

136 Ընդգծել է «Իմ հոր քթին ծիծաղում էին» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. Ведь мой дядя-король Данин. Корчившие ему, при жизни моего отца рожу, дают... և այլն.

Гн. Ведь мой дядя-король Данин. Те которые при жизни моего отца, бывало строили ему рожу, дают теперь 20, 40 и т. д. за его миниатюру.

С. Ведь когда мой дядя сделался королем Данин, то те самые люди, которые, встречали его при жизни моего отца гримасой, стали... նույն և մյուսները:

137 Ընդգծել է «Իմ վարմունքս ձեզ հետ» բառերը:

138 Վերևից ավիացրել է՝ «Ռեզենկրանց» անունը, ապա աստղանիշ գրել և տողատակ նշել՝ «ГН».

139 Ընդգծել է «մի կրունկի չափով ավելի» և «ոսկու նման հալոցի մեջ չլայլթի» բառերը:

ված տեսարաններ՝ նույնչափ պարզությամբ, որչափ հնարագիտությամբ կարգադրված: Ես հիշում եմ, մեկն ասաց, որ տողերի մեջ ոչինչ աղ չըկար, որպեսզի նյութը համեմեր, ոչ էլ նախադասությանց մեջ՝ նյութ, որ հեղինակին խանդ ներշնչեր. բայց դա մի անպաճույճ ոճով գրված էր՝ առողջ, որչափ անուշ, և շատ ավելի սիրուն, քան թե զարդարուն¹⁴⁰:

էջ 85 տ 5—24

«Կատաղած Պյուռոսը, Հիրկանյան վագրի պես»...

Թ՛չ, այդպես չէ, սկսում է Պյուռոսով:
Կատաղած Պյուռոսը, որի սև զրահը
Սև էր՝ իր մըտքի պես, և մութ ու մըռայլ,
Որպես այն դիշերը, երբ նա պառկած էր
Չարաշուք այն ձիու արգանդի միջում,
Արդ՝ փոխեց սոսկալի, մըռայլ իր գույնը
Եվ դեռ է՛լ սոսկալի ստացավ երանդ:
Ոտքից մինչ ի գլուխ կարմիր է նա արդ,
Եվ ահռելի կերպով շաղախված է նա
Հայրերի, մայրերի, որդվոց արյունով,
Որոնց դիակները՝ կիզված, խորովված,
Հրավառ փողոցներում լույս են փոխ տալիս,
Լույս դժժխալին, բարբարոսական,
Իրանց թագավորի սպանությունը:
Ջայռույթից և բոցից դեմքը խանձրված
Եվ սառած, արյունով այսպես շաղախված,
Եվ աչքերը հրացայտ, որպես կարկեհան,
Դեպի Պյուռոսը ահա պտտում է
Ալեքո Նահապետ ծերուկ Պրիամին¹⁴¹:

էջ 86 տ 2

Անդուլդ ոսոխներ¹⁴²:

14—15

Պյուռոս կանգնած է, և որպես իր կամքից
Եվ մտքից զրկված՝ անշարժ կեցած է¹⁴³:

16—21

Բայց ինչպես շատ անգամ փոթորկից առաջ
Լուռ է երկիրքը, թուխպերը՝ հանգիստ,
Անտանձ հողմը՝ նիրհած, և երկրագունդը
Մահվան պես անշունչ, երբ հանկարծ շաշելով

¹⁴⁰ Պարբերության կողքին լուսանցքում գիծ է քաշել:

¹⁴¹ Հատվածի կողքին լուսանցքում գիծ է քաշել:

¹⁴² Տողն ընդդեմ է, կողքին զրեւ՝ (Противник неравный)՝, ապա վերին լուսանցքում՝ Гн. Неравный враг Приама.

¹⁴³ Տողերն ընդդեմ է և լուսանցքում զրեւ՝ Гн. Между раздумьем и делом он колеблется.

Ահռելի որոտը պատռում է եթերը.

Ճիշտ նույնպես Պյուռոսը հազիվ շունչ քաշեց...¹⁴⁴

31—32 Եվ վայր գլորեցիք նորա օղակը

Երկնքի բլուրն ի վայր անդունդի բակը¹⁴⁵,

էջ 88 տ 10—11 . . . որովհետև սոքա ժամանակի վերացյալ և համա-
ռոտ պատմագրությունն են¹⁴⁶,

16—17 . . . Եթե վարվիս ամենի հետ իր արժանիքի համե-
մատ...¹⁴⁷

19—20 . . . այնքան ավելի արժանիք կա քո բարեսրտության
մեջ¹⁴⁸,

էջ 89 տ 17 Շինծու մի պատմությամբ, կրքի մի երազով¹⁴⁹,

19 Մինչև այն աստիճան համակերպացնել,

Թ Մինչև այն աստիճան հալատակեցնել,

էջ 90 տ 1—2 Եվ այդ բոլորը ոչնչի՞ համար
Հեկուբի՞ համար¹⁵⁰,

5 Վա՛հ, ապա ի՞նչ կաներ, եթե ինձ նման

Թ Վա՛հ, հապա ի՞նչ կաներ, եթե ինձ նման

12 Տգետին կապշեցներ և կահարեկեր

Թ Տգետին կապշեցներ և կրհափշտակեք

25 Քթիցս բռնել և խրել սուրս

Թ Քթիցս քաշել և խրել սուտս

28—31 . . . քանզի անհնար է,

Որ իմ մեջ չըլինի մի աղավնու լյարդը

Պետք է մաղձ շունենամ, որ անարդանքը

Ինձ դառն չէ թվում...

Թ (չէ որ) իմ լյարդն աղավնու լյարդ է) Ես աղավնու
լյարդ ունեմ, առանց մաղձի (լեղի, լեղի չունի ժո-

144 Հատվածի կողքին լուսանցքում գիծ է քաշել:

145 Ընդգծել է «օղակը» և «տակը» բառերը, լուսանցքում՝ «վայր գլորեցիք» բառերի համար գրել՝ Гл. ступицу скатите и..., «անդունդ» բառի փոխարեն «տարտարոս», իսկ «տակը» բառի փոխարեն՝ «խորքը», ապա այս ամենից ներքև՝ «իսկի. սահղը»:

146 Ընդգծել է «վերացյալ» բառը և լուսանցքում գրել՝ «փափ.»:

147 Ընդգծել է «վարվիս» բառը և լուսանցքում գրել՝ «ենք», այսինքն՝ առաջարկում է «Եթե վարվենք...» ձևը:

148 Ընդգծել է «կա» բառը:

149 Լուսանցքում գրել է «ցնորք», ըստ երևույթին առաջարկելով «երազով» բառի փո-
խարեն գրել «ցնորքով»:

150 Հարցականները չնչիլ է:

դովրդ.), որ անաբանքն [զգար] (ծառ օծածս) ինն

դառը չի թվում:

էջ 91 տ 3 Վա՛հ, ի՛նչ ավանակ եմ. ի՛նչ քաջություն է այս,

Թ Վա՛հ, ի՛նչ ավանակ եմ. ի՛նչ քաջություն է,

6 Սիրտս սփռվում եմ մի պոռնիկ կնոջ պես

Թա Սիրտս հովացնում եմ մի պոռնիկ կնոջ պես

բ Սիրտս հանգստացնում եմ մի պոռնիկ կնոջ պես

8 Որպես ճիշտ մի լիոր կին, փողոցային մի մարդ¹⁵¹,

10 Դե՛հ, գործի, ուղիղ...¹⁵²

12 Տեսարանի հնարքից այնպես հուզվել են¹⁵³

13 Մինչև հոգու խորքը, որ անմիջապես¹⁵⁴

16 Հրաշալի օրգանով նա լեզվի կրգա¹⁵⁵,

Թ Բայց խոսում է (հայտնում է) ուրիշներին զարմանալի
օրգանով:

21 Մինչև խորը նրան կըհետախուզեմ:

Թ Մինչև հոգու խորքը կըբախանցեմ:

22 Եթե նա սարսի, ես գործս զիտեմ¹⁵⁶:

Թ Եթե նա ցնցվի, ես գործս զիտեմ:

24 Եվ դեռ կաջող է մի գրավիչ ձև առնել:

Թ Դեռ կաբող է հուպարիչ կերպարանք առնել:

25—26 Այո, կարելի է իմ թուլությունից

Եվ մաղձոտ ոգուց նա օգուտ է քաղում¹⁵⁷

28 Ինձ դեպի փորձությունը գրավելու համար:

Թ Ուզում է ինձ փորձել (խաբել) և դատապարտել հավիտե-
նական տանջանքի:

ԱՐԱՐԱՅ ԵՐՐՈՐԴ

ՏԵՍՏԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

էջ 92 տ 1—12

Թազավոր

Եվ չե՞ք կարող հնարքով, խոսակցության մեջ,

¹⁵¹ Ընդգծել է «փողոցային մի մարդ» բառերը:

¹⁵² «Ուղիղ» բառը դարձրել է «ուղեղ» և լուսանցրում գրել՝ Кт. мозг мой.

¹⁵³ Ընդգծել է «հնարքից» բառը:

¹⁵⁴ Ընդգծել է «անմիջապես» բառը և լուսանցրում գրել՝ «հենց այդտեղ», ապա՝

Кт. поражались искусным представлением. Гн. նույն.

¹⁵⁵ Տողն ընդգծել է և լուսանցրում գրել՝ Кт. скажется дручным необыч-
ным языком.

¹⁵⁶ «Սարսի» բառի համար լուսանցրում գրել է՝ Гн. смутиться.

¹⁵⁷ Ընդգծել է «մաղձոտ ոգուց» բառերը և ներդիր էջում դրանց փոխարեն առաջար-
կում է «վշտոտ հոգուց», իսկ լուսանցրում, երկու տողերի դիմաց գրել է՝

С. я раздражен, Кт. слабодушне на мою удрученном...

Հասկանալ նորանից, թե ի՞նչ շարժառիթով
Նա իրան այս կեդրով խենթ է ձևացնում,
Պղտորելով այսպես իր խաղաղ կյանքը
Խռովահույզ, շարաքառառ այդ լուսնոտությամբ:

Ռուկնեկրանց

Նա ասում է, իրան ցնդած է դգում,
Բայց թե ինչ պատճառից՝ նա ոչ մի կերպով
Զէ ուզում հայտնել:

Գիլգենշտերն

Մեղ էլ թույլ չէ տալիս

Որ քննենք նորան. այլ ճարպիկ խենթությամբ
Նա միշտ խույս է տալիս, երբ ջանք ենք անում,
Որ խոստովանվի իր անկեղծ վիճակը¹⁵⁸:

158 Թումանյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել այս հատվածի վրա, որտեղ խոսքը Համլետի հոգեվիճակի մասին է: Ընդգծել է 5-րդ տողի «լուսնոտությամբ», 6-րդ տողի «ցնդած» և 10-րդ տողի «ճարպիկ խենթությամբ» բառերը: 5-րդ տողի համար լուսանցքում վկայակոչել է, որս թարգմանիչներին՝

Кт. Бурным и опасным безумием,

С. Опасным и странным недугом,

Кр. Безумия опасный ураган,

П. Тяжкое опасное безумье,

Гн. Припадками безумия,

Ապա «ճարպիկ խենթությամբ» բառերի դիմաց գրել է՝ Кт. хитростью безумия. Այնուհետև, վերջին 10—12-րդ տողերի դիմաց հրկին մեջ է բերում որս թարգմանիչների տողերը. Кт. умственно разстроенным

С. не хорошо,

П. Он в помешательстве своем сознался нам.

Кр. Он гов<орит>, что ум его разстроен,

Гн. Чувств<ует> разстроени<ым> себя,

Кан. Он сам сознался, что голова его не в порядке,

Նույն էջի լուսանցքում Թումանյանը մատնանշում է հայերեն սույն հրատարակության 77, 120 և 125-րդ էջերը: Բացելով հիշյալ էջերը, նկատում ենք, որ սրանցում ևս խոսք է գնում Համլետի հոգեվիճակի մասին: Էջ 77-ում Համլետը Ռուկնեկրանցին և Գիլգենշտերնին ասում է. «Այս վերջերում չգիտեմ ինչու», ևս կորցրել եմ իմ ուրախ ընավորությունը, թողնել եմ իմ բոլոր սովորական պարապմունքներս, և, իրավի, այնպես մեղամաղձոտ եմ դարձել, որ այս շրեղ կաղմվածքը—երկիրը—իմ աչքիս թվում է որպես մի անջրդի հըր-վանդան...»:

Ընդ որում այս հատվածում Թումանյանը ընդգծել է «կորցրել եմ իմ ուրախ ընավորությունը», «մեղամաղձոտ», «անջրդի հրվանդան» բառերը:

120-րդ էջում Ռուկնեկրանցին և Գիլգենշտերնին Համլետն ասում է՝ «իմ միտքս հիւլանդ է»: Թումանյանը ընդգծել է այս բառերն ու լուսանցքում գրել «էջ 92»:

125-րդ էջում թագավորը նույն Ռուկնեկրանցին և Գիլգենշտերնին ասում է. «Ել էլ

- էջ 93 տ 7 Տիկին, դեպքը բերեց, որ ճանապարհում¹⁵⁹
 20 նորա այդ հակումը ավելի շեշտել¹⁶⁰,
 Թա նորա այդ հակումը ուժեղացնել,
 ք նորա այդ հակումը զորացնել,
- էջ 94 տ 7 — Իրավացի լրտեսք, այնպես կըթագնվենք¹⁶¹,
 21 . . .—Մենք ես, տեր արքա,
 Թ . . .—Մենք էլ, տեր արքա,
- էջ 95 տ 8 Որչափ որ իմ գործս՝ ներկած խոսքիս մոտ:
 Թ Որչափ որ իմ գործս՝ ամենաշարշարած նաղիս մեջ:
- 11—15 Լինե՞լ, թե չլինե՞լ. ո՞րք է խնդիրը.
 Ո՞ր մեկն է աղնիվը մեր հոգու համար,
 Հանդուրժել ժանտ բախտի սուր սլաքներին,
 Թե ղինվել ցավերի մի ծովի ընդդեմ
 Եվ դիմադրելով՝ վերջ տալ բոլորին:
 Թ Ապրե՞լ, քե չապրե՞լ—ահա խնդիրը.
 Ո՞րն է վայելուչ մեր հոգուն,
 Հանդուրժել քշնամանող բախտի սլաքների հարված-
 ներին,
 Թե [զինվել] վեր կենալ ցավերի ծովի դեմ
 Եվ դիմադրելով վերջ տալ բոլորին:
- 20—24 Այդ մի վախճան կըլինե՞ր սրտանց բաղձալի:
 Մեռնիլ,—ննջել.—ննջե՞լ. գուցե երազել¹⁶².
 Ա՛յ... ցավը այդ է: Զի մահվան այդ քնում
 Ինչպիսի՞ երազներ կարող են մեզ գալ,
 Երբ մենք թափ ենք տված մահացու պատյանը,
 Թ Ահա մի սրտանց բաղձալի վախճան:
 Մեռնել—ննջել. ննջե՞լ. գուցե երազներ տեսնել.
 Ահա արգելք: [Ի՞նչ երազներ այդ] Մահվան ֆնում
 էլ ի՞նչ երազներ մեզ կարող են այցելել,
 Երբ քորափել ենք [երկրային] հողեղեն հույզերը.

ապահով է տալ նորա խենթության աղատ ասպարեղ: Թումանյանը ուշադրություն է հրա-
 վիրում այս տողի վրա:

Սրանից հետևում է, որ Թումանյանը յուրաքանչյուր դեպքում նրբերանգներ է տես-
 նում Համլետի հոգեվիճակը պատկերող արտահայտությունների մեջ և որոնում է հայերեն
 համապատասխան արտահայտություններ: Ակնհայտ է, օրինակ, որ 92-րդ էջի «լուսնոտու-
 թյուն», «ցնդած» և «հարպիկ խենթություն» բնութագրումներին նա համաձայն չէ:

¹⁵⁹ Ընդգծել է «Տիկին» բառը և առջևը դրել հարցական նշան (?):

¹⁶⁰ Ընդգծել է «շեշտել» բառը և լուսանցքում գրել՝ Гн. поощрять.

¹⁶¹ «Իրավացի» բառի համար լուսանցքում գրել է «законные».

- 26 Այսչափ երկար կյանքը մի պատուհաս միայն:
 Թա Պառուհասը (պատուհասի կյանքը) այսֆան երկաւ:
 Բ Տանջանքն այսֆան երկաւացնում է:
 27 Այլապես ո՞վ արդոք կուզեր հանդուրժել
 Թ Այլապես ո՞վ արդոք կցանկաւ հանդուրժել

էջ 96 տ 1 Հարստահարողի անարդարությանց

Թ Բռնակալի անարդարությանց

3 Արհամարհված սիրո գալարումներին

Թ Խորված սիրո տանջանքները

8—9 Այն ինչ նա կարող էր մի մերկ դաշույնով

Ազատվի՛լ հավիտյան,

Թ Երբ որ դաշույնի [միայն] մի հարվածով կարող էր
 այդ բոլորից ազատվել ընդմիշտ:

11 Եվ տաղտուկ կյանքի տակ հեծել քրտնաթոր.

Թ Եվ ծանր կյանքի տակ հեծել քրտնաթոր.

14 Ոչ մի ճանապարհորդ չի դառնում այլևս,

Թ Ոչ մի ճանապարհորդ չի դառնել այլևս,

18 Խոհականությունը այսպես բոլորիս...¹⁶²

29 Ինչպե՞ս է արդոք Ձեր բարձրությունը

Թ Ինչպե՞ս է արդոք Ձեր առաջնությունը

էջ 97 տ 11 Անուշ բույրը թռավ, ետ առեք նորանց¹⁶³.

15 Հա՛, հա՛, պարկե՞շտ¹⁶⁴ ես դու:

Թ Հա՛, հա՛, ողջախո՞ն ես դու:

էջ 98 տ 1—2 . . . Թույլ տաս, որ որեւիցէ բան հարակցություն ունենա
 քո գեղեցկության հետ:

Թ . . . Թույլ տաս, որ ողջախոնությունը հարակցություն

¹⁶² Համլետի հայտնի մեծախոնությունը եղել է Թոմասյանի ուշադրության կենտ-
 ռոնում: Բացի սողերի և բառերի իր առաջարկած փոփոխություններից, նա մի շարք
 նշումներ է արել. օրինակ՝ ընդգծել է 95-րդ էջի 11-րդ տողը և լուսանցքում գրել.
 «Сок.—Ապրե՛լ, քն չապրել, նույնը և Каншун»: Այնուհետև 14-րդ տողում ջնջել է «մի»
 բառը և լուսանցքում գրել հարցական նշան (?): Ընդգծել է 21-րդ տողի «Երազել» բառը
 և դիմացը լուսանցքում գրել «мечтать» Гн. в мире грез» բառերը: 96-րդ էջում ընդգծել
 է 18-րդ տողի «խոհականությունը» բառը և լուսանցքում գրել՝ «ոտներեններում՝ խիղճ»:

¹⁶³ Ընդգծել է «Անուշ բույրը թռավ» բառերը և ներդիր էջում գրել՝ «Բայց եթե ծա-
 դիկներն անուշ բույրը կորավ, նրանք էլ հարկավոր չեն մեզ» (Соколовский):

¹⁶⁴ Ընդգծել է «պարկեշտ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. целемудренна, Кан,
 С. П. և Кр. честная և Гн.

ունենա քո գեղեցկության հետ:

3—4 Կարո՞ղ է գեղեցկությունը, իշխան, ավելի լավ հարակցություն ունենալ, քան թե պարկեշտության հետ:

Թ Կարո՞ղ է գեղեցկությունը ողջախոհությամբ ավելի լավ բնկեր ունենալ:

5—8 Այո՛, իրավ է. քանզի գեղեցկության զորությունը ավելի շուտ կարող է պարկեշտությունը կերպարանափոխել դեպի անառակություն, քան թե պարկեշտության զորությունը կարող է բարեփոխել գեղեցկությունը և իրան նմանեցնել¹⁶⁵.

Թ Ասենք այդ նիշտ է. ավելի շուտ գեղեցկությունը [սլաֆկեշտ] ողջախոհությամբ կրլինի կավատ (պոռնիկ), քան քե ողջախոհությունը նրան իրան կընամենցնի...

10—11 ... Կար ժամանակ, երբ ես քեզ սիրում էի:

Թ ... Մի ժամանակ ես քեզ սիրում էի, Օֆելիա:

13—16 ... որովհետև առաքինությունը չէ կարող աջնպես պատվաստվիլ մեր փտած ծառաբունի վերա, որ մի համմնացած չըլինի մեր քիմքում¹⁶⁶:

19 — Ես ինքս քիչ թե շատ պարկեշտ մարդ եմ...¹⁶⁷

Թ — Ես ինքս քիչ թե շատ ազնիվ մարդ եմ...

21 ... որ ավելի լավ կըլինի մայրս ինձ բնավ ծնած չըլինի:

Թ ... որ ավելի լավ կըլինի [իսկի] ծնված չըլինի:

22 Ես շատ հպարտ եմ, քինախնդիր, փառասեր...¹⁶⁸

Թ Ես շատ հպարտ եմ, քինախնդիր, պատվասեր...

էջ 99 տ 4 ... զնա մտիք կուսանոց: Բ՛ւր է հայրդ¹⁶⁹:

165 Ընդգծել է «պարկեշտությունը», «պարկեշտության» ու «բարեփոխել» բառերը և լուսանցքում վերջինիս դիմաց գրել՝ Гл. сохранить.

166 Ընդգծել է «համ» և «քիմքում» բառերը:

167 Ընդգծել է «պարկեշտ» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. честный,

П. порядочный,

С. честен,

Кр. добродетельный,

168 Ընդգծել է «փառասեր» բառը և լուսանցքում գրել՝ «բոլորը՝ честолюбив».

169 Ճշտել է Ռեմարկը՝ «մտիք կուսանոց» բառերից հետո լուսանցքում գրելով՝ «զնում է, ետ է դառնում, հանկարծ տեսնում հորն ու թ<ազավորին>, որ դուրս են եկել թաքստից և դառնում ու հարցնում, ո՞ւր է հայրդ»:

- 6—7 Թող դռները փակվեն նորա վերա, որ տան մեջ
միայն խաղա խեղկատակի դերը:
- Թ Թող դռները փակվեն նորա վերա, որ յուր տան
մեջ միայն խաղա խեղկատակի դերը:
- 10—11 ...Նղիր զգաստ, որպիս սառուցը, ջինջ, որպես ձյունը,
դարձյալ դու ազատ չես մնալ զրպարտությունից¹⁷⁰:
- 18—22 Ես ձեր ներկարարության մասին էլ լսած եմ:
Աստված ձեզ մի դեմք է տվել, դուք ձեզ համար մի այլ
դեմք եք շինում. դուք թռչկոտում եք, կոտրատվում եք,
կակաղում եք, աստուծո արարածներին մականոններ
եք կայցնում և ձեր զժություններին տգիտության ձև եք
տալիս¹⁷¹:
- էջ 100 տ 6 Նորա փառքի վարդը, տարազի հայելին,
Թ Նորա փառքի ծաղիկը, տարազի հայելին,
8 ... Անցա՛ւ ամեն ինչ...
Թ ... Ամեն բան, ամեն բան խորտակվեց...
14 Հնչյունը կորցրած և աններդաշնակ¹⁷²,
20 Ոչ էլ իր խոսքերը, թեև քիչ անձև¹⁷³,
Թ Ոչ էլ իր խոսքերը, թեև քիչ անկապ,

¹⁷⁰ Ընդգծել է «եղիր զգաստ» և «ջինջ» բառերը և ներդիր էջում գրել՝ «եղիր մաքուր, որպիս սառուցը» (целемудренна—Кетчер): Ապա տողերի դիմաց գրել՝

Кан. целемудренна,
Кт. целемудренна,
П. чиста, և С. և Кр. և Кн. бела.

իսկ տողատակ տվել հետևյալ ծանոթությունը. «Յերևա ուսուցը համարվում էր ողջա-խոհության խորհրդանիշ (նշանակ), ինչպես կրակը տառփական կրքի»:

¹⁷¹ Ընդգծել է «ներկարարություն» և «դեմք եք շինում» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «դեմք շինելը հենց, ներկարարություն չի»: Այնուհետև ընդգծել է «տգիտության ձև» բառերը և լուսանցքում գրել՝

С. և Гн. наивность,
Кр. незнания,
Кт. неведением,

¹⁷² Ընդգծել է «Հնչյունը կորցրած» բառերը:

¹⁷³ Տողի դիմաց լուսանցքում գրել է՝

Кт. он говорил, хоть и не совсем связно,
С. в его речах порой слышна несвязность,
Кр. его с<лова>, хотя немного дпки,
Гн. его слова нуждались, правда, в связи,
П. говорить он, как ни было, нескладно,
Кан. несматря на всю их безсвязность,

էջ 101 տ 3 Որի վրա ուղեղը մշտապես բախելով¹⁷⁴

13 Տեսարանից հետո՝ թողեք առանձին

Թ. Թատրոնից հետո՝ թողեք, առանձին

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

էջ 102 տ 7—8 ... դու պետք է պահես բավական ինքնիշխանություն, որ այդ բոլորին մի տեսակ փափկություն տա¹⁷⁵,

Թ. ... դու պետք է պահես բավական ինքնիշխանություն, որ այդ բոլորին մի տեսակ մեղմությամբ տա:

19 Ոչ էլ չափից ավելի փափուկ եղիր¹⁷⁶,

էջ 103 տ 1—4 ... որովհետև ինչքան որ այդպես չափազանցված է, շեղում է ներկայացման դադարից, որի նպատակը, թե իր ծագման մեջ և թե այժմ եղած է և է՝ հանդիսացնել իսկությամբ մի բնության հայելի. ցույց տալ առաքինությունը՝ իր սեփական դեմքը...¹⁷⁷

էջ 103 տ 12—13 ... որոնք անպատշաճ կերպով շրխոսելու համար ոչ քրիստոնեի շեշտն ու քայլվածքը ունին, ոչ էլ հիթանոսի...¹⁷⁸

17—18 ... քանզի մարդկության այնքան զզվելի նմանությունքն էին նոքա¹⁷⁹:

¹⁷⁴ Հնդգծել է «որի վրա ուղեղը» բառերը:

¹⁷⁵ Հնդգծել է «ինքնիշխանություն» և «փափկություն» բառերը և լուսանցքում գրել՝
Кт. сохранить умеренность, նույն Кр., Кан. և П., և С.
Гн. сдержанным
Кт., Кр. смягчающую
С., гармоническую
Кан. стройность
Гн. плавность

¹⁷⁶ Հնդգծել է «փափուկ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. вян և Кр. և Гн., Кан. слаб. С. сдержан:

¹⁷⁷ Հնդգծել է «ինչքան որ այդպես չափազանցված է, շեղում է ներկայացման դադարից, որի նպատակը, թե իր ծագման մեջ» բառերը, ասլա ամբողջ հատվածի կողքին լուսանցքում գիծ բաշել:

¹⁷⁸ Լուսանցքում գրել է՝ Кт. а они без всякого преувеличения, ни по ходу, ни говором, ни движением, не только на христиан... и т. д.

¹⁷⁹ Հնդգծել է «նմանությունքն» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. подражали.

տ 19—20 Ես կարող եմ պարծենալ, որ մենք այդ բո-
լորը բավական վերանորոգել ենք¹⁸⁰;

21 Օ՛, հիմնովին վերանորոգեցեք այդ բոլո-
րը...¹⁸¹;

էջ 104 տ 12 Որի հետ, եղբւէ, ես կապված լինեմ¹⁸²;

16 Որ շունես մի հասուցի՞ բացի քո խելքից¹⁸³,

էջ 105 տ 5 Այն օրից քեզ ընտրեց, դրոշմեց իր համար¹⁸⁴;

20 Ինքն իրեն չի մատնի որեւէ խոսքով,

Թ Ինքն իրեն չի մատնի որեւէ խոսքով կամ
նշանով,

31 Գողոնը ես ինքս տուգանք կըտուծեմ¹⁸⁵;

էջ 106 տ 5 ... ես ուտում եմ օդը, խոստումներով խճողված...

Թ ... ես ուտում եմ օդը, խոստումներով լցված...

15—16 Շատ հիմար է եղած, որ այդչափ պատվական հորթը
այդպիսի տեղում է սպանել¹⁸⁶;

էջ 107 տ 11—12 Ի՛նչ մի գեղեցիկ միտք է օրիորդների սրունքնե-
րի մեջ պառկել:

180 Ընդգծել է «վերանորոգել ենք» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кан. мы уже многое из этого искренили.

Кт. достаточно по отстали от этого—совсем отстонте.

С. мы успели почти совершенно освободиться от по-
добных недостатков.

Кр. у нас это редко встрет<ит>ся, надеюсь.

Гн. кажется, мы почти исправились от этого.

181 Ընդգծել է «հիմնովին վերանորոգեցեք» բառերը:

182 Ընդգծել է «ես կապված լինեմ» բառերը:

183 Ընդգծել է «հասուցի» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. достояние, Гн. Доход,

184 Ընդգծել է «իր համար» բառերը, աշնուհետև, լուսանցքում ուղղական թարգմա-
նություններից մեջ է բերել հատվածներ, որոնք հայերենում դուրս են թողնված.

Кт. потому, что ты, терпя так много, не терпел казалось, несколько;
принимал с равной благодарностью и пиньки и дары счастья.

Кр. страдая, ты казался не страдал, ты брал удары и дары судьбы
благодаря за то и за другое.

Кан. так как я видел в тебе человека, умеющего переносить страдания
так, как будто их совсем не было, человека, кот<орый> все принимал от
жизни с благодарностью:—и благополучие и невзгоды: և С. և П. ապա՝ «(շնա-
յելով կրճատել են բեմի համար)»:

185 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. Плачу за украденное.

186 Ընդգծել է «Շատ հիմար է եղած» և «պատվական» բառերն, ապա ներքևի լուսանց-
քում գրել՝ «և հենց լիովին արժանացել է լուր անվանը», ապա՝ «brutus—հիմար, անխել
<1 անընթ.»:

Թ Ի՞նչ գեղեցիկ միտք է օրիորդների սրունքների մեջ
պառկել:

էջ 108 տ 4 Օ՛, ես ձեր միակ խեղկատակն եմ:

Թ Օ՛, ես ձեռ խեղկատակն եմ:

9 ... ես մի ձեռք սև սամույր սլիտի հագնեմ¹⁸⁷:

Թ ... իսկ ես [կզուգվեմ] կզարդարվեմ սամույրով:

13—16 ... Եթե ոչ՝ ոչ որ մտքից չի անցկացնի նորան, որպես
այն փայտե ձին, որի տապանագիրն է.

Քանզի, օ՛հ, քանզի, օ՛հ,

Փայտե ձին մոռացվեց¹⁸⁸:

Թ ... քե չէ նա էլ կրմոռացվի [կամ քե չէ նրան էլ այն-
պես կրհիշեն] ինչպես այն (փայտե) ձին, որի տապա-
նագիրն առում է.

«Բայց ա՛խ, բայց ախ,

Փայտե ձին մոռացվեց»:

187 Տողն ընդգծել է և լուսանցրում գրել՝

Кт. я же наряжусь в соболя.

С. а я облекусь в подбитую соболем мантию.

Кан. я буду носить одежды не иначе, как самых яр-
ких цветов-обшитые соболем.

Гн. և Կր. նույն միտք, իսկ Ս. я сам ношу траур пото-
му, что он мне очень идет.

188 Ընդգծել է՝ «Եթե ոչ որ մտքից չի անցկացնի» և «որպես այն փայտե ձին, որի»
բառերը և լուսանցրում գրել՝ «լիզուկ»: Այնուհետև «Քանզի օ՛հ, քանզի օ՛հ, փայտե ձին
մոռացվեց» տողերի կողքին գրել է աստղանիշ և տողատակ մատնանշել՝ 92-րդ էջում Համ-
լետի խեղադարձության մասին խոսակցությունը Բաղավորի, Թողենկրանցի և Դիլգենշտեյնի
միջև, գրելով՝ «սիրտ դուր ջանք—III գործ. տեսարան I, Сок. ծան. 65»: Սովորական
№ 65 ծանոթագրությունը (էջ 159) հետևյալն է. «В подлиннике Гамлет говорит»

O! the hobby horse is forgot», т. е. «деревянный конек забыт». hobby horse
называлась деревянная лошадка, в роде той, на каких скачут наши
балаганные паяцы, пропустив сквозь седло собственные ноги, тогда как по
обе стороны седла болтаются ноги искусственно сделанные. Такие лошадки
были необходимой принадлежностью столь известных в Англии майских
праздников. Когда же эти праздники подверглись преследованию, как
грешное времяпровождение, то вместе с тем были изгнаны и деревянные
лошадки. Вышеприведенные слова Гамлета ничто иное, как припев народ-
ной баллады, написанной в знак сожаления об уничтоженных праздниках.
В русском переводе эта фраза, переданная буквально, не имела бы значе-
ния, а потому и заменена другою, подходящею к тому же смыслу».

էջ 109 տ 2 Այս նշանակում է թաքուն հղեռնագործութիւն¹⁸⁹;
 13 Թե մեր համար և թե մեր ներկայացման,
 Թ Թե մեր համար և թե մեր ներկայացման համար,
 15 Եւ աղերսում ենք ձեր ունկնդրութիւնն:
 Թ Եւ աղերսում ենք ձեր ուշադրութիւնը և համբերու-
 րիւնը:

էջ 110 տ 1—2 Այսքա՞ն. այս մի նախերգա՞նք է, թե մի մատանու
 սկզբունք¹⁹⁰;
 3 Շատ կարճ է, իշխան:
 Թ Ճիշտ ուր, շատ կարճ է, իշխան:

էջ 111 տ 13—16 Ուր սերը մեծ է՝ փոքրիկ կասկածներ
 երկյուղ են դառնում.
 Երբ մեծանում են փոքրիկ երկյուղներ՝
 Սերն է մեծանում¹⁹¹:

էջ 114 տ 21 Կործանեն նորան:
 Թ Կործանեն նորանց:
 26 Եթե նա հիմա դրժե...¹⁹²
 27 Ահաւոր եղում¹⁹³, Դեհ, անուշիկս,

էջ 115 տ 8 Իմ կարծիքով, տիկինը չափազանց է բողոքում¹⁹⁴;
 Թ Իմ կարծիքով, տիկինը չափազանց շատ է բողոքում:
 15 Մկան թակարդ: Թե ինչպե՞ս. այլաբանորեն:
 Թ Մկան թակարդ: Սակայն, միայն այլաբանութիւն է
 բոլորը:

¹⁸⁹ Տողն ընդծել է, կողքին աստղանիշ է դրել և վերին լուսանցքում գրել՝
 К. темные без всякого сомнения, проделки, что-то значит, недоброе.

Кан. для меня самого, смысл темен, не должно быть изображается,
 какаянибудь темная проделка.

¹⁹⁰ Ընդծել է «սկզբունք» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. надпись колечка

Гн. надпись на кольце

С. надпись на перстне

Кан. Девиз на перстне

¹⁹¹ Այս տողերի կողքին գրծ է քաշել, ըստ հրեայի միտքը հաւանելով:

¹⁹² Ընդծել է «հիմա դրժե» բառերը:

¹⁹³ Ընդծել է «Ահաւոր եղում» բառերը:

¹⁹⁴ Ընդծել է «բողոքում» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. Слишком уж много обещает.

С. Наобещала слишком много, ну и Кр. ну и Гн.

Кан. Надавала слишком много кляत्व.

- էջ 116 տ 6 Թող վերքոտ ձին խրաշի. մեր ջղերը ամուր են¹⁹⁵;
- 8—9 Դուք ավելի կարժեք, քան թե երգիչների մի ամբողջ լուսմբ, տեր իմ¹⁹⁶;
- 11—12 ... միայն թե կարողանայի տեսնել խրճիկների կոտորատվիլը¹⁹⁷;
- 18 Սկսի՛ր, մարդասպան. թո՛ղ նզովյալ ձևերդ¹⁹⁸
- 20 Կռկռան ազռավը վրեժ է պահանջում¹⁹⁹;
- էջ 117 տ 19 Ի՞նչ, սուտ հրդեհից սարսափա՞ծ²⁰⁰;
- էջ 118 տ 2 Խոցված այծյամն իրան տանջի,
Թ Վիրավորված այծյամն իրան տանջի,
3 Եղնիկն անհոգ թող կայթի²⁰¹.
- 6—10 Դե՛հ, պարոն, բավական չէ՞ այսքանը և սորա հետ մի անտառ փետուրներ (եթե իմ բախտիս մնացորդը ինձ հետ հանկարծ տաճիկ դառնա) և երկու պրովանսիական վարդեր իմ շերտավոր կոշիկներիս վրա, որպեսզի կարողանամ անդամ դառնալ դերասանների մի հոլլի մեջ, պարոն²⁰²;
- 11 Այո՛, մի կես բաժնով²⁰³;
- Թ Այո՛, կես ռոնկով:
- 12 Մի ամբողջ բաժին²⁰⁴;
- 19 ինձ համար հազար ոսկի արժի: Դիտեցի՞ր:
- Թ ...ինձ համար հազար ոսկի արժի: Նկատեցի՞ր:
- էջ 119 տ 7 Ապա թատրերգից նա չէ ախորժում:
- Թ Ապա անկասկած նա չէ սիրում:

¹⁹⁵ Հնդգծել է «Թող վերքոտ ձին խրաշի» բառերը:

¹⁹⁶ Հնդգծել է «կարժեք» բառը, լուսանցքում դրել՝ Кт. Вы отличный хор принц. ապա՝ С. ծան. 72.

Սովորական ձև 72 ծանոթագրությունը (էջ 160) հետևյալն է. «Хор являлся в антрактах пьесы, чтоб объяснять действие. Так введены Шекспиром хоры в драмах король Генрих пятый, Ромео и Джульетта и других».

¹⁹⁷ Այս տողերի դիմաց գրել է՝ Кт. имея в виду эту кукольную комедию.

¹⁹⁸ Հնդգծել է «նզովյալ ձևերդ» բառերը:

¹⁹⁹ Տողն ընդգծել է, կողքին գրել հարցական նշան (?) և գրել՝ Кт. врань.

²⁰⁰ Հնդգծել է «հրդեհից» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. ложной тревогой. Гн. холостых выстрелов.

²⁰¹ Հնդգծել է «անհոգ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Гн. «լավն է (31)», այնուհետև՝ Кт. здоровый, նույն և Кр. և Кан. և Гн.

²⁰² Հնդգծել է «պարոն» (տող 6, 10), «շերտավոր կոշիկներիս» բառերը և լուսանցքում, վերջինիս համար գրել՝ Кт. высокими каблуками.

²⁰³ Տողի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ Гн. на вторые роли.

²⁰⁴ Տողի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ Гн. нет-на первые, ապա՝ «մյուսներն այլ տեսակի»:

13 Առանձնացած է և սաստիկ հուզված²⁰⁵;

14 Արբեցոսթյունի՞ց²⁰⁶;

Թ. Գինո՞ւց:

էջ 120 տ 2—3 ... գուցե նորան ավելի սաստիկ բարկության մեջ խոստուղեն²⁰⁷;

5 ... և մի խրտչիք այսպես իմ նպատակից:

Թ. ... և մի շնդվե՞ք այսպես իմ նպատակից:

17—18 ... իմ միտքս հիւլանդ է...²⁰⁸

էջ 121 տ 9—10 եվ տակավին սիրում եմ, այս հափշտակողներով և գողացողներով, երգվում եմ²⁰⁹;

11—12 ... Ի՞նչ է ձեր մտքի վրդովման պատճառը²¹⁰;

էջ 122 տ 1 Այո՞, պարոն, բայց մինչև խոսք բռնել...²¹¹

4—5 ... Ինչու՞ համար եք այսպես իմ շունչս հանում...²¹²

7—8 ... Իմ սերս նույնչափ զուրկ է ձևերից:

Թ. ... Իմ սերս նույնպես զուրկ է ձևերից:

15 Դպչել անգամ չըգիտեմ²¹³;

էջ 123 տ 6—16 Լա՛վ, հիմա լսիր. տես, ի՞նչ մի անարժան արարած ես համարում դու ինձ: Դու ուզում ես նվազել իմ վերա. ցույց ես տալիս, որպես թե դիտես իմ լեզվակներս. ուզում ես դուրս քաշել իմ գաղտնիքիս սիրտը. ուզում ես փորձել ինձ իմ ամենացած նոտայից մինչև իմ ձայնաշարի ամենաբարձրը. և շատ երաժշտություն

²⁰⁵ Ընդգծել է «հուզված» բառը և լուսանցքում գրել՝ „возбужден“.

²⁰⁶ Լուսանցքում գրել է՝ Кр. от желчи.

С. в нем расходилась желчь.

Кт. желчью.

Гн. разлитием желчи.

²⁰⁷ Ընդգծել է «բարկության մեջ խոստուղեն» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Гн. желчь разольется, Кт. разшевелила—бы желчью.

²⁰⁸ Այս պարբերությունն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ «էջ 92» (Տե՛ս ծանոթ. № 158):

²⁰⁹ Ընդգծել է «այս հափշտակողներով և գողացողներով երգվում եմ» բառերը, լուսանցքում գրել աստղանիշ և տողատակ գրել՝ Гн. Беру в свидетели всех воров и машинников.

Кан. клянусь всеми ворами и толпами, что—люблю и теперь.

²¹⁰ Ընդգծել է «վրդովման» բառը, լուսանցքում գրել՝ «հիւլանդության», ապա, «էջ 120» (Տե՛ս ծանոթ. № 158):

²¹¹ Ընդգծել է «խոսք» բառը:

²¹² Ընդգծել է «շունչս հանում» բառերը:

²¹³ Տողի կողքին, լուսանցքում գրել է հարցական նշան (?):

կա, սբանչելի ձայն այս փոքրիկ գործիքի մեջ, բայց
դարձյալ դու չես կարողանում գորան խոսեցնել: Ի՞նչ,
ապա դու կարծում ես ալելիի դյուրին է նվագել իմ
վերա, քան մի սրնդի վերա: Կանչիր ինձ ինչ գործիք
որ կուզես, թեև դու կարող ես չարչարել ինձ, բայց
չես կարող նվագել իմ վերա²¹⁴:

էջ 124 տ 4—5 Սոբա ինձ իմ բուրս կարողության չափովս խենթ կը-
դարձրեն²¹⁵:

16 Որոնցից կըսարսեր դառն ցերեկը²¹⁶:

էջ 125 տ 2 Թող այս պինդ կուրծքի մեջ չըմտնե հրբեք
Թ Թող այս կուրծքի մեջ չըմտնե հրբեք

ՏՅՍՍՐԱՆ ՆՐՐՈՐԿ

9 Ես չեմ սիրում նորան...²¹⁷

11—12 ... Ես անմիջապես

Ձեր հրամանագիրը ճանապարհ կըդնեմ²¹⁸

էջ 126 տ 7—8 Չէ հրբեք միայնակ, այլ հորձանքի պես

²¹⁴ Ընդգծել է «անարժան արարած» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «չնչին, ողորմելի»,
НИЧТОЖИ<ЫЙ>», ապա ընդգծել է «չարչարել» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. разстронть,

С. разбнить,

Кр. раздрожать,

Кан. разстренть,

հույն և Гн.

Այնուհետև հատվածի կողքին, լուսանցքում աստղանիշ է գրել և տողատակ գրել՝
«Այս նշանավոր տեղ է. Համլետի էությունը և համլետականության խորհուրդն [այս խոս-
քերի] նրա մեջն է, որ նրան կտանջեն կրայքայեն, կխանդարեն, բայց չեն կարող հարմա-
րեցնել կյանքին, իրանց»:

²¹⁵ Ընդգծել է «կարողության չափովս խենթ կըդարձրեն» բառերը և տողատակ գրել՝
«Они дурачат меня до верхушки моего поклона», С., ծան. 83».

Սովորուկու № 83 ծանոթագրությունը (էջ 160) հետևյալն է. «В подлиннике
здесь характерное, но не подходящее к русскому языку выражение: «they
fool me to the top of my bent» т. е. буквально: «они дурачат меня до
верхушки моего поклона».

²¹⁶ Ընդգծել է «դառն ցերեկը» բառերը:

²¹⁷ Այս բառերն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кт. не доволен я им

С., Гн. он мне не нравится.

Кр. я дальше не могу его терпеть.

²¹⁸ Այս դարձվածքն ընդգծել է:

Քարշ է տալիս իր հետ, ինչ մոտ է նորան²¹⁹:

23 Իսկ ես կըթաքնւիմ վարագուլրի հտե²²⁰

էջ 128 տ 20—23 Օհ, թշուառ վիճակ. Օհ, կուրծք, մահւան պես սե,
Օհ, իմ թակադդի մեջ կաշկանդված հոգիս,
Որ փորձելով դուրս գալ քո կապանքներից՝
Դեռեւս ավելի խճճւում ես այնտեղ²²¹:

էջ 129 տ 9—15 Եւ իր վիճակն ի՞նչ է, ու վզիտե երբեք,
Եթե ոչ երկինքը: Սակայն մեր խելքով
Եւ մեր մտածութեանց բնական ընթացքով,
Մի ծանր դատաւնիք պիտի լինի իր վրա:
Ուրեմն ինձ համար ի՞նչ մի վրեժ է այդ,
Որ նորան մահացնեմ իր քաւութեան մեջ,
Երբ կալւ է և պատրաստ յուր անցքի համար²²²:
28 Միայն ձգձգում է հիւանդ օրերըդ²²³:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

էջ 130 տ 14 Համլետ, դու քո հորդ խիստ զայրացրել ես:
Թ Համլետ, դու քո հորդ խիստ վիրավորել ես:
15 Մայր իմ, դուք իմ հորս խիստ զայրացրել եք²²⁴:

էջ 131 տ 8 Եւ ... երանի չէիք... դուք իմ մայրս եք:
Թ Եւ ... ամառս ... դուք իմ մայրս եք:
10 Լավ. ուրիշները ձեզ խելքի կըբերեն:
Թ Լավ. եթե ուրիշները ձեզ հետ կըխոսեն:
14 Ի՞նչ ես ուզում արեւ. չըսպանես դու ինձ:

219 Ընդգծել է «հորձանքի պես քարշ է տալիս» բառերը:

220 Ընդգծել է «վարագուլրի հտե» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «խալիչայի», ապա աստղանիշ է դրել և տողատակ տվել հետևյալ ծանոթությունը. «Պատահի< > [տեղ] պատերին խալիչաներ էին փոխարինում, որոնց խոնավությունից պահելու համար պատից այնքան հեռու էին կախ անում, որ մարդ կարող էր ետևը թաքնվել»:

221 Այս տողերի կողքին նշան է դրել և գրել՝ «С.»: Սովորովսկու այս տողերն ունեն հետևյալ կերպարանքը. «... О! страшна! В сердце мрак.

Ужаснейший чем смерть! душа, как птичка

Увязла в клей и тем скорее гибнет

Чем больше бьется в нем!».

222 Ընդգծել է «իր» բառը (տող 9), տողաձեռք գրել՝ «այժմ իմ հոր», այնուհետև, ընդգծել է «նույն» բառը 12-րդ տողում, ապա «նորան» բառը, հատվածից հետո լուսանցքում ավելացրել «դիպի հավիտենականություն» բառերը և ամբողջ հատվածի կողքին գիծ քաշել:

223 Ընդգծել է «հիւանդ օրերդ» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «хвор твою»:

224 Տողի կողքին լուսանցքում գրել է՝ «оскорбил»:

- Թ Խնչ հս ուղում անել. սպանե՞լ կուզես:
- 16 Խնչ է. մի մո՞ւկ.²²⁵ մեռած. մի դուկատ գրավ կըդամ,
և էջ 132 ա 1 Որ սա մեռած է:
- Թ Խնչ է մի մո՞ւկ մեռած է, մի դուկատ գըրավ կըգամ,
էջ 132 ա 10 Սպանե՞լ մի արքա:
- Թ Սպանե՞լ մի ամուսին արքա:
- 17 Դադարիր գալարել այդպես ձեռքերդ²²⁶.
- 18—19 Սուս, նստի՞ր այստեղ և թող սիրտդ կծկեմ:
Այո, պիտի կծկեմ, միայն թե այդ սիրտը²²⁷
- 20 Թափանցիլող զանգվածից կազմված լինի,
Թ Թափանցիկ զանգվածից կազմված լինի,
էջ 133 ա 1 եվ հթն անիծված սովորությունը²²⁸
- 3 Որ ամեն զգացման անթափանց է այլևս²²⁹:
- 6—7 Մի գործ այնպես ժանտ, որ նսնմացնում է
Համեստության շնորհքը և քնքշությունը²³⁰.
- 11 եվ տեղը դրոշմում է մի տգեղ պալար.
- Թ եվ տեղը դրոշմում տգեղ պալարներ.
- 17 Դեպի սին բառերի մի երգասացություն.
- Թ Ի սին բառերի մի երգասացության
- 18 երկնքի երեսը շառագունվում է.
- Թ երկնքի երեսը շառագունվում է և նույնիսկ երկիրը,
- 19 Այո՛, այս կարծր գունդը, այս բարդ զանգվածը
- Թ Այս կարծր գունդը, այս բարդ զանգվածը
- 21 Որպես դատաստանից, մեղամաղձված է:
- Թ Որպես դատաստանի օրը, մեղամաղձված է:
- 23 Այդպես ահեղ ձայնով և որոտում է:
- Թ Այդպես ահեղ ձայնով և որոտում է դեռ միայն

հիշելիս:

225 խուանցքում «մուկ» բառի համար գրել է՝ «крыса»:

226 Ընդգծել է «զալարիլ» բառը և խուանցքում գրել՝ «ломать»:

227 Ընդգծել է «կծկեմ» բառը (սող 18, 19) և խուանցքում գրել՝

Гн. сломаю все

Кт. сломить

С. разобью

228 Ընդգծել է «անիծված» բառը և խուանցքում գրել՝ С. прозой, Кт. преступная.

229 Ընդգծել է «անթափանց» բառը և խուանցքում գրել՝ Кт. анимателі:

230 Ընդգծել է «նսնմացնում է» բառերը և խուանցքում գրել՝ «отъязыченъ и уничтоженъ»

- էջ 134 տ 1 Աչքը՝ Արեւի աչք, սարսափի և հրաման²³¹,
 Թ Հայացքն՝ Արեւի, սարսափի և հրաման,
 3 Նոր իջած երկնամբարձ մի բլրի վերա²³²,
 4 Մի կերտված, մի կազմված, որի վերա, իրավ²³³,
 Թ Մի ստեղծած, մի կազմված, որի վերա, իրավ,
 8 Այս է ամուսինըդ. բորբոսած մի հասկ²³⁴,
 9 Որ վարակում է իր առողջ եղբորը²³⁵,
 11 Կարո՞ղ ես հրաժարվիլ այս սիրուն լեռնից
 Թ Ինչպե՞ս կարողացար դու հրաժարվիլ և այլն...
 17 Եվ ի՞նչ խելք կըբայլեր սորանից սորան:
 Թա Եվ ի՞նչ խելք կըբռնէր սորանից սորան:
 բ Եվ ի՞նչ խելք կիջներ սորանից սորան:
 դ Եվ ի՞նչ խելք կանցներ սորանից սորան:
 19 Թե ոչ, չէիր կարող շարժում իսկ ունենալ²³⁶,
 21 Քանզի խենթութունը այդչափ չէր սխալվի,
 Թ Քանզի խենթութունն անգամ այդչափ չէր սխալվի,
 27 Աչք՝ առանց զգացման. զգացում՝ առանց աչքի²³⁷.

- էջ 135 տ 2 Օ՛հ, ամո՞թ, որտեղ է շառագունվիլդ²³⁸,
 19 Զծնել, սեր անել գարշ որչի վերա...²³⁹
 21 Բառերդ մտնում են ականջներիս մեջ,
 Թ Բառերդ սիրտս կտրատում են,
 25 Ոչ իսկ քսանորդն է.—թագավորաց կեղտը²⁴⁰,

²³¹ Լուսանցքում գրել է՝ «взоры», ապա՝ Кт. грозный и повелительный.

²³² Ընդգծել է «բլրի» բառը և լուսանցքում գրել՝ «вершина»:

²³³ Ընդգծել է «կերտված» բառը և լուսանցքում գրել՝ «создание»:

²³⁴ Ընդգծել է «բորբոսած մի» բառերը, «բորբոսածը» զարձրել է «բորբոսնած» և «մի» բառի վրա դրել հարցական նշան (?):

²³⁵ Տողի վրա ասողանիշ է գրել և տողատակ ծանոթագրել՝ «փարավոնի երազը»:

²³⁶ Ընդգծել է «շարժում» բառը և լուսանցքում գրել՝ С. мыслей и движения, Кт. помышлений.

²³⁷ Լուսանցքում գրել է՝ Кт. глаза без осязания, осязание без зренья.

²³⁸ Ընդգծել է «շառագունվիլդ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. краска:

²³⁹ Ընդգծել է «գարշ որչի վերա» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «կեղտոտ խոզարանում (свинном хлеву)»:

²⁴⁰ Ընդգծել է «թագավորաց կեղտը» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Гн. Шут в порфире

Кт. Король—шут

С. Шут в царском облаченье

П. Шут в короне

- 26 Կայսրության և գահի մի քսակահատ,
 Թ Կայսրության և գահի մի գրպանահատ,
 27 Որ թանկ աղամանդը առկղից գողացաւ²⁴¹
 էջ 136 տ 3 Յնցոտինների, կարկատանների...
 Թ Յնցոտինների, կարկատանների մեջ...
 5 Եվ ճախրեցեք իմ վերա ձեր պաշտպան թևերո՞ւ²⁴²
 7 Ավա՛ղ, խելագար է²⁴³;
 13 Բորբոքել եռանդդ, որ մոտ հանգած է²⁴⁴;
 15 Օ՛հ, միջամտիր նորա և իր կռիւղ հոգու:
 Թ Օ՛հ, կանգնի՛ր նորա և իր կռիւղ հոգու:
 16 Երևակայությունը թույլ հոգիների մեջ²⁴⁵
 22 Որ աշպես հայում ես դատարկության մեջ
 Թ Աշխեղ հառում ես դատարկ տաճարյան մեջ
- էջ 137 տ 1 Եվ անմարմին օդին ուղղում ես խոսքդ,
 Թ Եվ անմարմին օդի հետ խոսում ես,
 3—5 Դուրս է ցայտում հոգիդ: Պառկած մաղերդ,
 Որպես նիրհած զինվորք նշանի ձայնից,

241 Ընդգծել է «աղամանդը» բառը և լուսանցրում գրել՝ Кт. корону, С. венеч.

242 Ընդգծել է «ճախրեցեք» բառը և լուսանցրում գրել՝

1 Кт. Осените меня крыльями своими

2 С. Защитите меня покровом крыль своих

3 П. Крыльями вашими меня закройте

4 Гн. Прикройте своими крыльями

243 Ընդգծել է «խելագար է» բառերը և լուսանցրում գրել՝

Кт. он совсем помешался

С. он помешался

П. он с ума сошел

244 Ընդգծել է «եռանդդ, որ մոտ հանգած է» բառերը և լուսանցրում գրել՝

Кт. чтоб оживить твою почти угасшую решимость,

С. чтоб поддержать в твоей душе

готовую угаснуть твердость духа.

Кр. Мое явление угасший замысел должно воспламенить.

П. շիտ.

245 Տո՛ղն ընդգծել է և ներդիր էջում գրել՝

Кт. сильнее чем в ком, работает воображение в слабых.

С. подай ей помощь

в борьбе ужасной с собственной душой,
 чем в нас слабее плоть тем нестерпимей
 страдает дух. Скажи ей слова ласки.

Кр. Воображение в слабых всего сильнее.

- Վեր են ցատկում հանկարծ և ցից կանգնում են²⁴⁶,
 7 Սփոիր քո զալոռլթիդ տապի և բոցի վրա²⁴⁷.
 8 Սառն համբերություն: Ո՛ւր ես նայում այդպես:
 Թա Սառն համբերություն: Ինչի՞ ես [նայում]:
 Բ Սառն համբերություն: Ի՞նչ ես ասեցում, ի՞նչ:
 13 Միգուցե սրտաշարժ այդ հայացքներով²⁴⁸
 14 Մոռյլ դիտումներս փոխես կամ ամոքես²⁴⁹.
 15 Այնժամ, կարելի է, ինչ որ պետք է անես²⁵⁰,
 16 Զրկված կլինի իդ հաղազատ գույնից²⁵¹.
 17 Արցունքներ գուցե՝ փոխանակ արյան:
 Թ Արցունքներ քալեմ արյան փոխաբեն:
 20 Բոլորովին ոչինչ. բայց ինչ կա, տեսնում եմ:
 Թ Բոլորովին ոչինչ. բայց ինչ որ կա, տեսնում եմ:

- էջ 138 տ 2 Նայիր, ուր է գնում. հիմա, դռնից դուրս:
 Թ Նայիր, գնում է այս դռնից դուրս:
 3 Այդ միայն ուղեղիդ արտադրությունն է²⁵²,
 6 Ցնո՞ւք²⁵³:
 11 Այն ինչ խենթությունը պիտի դեգերվեր²⁵⁴.
 Թ Այն ինչ խենթությունը պիտի մոլորվեր:
 20 Զղջա՛ անցածի վրա, խորշի՛ր գալիքից²⁵⁵,

246 Ընդգծել է «Պատկած մաղերդ», «նշանի ձայնից», «ցատկում» և «ցից» բառերը: «Նշանի ձայնից» բառերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ Кт. при тревоге, «ցից» բառի դիմաց՝ «դիր»:

247 Ընդգծել է «Սփոիր քո» բառերը:

248 Ընդգծել է «սրտաշարժ» բառը և լուսանցքում գրել՝ Кт. скорбным,

249 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кт. Ты уничтожаешь суровую мою решимость

С. Смягчить мне сердце доброе

250 Զնչել է «Այնժամ կարելի է» բառերը:

251 Ընդգծել է «գույնից» բառը և լուսանցքում գրել՝ «значения»:

252 Ընդգծել է «արտադրությունն է» բառերը:

253 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝ Кт. Разстройство?, Гн. Бред?

254 Ընդգծել է «դեգերվեր» բառը և լուսանցքում գրել՝ «сбылась бы».

255 Ընդգծել է «խորշի գալիքից» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. расскайся в прошлом, избегай в грядущем.

С. Принеси

Раскаяние в прошедшем и умей

Греха избежать впредь.

П. Кайся, молись за прошлое,

Грядущего страшись.

- 24 Քանզի ուռած դարու այս գերության մեջ²⁵⁶
- 28 Եվ հրաման աղերսն բարիք գործելու:
- Թ Եվ հրաման աղերսն նրան բարիք գործելու:
- էջ 139 տ 9 Թեև դե, այս բանում նա դեռ հրեշտակ է,
- Թ Թեև միշտ դե, այս բանում նա հրեշտակ է,
- 10 Որ թե չար գործերին, թե բարիներին.
- Թ Որ նաև բարի գործերի համար.
- 18—19 Եվ երբ դու երկնքից օրհնություն խնդրես, .
Ապա ես կըխնդրեմ քո օրհնությունը²⁵⁷.
- 23 Որ այսպես ես լինիմ վրեժի գործիր²⁵⁸:
- 26 Պետք է անգութ լինիմ, որ լինիմ բարի:
- Թ Պետք է խիստ լինիմ, որ լինիմ բարի:
- էջ 140 տ 2 Ոչ թե այն, անշուշտ, ինչ ես կըպատվիրեմ:
- Թա Ոչ թե այն, անշուշտ, ինչ ես պատվիրեցի:
- բ Ոչ թե այն, անշուշտ, ինչ ես ասացի:
- 3 Փքված թագավորը թող քեզ հրապուրեմ²⁵⁹
- 6 Կանչեմ քեզ իր մուկը, գզվեմ, շոյեմ քեզ.
- Թ Կանչեմ քեզ իմ մուկիկը, գզվեմ, շոյեմ քեզ.
- 13 Քանզի ո՞վ, բայց միայն ազնիվ մի դշտ²⁶⁰,
- 14 Գեղեցիկ, իմաստուն, զգաստ մի թագուհի
- Թ Եվ ինչպե՞ս դու, գեղեցիկ, իմաստուն, զգաստ մի
թագուհի
- 15 Կըծածկեր այդպիսի խորին դաղտնիքներ
- Թ Կըծածկես այդպիսի կարևոր դաղտնիքներ
- 21 Առակի կապկի պես ինքդ զամբյուղ մտիր²⁶¹
- 26 Շնչել ասածներդ²⁶²:

256 Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кт. ожиревшее удушливое время

С. пресыщенном, распутном

Кр. Злой, развратный.

257 Այս տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է (Հայերենը լավ է բոլորից, Ս.—նման):

258 Տողի դիմաց գրել է «փափ.»:

259 Ընդգծել է «փրված» բառը և լուսանցքում գրել՝ «ուռած (пыхлый)»:

260 Տողն ընդգծել է:

261 Ընդգծել է «զամբյուղ» բառը, լուսանցքում գրել հարցական նշան (?), ապա գրել՝
«թակարդ»:

262 Ընդգծել է «շնչել» բառը, լուսանցքում գրել՝ «արտաշնչել», ապա՝

Кт. выдохнуть

С. выдать

П. скрою все

- էջ 141 տ 15 նոցա հանքերի տակ մի գիրկ ավելի խոր²⁶⁵
 18 Երկու դավադրութիւն հանդիպում են իրար²⁶⁴;
 Թ Երկու խորամանկութիւն հանդիպում են իրար:

ԱՐԱՐՎԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

- էջ 143 տ 10 Որ մի բան շարժում է վարագույրի ետև²⁶⁵.
 12 Եվ իր ուղեղային ահաբեկման մեջ²⁶⁶
 Թ Եվ իր երևակայական ահաբեկման մեջ
 էջ 145 տ 8 Աշխարհի անսահման տրամագծի վերա²⁶⁷

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

- էջ 146 տ 1 Ես խառնեցի հողին, որին աղգական է
 Թ Ես հողը խառնեցի հողին
 14—15 ... ամենից առաջ լափածը՝ ամենից վերջը կուլ տալու
 համար²⁶⁸;
 Թ ... առաջին պատարը՝ ամենից վերջը կուլ տալու
 համար:
 էջ 147 տ 6—7 ... Թագնվիր, աղվես և մենք հտեից²⁶⁹;

նույն և Կր.

Гн. передать

²⁶³ Հնդգծել է «հանքերի» բառը, լուսանցքում գրել հարցական նշան (?), ապա գրել՝ «փափ», «ական»:

²⁶⁴ Հնդգծել է «դավադրութիւն» բառը և լուսանցքում գրել՝

С. և Кт. хитрость

Кр. сила

Гн. нույն:

²⁶⁵ Հնդգծել է «վարագույրի ետև» բառերը և լուսանցքում գրել՝

С. Занавеской, Кт. За коврами.

²⁶⁶ Հնդգծել է «ուղեղային ահաբեկման մեջ» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. в безумном заблуждении

С. в безумной ярости

П. в сумасшествии

²⁶⁷ Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кт. через весь мир

С. насквозь весь мир

Кр. несущией из края в край земли

П. пролетающая свет

²⁶⁸ Հնդգծել է «լափածը» բառը և լուսանցքում գրել՝ «засунул первым»;

²⁶⁹ Տողերի դիմաց գրել է՝ «(որսն սկսվեց)», այնուհետև՝ С. лисицы в перед, собаки за ними.

- էջ 148 տ 3 Որպես հասուն վճիռ պետք է ձևացվի²⁷⁰։
 Թա Նրպես հին վճիռ պետք է ձևացվի։
 Բ Որպես վաղուցվա վճիռ պետք է ձևացվի։
- էջ 149 տ 2—7 ... Ձեր որդը ձեր միակ կայսրն է՝ սնունդի կողմից։
 Մենք գիրացնում ենք բոլոր մյուս անասուններին,
 որ նոքա մեզ գիրացնեն, և մենք մեզ գիրացնում ենք
 որդերի համար։ Ձեր սլարարա թագավորը կամ Նի-
 հար մուրացկանը տեսակ տեսակ կերակուրներ են.
 երկու կերակուր, բայց մեկ սեղան. ահա վախճանը²⁷¹։
- 10—11 ... որ կերած է այդ ճճին։
 Թ ... որ կերած է այդ ճճին։
- 13—14 ... թե ինչպես մի թագավոր կարող է հետզհետե անց-
 նել մի մուրացկանի աղիքներով²⁷²։
- 17—18 ... ապա ինքներդ որոնեցիք նորան այն մյուս տե-
 ղում²⁷³։
 Թ ... ապա ինքներդ որոնեցիք նորան ուրիշ տեղ։
- էջ 150 տ 3—4 ... (ինչպես տրտում ենք Ձեր արածի մասին)²⁷⁴
 8 Քեզ են սպասում. ամեն ինչ ձգտում է²⁷⁵
- էջ 151 տ 7 Թե սերըս քո աչքում բընավ հարգ ունի²⁷⁶,
 8 Ինչպես ահեղ ույծըս ցույց տալ կարող է²⁷⁷,
 Թ Ինչպես և ցույց տվեց անեղ ույծըս,

²⁷⁰ Ընդգծել է «հասուն» բառը և լուսանցքում գրել՝ „обдуманый“:

²⁷¹ Ընդգծել է «Ձեր» բառը (2 անգամ), այնուհետև՝ ջնջել է «կայսրն է» բառերը, փոխարենը լուսանցքում գրել՝ «պիսն է», այնուհետև ընդգծել է «սնունդի կողմից» բառերը, լուսանցքում փոխարենը գրել՝ Կт. всего съедобного «բոլոր ուտելիքների», այնուհետև ջնջել է «Ձեր» բառը (տող 4), ընդգծել «կերակուր, բայց մեկ սեղան» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «մեկ սեղանի համար», ընդգծել է «վախճանը» բառը և լուսանցքում գրել՝ «[բալոբ], վերջը»:

²⁷² Ընդգծել է «հետզհետե անցնել» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Կт. путешествовать, «ճանապարհորդել», С. триумфальное путешествие. Гн. проехаться.

²⁷³ Ընդգծել է «այն մյուս տեղում» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Կт. в другом месте, С. в другом месте.

²⁷⁴ Ընդգծել է «ինչպես» բառը, ավելացրել «և», այնուհետև ջնջել է «Ձեր արածի» բառերը և լուսանցքում գրել՝ հարցական նշան (?):

²⁷⁵ Ընդգծել է «ձգտում է» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Կт. велит бежать.

²⁷⁶ Ընդգծել է «սերըս» բառը և լուսանցքում գրել՝ «дорожишь дружкой»:

²⁷⁷ Ընդգծել է «ցույց տալ կարող է» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Կт. достаточно научно уже.

С. нанес тебе

22 Դուք գիտեք ռանդելուն²⁷⁸:

էջ 152 տ 1—2 Նորին մեծությունը թե մեզ խոսել ուզե,
Մենք նորան կըհայտնենք մեր հարգանքները.
Թ Նորին մեծությունը թե մեզ հետ խոսել ուզե,
Մենք անձամբ նորան կըհայտնենք մեր
հարգանքները.

8 Ի՞նչ մտքով, խնդրեմ:

Թ Ու՞ր է գնում, խնդրեմ:

15 Եթե անկեղծն ասեմ և առանց հավելման²⁷⁹

16 Մենք գնում ենք շահել այնպիսի մի խորշիկ,

Թ Մենք գնում ենք տիրելու այնպիսի մի խորշիկ,

17 Որ չունի ոչինչ շահ բացի համբավից²⁸⁰:

էջ 153 տ 8 Մի պալար է դա, գոյացում առած²⁸¹:

17 Ինչպես ամեն առիթք գոչում են իմ դեմ

Թ Ինչպես ամեն բան գոչում է իմ դեմ

21 Նա՛, որ մեզ ստեղծեց այս լայն ձիրքերով²⁸²

Թ Իսկ նա, որ մեզ ստեղծեց այս լայն ձիրքերով՝

էջ 154 տ 4—6 Եվ արդ, թող այդ լինի անասնի մոռացում,

Կամ երկչոտ մի սրտի խղճահարումը,

Որ չէ ուզում նայել ուղիղ շարիքին,

Թ Չրգիտեմ անասնի մոռացում է այս,

Թե երկչոտ մի սրտի կասկած,

Որ չէ ուզում նայել ուղիղ հետևանքին*,

16 Որ աստվածային փառասիրությունամբ²⁸³

17 Վառված՝ քամահրում է անտես արկածքը²⁸⁴

18—20 Եվ, ինչ որ մահացու և անկայուն է,

Ենթարկում է անվախ նա այն բոլորին

Ինչ որ բախտ, մահ, վտանգ կխիղախեն գործել²⁸⁵

278 Ընդգծել է «ռանդելուն» բառը և լուսանցրում գրել՝ «Ռուսաց թարգմանություն-
ների մեջ՝ «вы знайте где нас найтн».

279 Ընդգծել է «հավելման» բառը:

280 Տողի գիմաց լուսանցրում գրել է՝ Кт. доходный только именем.

281 Ընդգծել է «պալար» բառը և լուսանցրում գրել՝ «մի այլ տեղ (нарыв)»:

282 Ընդգծել է «ձիրքերով» բառը և լուսանցրում գրել՝ «пониманием»:

* Նաև՝ «ելքին»:

283 Ընդգծել է «փառասիրությամբ» բառը և լուսանցրում գրել՝ Кт. честолюбием:

284 Ընդգծել է «անտես արկածքը» բառերը և լուսանցրում գրել՝ С. և Кт. неведо-
мый, Кр. неизвестный, «անհայտ» և «(մի այլ տեղ համարում Օֆելիային)»:

285 Այս տողերը ջնջել է և լուսանցրում գրել՝ П. Он все приносит жертв че-
сти славы. Кр. славы, այնուհետև՝ «(պատերազմի)»:

- 23 Առանց մեծ պատճառի հուզվիլ, ոտքի կանգնել²⁸⁶.
 27 Երբ հայրս սպանված, մայրս արատված է²⁸⁷,
 29 Եվ դեռ թողնում եմ ես ննջել բոլորը.
 Թ Եվ դեռ թողնում եմ իմ մեջ ննջեն բոլորը.
 32 Որոնք սին ցնորքի, լոկ համբավի համար²⁸⁸
 էջ 155 տ 6 Արյունահեղ լինին կամ ոչնչի արժան:
 Թ Արյունահեղ լինին կամ ոչինչ:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԳԻՐՈՐԴ

- 7 Ես չեմ ուզում խոսել Օֆելիայի հետ:
 Թ Ես չեմ ուզում խոսել նրա հետ:
 8 Նա խիստ տաղտկալի է. իրավ, ցնորված է²⁸⁹.
 14 Մի շյուղից դայրանում, կասկածով է խոսում,
 Թ Մի չնչին բանից դայրանում, կասկածով է խոսում.
 15 Հաղիվ կես իմաստով. խոսքերն ոչինչ են.
 Թ Թե՛րիմաստ. խոսքերն ոչինչ են.

էջ 156 տ 4—6

Թագուհի

Հարմար է, ապա, որ խոսենք նորա հետ,
 Միգուցե նա սփռե շարածին մտքերում
 Վնասարեր կարծիքներ²⁹⁰:

9—10 Մեղքն այնպես լի է անարվեստ ահով.

²⁸⁶ Տողն ընդգծել է և լուսանցքում գրել՝

Кт. Не возста́вать без достаточного повода.

Кр. Кто без великой цели не возстает.

С. Никак не в том, чтобы вдохновляться только Ве-
ликими делами.

²⁸⁷ Ընդգծել է «արատված է» բառերը:

²⁸⁸ Տողի դիմաց գրել է «призрака славы»:

²⁸⁹ Ընդգծել է «տաղտկալի է» և «ցնորված է» բառերը և լուսանցքում գրել՝
«вне себя», այնուհետև՝

Кт. Просит неотступно

С. В<ас> п<росит> так настойчиво

Кр. В<ас> п<росит> тепло и неотступно

П. Она Вас просит

Гн. Она вас так просит.

²⁹⁰ Այս տողերի դիմաց գրել է՝ «С. Кт. և Кр.-ի մեջ այս խոսքերն ասում է:
չորացիոն, իսկ П. և հայերենը՝ Թագուհին», այնուհետև՝ С. ծան. 103.

Մոկոլովսկու № 103 ծանոթագրությունը (էջ 162) հետևյալն է. «По изданию.
In folio эти последние четыре стиха монолога Горацио произносит королева».

Որ իրան մատնում է մատնելու վախով²⁹¹:

Թ Հայացքն այնպես հիմար կասկածու է,
Որ մատնությունից միշտ վախենալով, մատնում է
ինքն իրեն:

13—16 Ինչպե՞ս ճանաչեմ քո անկեղծ սերը

Ուրիշի սերից:

Գլխարկի փետրից և գավազանից,
Սանդալ կոշերից:

Թ [Ինչով նանաչեմ սրտի ընկերին]

Ինչպես ջոկեմ ես օտարից
Հավատարիմ սիրահարին,
Յուր գլխարկի գաղտակուրից,
Սանդալներով, քե ցույլով:

17 Ավա՛ղ, անուշ տիկին, ի՞նչ շահ այս երգից²⁹²:

Թ Ավա՛ղ, անուշ տիկին, ինչո՞ւ համար է այս երգը:

19 Ի՞նչ եք ասում, ոչ խնդրեմ, լսեցեք²⁹³:

էջ 157 տ 1—2 Գլխին՝ դալար մի մարգ

Եվ մի վեմ ոտքին²⁹⁴:

3 Օ՛, հո՛²⁹⁵:

4 Ո՛չ, Օֆելիա:

Թ Բավական է, Օֆելիա:

5 Խնդրում եմ, լսիր:

Թ Ո՛չ, խնդրում եմ լսիր:

15 Ինչպե՞ս եք, սիրուն տիկին²⁹⁶:

291 Ընդգծել է «անարվեստ ահով» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. прест<упление> так глупо подозрительно.

Кан. п.<реступление> ведет к глупому недоверию.

Гн. грех подозрителен.

292 Ընդգծել է «ի՛նչ շահ այս երգից» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Гн. Что значит это пенне.

293 Լուսանցքում գրել է՝ «и вы спрашиваете?».

294 Ընդգծել է «մարդ» բառը, լուսանցքում գրել՝ «ճումր—дёрн», ապա ասողանիշ
է գրել և գրել՝

Кан. Под головой его зеленый дёрн,

А на груди тяжелый камень.

Кт. Травка выросла над ним,

Камнем он прикрыт.

Гн. Могила придавила

Дёрном и плитой

295 «հո» բառն առել է շրջանակի մեջ և լուսանցքում գրել՝ «տեսնո՞ւմ եք» և «(կը-
հեծկտա)»:

296 «տիկին» բառն առել է շրջանակի մեջ:

էջ 158 տ 13—21 Վկա երկինք և սուրբ Կատրին,
Ավա՛ղ, ամոթ բան է.
Ինչ մարդ լինե՞ր, այդպէս կանե՞ր.
Իրավ, դա ցած բան է:
Կուլյան ասում է. ինձ խոսք տվիր
Ինձի քեզ հարս առնելի:
Նա պատասխանում է.
Քեզ կառնեի, թե դու չէիր
Իմ անկողին մտել²⁹⁷:

էջ 159 տ 15 Նախ՝ հայրը սպանվեց. հետո, որդիդ գնաց.
Թ Նորա հայրն սպանվեց, հետո, որդիդ գնաց.
17 Խուժանը, թխպած, քեն է պահած սրտում²⁹⁸
23—24 Առանց որի մենք չենք թե ոչ պատկերներ,
Կամ սոսկ զաղաններ:
Թ Առանց որի մենք ոչինչ ենք, թե ոչ պատկերներ,
Կամ սոսկ անասուններ...

էջ 160 տ 2 Նա դեռ ճարակում է իր զարմացքովը²⁹⁹,
17 Օվկիանը հորդելիս իր պատանեշներից³⁰⁰
23—25 ՀնուՅյունը մոռացված, կարդ ու սարք անհայտ,
Ամեն իշխանության այդ թե ու թիկունքը,
Դռուում է. «Ընտրում ենք. կանթան է մեր արքան»³⁰¹:

էջ 161 տ 1 Դլխարկ, ձեռք և լեզու մինչև ամպերը
Թ Դլխարկ, ձեռք և լեզու մինչև ամպերն են բարձրա-
նում—հասնում
2 Հուռուս են կանչում. «Կահրուր թագավոր»³⁰²,
5—6 Դոքա հաշում են սուտ հետքի շավղով,
Ոհ, դա սխալ շավիղ է, Դանիո կեղծ շներ:
Թ Դոքա հաշում են սխալ հետքի շավղով,
Ոհ, դա սխալ շավիղ է, Դանիո կեղծ շներ:

էջ 162 տ 10 Կարե նայել միայն, բայց ոչ կատարել:
Թ Կարե նայել միայն, բայց ոչ հասնել:

297 Այս տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «ԿՏ. լավն է»:

298 Ընդգծել է «քեն է» բառերը:

299 Ընդգծել է «ճարակում է իր զարմացքով» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кр. питает дух изумлением.

300 Ընդգծել է «հորդելիս» բառը և լուսանցքում գրել՝ «ВЗДЫМАЮЩИЙСЯ».

301 Ընդգծել է «սարք անհայտ» բառերը, ապա լուսանցքում տողերի առաջ գիծ քաշել և դրել հարցական նշան (?):

302 Ընդգծել է «Հուռուս» բառը:

- 24 Իմ հոր մահւման մասին³⁰³,
 էջ 163 տ 15 Եւ որպէս անձնազոհ գթոտ հաւալուսնը³⁰⁴
 17 Հիմա դու խոսում ես, որպէս լավ տղա
 Թ Հիմա դու խոսում ես, որպէս լավ [քաղաժառանգ]
 որդի
 էջ 166 տ 5 Իմ սիրական անուշ Ռուբենն
 Թ Իմ սիրական անուշ Ռոբին,
 13 Մտիր մահւման անկողինը,
 Թ Մտալ մահւման անկողին,
 16 Եւ գանգուրքը խառտյաշ սիրուն³⁰⁵,
 էջ 167 տ 2 Մեզ մեղսակից դատեն, ապա պատրաստ ենք³⁰⁶
 Թա Մեզ մեղավոր դատեն, ապա պատրաստ ենք
 Բ Մեզ Բանցավոր դատեն, ապա պատրաստ ենք
 6 Հոժարվիր փոխ տալ մեզ համբերությունդ³⁰⁷,

ՏԵՍԱՐԱՆ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

- էջ 168 տ 10—23 «Հորացիո՛ւ, երբ դու այս նամակները կարդացած լի-
 նիս, այս մարդկանց միջոց տուր թագավորին ներկա-
 յանալու. նորա նամակներ պիտի հանձնեն նորան:
 Հաղիվ երկու օր էր, որ մենք ծովի վերա էինք, երբ
 մի ծովահեն, պատերազմական մեծ պատրաստու-
 թյամբ, ընկալ մեր ետեկից: Տեսնելով, որ մենք շատ
 դանդաղ ենք առաջատուների կողմից, մենք անճա-
 րացած քաջություն ձեռքերինք, և իրարանցման ժա-

303 Ընդգծել է «մահւման մասին» բառերը:

304 Տողի դիմաց լուսանցքում գրել է՝ «С. 112»: Սովորովսկու № 112 ծանոթագրու-
 թյունը (էջ 163) հետևյալն է. «Здесь намек на поверье, что пеликан кормит
 детей собственными внутренностями. Так, в Ричарде II, герцог Гонт тоже
 говорит, что Ричард упился его кровью как пеликан».

305 Ընդգծել է «խառտյաշ» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кт. А волосы седы.

С. Были волны кудрей

Лына и снега белей.

306 Ընդգծել է «մեղսակից դատեն» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Гн. причастным.

307 Ընդգծել է «փոխ տալ» բառերը, տողի դիմաց գրել աստղանիշ և լուսանցքում՝
 գրել՝ Кт. подари нас терпением,

С. обещаешь впредь.

Вести себя с терпением.

Кр. Довольствуйся нас подарить терпением.

Кан. Удели мне частицу терпения,

Гн. То должен терпеливым ты быть.

մանակ հս անցա նոցա նաւի վերա: Մի ակնթարթում
նորա անջատվեցան մեր նավից, և հս, միայնակ, գե-
րի ընկա նոցա ձեռքում: Նորա ինձ հետ վարվեցան,
որպիս գթասիրտ ավաղակներ. բայց նորա գիտելին,
թե ինչ են անում. ես պետք է լավ փոխարինություն
անեմ նորանց: Նամականերս հասցրու թագավորին և
ղու ինքդ եկ ինձ մոտ անալիսի արագությամբ, որպես
թե մահվանից փախչելիս լինելիք³⁰⁸:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՅՈՒՆԻՈՐԻ

- էջ 169 տ 18—19 Բայց ինձ այն ասացիք, ինչո՞ւ ինքներդ
նորա այդ գործերին չըդիմագրեցիք,—
Այնչափ եղեռնային, մահացու գործեր³⁰⁹,
- էջ 170 տ 1—2 Օհ, երկու մասնավոր պատճառների համար,
Որոնք ձեզ, ով գիտե, թեթև թվելին³¹⁰,
- 7 Կամ իմ պատուհասից/...
- Թ Կամ պատուհասից/...
- 12 Թե ինչու հայտնապես դատաստան չարի³¹¹,
- 18 Նորա շղթայքը դեպի քնքշություն³¹²,
- 26—28 Կարող են նահանջել, կանգնած էր անզույգ
Իր շնիկ ձիրքերով, մեր ամբողջ դարի

³⁰⁸ Ընդգծել է «հազիվ երկու օր» (տող 12) բառերը, այնուհետև՝ «գթասիրտ» բառը (տող 19—20), լուսանցքում գրել՝ «великодушные», այնուհետև ընդգծել է լավ փո-
խարինություն անեմ նորանց: Նամականերս հասցրու թագավորին և զու ինքդ եկ ինձ մոտ»
հատվածը (տող 21—22), լուսանցքում գրել՝ «կարծես թե ավաղակները ջոկ մարդիկ լի-
նեն—նամակաբերները ջոկ»: Դրանից հետո ողջ հատվածի կողքին գիծ է քաշել և գրել՝
«ամբողջը»:

³⁰⁹ Ընդգծել է «գործերին» (տող 17) բառը, դարձնելով՝ «գործին», ապա ողջ հատ-
վածի համար լուսանցքում գրել՝

Кт. Отчего-же не преследовали вы это дело, так пре-
ступное, так достойное казни и т. д.

Кан. Почему вы за такие возмутительно-преступные дея-
ния подвергли виноватого законной ответственности
и т. д.

³¹⁰ Ընդգծել է «մասնավոր» և «թվելին» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. весьма достаточ<ным> причинам,

Кан. два особенно важные причины

³¹¹ Տողն ընդգծել է և նկատի ունենալով նախորդ էջի 17 տողը, լուսանցքում գրել է՝
«տես կանտի նախորդ ընդգծյալ տողը»: (Սխալմամբ կանտ անվան փոխարեն գրել է՝
Հորացիո):

³¹² Ընդգծել է «քնքշություն» բառը և լուսանցքում գրել՝

Кан. святыни, Кт. доблесть.

- էջ 171 տ 7—8 Եվ այդ, հույս ունիմ, քեզ կուսուցանեն
Երևակայել... Ի՞նչ կա, ի՞նչ նոր լուր³¹⁴;
- 17 ... եղած եմ ձեր թագավորության մեջ...
Թ ... իջած եմ ձեր թագավորության մեջ...
- էջ 172 տ 14 Իր ճամփորդությունից այսպես արգիլված³¹⁵
15 Եվ եթե կամք չունի նորից ձեռնարկել,
Թ Եվ եթե կամք չունի նորից զնալ,
- էջ 173 տ 9—10 Համլետի նախանձը, ինչպես այդ մեկը,
Եվ այդ է իմ սչքում անարժեք մի բան³¹⁶;
- 21 Քաջ են ձիու մեջքին, սակայն այդ քաջը³¹⁷
24—25 Իր ազնիվ նժույգով, որ կաթձն ինքը
Քաջ երիվարի հետ մեկ մարմին լիներ³¹⁸;
- էջ 174 տ 14 Ոչ շարժում ունեին, ոչ հնարք, ոչ աչք³¹⁹,
- էջ 176 տ 4—5 Չէ կարող սրբացնել սպանությունը:
Վրեժը սահման չունի...³²⁰
- 13 Եվ ձեր գլուխների վրա գրավներ դնեն³²¹;
- 22 Ես մի յուզ եմ գնած ձեռնավաճառից³²²,
- 25—29 Միակ կաթիլ արյուն, ոչ մի սպեղանի,
Որչափ և հաղվագյուտ, որ կազմված լինի
Ամբողջ տիեզերքի բուժող խոտերից,
Կարե փրկել մահից, ինչ բան որ նորանով
Միայն ճեղքված լինի³²³,

313 Ընդգծել է «ամբողջ դարի» բառերը, լուսանցքում գրել՝ «современности», աղա-
ողջ հատվածի համար՝ «փափ»:

314 Ընդգծել է «քեզ կուսուցանեն երևակայել» բառերը և լուսանցքում գրել՝
Кт. заставит тебя понять

315 Ընդգծել է «արգիլված» բառը:

316 Տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝

Кт. как это одно, по моему самое ничтожное,

317 Ընդգծել է «Քաջ են ձիու մեջքին» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кт. хорошие они наездники.

318 Ընդգծել է «ազնիվ նժույգով» և «Քաջ երիվարի» բառերը:

319 Ընդգծել է «ոչ հնարք» բառերը:

320 Լուսանցքում գրել է՝ Кт. Никакое место не должно, конечно, защищать
убийцу; нет для мщения пределов.

321 Տողն ընդգծել է:

322 Ընդգծել է «ձեռնավաճառից» բառը և լուսանցքում գրել՝ «странствующего врача».

323 Հատվածի կողքին գիծ է դրել:

էջ 177 ա 9 **Լաւ կըլինենր, թե բնավ մենք չէինք փորձած:**
Գ **Լաւ կըլինենր, թե բնավ մենք չընենար կէտիմ:**

Էջ 178 տ 11 Եվ նա ինքն ընկալլ արտասլլալից գետում³²⁴;
21 Դեպ տղմուտ մի մահ³²⁵;

25 և }
էջ 179 տ 1 } Շա՛տ է քեզ այդքան ջուր, իմ խեղճ Օֆելիա:
Զըպետք է լամ, ուրեմն, և սակայն ճար չըկա
Թ Շա՛տ է քեզ վրա այդքան ջուր, իմ խեղճ Օֆելիա,
նրա համար էլ:
Զըպետք է լամ, քեզ վրա ուրեմն և սակայն ճար չըկա

ԱՐԱՐԱՍԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

էջ 181 տ 4 ... մեռյալներ քննող պաշտոնակալը նորան տեսել է...³²⁶

9 Ոչ, պետք է հարձակողական կերպով եղած լինի...³²⁷

էջ 182 տ 5 Կալ, բայց լսիր, բարի փորոզ:

Թ. Կապ, բայց չէ, լսիր:

14—15 ... անշուշտ այդ է մեռյալների քննության օրենքը:

Բ ... անշուշտ ալդ է քննության օրենքը:

16—17 ... Եթե այդ օրիորդը բարձր դասակարգից չլրիւնէր...

Թ. ... Եթե այդ օրիորդը ազնվական չլիներ...

19—20 ... և ավելի ցավալին այն է, որ մեծ մարդիկ ավելի արատնուծյուն ունին իրանց խեղդելու...

Բ ... և ավելի վիրավորականն այն է, որ մեծ մարդիկ
 ավելի արտոնուկյուն ունին մինչև անգամ իրանց
 խեղդելու...

324 Հնդդծել է «գետտամ» քառեր:

325 Ընդդժել է «աղմուտ» բառը և լուսանցրում գրել՝ «MYTHEN».

326 **Ընդգծել է «մեկույններ քննող պաշտոնակալը» րառերը և լուսանցքում գրել՝ «քննիչը»:**

327 Հնդգծել է «Հարձակողական կերպով» բռռերը և լուսանցրում գրել՝ «обижая, оскорбляя», Տ. ծան. 126:

Սովորական № 126 ծանոթագրությունը (էջ 164) հետևյալն է. «В подлиннике: могильщик, говоря о смерти Офелии, употребляет юридический термин, что она умерла se offendendo (обижая себя), вместо se deffendendo, т. е. защищая себя. Ошибка эта введена умышленно, чтоб выставить невежественные понятия необразованных могильщиков. Вообще весь их разговор, до прихода Гамлета, имеет характер настоящей интермедии клоунов, в которой осмеиваются современные Шекспиру суды и юридические обычаи».

էջ 183 տ 5 Ի՞նչ ես ասում. նորա ղենքը ո՞րտեղից էր:
 Թ Ի՞նչ ես ասում. նորա զենքերը ո՞րտեղից էր:
 7—8 ... Ի՞նչպես կարող էր փորել առանց բաղուկների:
 Թ ... Ի՞նչպես կարող էր փորել առանց ձեռքերի:

էջ 184 տ 5 ... կախաղանը կարող է բարություն գործել:
 Թ ... կախաղանը կարող է և փիշ բարություն անել:
 13—14 Բաւական է, որքան ուղեղդ փորեցիր. քո ծուլ էշը
 ծեծելով ճանապարհ չի երթա...³²⁸

էջ 185 տ 12—13 Եվ ինձ ուղարկեց այս հողում պառկել,
 Որպես թե աշխարհ բնավ չէի եկել:
 Թ Եվ ինձ կորացրեց մինչև գետին,
 Կարծես երբեք ջանել չէի եղել:
 14 Այս գանգը ժամանակով լեզու ուներ...
 Թ Այս գանգը ժամանակով լեզու է ունեցել...
 15—17 ... կարծես Կայենի ծնոտը լիներ, նորա, որ առաջին
 սպանությունը գործեց:
 Թ ... կարծես առաջին մարդասպան Կայենի ծնոտը
 լինի:

էջ 186 տ 1—2 ... «բարի լույս, աղնիվ տեր.
 Թ ... «ողջույն, ամենամեծահարգ, ամենասիրելի ազ-
 նիվ տեր.
 4—5 ... որովհետեւ միտքը դրած էր նորանից մուրալ այդ.
 Թ ... որովհետեւ միտքը դրած էր նորանից մուրալ ձին.
 11—12 Այնքան դյուրությամբ են գոյացվիլ այս ոսկորները³²⁹
 24—25 ... և նորա դեմ դաս չէ բաց անում գանահարության
 մեղադրանքով:
 Թ ... և նորա դեմ դաս չէ բաց անում վիրավորանքի
 համար:

էջ 187 տ 9—10 ... և նորա ժառանգորդն էլ նորանից ավելի չի տանի
 իր հետ...

Այնուհետև նկատի ունենալով գերեզմանափորների երկխոսությունը, տողատակ տվել է հետևյալ ծանոթությունը. «Սրանք [իրավ.] ավելացնելով-նմանելով, ծաղրում են ժա-
 մանակի իրավաբաններին»:

328 Ընդգծել է «փորեցիր» բառը և լուսանցքում գրել՝ «Հա հոշ ասեւ-հա հոշ, էշն էն էշն ա, էշն էն էշը»:

329 Ընդգծել է «այնքան դյուրությամբ» բառերը:

Թ ... և ոչինչ էլ չի ավելանալ իրան տիրոջը:

21—22 Իրավ կարծեմ այդ քոնն է, քանի որ դու դորա մեջ
պառկած ես³³⁰,

23 և }

էջ 188 տ 1—2 } Դուք սորա մեջ պառկած չեք պարոն, ուրեմն սա
ձերը չէ. իսկ ես, ես սորա մեջ պառկած չեմ, բայց
դարձյալ սա իմս է³³¹:

էջ 188 տ 15—16 ... պետք է սորա հետ կողմնացույցով խոսել³³²:

19 և ... գյուղացու ոտքի մատը մոտեցել է պալատականի

էջ 189 տ 1 դարշասպարին...³³³

էջ 191 տ 8—9 ...ի՜նչ լավ երեակայություն ուներ...

Թ ...ի՜նչ զարմանալի ֆանտազիա ուներ...

11—12 Այստեղ էին կախված այն շրթունքները, որ չգի-
տեմ քանի քանի անգամ համբուրած հմ:

Թ Այստեղ կային շրթունքներ; որ չգիտեմ քանի
քանի անգամ համբուրած հմ:

14—15 ... որոնք բոլոր սեղանի նստողներին ծիծաղից ճաշ-
թեցնում էին:

Թ ... որոնք բոլոր սեղանի նստողներին ծիծաղից մեռ-
ցրնում էին:

23 Կարծում ես, Աղեքսանդրն էլ ա՞յս շնորհքն ուներ
հողի մեջ:

Թ Կարծում ես, Աղեքսանդրն էլ ա՞յս կերպն ուներ
հողի մեջ:

330 Տողերի դիմաց լուսանցքում գրել է՝

С. стоишь

Кт. забрался

П. ты роешь

331 Հնդգծել է «պառկած» բառը և պարբերության կողքին լուսանցքում գրել՝ «պառ-
կել և <1 անընթ.» բառախաղ»:

332 Հնդգծել է «կողմնացույցով խոսել» բառերը և լուսանցքում գրել՝

Кр. գգույշ,

Кт. որոշ,

333 Հնդգծել է «ոտքի մատը» բառերը և 188-րդ էջի ներքևի լուսանցքում գրել՝

Кт. носок мужика

Кан. носок простолюдина

էջ 192 տ 4 Ի՛նչ ստոր դործածությանց ենք վերադառնում...³³⁴

8—9 Այդպես քննելը նշանակում է շատ հետաքրքրու-
թյամբ քննել:

Թ Այդպես քննելը նշանակում է շատ տարօրինակ
քննել:

16 ... չէ կարելի խցել մի գարեջրի տակառի ծակը³³⁵:

Թ ... չէ կարելի ծեփել մի գարեջրի տակառի ծակը:

19 Այն հողը, որ աշխարհ սարսում էր շուքից...

Թ Այն հողը, որից աշխարհ սարսում էր շուքից...

էջ 193 տ 15—16 Եվ թե մեծ հրամանը չըլուծիր կարգը:

Թ Եվ թե արքայի հրամանը չըլուծիր կարգը:

16 Նա պետք է ամփոփվեր անսուրբ հողի մեջ

Թ Նա պետք է ամփոփվեր փոսի շօրհնված հողի մեջ

18 Կալ, քար, ցեխ կըձգվեր իր մարմնի վերա³³⁶:

էջ 194 տ 2 Մեռելոց պաշտոնը մենք կանարգեինք³³⁷,

Թ Թաղման կարգը մենք կանարգեինք,

5 Անդորր հոգիներին:

Թ Խաղաղությամբ հանգած հոգիներին:

9 Իմ քույրս կըդառնա մի փրկիչ հրեշտակ,

Թ Իմ քույրս կըդառնա մի հրեշտակ,

էջ 196 տ 11 Ի սեր աստուծո, ներեցեք նորան:

Թ Ի սեր աստուծո, խնայեցե՛ք նորան:

էջ 197 տ 21 Այդ գործին ինքներս մենք մղում կըտանք³³⁸:

Թ Այդ գործին ինքներս մենք լուծում կըտանք:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՆՐԱՐՈՐԴ

էջ 198 տ 7 Կարծես թե մղվում էր մի տեսակ պայքար,

Թ Կարծես թե մղվում էր մի տեսակ պայքար սրտիս մեջ,

10 Քան ըմբոստ նավաստիք շղթայի ներքո³³⁹:

Թ Քան ապստամբ նավաստիք շղթայի ներքո:

334 Ընդգծել է «գործածությանց» բառը:

335 Ընդգծել է «խցել» բառը և լուսանցքում գրել՝ «замазывать»:

336 Շրջանակի մեջ է առել ձգվեր բառը և լուսանցքում գրել՝ «проводили»:

337 Ընդգծել է «մեռելոց պաշտոնը» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. обряд погребания.

338 Ընդգծել է «մղում» բառը և լուսանցքում գրել՝ «фиаф.»:

339 Ընդգծել է «ըմբոստ նավաստիք» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «фиаф.»:

էջ 199 տ 3 Ծովային վերարկու շուրջըս փաթաթած³⁴⁰,
 12—16 Մի բացորոշ հրաման (շատ լավ համեմված
 Հաղար կերպ փաստերով և պատճառներով
 Դանիո և Անգլիո փոկության մասին,
 Վա՜հ, այնպես հրեշներով և ճիվաղներով,
 եթե երբեիցե ես աղատվի)³⁴¹:

էջ 201 տ 3 Որ նախատիպն էր դանիական դրոշմի³⁴²

էջ 204 տ 4—5 ... կամ դուցե իմ խառնվածքը...³⁴³
 Թ ... կամ դուցե իմ կազմվածքը...
 9 ...նա մի մեծ գրավ է դրել ձեր գլխի վրա³⁴⁴
 15—16 ... շատ հաճելի ընկերակցությամբ և շքեղ
 արդուդարդով³⁴⁵:

էջ 205 տ 7—8 ... և ով որ ուղե գծագրել նորան, նորա սուվերը
 կըշինե, ոչինչ ավելի:
 Թ ... և ով որ ուղե ներկայացնել նորան, նորա սուվերը
 կըլինի, ոչինչ ավելի:
 15—16 Զէ՞ կարելի հասկանալ մի այլ լեզվով. անշուշտ կա-
 րող եք, տե՛ր³⁴⁶:

էջ 206 տ 8—9 ... բայց մեկ մարդ լավ ճանաչել նշանակում է նորա
 անձնավորությունը լավ ճանաչել³⁴⁷:
 Թա ... բայց մեկ մարդ լավ ճանաչել նշանակում է իր
 անձնավորությունը լավ ճանաչել:
 Բ ... բայց մեկ մարդ լավ ճանաչել նշանակում է ինքնի-
 րան լավ ճանաչել:
 12—13 ... նա իր կատարելության մեջ շունի իր զույգը:
 Թ ... նա իր արվեստի մեջ շունի իր զույգը:

340 Ընդգծել է «շուրջս փաթաթած» բառերը:

341 Հատվածի կողքին լուսանցքում գիծ է քաշել և գրել՝ «փափ.»:

342 Ընդգծել է «որ նախատիպն է» բառերը:

343 Ընդգծել է «իմ խառնվածքը» բառերը և լուսանցքում գրել՝

С. при моем темпераменте,
 Кт. и жарко для моего сложения,
 Кан. по моему сложению,

344 Ընդգծել է «ձեր գլխի վրա» բառերը:

345 Տողերն ընդգծել է:

346 Պարբերության կողքին գիծ է քաշել:

347 Ընդգծել է «նորա» բառը և լուսանցքում գրել՝ «փափ.», ապա տողատակ
 Кт. ведь знать хорошо человека—знать самого себя
 Кан. чтобы верно судить о человеке, нужно прежде хо-
 рошенько узнать самого себя.

էջ 208 տ 13 Ես հանձնարարում եմ իմ անձնվիրությունը Ձերդ բարձրության³⁴⁸,

17 Այս սրաթուղ թուղունը դեռ ձվից դուրս չելած փախչում է հավկիթի կեղևը գլխին³⁴⁹,

էջ 209 տ 5—7 ...ամենազուտ գաղափարների միջից, բայց բավական է միայն փչել նոցա մեջ փորձի համար... և այդ պղպղակներն անմիջապես կըլայթեն...³⁵⁰

8 ...նորին վեհափառությունը իրան հանձնարարեց...³⁵¹

14—15 Ես հաստատ եմ իմ որոշմանց մեջ, որոնք միշտ հետապնդում են թագավորի հաճույքին³⁵²,

20 Գալուստ բարի:

Թ Համեցեմ:

23 Այդ մի լավ դաս է, ու: Նա տալիս է ինձ:

Թ Այդ մի լավ խորհուրդ է, որ նա տալիս է ինձ:

էջ 210 տ 4 ... ես կըշահեմ ինձ տրված առավելությանց շնորհիվ.

Թ ... ես կըշահեմ դրա շնորհիվ...

13 Ամենեկին. մենք վիճակից չենք վախենում...

Թ Ամենեկին. մենք նախազգացումից չենք վախենում...

21 Եկ, Համլետ, եկ դու և առ այս ձեռքն ինձնից:

Թ Եկ, Համլետ, եկ դու և առ Լաերտի ձեռքն ինձնից:

էջ 211 տ 2 Բայց, ներեցեք ինձ, որպես աղնիվ մարդ³⁵³,

4 Թե ինչպես պատժված եմ մտքի ցնդությունմ³⁵⁴,

13 Համլետն ուրանում է. ո՞վ է անում ուրեմն³⁵⁵,

18—19 Թող իմ ուրացումը կամալոր մեղքի

348 Ընդգծել է «հանձնարարում» բառը:

349 Ընդգծել է «սրաթուղ» և «դեռ ձվից դուրս չելած» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «փափ.—աղչկա համ<ար>»:

350 Ընդգծել է «ամենազուտ գաղափարների» և «միայն փչել նոցա մեջ փորձի համար» բառերը և լուսանցքում գրել՝ «փափ.ա»:

351 Ընդգծել է «իրան հանձնարարեց» բառերը:

352 Ընդգծել է «հետապնդում» բառը և լուսանցքում գրել՝ «сообразуются»:

353 Ընդգծել է «աղնիվ» բառը և լուսանցքում գրել՝ «дворянин»:

354 Ընդգծել է «մտքի ցնդությունմ» բառերը:

355 Ընդգծել է «ուրանում է» բառերը և լուսանցքում գրել՝ Кт. отрицает, не признает.

Ինձ անմեղացունեք զո վեհ մտքի³⁵⁶

22 Ես բավարարված եմ բընության կողմից³⁵⁷,

23 Որի շարժառիթը պետք է այս դեպքում

Թ Որք պետք է այս դեպքում

27 Որ մի քանի ավագ, հայտնի վարպետներ,

Թ Որ մի քանի ավագ, պատվի դատավորներ,

էջ 212 տ 21—22 Բայց քանի որ Լաներտն առաջագիմել է,
Ապա մենք ձեզ տվինք առավելություն³⁵⁸,

էջ 214 տ 3 Դատաստա՛ն:

Թ Վնեցե՛ք:

13 Այո, բայց նա գեր է և շունչը պակաս³⁵⁹,

էջ 215 տ 5 Դեռ չեմ համարձակում խմել, թագուհի.

Թ Դեռ խմելու ժամանակ չի, թագուհի,

էջ 216 տ 9 Վա՛հ, որպես մի թռչուն, հինց իմ ցանցիս մեջ³⁶⁰,

էջ 217 տ 3 Օ, ոճրագործություն! — Հո, փակեցեք դուռը³⁶¹,

4 Դավաճանություն. գտեք մատնիչը:

Թ Դավաճանություն. գտեք դավաճանը:

20 Ա՛խ, դու պիղծ մարդասպան, նդովված դանիացի³⁶²,

356 Ընդգծել է տողերը և լուսանցրում գրել ջնջելու նշան:

357 Ընդգծել է «բընության կողմից» բառերը:

358 Տողերն ընդգծել է և լուսանցրում գրել՝

Кт. Если он и искусней—на нашей стороне перевес ударов.

Кан. Если Л<аерт> управляет оружием красивее тебя, ты ловчее, большее число ударов остается за нами.

359 Ընդգծել է «շունչը պակաս» բառերը և լուսանցրում գրել՝ Кт. одышлив.

360 «Վա՛հ» բառն առել է շրջանակի մեջ:

361 Ընդգծել է «հո» բառը և ներդիր էջում գրել՝ «Պ<արոն> Մաս<եհյանը> լավ կաներ բառախաղերը և սրախոսությունները փոխադրելու փոխարեն, փոխադրեք ձայնարկությունները, բացականչությունները, օրինակ, ինչ քանի որ ն սրանք. էհե, Հորացիո (104), Հիլո, հո, հո իշխան (49), Հո, փակեցեք դուռը (217) օհ, որտե՞ղ տեր իմ (28): Փահ և բահ լիքն են:

Ես գրքերին նայում եմ ինչպես մարդկանց վրա [ահա այս դիրքը] կան մարդիկ, որոնց երեսին չարժե նայել, կան մարդիկ, որոնց անունն անգամ չարժե տալ, շեմքը թողնել...»:

362 Ընդգծել է «նդովված դանիացի» բառերը և լուսանցրում գրել՝ С. ծան. 146: Սոկրուվսկու № 146 ծանոթագրությունը (էջ 166) հետևյալն է. «В подлиннике Гамлет называет короля «damned Dane», т. е. буквально: проклятый датчанин: но слово «Dane» несколько раз употребляется в драме в смысле король: точно так-же, как и в других пьесах Шекспира, государи не редко называются именем страны, которую они управляют».

21 Խմիր այս բոլորը, ու՛ր է մարգարիտդ:

Թ Խմիր այս բոլորը, ու՛ր է զոհարդ:

էջ 219 տ 1—2 Եթե երբեք դու ինձ տեղ ես տված սրտիդ մեջ,
Հեռու կացիր պահ մի երանությունից³⁶³,

4 Որ իմ անցքս պատմես:

Թ Որ ինձ արդարացնես:

17 Մի ազնիվ սիրտ պայթեց:—Մնաս բարե, քաղցր
իշխան³⁶⁴:

էջ 220 տ 7 Այսքան իշխաններ:

Թ Այսքան արժայական զոհեր:

10 Շատ ուշ մնացին³⁶⁵:

363 Ընդգծել է «երանությունից» բառը և լուսանցքում գրել՝ Гн. И если ты любил
меня—то должен от счастья, смерти отказаться:

364 Ընդգծել է «սիրտ պայթեց» բառերը:

365 Տողն ընդգծել է:

Հովհ. Թումանյանի գրական ժառանգության ուրույն մասն են կազմում տարբեր ժամանակներում, սրբմոն շտապ, հազիվ ընթերցանելի ձեռագրով, ուղղումներով ու ջնջումներով արված գրառումները, որոնք կամ բաղված են ղանազան աղբյուրներից, կամ իր՝ հեղինակի մտքերն ու մտորումներն են:

Իրենց բնույթով այս գրառումները, որոնք հարմար գտանք հրապարակել ըստ դրանց սկզբնաբառերի այբբենական կարգի, կարելի է խմբավորել հետևյալ հարցերի շուրջ.

- Ա. Խորհրդածություններ կյանքի, սիրո, մարդկային հարաբերությունների մասին:
- Բ. Ժամանակի գրականության, գրաբնագատության և մամուլի ղնահատումներ:
- Գ. Կրոնին, եկեղեցուն, պետությանը և պատերազմին վերաբերող դատողություններ:
- Դ. Երգիծական Բեալոր մտքեր, բառախաղեր, պատկերավոր արտահայտություններ:
- Ե. Հայկական ժողովրդական և այլ ժողովուրդների առածներ և ասացվածքներ:
- Զ. Այլ նյութեր:

Գրառումները հետաքրքիր են Հովհ. Թումանյանի գրական հայացքները պարզելու տեսակետից և կրում են նրա անհատականության խոր կնիքը: Սրանք աղերսվում են նրա ստեղծագործության այն աստիճան, որ երբեմն ուղղակի կարելի է ղուգահեռներ անցկացնել գրողի կոնկրետ՝ այս կամ այն երկի ու դրանց միջև: Օրինակ՝ 104 և 153-րդ գրառումները, որոնցում խոսքը վերաբերում է մտքերի հավերժությանն ու մաժծողների անցավորությանը, ինչպես նաև 49-րդ գրառումը՝ կնոջ և Բնամուղ ղավաղիը դաշինքի մասին, հիշեցնում են «Բեկարերդի տոումը», 63 և 64-րդ գրառումները՝ «Օտարության մեջ» բանաստեղծությունը, 2, 6, 75, 125, 126, 130 և 132 գրառումները, որոնք վերաբերում են ժամանակի մամուլին, գրական ու լրագրական բարբերին՝ «Պոետն ու Մուսան» և այլն:

Ոչ բոլոր դեպքերում է հնարավոր պարզել, Բե երբ և ինչ առիթներով են կատարված գրառումները, բայց սրանց հանրագումարը, ինչ-որ ղափով, լրացնում, նոր կողմերից է ցուցադրում այն խոհերն ու ասլրումները, որոնցով ղնչում է Թումանյանի ստեղծագործությունը:

Գրառումների ինքնագրերը պահվում են ԳԱԹ-ի Թումանյանական ֆոնդերում՝ 146-ում 2, 3, 6, 22, 30, 42, 43, 56, 82, 84, 89, 97, 103, 106, 108, 1122, 122, 130 և 131 գրառումները, Թումանյանի Բանգարանում՝ 187ա համարի տակ՝ 72, 78, 117, 124, 128, 145, 148 գրառումները, $\frac{324}{3736}$ համարի տակ՝ 8-րդ գրառումը, $\frac{324}{3767}$ համարի տակ՝ 100, 102, 140, 144 գրառումները, 3779 համարի տակ՝ 11, 97, 109 գրառումները, 3786 համարի տակ՝ 29, 79 գրառումները: Մյուսները պահվում են նույն տեղում՝ առանց ֆոնդային համարների:

1. Ագռավի խնամին կաշաղակն է:
2. Աղատամիտներ—աղատանմիտներ:
3. Ամեն ազգ իր ծագումը հանում է անցյալներից, նույնպես և խոր-տակվելը:
4. Այդպես ձրիակեր իսկի [էջմիածին] վանքերումն էլ չկա:
5. Այնպես եմ քեզ սիրում, որ աշխատում եմ քո հոգին շուտով դրախտըն ուղարկեմ:
6. Այս ժամանակներում «նողկանք» բառը մտավ մեր գրականության մեջ:
7. Այրիություն պարգևեցի քեզ:
8. Անընտիր—անխըտիր:
9. Անցնում են օրեր, և մի բարի ձեռք վշտակցեց ծաղկին:
10. Անմահությունը բլրի վրա տեղ ունի:
11. Աչք պտի ըլի՝ տեսնի, լեզու պտի լինի՝ գովի:
12. Ասյրում է թագավորի պես, այսինքն պարապ:
13. Ապրում է թագավորի նման—այսինքն ուտում է, խմում, պարապ նստում:
14. Աստված ազատի նապատակի քաջուց:
15. Աստված մեկ, իր ստեղծածը հաղար ու մեկ:
16. Աստված մեծ է, ողորմությունը շատ:
17. Ավելի լավ է մի 50 տարեկան մարդ ունենալու տեղ ունենալ երկու 25 տարեկան:
18. Արտասուքով ավելացնում է վաղորդյան ցողը:
19. Արտասուքի տեղ արին ա թափում երեսներիցը:
20. Աբլորն ասել է՝ ես կկանչեմ, կուղի կլսվի, կուղի՝ չէ:
21. Բախտավորությունը մեր մեջ է (ու նրանից փախչում ենք), իսկ դժբախտությունը մեզնից դուրս, ու նրա ետևից ենք վազում: Բյուֆֆոն.
22. Բարի լուսին բարին վրադ:
23. Բարձրությունից ես տեսա տաբածությունը:
24. Բարոյականությունը ժամանակի դրած կենցաղավարության պատմությունն է:
25. Բերնե բերան դառնա գերան:
26. Գարնան ամսի պես արտասուք թափեց:
27. Գդալով տալիս է, կոթով աչքը հանում:
28. Գիշերը նրա համար է լավ, որ կանայք քնած են լինում:
29. Գնալն իմ ձեռք, դալն Աստծո:
30. Գոռող [մեծամիտ] [հանդուգն] դեմքեր ժպտուն օձեր—սողուն [գետնաքարշ] մեծեր:

31. Գրողներին մենք, գրքերը դուք:
32. Գրքերը խելքիս հետ են խոսում, ընկերը սրտիս հետ, երկինքը հոգուս: Մնացած բոլորն ականջիս: <Զինական>.
33. Դեղնացավ ընկած տերևներ:
34. Դեռ չի մտել ավազան, ձեռք է առել գավազան:
35. Դու նոր կենաս, քանի որ կա այս աշխարհը ծեր ու հին:
36. Դեմքդ գռհհկական է, ձայնդ սպառնալի:
— Դեմքն իմս է, ձայնս թագավորինը (ներկայացուցիչ):
37. Դրամատրոբյուն—տրամադրոբյուն:
38. Եզր թողենք տակին նայենք:
39. Եթե այսպես չանեմ, ես մորս ողբին եմ (ոչ թե հորս):
40. Եթե դու սիրում ես ինձ, ես ճանկերով կամ երեսիցդ կպոկեմ բոլոր իմ գեղեցկությունը, կամ աչքերդ կհանեմ:
41. Եթե ճակատագիրդ էլ է քեզ թշնամի՝ նրա դեմ էլ կռվիր:
42. Եհովան Իսրայելի Աստվածն է, Իսրայելը Եհովայի ժողովուրդը և վերջ:
43. Ես իսկի բախտ չունեմ: Օրինակ՝ միշտ երբ ուղում եմ կոնկա նստել, հենց փողոցի ծայրին երևում եմ, նա շարժվում է ու հեռանում:
44. Ես լեզու չունեմ, նա Աստված:
45. Ես կանանցով շատ եմ ոգևորվել, բայց ոչ մի կին ինձ չի ոգևորել:
(Նույնն ասում էր վերջին օրերին) Աշխեն:
46. Եվ ատիլությունը ինչպես սև ամպ կախված է վերեից նրա գլխին:
47. Երբ որ աչքը ինձ տեսնելուց կշտացավ, կշտացածի աչքում էլ կըսորիճ չեմ դառնալ:
48. Երբ որ դու աթթուն լինես, իմ աչքը քուն կգա:
49. Երբ որ մարդը հաղթվել է՝ միշտ կինը հաղորդակից է հղել թշնամուն:
50. Երեւալ ամեն հողմից՝ ամեն մի [գիպլոմատի] դիվանագետի կարծիքի առջև, այլ մի անգամ ընտիր գծել իր ուղին:
51. Երջանիկ է, ում ցանկություններն ու պարտքը իրար են ընկնում:
52. Զգացմունքներ կան, որ ոչ մի տանջանքով չի կարելի հանել հոգուց, այնքան լավն են նրանք:
53. Էսօրվա խոսքը էգուցվա կամուրջն է:
54. Թարգմանությունը հայ թարգմանիչների հանճարի ծանրության տակ տափակացել է:
55. Թուրքի երեսնեն ճամփա պահեց մինչև հերը գա <?> եկավ, հայի երեսնեն ճամփից չի պահեց մինչև հացը թոնրիցը դուրս գա:
56. Ժամանակը յուր հետ բերում է և յուր բուժումները:
57. Ժամանակների առաջ ես կխոսեմ, որպես վկա քո օրերի: Եղեկիկ.

58. Իզուր չէ սերը մանուկ նկարած (անխելք է նա):
59. Իմ անբախտությանը դաշնակից կդառնամ, որ ինձ կործանեմ շուտով:
60. Իմ անմտությունը երգում էր՝ և պատրանք էր:
61. Իմաստունն էնպես է բարիք անում, ինչպես շնչում է. էդ նրա կյանքն է. <Զինական>
62. Իմաստությունը կրքերի խեղդելը չի, այլ նրանցից խելացի օգտվելը:
63. Իմ երգերն արևի ճառագայթների նման են, այնտեղ են գնում, ուր ձմեռ ու ցուրտ է տիրում:
64. Իմ երգերը տարազնաց թռչնակներ են, որ ցրտից փախչում են դեպի այնտեղ, ուր արևը պայծառ է փայլում, ուր կանաչ է:
65. Իմ երգն օտար էր, նա քո սրտում մնաց:
66. Իմ խոսքիցը դատ, այլը քեզ համար քամու բերած թող լինի:
67. Ինձ թվում է երկու բոլորովին տարբեր տարր է ապրում էս երկրում:
68. Ինչպես դեղի նախիրը, պառվի մողին էլ նրա հետ:
69. Ինչ տեղ հայ, էնտեղ վայ:
70. Ինչքա՞ն մարդիկ կարող էին բախտավորվել էն բախտով, որ կորչում է էս աշխարհքում:
71. Ինքս մոռացված հմ, բայց քեզ չեմ մոռանալ:
72. Լավ (զեղեցիկ) հույսը՝ երջանկության կեսն է: <Ուղբեկների>.
73. Լավ (իշտահով) ուտելն աղգային առաքինություն է:
74. Լեն փոր, նեղ օր:
75. Լիրբ, ինչպես եպիսկոպոսի ծառա, հայհոյում է, ինչպես հայոց խմբագիր:
76. Խաղք էր, եղավ խայտառակ:
77. Խորհուրդ մտքի, կամք Աստծո:
78. Ծառի արմատը հողումն է, մարդի արմատը՝ ցեղումն է: Ալթալա-կան.
79. Կանչում է իր ստեղծող Աստծուն ու գնում:
80. Կդա ժամանակ դու չես կամենալ սիրել, իսկ ես չեմ կարող:
81. Կյանքը և միտքը անբաժան են: Նվ ներկա մեծ պատերազմի հետևանքով եղած ֆիզիկական խորտակումը՝ խորտակում է և բարոյական մտքի:
82. Կրոնը բխում է հայրենասիրությունից:
83. Հաղարավոր վերստերի ճանապարհն էլ մի քայլով են սկսում: <Զինական>:
84. Հայերի մեջ ամենաթունդ հայհոյանքն է «մի ոմն» ասել:

85. Հայր ձիուց իջնի ձին կմոռանա,
Զիուն հեծնի Աստված կմոռանա:
86. Հենց գլուխդ բարձրացնեմ, որ նա հասնի արեին:
87. Հիմար ասեցի այսինչը միտս եկավ...
88. Հին ժամանակ Հնդկաստանում բժիշկները չէին մոտենում, չէին բժշկում անբուժելի հիվանդներին. և երբ հայտնվում էր, որ մեկը անբուժելի հիվանդ է, այդպիսի անբուժելի հիվանդին հնդիկները տանում էին Գանգեսի ափը, քիթն ու բերանը փակում, լցնում սըր-բազան ցեխով ու գցում գետի մեջ:
89. Հին ժամանակները պատերազմը սրբազան գործ էր, և ահա միշտ պատերազմը փառաբանվում է:
90. Հոգիները գինով լվացին տրամոթյունը մրուրից:
91. Ճամբի փոշին երկինքը չի սևացնիլ:
92. Մարդ չկար, ես էլ Ասածո մոտ տվի նրան, դրա համար է ուրանում:
93. Մարդու հրջանկությունը ոչ թե շունեցածը ունենալու ցանկությամբ մեջ է, այլ ունեցածի ցանկության մեջ: Ավդուստին.
94. Մարդու հոգեառն էլ թող մեծ լինի:
95. Մեղ նեղ անենք, ձեղ տեղ անենք:
96. Մեկը երբ որ բռնոթի է քաշում, մյուսը փռշտում է:
97. Մեռնեմ նրա հետ, ապրեմ նրա հետ:
98. Մեր առջև են զգացմունքների, սրտի ու հրեակայության հաճույքները, գեղարվեստների, գիտության ու արդար աշխատանքի ու մաքուր խղճմտանքի հաճույքները. էն հաճույքները, որ տալիս են բնությունն ու հասարակությունը: Ճանաչեցեք սրանց արժեքն ու օգտվեցեք էս բարիքներից:
99. Մերկ մարմնին կատու շալակելն էր պակաս:
100. Մի բուն ջրին էլ է դալիս:
101. Մոլլան ջրի ափին սպասում է ջուրն անցնի, որ ինքն էլ գետն անցնի:
102. Մորքուր ասես չես փռշմանիլ:
103. Մտավոր ներքինի:
104. Մտքերը հավիտենական են, մտածողներն անցավոր:
105. Մուլը կատվի համար վատ երազ կտեսնի:
106. Նա այնքան անպիտան է, որ շողոքորթներն էլ չեն գովում նրա ճակատը:
107. Նա է հաստատ երջանիկ, ով հաստատունի հետ է կապել իր երջանկությունը, ոչ թե անհաստատի ու փոփոխականի:
108. Ներկայի վրա տրտնջալը լավ միջոց չէ ապագայի գովեստն անելու համար:

109.—Ներողութիւն:

—Ներողն Աստվածդ:

110. Նրա դաշտերով գնում են թուրքն ու քուրդը, նրանց հաւից լուսավոր
Եվրոպան: Եգեկիլ:

111. Շատը ուժից, քիչը սիրուց:

112. Շատ ուրախութիւն ու վշտեր համբեցին:

113. Շորերը հին, խոտքն անդին:

114. Շունը որ հաւլայի (ղուր) հաջում է, տերն էլ է հասկանում, ուշ չի
դարձնում, մյուս շներն էլ չեն միանում:

115. Ոգեղութիւնը հոգեկան սլաշժառ տեղական դրութիւն է, կարճ,
ամփոփ, բայց խոյր թափանցողականությամբ կյանքի գաղտնիքնե-
րի մեջ:

116. Ոչ, թողեք ինձ հանգիստ,

Դուք էլ հանգիստ մնացեք,

Իսկ նրանք վաղուց հանգիստ են:

117. Ով սիրում է բնութիւնը, գրականութիւնն ու դեղարվեստը, նրա
համար արդեն դրախտը գոյութիւն ունի էս աշխարհքում:

118. Ով վնաս է որոնում, կարող է ստանալ: Օսմանական.

119. Որպեսզի ավելի հանգիստ ապրեմ, ինձ ուղարկեք բանտը:

120. Զարին՝ չար,

Բարուն՝ տխմար:

121. Զգիտեմ Շեքսպիրը թե Մոլլա Նասրեդինը ասել է՝ ունայնութիւնս
ունայնութիւնից:

122. 4 ավետարանը մեկ չդարձան:

123. Պատժողների գլխարկները ավելի վտանգավոր են, քան պատժվող-
ների գլուխները:

124. Պարտիզպանը մի վարդի համար հաղարավոր փուշ է խնամում:
Օսմանական.

125. 1-й гильдииюмъй խմբագիր:

126. Պետք է թարս կարդալ, թարս են մտածում:

127. Պսակները ծածկում են ձեր ճակատի անամոթութիւնը:

128. Զահելը կարող է մեռնել, իսկ ծերը պետք է մեռնի: Ուղբեկների:
(հայկական՝ ով մեռաւ, ով չմեռաւ, ծերը մեռաւ):

129. Զհուդի երեսին ուսուցիչը հարցնում է 2×2 քանիս է, թե 5:

—Թե՛ չէ, 4:

[Թե՛ չէ, 5]:

[Թե՛ ինչի՞]:

Թե՛ բաս տոկոսը:

130. Զղային հիվանդություն՝ առաջացած հայոց մամուլից և թատրոնից:
131. Սերն է փրկում, ոչ թե կուլտուրան:
132. Ստախոս, ինչպես «Մշակի» գրողը:
133. Վարդը Սինամին ինչ տվավ, որ Սինամը Վարդին ինչ տա:
134. Վարը նստած վեր մի խոսիր:
135. Վատ օրը կլավանա, վատ մարդը չի լավանա:
136. Վշտի առաքյալ:
137. Տանջանքները կամ մեղ են խորտակում, կամ իրենք են խորտակվում:
138. Տարին (վր) տարվան՝ հրենկ հերվան:
139. [Տունը] պոպոկ, մեջը տկոկ:
140. Ցավ տամ (որ) ցավ մոռանաս:
141. Ցավ ունեցողը շատախոս կլինի:
142. Փառքը՝ պալատումն է, հարստությունը՝ շուկայում, ճշմարտությունը՝ անապատում: <Զինական>.
143. [Փետի որդը] իր մեջն է:
144. Փնտրեց ու ընտրեց:
145. Փոքրիկ նվերը՝ սրտից է, մեծը՝ քսակից: Օսմանական:
146. [Քամին քարից ինչ կտանի]:
147. Քանի դուրանս բանի էր, ձենս սուլթան ու խանի էր:
148. Քանի մարդը կա (մարմինը)՝ դեռ բոլոր հույսերը չեն վերջացել: Օսմանական:
149. [Քառասուն] ավաղակ մի տկլորի չեն կարող թալանել:
150. Քո բախտի աստղը քո սրտումն է փայլում: Շիլլեր:
151. Քո երգերը հասել են ինձ, ինչպես հաղվագյուտ թռչուններ օտար աշխարհից:
152. Քոռամուկը ինչքան հող փորի, իր գլխին կտա:
153. Քո մտքերը, քո խոսքերը ու քո գործերը էն կենդանի քարերն են, որոնցից շինել է Աստված քո հոգին:
154. Քրդի սատանեն հայն է:
155. Քրիստոնեության կամ ավետարանի մեծ որդիները պիտի կազմեն մեր բարոյականության հիմքը:
156. Քրիստոսը մեղավորներին ման էր դալիս, գտնում ու նրանց հետ հաց ուտում:
157. Օձի խորոված ուտացնենք:

Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործական տաղանդի դրսևորման մի ուրույն ընազավառ են ընծայագրերը, որոնք թեև թվով շատ չեն, սակայն որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանցից մի բանիսը բանաստեղծի մաքի՝ թեև փոքրիկ, բայց պայծառ փայլատակումներ են: Ընծայագրերը օգնում են մեզ ավելի մոտիկից ծանոթանալու բանաստեղծի մտերիմներին, ընդլայնելու այդ շրջանակը, որոշելու՝ թե ինչպիսի վերաբերմունք է ունեցել Թումանյանը նրանց նկատմամբ: Մի բանիսը հուշում են բանաստեղծի տրամադրությունը ընծայականը գրելիս:

Ընծայագրերը մեծ մասամբ դանաղան գրքերի և լուսանկարների վրա պահվում են Թումանյանի անձնական գրադարանում: Գրականության և արվեստի թանգարանում ու այլ ֆոնդերում պահվողները նշվում են համապատասխան ծանոթագրություններում:

№ 2, 5, 18 ընծայագրերը առաջին անգամ հրատարակել է գրականագետ Ա. Ինճիկյանը (տե՛ս «Հովհ. Թումանյան. Կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը», Երևան, 1969, էջ 201—202, 95):

№ 3, 11, 20 ընծայագրերը տպագրվել են Հովհ. Թումանյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1950, հ. 1 «Ֆրագմենտներ և սեպագրություններ», էջ 447, 448, 512:

№ 33 ընծայագիրը հրատարակել է Ռ. Զարյանը (տե՛ս «Գրական թերթ», 1953, № 13, «Ծրեր փաստաթուղթ» հոդվածը):

№ 1, 14, 15, 19, 22, 28, 35, 38, 47 ընծայագրերը հրատարակել է Զ. Ավետյանը (տե՛ս «Դարուն», 1978, № 8):

Մյուս ընծայագրերը հրատարակվում են առաջին անգամ:

1. Նվեր պարկեշտասուն օր. Մարիամ Մաճկալյանցին

Հովհաննես Թումանյան

Առանձին էջի վրա. Հ. Թուման.— Մամիկոնյան

18 1/1 88 ամի

Տիգրան Փիրումյանցի «Խրիմյան Հայրիկ» (Թիֆլիս, 1887) գրքի տիտղոսաթերթի վրա:

Մաճկալյան Մարիամ (1871—1971)—բանաստեղծի կնոջ՝ Օլգա Թումանյանի օրիորդական անուն աղգանունը:

2. Յուր բույր Քալինկա (Դարյա) Գոլոշյանին

Հովհաննես Թումանյանցի

Առանձին էջի վրա.

Ընդունիր իմ քույր
Գուցե քաղցրաբույր
Չըկան ծաղիկներ,
Բայց իբրև նվեր
Նվաստ հղբորից
Մի գնահատիր ինձ:
Հ. Թումանյան

6 դեկտ. 1890 թ.

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Գոլոշյան Դարյա (հետադադում Բաղևոսյան)—ուսուցչուհի, Թումանյանի մտերիմներից:

3. Բանաստեղծը ծերացել է.
Թունդ մրրիկը, որ անցել է,
Հետք է թողել լայն ճակատին,
Եվ աչքերում ատուածային
Կայծը դարձյալ ցոլանում է.
Բայց նա կարծես սըլանում է
Դեպի երկինք, կամքով որի
Իջավ երկիր—ոգևորի.

1892, փետրվարի 11

Ռ. Պատկանյանի լուսանկարի շրջերեսին:

Պատկանյան Ռաֆայել (1830—1892):

4. Համեստափայլ օր. Օլգա Գիրգիդյանին

Հ. Թումանյանից

92. III 16, Թիֆլիս

Հովհ. Թումանյանի, Արամ և Ալեքսանդր Հակոբյանների լուսանկարի շրջերեսին:

Գիրգիդյան Օլգա (Օսան)—Օլգա Թումանյանի ազգականուհիներից:

5. Եղբայրական սիրո հետ օրիորդ Դարյա Գոլոշյանին

նվիրում է հեղինակը

93, փետրվ. 4

* * *

«...Ես ուզեցի աղատ երգել
Եվ օրհնություն և անեծ:

Սիրով սրանք բորբոքել,
 Որ նախանձը բաժանեց,
 Կյանքի աղմուկն և զոյւթյան
 Պատերազմը տըմարդի
 Արգելեցին լիաբերան
 Երգել զկոմունքն իմ սրտի...»:

Հ. Թումանյանց

90, VII 5

2-րդ մաքուր էջի վրա.

«Ոհ, մեղմացնել չեք կարող»-ից 5 և 6 տները:

«Բանաստեղծությունների» I և II միացյալ հատորի տիտղոսաթերթի վրա:

6. Սրտաբուխ նվեր իմ աղնիվ հայրենակից պարոն Արշակ Տեր-Հովհաննիսյան:

Ի 12-ն մարտի 1893 ամի, Տփլիս

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Գիրքն ընծայագրով պահվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում:

7. Մեծարգո պ. Ալեքսանդր Զաղեթյանցին

նվեր հեղինակից

1893, հունիս 24

Թիֆլիս

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

8. Հարգանքով՝ բարեշնորհ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանին
 Հովհաննես Թումանյանից

93, IX/4, Թիֆլիս

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ (1864—1939)—բանասեր:

9. Հովհաննեսին-Հովհաննեսից

18/V, 96

Հովհաննես Հովհաննիսյանին, 1896 թ. «Դաշնակների» տիտղոսաթերթի վրա: Գիրքն ընծայագրով պահվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում:

Հովհաննիսյան Հովհաննես (1864—1929):

10. Սիրելի նիկողին

1900, IV 18

Նիկոլ Աղբալյանին, 1892 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսա-

թերթի վրա: Պահվում է ԳԱ գրադարանում $\frac{9199}{\text{Թ}-89}$:

Աղբալյան Նիկոլ (1875—1947)—գրականագետ, «Վերնատան» անդամ:
11. Յուր սիրած երգիչ աշըղ Ջիվանուն նվեր Հովհաննես Թումանյանից
Առանձին թերթիկի վրա.

Սիրելի Ջիվան, ընկերդ իմ հոգու,
Մարգկային սիրտը հասկանում ես դու,
Եվ քո ձայները երգիդ հարազատ
Լի են հուզմունքով անկեղծ և ազատ.
Երբ հայրենիքն է քո հրգում խոսում
Կամ նրա վհատ ուղիքն արտասվում
Ջարթնում է իմ մեջ խոր վիրավորված
Հպարտությունը իմ հզոր նախնյաց...
Բայց, ահա, ինչո՞ւ դու սիր երգելիս
Ինձ վրա տանջող թախիծ է գալիս:

Հ. Թումանյանց

1902, մայիսի 1

Թիֆլիս

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Գիրքն
ընծայագրով պահվում է ԳԱ գրադարանի Գ. Լևոնյանի ֆոնդում № 1674:
Ջիվանի (1846—1909):

12. Սիրելի բարեկամներիս տ. Պերճանույշ և պ. Ս. Տիգրանյաններին
Հ. Թումանյան <յան>

1903, 27/XII Թիֆլիս

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Գիրքն
ընծայագրով պահվում է Պ. Պոռշյանի տուն-թանգարանում:
Տիգրանյան Սիրակուն—Երևանի պետական համալսարանի հասարակա-
գիտական ֆակուլտետի առաջին դասախոսներից:
Պերճանույշ—Սիրական Տիգրանյանի կինը:

13. Թանկագին Գուրշյան ընտանիքին

հեղինակը

1904, I 126

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:
Գուրշյաններ—Թիֆլիսեցի փաստաբան Գրիգոր Գուրշյանի ընտանիքը:
250

14. Իր սիրելի Մըխիթարին
 Եվ գեր աղնիվ նորա յարին
 Ու կըլտպըլտան լավ Թամարին,
 Մեր փրկչական քսան դարին,
 Քսան դարի չորրորդ տարին,
 Չորրորդ տարու փետրվարին,
 Փետրվարի տասնութ օրին
 Նվիրում է խորին-խորին,
 Խորին սիրով ու հարգանքով,
 Այսքան հանգով ու տանջանքով
 հեղինակը

<1904, փետրվարի 18>

Թիֆլիս

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանին, 1903 թ. «Բանաստեղծությունների»

տիտղոսաթերթի հակառակ երեսին: Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ $\frac{438}{451}$:

Տեր-Անդրեասյան Մխիթար—Թումանյանի ընկերներից, ինժեներ-տեխ-
 նոլոդ:

15. Կոմիտաս հայր սուրբին իր բարեկամը՝

Հ. Թուման <յանը>

1904, մայիսի 5

Էջմիածին

Թումանյանի լուսանկարի շրջերեսին: Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 387:
 Կոմիտաս (1869—1935):

16. Հարգելի օր. Հ. Մարկոսյանին

նախագահը

Անցած օրին օր չի հասնիլ:

21 հունիսի, 1904

Խրիմյան Հայրիկի լուսանկարով փոստային բացիկի վրա: Պահվում
 է ԳԱԹ, Թֆ № 1521ա:

17. Հարգելի Հ. Հակոբյանին,

հեղինակը:

1904, 11/9

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում
 է ԳԱԹ, Թֆ № 1364(2):

Հակոբյան Հակոբ (1866—1937):

18. Իր սիրելի ուսուցիչ և թանկագին բարեկամ Տիգրան Դավիթիչ Տեր-Դավթյանին՝ հեղինակը:

1904, Թիֆլիս

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 1364 (3):

Տեր-Դավթյան Տիգրան—Ջալալօղլու երկսեռ դպրոցի հիմնադիր, Թումանյանի ուսուցիչը:

19. Սիրելի բրոջը՝ Մարիա Մարկովնային,

իր Հ. Թումանյանից

1904, Թիֆլիս

Մարիամ Թումանյանին, Հովհ. Թումանյանի լուսանկարի շրջերեսին:

Լուսանկարը պահվում է ԳԱԹ, Թֆ $\frac{38}{1454}$:

Մարիամ Թումանյան (1870—1946)—իշխանուհի, հասարակական գործիչ, Թումանյանի տաղանդի ջերմ երկրպագու, նրա «Բանաստեղծությունների» (1903) և մանկական երկերի հրատարակչուհի:

20. Իր անգին Ասլան ապորը—Ղ. Աղայանին, Հովհաննեսը:

Առանձին թերթիկի վրա գրված է.

Անցավ հին տարին, կանցնի և նորը.

Կանցնի՞ և արդյոք մեր անբախտ օրը:

1905, հունվարի 1

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում

է ԳԱԹ, Թֆ $\frac{188}{1387}$:

Աղայան Ղազարոս (1840—1911):

21. Իր թանկագին Աշխենին

1905 5/5

Հովհ. Թումանյանի լուսանկարի շրջերեսին: Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 1455:

Թումանյան Աշխեն (1891—1968)—Թումանյանի դուստրը:

22. Աշխենիկին՝ իր հայրիկը—

Ամեն տեսակ մրգով լիքը.

Պակաս էր միայն բադիբուտին,

էն էլ եկող իր «ծընունդին»:

1907, մարտի 15, Թիֆլիս

Աշխեն Թումանյանին՝ մետաքսե թաշկինակի վրա: Պահվում է բանաստեղծի ընտանեկան արխիվում:

23. Իր նվարդին,

հայրիկը:

20 սեպտ. 1907, Թիֆլիս

Նվարդ Թումանյանին, 1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Թումանյան Նվարդ (1892—1957)—Թումանյանի դուստրը, գրականագետ:

24. Իր սիրելի բարեկամներին՝ Մ. և Ա. Սահակյաններին,

հեղինակը:

դեկտ. 1, 1907, Թիֆլիս

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 1364(4):

25. Իր Աշխենին—

հայրիկը:

1908, մարտի 15-ին, Թիֆլիս

1903 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

26. Օր. Սերիկ Դավթյանին շատ համակրանքով՝

հեղինակը:

16 մայիսի 1910, Թիֆլիս

1908 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է Սերիկ Դավթյանի անձնական արխիվում:

Դավթյան Սերիկ (1893—1978)—արվեստագետ:

27. Իր Հովսեփին՝

Հովհաննեսը

1910, 10 հոկտ., Թիֆլիս

A. Fravers L'armenie russe, Paris 1893, դրքի տիտղոսաթերթի վրա:

28. Իր Աշխենին, ծննդյան օրը,

հայրիկը:

1913, մարտի 15, Թիֆլիս

Շեքսպիրի երկերի հատորի (ռուս. 1903, ս. Պետերբուրգ) տիտղոսաթերթի վրա:

29. Իր աղնիվ բարեկամներին՝ Ե. և Տ. Գյուղալյաններին

Հ. Թուման <յան>

1915, ապր. 27

Հովհ. Թումանյանի լուսանկարի շրջերեսին:

Գյուղալյաններ Տիգրան և Երանյակ—բանաստեղծի մտերիմներից:

30. Իր Մխիթարին՝

Հովհաննեսից

1916, 26 հունվարի, Թիֆլիս

Մխիթար Տեր-Անդրեասյանին «Սայաթ-նովա», Թիֆլիս, 1914 թ.

գրքի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № $\frac{438}{443}$:

31. Մեր Բեմիային, Թմկաբերդի սոխակին Հովհ. Թումանյանը և Ա. Սպենդիարյանը:

5 դեկտ. 1916

Բեմիա Տեր-Մինասյանին, 1909 թ. «Թմկաբերդի առումը» գրքի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1374:

Տեր-Մինասյան Բեմիա—երգչուհի:

32. Իմ Թամարիկին,

Որ իր հայրիկին

Ճանաչեց նոր՝

էսօր:

1919, հունվարի 1, Թիֆլիս

Թամար Թումանյանին, «Անուշի» 1916 թ. հրատարակության տիտղոսաթերթի վրա:

Թումանյան Թամար (ծնվ. 1907)—Թումանյանի դուստրը. ներկայումս Թումանյանի թանգարանի դիրեկտոր:

33. Իրենց վաղանց կյանքի կեսին՝

Հովհաննեսը Հովհաննեսին:

1919, մարտի 9, Թիֆլիս

Հովհ. Աբելյանին, «История внешней культуры» գրքի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, Աբելյանի ֆոնդում:

Աբելյան Հովհաննես (1865—1936)—նշանավոր դերասան:

34. Սիրելի Անահիտին

հեղինակը

1919, 28 մարտի

Անահիտ Սաֆարյանին, 1916 թ. «Հայրենիքիս հետ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1375:

Սաֆարյան Անահիտ—Աշխեն Թումանյանի դասընկերուհին, ուսաց լեզվի ուսուցչուհի:

35. Մեծ հարգանքով իր բարեկամ պ. Շ. Մխսաթյանին
1919, 2 դ. Թիֆլիս

Առա՛նձին էջի վրա գրված է՝

Մեծ պատերազմից հետո

(Իմ բարեկամ Շ. Մխսաթյանին)

Իմ սրբոտին զարկին էնքան զնդակներ,

Մեջտեղն էլ զարկին՝ անշուշտ մահաբեր...

Նայիր, թե ինչքան մեծ սիրտ ունեմ ես,—

Կանգնած եմ ահա, ու շեմ ընկել դեռ:

Հ. Թումանյան

2 դեկ. 1919

«Անուշի» 1916 թ. հրատարակության տիտղոսաթերթի վրա:

36. Հեղինեին ու Տիգրանին

Հովհաննեսը

1920, 1 30

Հեղինե և Տիգրան Բեգդադյաններին, 1920 թ. «Քառյակներ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1376:

Մելիֆ—Հայկազյան (Բեգդադյան) Հեղինե—ուսուցչուհի, Թումանյանի բարեկամուհիներից:

Բեգդադյան Տիգրան—Հեղինեի ամուսինը:

37. Մեր չարաճճի Նաղիկին

Հ. Թումանյան

1920, ա<պրիլի> 27, Թիֆլիս

Նաղիկ Գյուլալյանին, 1920 թ. «Քառյակներ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1377:

Գյուլալյան Նաղիկ—ուսուցչուհի:

38. Ինչ էլ բաշխեն

Քեզ, իմ Աշխեն,

Սրանից վեր

Չըկա նըվեր:

Հայրիկ

1920 մարտի 15, Թիֆլիս

Աշխեն Թումանյանին, սաղաֆե կաղմով ծոցատետրի մեջ:

39. Իր սիրելի բժ. Գր. Սաղյանին

1920, 16/V, Թիֆլիս

1920 թ. «Քառյակներ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա:

Սաղյան Գրիգոր (1880—1937)—Թումանյանին բուժող բժիշկներից և մտերիմներից:

40. Մեր աստվածային Ռոբերտին

Հ. Թուման <յան>

1920, մայիսի 24, Թիֆլիս

Ռոբերտ Անդրեսայանին, 1920 թ. «Քառյակներ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է Ռ. Անդրեսայանի ընտանեկան արխիվում: Անդրեսայան Ռոբերտ—գաշնակահար:

ԱՆԹՎԱԿԻՐ ԸՆԾԱՅԱՍՆՆԵՐ

41. Էժանագին գրադարանին Հովհ. Թումանյանից

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության գրադարանին, 1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը հիմնվել է 1881 թ.: 1899-ից դարձել է «Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերություն»:

42. Մեծարգո պարոն Մ. Դանազյուլին

Հովհաննես Թումանյանից

Մելքոն Դանազյուլին, 1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱՍ, Թֆ № 1383:

Դանազյուլյան Մելֆոն (1863—1926)—Մուշե վարդապետ, ապա եպիսկոպոս. «Նոր-Դարի» մերձավոր աշխատակից:

43. Մեծարգո պ. Ալ. Քալանթարին հարգանքներով

Հովհ. Թումանյանից

1890 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում:

Քալանթար Ալեքսանդր (1855—1913)—«Մշակի» խմբագիր-հրատարակիչ (1893—1913), գյուղատնտես:

44. Բարեշնորհ Նղիշե վարդապետ Մուրադյանին՝ յուր բարեկամ

Հովհաննես Թումանյանից

1892 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա:

Մուրադյան Նղիշե—էջմիածնի միաբաններից:

45. Հարգելի պ. Ավետիք Իսահակյանին

Հովհաննես Թումանյանից

1892 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1362:

Խառակյան Ավետիք (1875—1957):

46. Խորին հարգանքով իշխ. Թումանյանին

Հովհ. Թումանյանից

Մարիամ Թումանյանին, 1892 թ. «Բանաստեղծությունների» տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում:

47. Խորին հարգանքով իշխ. տիկ. Մ. Թումանյանին

Հովհաննես Թումանյանից

1896 թ. «Դաշնակների» տիտղոսաթերթի վրա:

48. Իշխանուհի Թումանյանին անկեղծ հարգանքով հրատարակողից:

«Հերիդոն» զրավան հանդեսի (1894) տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում:

49. Սիրելի Տիգրանին՝

հեղինակը:

Տիգրան Բեկդադյանին, 1903 թ. «Բանաստեղծությունների տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1364 (1):

50. С новым годом, дорогим друзьям Жозефине Иосифовне и Рустему,

Ժողեֆինա և Ռուստեմ Զարգարյաններին, Հովհ. Թումանյանի լուսանկարի շրջերեսին: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ $\frac{38}{1454}$:

Զարգարյան Արիստակես (Ռուստեմ, 1864—1935)—Թումանյանի մտերիմներից, բժիշկ, հասարակական գործիչ:

Ժողեֆինա—Արիստակես Զարգարյանի կինը:

51. Սիրելի Տիգրանին

Հովհ. Թումանյանը

Տիգրան Բեկդադյանին, 1916 թ. «Հայրենիքիս հետ» ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա: Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 1375:

52. Իր Աշխենին՝

հայրիկը:

Աշխեն Թումանյանին, Սայաթ-Նովա «Գուսանք» (Մոսկվա, 1852) գրքի տիտղոսաթերթի վրա:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐԱՐԱՂԻ ԲԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻՆ

Հրապարակում՝ Պ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ

1913 թ. օգոստոսի 3—13-ին, Շուշիում, հանդիսավոր պայմաններում, նշվեց Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր զպրոցի հիմնադրման 75-ամյա հոբելյանը:

Անկարող լինելով անձամբ մասնակցել տոնախմբություններին, ինչպես և բացակա լինելով Թիֆլիսից (այդ օրերին նա Ախալցխայում էր), Հովհ. Թումանյանը մի ջերմ հեռագիր է հղում հոբելյանական հանձնաժողովին՝ իր դնահատանրի ու քաջալերանքի խոսքն ասում:

Բնագիրը, որն անշուշտ կազմված է եղել ուսեռեն, չի պահպանվել, այլ միայն հայերեն թարգմանությունը՝ մեջ բերված Իսահակ Տեր-Ղազարյանցի (հետագայում՝ Գյուտեպիսկոպոս) «Համառոտ նկարագիր Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր զպրոցի, Շուշու Մարիամ Ղուկասյան օրիորդաց զպրոցի ասպառնության գործի և թեմական զպրանոցի 75-ամյա հոբելյանին» ձևագիր աշխատության մեջ, որ պահվում է Մատենադարանում, աշխատասիրողի թողոններում (անհատական արխիվներ, թղթապահակ 3, ծրար 8, թերթ 172):

Ստորև հրապարակում ենք այդ հեռագիրը.

Այսօր, երբ պատմական Ղարաբաղը հայրենի բարձունքներում այնպես ուժգնորեն ամրացնում է յուր հոգևոր կրթության միջնաբերդը՝ տոնելով նրա գոյության 75-ամյակը, ես հրավում եմ: Կեցցե՛ պանծալի Ղարաբաղը. Թո՛ղ նրա որդիները լինեն բարձր և անշարժ, ինչպես նրա հսկայական լեռներն են:

Հովհ. Թումանյան

<1913, օգոստոս, առաջին տասնօրյակ

Ախալցխա>

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՍՏԱՅԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Խ. ԳՅՈՒԼՆԱՋԱՐՅԱՆԸ և Զ. ԱՎԵՏՅԱՆԸ

Հովհ. Թումանյանն ունեցել է ծանոթների, բարեկամների ու մտերիմների շափաղանց չափն շրջան: Ահա թի ինչու նրա արխիվային նյութերի մեջ ղգալի տեղ են զբաղում նաև ստացած նամակները, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում է հազար ու չորս հարյուրի: Այդ նամակների մի մասն այսօր էլ չի կորցրել իր նշանակությունը, քանի որ օգնում է պարզելու բանաստեղծի կյանքի ու գործունեության շատ մանրամասներ, ինչ-որ շափով պատկերացում տալիս նրա հասարակական գործունեության ազդակների մասին, վկայում նրա նվիրվածությունը հաղադատ ժողովրդի ցավերին, ակտիվ վերաբերմունքը ժամանակի պատմական իրադարձությունների հանդեպ: Դրանցում ևս արտացոլվում են բանաստեղծի հայացքները գեղարվեստական գրականության և արվեստի մասին, նրա գրական հավատամքը և ինքնադատության դարմանալի տաղանդը, որովհետև գրանց ղգալի մասը գրված են յ պատասխան բանաստեղծի նամակների:

Արդ, ընթերցող հասարակայնությանն է ներկայացվում 1890—1899 թթ. Հովհ. Թումանյանի ստացած 53 նամակ՝ ընտրված շուրջ 360 նամակներից: Չեն հրատարակվում այն նամակները, որոնք բացառապես վերաբերում են նամակադիրների կյանքին ու առտնին հոգսերին: Չեն հրատարակվում նաև նշանավոր գրողներից (Ղ. Աղայան, Ալ. Մատուրյան և ուրիշներ) Հովհ. Թումանյանի ստացած նամակները, որոնք հրապարակվել են գիտական պարբերականներում կամ այդ հիդինակների նամականինների մեջ:

1

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՅ

Սիրելիդ իմ Հովհաննես,

Հունիսի 3-ին պրածդ նամակը ստացա Եարմալենցի կոչվող տեղում, որտեղ տոնավաճառաւոց էր և ես ապրանք էի տարել վաճառելու: Հենց նրա համար էլ պատասխանը ուղացրի: Եղբայր ջաւն, գրածդ ղգացմունքով լի տողերը կարդալով, կարոտակեղ հոգիս սփռիւիւեցաւ:

Բայց մի բան ինձ ղարմացնում է, որ գրում ես, թե իբրև շորորդ նամակս ես ստացիլ, ղէ՞ որ ես քեղ վրա արդեն հինդ նամակ եմ ուղարկել՝ ճանապարհորդական տպաւորություններիս պարունակությամբ՝, միայն քացի մասնավոր պրություններս, մի՞թե հինգերորդը կորել է, խնդրեմ գրես շուտ:

Քո ասելով «բանավոր» կյանքիցդ ոչինչ չես գրում, այլ «գրավոր» կյանքիցդ ես ուզում հաշիվ տալ². շատ շնորհակալ եմ, որ ինձ այդ պատվին արժանացնում ես և շատ ուրախ եմ, որ գրականության ներկայացուցիչները քեզ հանձարեղ բանաստեղծ են համարում (ինքս էլ նույն կարծիքին եմ), մանավանդ, անշափ կուրախանամ, երբ գրական հաջողությունդ տեսնեմ, սիրելիս: Սակայն ինձ հույժ ցանկալի էր «բանավոր» կյանքիդ մասին տեղեկություն ունենալ, ըստ որում՝ քո տատանվող վիճակդ ինձ համար մի դարդ է. իբրև մի նվիրված բարեկամի (նմանապես Կիկերոնի հասկացած) և սրտակից ընկերոջ: Եվ այսքանը դու լավ պիտի գիտենաս, որ եթե վիճակդ շատ ու քիչ բարվոք չէ ոչ թե միմիայն տնտեսական կետից, այլև բարոյական ու զանազան ասեկոսենների տեղի տվող, բնկուղ ինքնըստինքյան շնչին բաներից առաջ եկող, բայց հոգի ու սիրտ վրդովող պարագաներից, որոնց ինքդ չունեիր ուժ քեզանից ետ մղելու, այն ժամանակ բնականաբար քո բոլոր բարոյական-մարդկային արժեքը ընկնում է ամենքի աչքում և թեև այս ժամանակ մարդիկ դարձյալ քեզ հետ քաղցր են վարվում, դու չպիտի կարծես, թե նրանք այդ անում են, որովհետև դու բարի ես, ո՞չ, այլ նրանք համարում են իբրև մի ողորմելի արարած, որը գիտու պետք ունի, սակայն կարծեմ քո ինքնասիրությունը չի ընդունիլ այդպիսի բաներ:

Ներքի, եղբայր, որ գրում եմ քեզ այնպիսի խորաններ, որոնց դու ինձանից չես պահանջել, գուցե և պետք էլ չես զգում, ըստ որում՝ ամիսի խելոք և ավելի ուսում առած ընկերներ ու բարեկամներ ունե՞ս, վերջապես դու ինքդ ինձանից ամեն բան լավ գիտես ուսման կողմից, սակայն թույլ տուր ինձ ասել, որ այն, ինչ որ ես վստահաբար արտասանում եմ,՝ ամենքից լավ գիտեմ, պատճառ, որ ինքս ինձ վրա փորձել եմ, թե՛ վաղուց և թե՛ մոտիկ անցյալում, Թիֆլիսում:

Երբ որ ասում են, «չուր տու բշե» ասա ու բանաստեղծություններիդ տուր հրատարակության, ես հավաստիացած եմ, որ աջողություն կունենաս... եթե միայն չկամ մարդիկ քար ձգել չուղենան: Մեր մամուլն էլ շողոքորթության է ենթարկված, եթե իրանց գովես, նրանք էլ քեզ կգովեն, իսկ, ընդհակառակը, եթե նրանց դեմ մի ոտանավոր մեջը խառնեցիր, անպատճառ կվառաքանեն, թեկուզ Շնորհալու բերթվածներին էլ գերադաս լինեին քո դրածները: Շնորհավորում եմ, հոգիս, քո առաջին քայլը, որ դնում ես գրականական ոսկյա ամարաթների փշոտ < Ի անընթ. > վրա և ցանկանում եմ կատարյալ առաջադիմություն: Զորս օրինակ քո տպագրվելիք տետրակներից նշանակիր մեզ վրա, երկուսը իմ և իմ կնոջ վրա, իսկ երկուսը Ստեփանի ու յուր կնոջ վրա: Բաժանորդագրության փողերը շուտով կստանաս իմ՝ գրքերի հրատ. ընկ. ու անգամակցական 6 ռ. վճարի հետ ի միասին:

Ինչ վերաբերում է ասածդ՝ մեր տկար ուժերի կապողունը և ազգի և մարդկության բարօրության օգտին գործադրելու մասին մտածելը, այդ մասին մենք շատ ենք խոսացել և էս չեմ մոռանալ: Այժմ թեև ոչինչ չեմ գրում, բայց պիտի գրեմ, առայժմ թողնում եմ առավել պատեհ ժամանակի: Ընդունիր կարոտալից ընկերոջդ սիրաբորբոք ողջունը:

Քո Անուշավան

1890 թ., 4-ն հուլիսի,

Կամենեց-Պոդոլսկ

Ստեփանը գնաց Մեծեբուլ ասված տեղը, որտեղ մեծ զորք է հավաքվում, առուտուր բանալու: Ես բոլորովին մենակ եմ և շատ տխուր: Խնդրեմ շուտ-շուտ գրես:

Խնդրեմ նեղություն կրես «Նոր-Դարի» խմբագրատանը ասես, որ լրագրի 79 և 83 համարները չենք ստացել: Այստեղի փոշտատանը ասեցինք, ասացին, որ չէ ստացված և ավելացնես, որ բաժանորդավճարը շուտով կստանան:

2

Է. ԷՎԵՏԻՍՅԱՆԻՅ

Հարգելի Հովհաննես,

Ստացա Ձեր ուղարկած նամակն ու բանաստեղծության տետրակը: Սույն ամսի 15-ին ցենզորը Պետերբուրգից պիտի գա Մոսկվա, ուր կներկայացնեմ Ձեր բանաստեղծությունները: Ցենզորն այստեղ միայն երկու օր է մնալու, ուրեմն սույն ամսի 16-ին արդեն թույլ տված կլինի: Այդ կողմից արխիին կացեք:

Տպագրական թերթը երկու մասի է բաժանվում: Տպագրական թերթ կոչվում է և՛ 32 երեսը, և՛ 16 երեսը: Ուրեմն մենք վերցնենք այս երկուսից առաջինը կամ երկրորդը, որ միևնույն է: 16 երեսը կարժենա հանդերձ սրբագրությունով տպագրության ծախսի տասնմեկ (11) ռուբլի, այսինքն՝ 9 ռուբլի տպագրության, 2 ռուբ. սրբագրության համար: Ձեր գրքույկը դուրս կգա մոտավորապես վեց տպագրական թերթ (16 երեսի վերա հաշվելով)¹: Սա ամենավերջին գինն է: Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների գրքի² թուղթը շատ թանկ է, օղման արժե 10 ռուբլի: Բայց այժմ 6—7 ռուբլով կարելի է լավ թուղթ գնել: Ձեր գրքույկի հա-

մար կհարկաւորովի 7 օղմա թուղթ: Իհարկե, մի փոքր պանաղանություն անել կարող է: Բացի սրանից կհարկաւորին կաղմի թուղթ ու կաղմարարի ծախք: Այժմ մոտաւորապէս կարող ես հաշիւել, թե քո գրքուէկը ինչ կնստի քեզ վրա:

Եթե վերոհիշյալ գնի հետ կհամաձայնովիս կարող եք ուղարկել 70 կամ 80 ռուբլի փող, որ կլինի թղթի ծախք, իսկ մնացածը կմնա տպարանին. դիրքը վերջանալուց հետո տպարանից կստանաք հաշիւ և մնացած փողերն էլ այն ժամանակ կուղարկեք:

Բայց այն, որ ասել են, թե Հերբէկի տպարանը դերադանց է Բարխուդարյանի տպարանից, դա հնարովի մի բան է: Առաջինը, որ Հերբէկը հայ գրաշար չունի, այնպէս որ եթե Ձեր «Բանաստեղծությունները» հանձնենք Հերբէկին տպելու երեք ամսվա ընթացքում հաղիվ կվերջացնեն շարվածքը, մինչդեռ Բարխուդարյանի տպարանում կարող <է> 15 օրում բոլորովին վերջանալ: Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծությունները» Հերբէկի մոտ տպված է թերթը (16 երեսը) 15 ռ. առանց սրբագրության: Այժմ Բարխուդարյանի տպարանում շարվում է հանգուցյալ Բաֆֆիի «Խենթը» և «Ջալալեդդինը», որ այս օրերս լույս կտեսնի, ցենզորը երկու գրքիցն էլ ոչ մի բառ չի ջնջել: Պետք է ասած, որ այստեղ ցենզորի կողմից բավական աղատ է:

Մինչև Ձեզանից նամակ ստանալը, արդեն ցենզորից ստացած կլինենք, ուրեմն մնում եմ Ձեր համաձայնության ու փողին:

Սիրելի Հովհաննես, արդյոք ինչպէս է շարունակվում ձեր ընկերության գործը կամ թե դադարեցնում ենք, թե ոչ: Խնդրեմ գրես:

«Փունջը» դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակս ստացաւ:

Մնամ քո

Է. Ավետիսյան

1890, 19 հուլիս,

Մոսկվա

այս նամակը մի աննկարագրելի ուրախություն ներշնչեց իմ հոգու և սրտի մեջ: Կարդալու ժամանակ կարծում էի, թե դու ինքդ ես իմ առաջ կենդանի կանգնած խոսում և ինձ հանդիմանում ուշ համակ գրելուս համար: Քո պատկերը և խոսելու միջոցին արածդ քեզ հատուկ շարժվածքները առժամ չէին հեռանում երևակայությունս առաջից... և այս ինձ մի հոգեկան անդուգական երկար ու քաղցր սփոփանք նվիրեց:

Քո նախընթաց նամակը ստացել և պատասխանն էլ գրել եմ արդեն, որը հարկավ այժմ ստացած կլինես: Բացի այդ և իմ ճանապարհորդական Ե-րդ վերջին նամակս նույնպես արդեն ուղարկել եմ քեզ, սակայն այս անգամ էլ չես գրում, թե ճանապարհորդական տպավորություններիս Ե-րդ նամակը ստացե՞լ ես, թե ոչ, եթե չես ստացել, շուտ գրիր, որ քանի մտիս է գրեմ ուղարկեմ, քանի որ առանց դրան կիսատ է մնում: Ես արդեն վերջացրի իմ ճանապարհորդական տպավորություններս, որոնց ուղարկել եմ քեզ բոլորովին ամփոփ թխած սեփական հայացքներից և եղբակացույթյուններից (ինչպես դու ես ասում) կամ տեղագրությունից միշտ խուսափել եմ դիտմամբ (գուցե և շատ տեղ անդիտակցություններ), քստ որում՝ ոչ մի տեղ երկար չեմ մնացել: Բայց և այնպես խոստանում եմ քո հետաքրքրությանը կարողացածիս չափ գոհացում տալ, եթե նամակներս կարդալուց հետո հարկավոր համարած հարցերից լրացուցիչ տեղեկություններ կպահանջես:

Թեև ուղիղ ես ասում, որ կարող էի գոնե բաց նամակով քեզ միամտացնել, սակայն այդ էլ դիտմամբ շարի, համոզվելու համար թե իմ նամակները ունե՞ն արդյոք քո աչքում նշանակություն, որի մասին այլևս չեմ կասկածում:

Ի դեպ, մի երկու խոսք Եղեկ քեռու մասին. նրանք, թե՛ Եղեկ քեռին և թե՛ Մկրտիչը, քեզանից շատ են նեղացած, այդ ինձ նամակով դանդառվել են քանիցս անգամ, թե ինչպես իրենք քեզ սիրում են, իսկ դու իմ գալուց հետո բոլորովին մեր տների վրա չես գնացել և այլն:

Հա՛, լավ միտս ընկավ, պարոն, չէ՞ որ դու և քո աիկինը ինձ ազնիվ խոսք տվեցիք, որ իմ գալուց հետո գնաք մեր տուն այցելության, հապա որտե՞ղ մնաց: Ես էլ մեր տանը ասացի, անչափ ուրախացան, առհասարակ, թե՛ բոլոր տանեցիք և թե՛ հատկապես Անուշը, և մայրս ասաց, որ նրանց գալուց հետո էլ մենք կերթանք համ փոխը դարձնելու, համ էլ գյուղը դնալու համար «մնաս բարե» ասելու Դուք չկարծեք: որ մերոնք առաջ ձեր տունը չգալու համար, կամենում են իբրև ավագությունը իրենց վերապահել, ո՛չ, քավ լիցի, այլ ասում էին, որ իրենք գյուղացի են, իսկ դուք քաղաքացի, բալբամ ձեզ հաճը չէ նրանց գալը: Ուրեմն եթե դուք կամենայիք, ձեր առաջ գալով, նրանց էլ սիրտ տված կլինեիք ձեր տուն գալու, երևի ձեր տան մեծերին այդ բանը հաճո չէր: Բայց տ. Օլյան թող

համոզված լինի, որ դա ուղիղ է, որ մերժեք նրան չէին կարող ընդունել այնպես, ինչպես այդ անում են առհասարակ քաղաքիդ բուն քաղաքացի ընտանիքները, պանադան բարդ մրգեղեններով և զանազան թանկագին քաղցրավենիքներով պատվասիրելով, այլ այդ ամենի փոխարեն նրանք կընդունեին դյուղացուն հատուկ մի պարզ, անպաճույճ, բայց սուրբ և անարատ զգացմունքով...

Աղասին եթե դա, բարեիր և ասա, որ յուր գրած նամակը ստացել եմ: Եթե Սմբատ Շահադիլյանը¹ այդտեղ է, բարեիր և ասա, որ յուր նամակի պատասխանը վաղուց եմ գրել, ինչո՞ւ ոչինչ չէ գրում:

Այստեղ էլ թեև հուլիսը ուղեց իրան մարիֆաթը ցույց տա, սակայն հորդառատ անձրևները զլխին հենց տվին, որ աչքերը հատ ընկավ: Այժմ բավական հով եղանակներ են այստեղ: Նղբա՛յր, «Նոր-Դարի» մասին գրածդ աննպաստ լուրը² ինձ մեծ ցավ պատճառեց, եթե այդ բանը դրուստվում է, անպատճառ դա մեր ազգային հառաջագիմության նախանձախընդիր «Մշակի» բանն է: Ես քեզ հավատացնում եմ, որ «Նոր-Դարի» խափանվելով՝ ազգը մտավոր և բարոյական կողմից համարյա մի անփոխարինելի կորուստ կունենա (թեկուզ շատ պակասավոր կողմեր էլ ունենար «Նոր-Դարը» այդ միեկուն է), մինչև անգամ նրա շոշովթյունը զգալի կլինի նույնիսկ յուր հակառակորդներին:

Հ. Դ. Բանաստեղծների և բանաստեղծություն մասին պ. Լիսիցյանի ունեցած գաղափարին³ ես շատ եմ հավան, կարծեմ քեզ հայտնի պիտի լինի, որ ես էլ միշտ այդ կարծիքին եմ հղել: Մի՞թե մեր պ. փմբագիրների և առհասարակ դրականական դործիչների արարմունքները չէին, որ ինձ ետ կասեցրին այդ ասպարեղից, որ նոր էի ուզում ոտք դնել, թեև իմ հիմար գովածքներով ես ոչինչ նշանակություն չէի ունենալ, սակայն խրախուսանքը մարդուս համարյա թե ձիրք է տալիս և կրիսիկան ուղղում է. բայց մեղանում այդ նպաստավոր բանին տեղի են տալիս կույր նախանձը և մոլի. եսականությունը:

Ինչպես մայիսյան անուշ բուրող վարդը ծաղիկների թագուհի է հաշվվում, այնպես էլ բանաստեղծությունը գրականության թագուհին է: Ես այսպես եմ հասկանում, որ և մե՛ր ազգը այն ժամանակ միայն լուսավորության ցանկալի կետին հասած կլինի, եթե ընդհանուրի կողմից բանաստեղծությունը մեր մեջ յուր արժանավոր տեղը կբռնի, որը դեռ շատ հեռի է, ափսո՜ս, հաղար ափսո՜ս, բայց ինչ արած...

Եվ իրավ, ուրիշ ի՞նչ կերպ կարելի կլինի հասկացնել հեռեկալ գողտրիկ և սուրբ զգացմունքը, որը արտահայտում է խավարին շերկրպագող, այլ ճշմարտին քաջ պաշտպան ներկայումս հաղվագյուտ բանաստեղծը յուր այս շորս տողով.

Ոհ, թող սեր իմ հրափետուր
Դեպի հյուսիս խոյանա,
Ցնծա հոգիս այն տխուր
Սիրտս առժամ հովանա...⁴

Սպասում եմ նոր գրած բանաստեղծություններիդ, որ խոստանում ես ուղարկել: Նոր գիրք միայն կուղեի Բաֆֆիի «Հայ կինը և երիտասարդությունը» գրքույկը, բայց դեռ թող մնա, մինչև փող ուղարկեւ, որի հետ եւ՝ Պալասանյանի «Հայոց պատմությունը» կուղարկես, երբ ուղարկած կլինեմ եւ՝ անդամակցական վեց ռ. վճարս:

Ոչ թե ես ավանդեցի քեզ իմ սիրավառ զգացմունքը, ինչպես ասում ես, այլ դուցե այդ զգացմունքը քեզ ներշնչում են ճամփիդ ամեն օր պատահող «սիրավառ» հայացքները և սիրացայտ ժպիտները:

Ա՛խ, Հովհաննես ջան, քաղցր, շատ քաղցր հիշատակներ են թողել սրտիս մեջ Օրթաճալայի այգում գրականության և սեփական աշխատությունների մասին մեր խոսելը, խորհելը և զրույցները:

Սիրո մասին գիտես իմ կարծիքները: Առանց սիրո կյանք չկա: Ինձ համար, զոհե, սերը կենսական մեծ նշանակություն ունի, հղբայր, բացատրեմ կարճ օրինակով. ի՞նչ կլինի այն ձկան դրությունը, որին կենսատու ջրի միջից հանեն և ձգեն շոր անապատի ջերմացած ավազի մեջ... Ահա և ես այնպես կլինեմ առանց սիրո, սեր, որ մեր ամենքիս Մեծ ուսուցիչն է քարոզել:

Փոխադարձ բարեւ նվիրիր տիկնոջդ և բոլոր տանըցոյ, դու ևս ընդունիր իմ կարոտանաց ողջունը և համբուրիր Մուշեղին:

Քո Անուշավան

4

Է. ԱՎԵՏԻՍԱՆԵՑ

Հարգելի Հովհաննես,

Ստացա Ձեր ուղարկած ընդարձակ նամակը¹. Ինչ որ գրել եք, բոլորը կկատարվի: Օրինակ՝ 1. Թուղթը շատ թանկագին չենք գնիլ, այլ վեց ռուբլուց քիչ ավել կամ հենց վեց ռուբլով, 2. Դիրքը տպված կլինի խոշոր տառերով, 3. Ցանկը կլինի սկզբում, 4. Բարխուդարյանը ամենայն ուշադրությամբ կնայի արբագրության, որպեսզի սխալ չլինի, 5. Կաղմի թուղ-

թը խունացող չի լինի և այլն: Տպագրության կողմից արխին կաց, ամեն հնար գործ կզնեմ, որպեսզի մաքուր լինի: Ինչպես գրել էիք, այնպես է, այո, ցենզորը յուր հետ տարաւ Պետերբուրգ, բայց խոստացաւ շուտով հետ ուղարկելու, օրեցօր սպասում ենք քո տետրակին: Ստանալուն պես Ձեզ նամակ կգրեմ, բայց տետրակը ստանալուն պես գուցե սկսենք շարվածքը, այնպես որ մինչև Ձեզանից փող ու նամակ ստանալը, 2 տպագրական (32 երես) թերթ շարված պատրաստ կունենանք:

Ձեր նկատած բոլոր սխալները կուղղենք, կուղղենք և՛ բաց նամակով գրած սխալը, ոչինչ, ցենզորի տեսնելուց հետո կարելի է բառերը փոխել, մինչև անգամ և տողեր, իհարկե, նայած թե ինչ փոփոխություն է, այսինքն՝ նույն միտքը մնում է, ինչպես որ կա, թե բոլորովին փոփոխում է միտքը, եթե գրվածքի միտքը փոփոխում <է> չի կարելի փոխել, իսկ եթե ոչ՝ կարելի է:

Շնորհակալ եմ տեղեկութուններ տալուդ համար ուխտ... դնալու մասին:

Կաղոթեմ, եղբայր...

Արդյո՞ք նոր ընկերության մեջ թասիքը կա՞, թե ոչ, ինչպե՞ս գրես: Բարեկիր հարցնող ընկերներին:

Ընդունիր սրտագին ողջունս, ցտեսություն՝

Մնամ քո է. Ավետիսյան

1890, 6 օգոստոսի,
Մոսկվա

5

է. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՅ

Հարգելի Հովհաննես,

Այսօր, ամսույս 25-ին, ցենզորից նամակ ստացանք, որ գրում է, թե Հովհաննես Բուժանյանցի «Բանաստեղծությունները» արդեն ստորագրել եմ և ուղարկել Մոսկվայի գրաքննական ատյանը, որտեղից կըստանաք (այստեղ այդպես է օրենքը՝ Պետերբուրգից ուղարկում են Մոսկվայի գրաքննական ատյանը, որտեղից 2—4 օրից հետո ստանում ենք): Ուրեմն՝ ամսույս 27—28-ին կստանանք Ձեր բանաստեղծությունների տետրակը: Որովհետև ցենզորի մոտ ստորագրելու ուրիշ շատ ձեռագրեր կան, որոնք շուտով կստացվեն ու հանկարծ տպարանի գործը կշատանա, այդ պատճառով մինչև Ձեզանից նամակ ու փող ստանալը կսկսենք Ձեր «Բանաստեղծությունների» տպագրությունը, այնպես որ գուցե առաջին

ու երկրորդ թերթը տպենք, իսկ երրորդին Ձեր նամակը կհասնի: Այսպիսով, դործը բավականին առաջ կերթա, և Ձեր «Բանաստեղծությունները» մյուս հրատարակություններից առաջ լույս կտեսնի:

Առաջժամ կուղարկեք 70—80 ռուբլի, իսկ մնացածը ինչպես Ձեզ համար հարմար է՝ կամ մինչև գրքի վերջանալը մաս-մաս, կամ վերջում կվճարեք: Խնդրեմ փողը պ. Մ. Բարխուդարյանի անունով ուղարկեք, որովհետև ես թե՛ ժամանակ չունիմ ու թե՛ մի քանի դժվարություններ եմ: Թուղթը արդեն ջոկել ենք ու Ձ օղմա վերցրել, բավականի լավ թուղթ է 6 ռուբլի 12 կամ 15 կոպեկից ավելի չի նստի օղման: Այդ կողմից արխին կաց, քանի որ հանձնել ես մի ընկերոջ: Ընդունիր բուռն ողջույնս:

Մնամ քո ընկեր

Է. Ավետիսյան

1890 թ., 25 օգոստոսի,

Մոսկվա

Հ. Գ. Սիրելի Հովհաննես, խնդրեմ վերջին անցքերի մասին տեղեկություններ հաղորդես, որ շատ հետաքրքիր է ինձ, մանավանդ մեր տղերանց մասին...

Նույն

6

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆՅ

13 սեպտեմբերի 1890 թ., <Մոսկվա>

Մեծադա Տեր,

Պատիվ ունիմ հայտնելու Ձեզ, որ Ձեր «Բանաստեղծությունների» ձեռագիրը ես է առնված գրաքննիչից և արգելված ոչ մի տող չկա: Յուր ժամանակին դորա մասին Գ. Ավետիսյանը գրած պիտի լինի Ձեզ: Տպագրությունը արդեն սկսված է և հավանական է, որ մինչև ամսույս վերջը կավարտվի: Ձեր գրած փոփոխությունները կմտցնենք, լիահույս եղեք:

Առաջժամ բարեհաճեցեք ուղարկել 60—75 ռուբլի սկզբնական ծախսերի համար, իսկ երբ տպագրությունը վերջանա, այն ժամանակ Դուք կստանաք ինձանից մանրամասն հաշիվը:

Այսքան ուշանալու պատճառը գրաքննիչի բացակայությունն էր, որ միայն օգոստոսի սկզբներին վերադարձավ Ս. Պետերբուրգ: Հուսամ, որ ներողամիտ կլինեք:

Ընդունեցեք հարգանք, որով և մնամ միշտ պատրաստական

Մ. Բարխուդարյան

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆՔ

Սիրելիդ իմ Հովհաննես,

Ստեփանը հեռացավ, և ես այժմ դգում եմ օտարութեան ծանրութեանը... այժմ ավելի քան երբեք զգալի է ինձ հայրենիքի, տան, կնոջ և ընկերների կարոտը... այժմ ես հասկանում եմ, եղբայր, որ օտարութեանում երկար մնալը կնշանակե շուտով զերեզմանին մոտենալ...

Քո նամակները համարյա ամեն օր կարդում եմ և դրանով կիսով չափ առնում եմ հայրենիքի կարոտը և ավելի խոր նշանակություն եմ տալիս մտերիմ ընկերական սիրուն։ Անուշիս զրաժ «ա՛խ, սիրելի ջան, ա՛խ, կարոտ եմ քեզ, շատ եմ կարոտ», նվիրական սրտից բխած բառերը արցունք են ցայտեցնում իմ աչքերից։ Ջիզարով մոր, ա՛խ, մոր ու բույրերի կարոտը ճնշում է սիրտս, եղբայր։

Այժմ ավելի և ավելի ինձ համար անհետաձգելի պահանջ են դարձած քո նամակները իրենց հետաքրքիր բովանդակությամբ, որը հատուկ է քեզ։ Ուրեմն և ինձ անփոխարինելի բարերարություն արած կլինի որ շուտ-շուտ դրություն անելովդ։ Ինչո՞ւ բանաստեղծություններից մի-մին չես արտագրում նամակի հետ ուղարկում։

Թեև խոստացել էի քեզ վերջին արածս ճանապարհորդությունից բաներ գրել, սակայն այդ թողնում եմ ապագային անորոշ ժամանակով, որովհետև առայժմ Ստեփանից կարող ես այդ մասին փոքր ի շատ տեղեկություններ իմանալ։

Սմբատ Շահալիդյանը ինձ գրել էր, որ մտադիր է յուր անեկդոտները հրատարակելու և միեկույն ժամանակ էլ ինձանից ուղել էր անեկդոտներ։ Ես գրեցի, որ ձեռիս տակին չունեմ, թող իրանը, եթե ուղում է, հրատարակե՝ խորհուրդ տալով, որ լավերը ընտրի։

Հենց իմ բախարը այսպես է. ես քո բանաստեղծությունների վերաբերությամբ միշտ նույնն եմ խորհուրդ տվել, ինչ որ հիմա արել ես (թե՛ առանձին տպելը և թե՛ «Աղբյուրներ»)։ Բայց բանն այն է, որ իմ ասածները հեշ են անցկացել, այժմ դանաղան ուսանողներ և Աղայաններ են մեջտեղը, հարկավ, նեղանալու ի՞նչ առիթ կարող եմ ունենալ, քանի որ ես ո՛չ Աղայան լինելու և ո՛չ ուսանող լինելու բախտավորությունն ունեմ, էլ Սմբատին ինչ մեղադրեմ։

Ես միայն գոհ եմ նրանից, որ ցանկացածս կատարվում է, այսինքն իմ սիրած ընկերները գրականության բաղձալի ասպարեզում 'անուն են բարձրացնում, և թեկուզ թուլի պոչ։

Համատաքնում եմ, որ խարազյանը ինձ համար մի մեծ դարդ է դարձել, որովհետև այդ մարդի տաղանդը իզուր կորչում է և չկա մեկը, որ առաջ քաշի:

Այն, Հովհաննես ջան, դու գիտես, որ գրականությանը պարապելու սիրով ես զժլած եմ, բայց ափսոս, որ դադար չկա, խանդս էլ օրեցօր մարելու վրա է, այլևս չեմ կարողանում գրել, ոտանավոր գրելու իսկի հանդգնություն էլ չեմ անիլ: Բայց բանն այն է, որ արձակ գրություն էլ վախենում եմ չկարողանամ: Քո ներկայությունը ինձ համար անհրաժեշտ է մտավոր աշխատանքիս ժամանակ: Նրանի, հազար երանի այն օրը, ինչ Օրթաճալայի այգում խոսակցում էինք գրականության և մեր մի տեղ բռնելու մասին այդ ասպարեզում:

Ինչպես լուսինը առանց արեգակի օգնության լուսավորել չի կարող, նույնպես ես էլ առանց քեզ հետ շփվելու ոչինչ մտավոր արտադրել չեմ կարող:

Հազորդի շուտով քո զինվորագրության մասին¹ և Մուշեղի առողջության մասին, տիկնոջդ բարեկիր:

Հա՛, կարծեմ քեզ ցույց տվի Նզիա Զոհրաբյանի դեռ էջմիածնից ուղարկած նամակը, որի մեջ իմ ոտանավորների մասին գրելով ասում էր, որ բոլորովին ոչինչ են գրանք, ոչինչ բանաստեղծական բան չկա և կարդացողը ակամայից հարցնում է. «ի՞նչ է ուղում սա», «ЧТО ТЫ И Т. Д. И Т. Д.»: Այժմ նույն Զոհրաբյանից նամակ եմ ստանում Վարդաբլուրից, որի մեջ ոտանավորներիս մասին, իմիջիպալոց, հետևյալն է գրում. «Քո գրած ոտանավորները չեմ կորցրել, մոտս է, երբեմն կարդում եմ, որքան ավելի եմ կարդում, այնքան ավելի ուսումնասիրում մանավանդ ոճը: Մի քանիսի մեջ, կարող եմ ասել, որ բանաստեղծությունը փայլում է, ինչպես օրինակ՝ «Նազլուլի խաղը», «Հոգեգիր նամակ»: Շարունակի՛ր ուղարկել ինձ նամակավ թո ոտանավորներից, և ես կաշխատեմ գրել քեզ իմ նկատողությունները նոցա մասին: Հը՞, ի՞նչ ես ասում դու սրան, առաջվա նկատողության ճշմարտությանը հալա ես հավաստի եմ, իսկ երկրորդի մասին կասկածում եմ:

Այսօր «Նոր-Դարի» հայտարարություններում կարգալույժ Բաքուի Գրիգոր քահանայի «Սոխակի» լույս տեսնելու մասին², իսկույն փոշադ ձգեցի մի ուռբլի, որ դա այդ հատորը: Կարծեմ քեզ հայտնի պիտի լինի, որ ես իմ գրած ոտանավորներից մի քանիսը ուղարկել էի նրան, այժմ փոշմանել եմ, վախում եմ տպած լինի ու խաշտառակվեմ:

Մեր տեր Ներսիսի մասին գրում ես...³ Բայց ես էլ չգիտեմ ինչ ասեմ, սակայն միայն այս եմ ավելացնում, որ նա չուր մարդկային խոշոր պակասություններով հանդերձ շատ բարձր է կանգնած այն մի քանի հոգեվորականներից (որոնց դու ճանաչում ես), որոնք իրենց կեղտոտությու-

նը, անմարդավայել ցածրահոգությունը աստծուց ծածկում են դարաց և փարիսեցոց կեղծավորությամբ...

Ահա գրում եմ քո գրած թախծալի ոտանավորներին⁴ իբրև պատասխան, բայց սա քո գրածի մոտ կմախք է, միայն իհարկե համոզված եմ, որ «լալի» լեզուն տերը կհասկանա:

Քեզ պես շատերն են խոսել,
Դրել, ջնջել, մոռտել,
Եվ բախտիցը դանգատվել,
Եվ մահ գոչել, խնդրել:

Խորհուրդ կտայի բայց եղբայր
Իդեալիստ չլինել,
Որովհետև արդեն ուշ է
Գործնականը պիտ դտնել:

Շատ հեշտ բան է դառը կյանքին
Մի կերպ վերջ տալ, աղատվել...
Սակայն ծանր հանցանք է, որ
...Մի էակ էլ պիտ ղոհել:

Սուգ, արտասուք և տրտմություն՝
Դա մեր խաչն է, սիրելիս,
Որ համբերությամբ պիտի տանենք
Փրկիչն ի ցույց ամենքիս:

Մենակ քեզ չէ, իմ բարեկամ,
Չար նախանձը խոր խայթել,
Անթիվ սիրող սրտերու մեջ
Երկպառակություն ձգել:

Դու բնավին մի դայրանալ,
Դա բնության օրենք է:
Մեկին հրճվիլ, զվարճանալ,
Մյուսին տանջվիլ ու տոկալ:

Կյանքի կռվի փորձաքարը,
Տեգ ու զրահ յուր ձեռքին,
Սրտի զեղմունքը դեռ փորումը
Ետ է մղել շատերին:

էլ «գերութիւն», «ազատութիւն»
Հար անշահ են այդ խոսքերը,
Շրջապատող հանգամանքին
Հարկավոր է հանդուրժել...

Գուցե կըգա ըզձակատար
Եւ ցանկալի այն ժամը,
Երբ մեր պաշտած զաղափարներ,
Կառնուն իրենց լրումը:

Կամ եթե ոչ, անգորր հոգով
Կուղեորվենք այն Տունը,
Ուր տիրում է ողջի համար,
Հնդմիշտ ճշմարտութիւնը⁵:

Քո Անուշավան Աբովյան

Տ

ՄԻՐՏԻՉ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆՅ

25 սեպտեմբերի 1890 թ., <Մոսկվա>

Մեծաւոգն Տէր,

Պատիվ ունիմ հայտնելու Ձեզ, որ շնորհակալութեամբ ստացա Ձեր ուղարկած հիսուն ուրբին ի հաշիվ Ձեր «Բանաստեղծութիւնների» տպագրութեան: Այժմ կարող եմ հայտնել, որ տպագրութիւնը վերջացած է և գիրքը ուղարկված Ս. Պետերբուրգ լույս ընծայելու իրավունքն ստանալու համար: Երբ գրում էի նամակս, ձեռքիս տակ չկար ոչ մի պատրաստ օրինակ, որ Ձեզ ուղարկեմ, այնուամենայնիւ մի կամ երկու օրից անշուշտ կստանաք:

Նամակիս հետ ուղարկում եմ Ձեզ մանրամասն հաշիվը: Խնդրեմ պարտուպատշաճ տնօրինութիւն անեք, որպէսզի իրավունքն ստանալուն պէս կարողանամ գրքերը ուղարկել: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ համարյա մի ամիս նորա ճանապարհին կլինին:

Որքան հնարավոր էր հսկել ենք տպագրութեան, որ մաքուր լինի և անսխալ: Բն որքան է դա հաջողվել, թողնում եմ Ձեզ դատելու:

Ընդ սմին հաճեցեք ընդունել հարգանք, որով և մնամ միշտ պատրաստական:

Մկր. Բաբխուպայան

9

1890, 2 X, Ախալցխա

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՅ՝

Սիրելի Հովհաննես,

Թեև գալիս չկարողացա քեզ տեսնել, բայց և այնպես կարող ես բավականանալ այս մանրատառ բաց նամակից: Ես, որպես դիտես, արդեն Ախալցխայումն եմ և աղգային վարժապետ, թեև ցավ էր ինձ համար բաժանվել իմ սիրած ընկերներից և ուսումնարանից (Նորաշենի), սակայն անհնարին էր նյութական կողմից: Ինչևիցե, եկանք մի գավառական քաղաք, որտեղ ավելի ազատ եմ, քան եթե Տիֆլիսում, բայց և այնպես չունիմ լավ ընկերներ, որոնց հետ կարելի լինի լավ ժամանակ անցնել, բայց ինչ արած, պետք է տանել մինչև որոշած ժամանակը, որովհետև որոշված է և պիտի տանել: «Նոր-Դարում» կարդում եմ հայտարարությունը¹, երևի շուտով դուրս կդա, չմոռանաս ինձ մի երեսուն օրինակ ուղարկելու, այստեղ կարելի է ծախել, եկող ամսին կուղարկեմ փողերը բաժանորդների, իսկ թերթը շուտ կուղարկեմ: Որովհետև վանքյանի թերթն էլ ինձ է ուղարկել, որ փողը դարձյալ ես ուղարկեմ, այդ պատճառով մի փոքր կուշացնեմ, որովհետև բոլորը ի միասին կուղարկեմ, այժմ փող չունիմ, քեսիք եմ, մանավանդ որ գալուս պես հիվանդացա և բավական ծախս ունեցա: Աստված կտրի վարժապետի կյանքը, ինչ արած, երբ որ փոսի մեջ ես ընկնում, պիտի դուրս գաս: Ես տղայոց ուսումնարանումն եմ և ունիմ շաբաթական քսան ու երեք դաս: Պետք է տա՞ծ, որ շատ տխուր են անցնում օրերս, որովհետև շրջան չկա, մարդ չկա, ինչ պիտի անես, պետք է լռելյայն տանել մինչև տարվա վերջը և պուկ, մին փախչել: Թեև ուսուցչական խումբը բաղկացած է տասը հոգուց, բայց և այնպես կարելի է յուրաքանչյուր գնալ: Շալամովից եթե նամակ ունիս, դրիր ինձ նորա հասցեն, կամ գրիր, որ ինձ նամակ գրի: Գոնյա դորանով միայն կարելի է մխիթարվել: Գրիր լավ-լավ բաներից: Ի՞նչ նորություն կա մայրաքաղաքումդ, ես դուրեկ եմ թաղա խաբարից, թեև լրագիր ստանում ենք և կարդում, բայց քո խաբարի և չալ-չալ սրախոսությունների տեղը չի տա: Ի՞նչ ես անում, գրելդ շարունակո՞ւմ ես, թե չէ, ի՞նչ ես անում, բանաստեղծություններիդ հավել-

վածը պիտի դուրս գա՞, թե ոչ: Վեճդ Ղազարի հետ ինչ արիր², վերջացրիր, թե ոչ: Նոր ոտանավոր դուրս կգա, գրիր ընդարձակ: Բարեիր իմ կողմից տեր հորը, աիկնոջը և այլ ծանոթներին: Տերտերին ասա բարեի իմ կողմից օրիորդներին: Ինչպե՞ս է անցնում ուսումնարանը և ի՞նչ արին կոպս-րի բանը, ա թե՞ բ³, պատասխանի՛ր*:

Ողջուն բեզ, Արամ քո:

10

Է. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆՅ

Հարգելի Հովհաննես,

Ստացա քո վերջին գրած նամակը, որի մեջ հայտնում ես, որ յոթա-նասուն (70) ու փող ես ուղարկել: Այո՞, ստացել ենք:

Գիտեմ արդեն ստացած կլինեք այ. Բարխուդարյանցի Ջեզ ուղարկած հաշիվն ու մեկ օրինակ Ջեր «Բանաստեղծություններից»: Ինչպես ինքներդ կտեսնեք, գրքույկի մաքրության վերա ոչ մի ջանք չեմ խնայել իմ կողմից, տպվելու ժամանակ համարյա մեքենայի մոտից չէի հեռանում, ամեն թերթը ուշադրությամբ դիտում էի, որպեսզի մաքուր տպվի: Իսկ սրբագրությունը՝ այ. Բարխուդարյանցը մեծ ուշադրությամբ էր կարդում, փոխանակ եփու անգամ սրբագրելու, երրորդ անգամ էլ էի տալիս Բարխուդարյանին, որ սրբագրի ու չէր մերժում: Ես ինչ գիտեմ, գուցե մի-երկու սխալ գտնեմ, բայց առանց այդ էլ չի լինիլ, թեև ես հավատացած եմ, որ սխալ չպետք է լինի:

Այն սխալները, որոնք Դուք հետո նկատել էիք նամակներով, որպեսզի ուղղեմ, յուր ժամանակին ստացածները ուղղել եմ, բայց որոնք ստացվել են տպվելուց հետո, պետք է ասած, որ այդպիսի սխալները չի ուղղվել, որովհետև հնար չի եղել ուղղելու: Գրքույկի գնի մասին գրում ես, որ 40 կ. նշանակենք, այդ էլ ուշ է, ինչպես քո առաջին նամակում գրել էիր, այնպես էլ նշանակել ենք՝ 35 կ.:

Սիրելի Հովհաննես, կներես ինձ, որ հինգերորդ երեսից, որտեղից սկսվում է «Լուսնի Սաքոն», առաջին տառի մոտ մի որևէ ծաղկանկար չեմ դրել, բայց դրա փոխարեն ոչինչ միջոց ու ժամանակ չեմ խնայել վերջերում դրված ծաղկադեղերի վերա:

* Վերին լուսանցքում՝ բաց նամակդ որ ստացա, շուտով կուղարկեմ թերթը և փողը:

Արդէն 12 օր <է ինչ> Ձեր «Բանաստեղծություններից» ցենզորին ուղարկել ենք ու դեռ լույս հանելու թույլտվութիւն չենք ստացել: Խընդ-րեմ մինչև ցենզորից ստանալը հաշիվը վերջացնենք:

Բայց ինչ վերաբերում է պ. Բարխուդարյանի աղնվության, որ այդտեղ քեզ իբրև թե վատ կարծիք են հայտնել նրա մասին, այդպիսիներին ես առաջմ ոչինչ չեմ ասիլ, թողնում եմ ուրիշ անգամի, միայն այսքանը կասեմ՝ պ. Բարխուդարյանի մասին (բայց լավ խմացիր առանց կողմնապահության եմ ասում)... Երանի հայոց բազմաշարժար ժողովրդի գեթ քառորդ մասը պ. Բարխուդարյանի բարի ղգացմանց ու աղնվության տերն լինենին...

Այս էլ պետք է ասած, որ Բարխուդարյանի աղնիվ կամ անաղնիվ լի-նելը քո գործի հետ բոլորովին կապ չունի... դուն քո գրքի տէրը կլինես, նա իր փողի...

Մնամ քո՝

Լ. Ավետիսյան

1890 թ., 3 հոկտեմբերի,
Մոսկվա

11

ՌԱԴՐԱՏ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

30 թ., 3 հոկտեմբերի, <Մոսկվա>

Կարոտյալ եղբայր իմ, Հովհաննես ջան,

Քեզ վերա շտապով մեկ անհամ նամակ եմ գրել (բայց), կարծեմ ան-համությունից դրդված չես ուղում պատասխանել: Հովհաննես ջան, շնոր-հավորում եմ քեզ, իբրև առաջին բանաստեղծ, քո վեհ մտքերով, որ միան-գամայն ապշեցրել ես այստեղիս ուսանողությանը: Նղբայրս, չկարծես թե հանաք եմ անում, չէ, անկեղծ եմ ասում: Պատմեմ քեզ, լսիր: Գրքույկդ դուրս է եկել և ցենզորի մոտ է: Մեկ օրինակ Բարխուդարյանցը տվել էր այստեղի իրավաբանական մասն ալարտած մեկ երիտասարդի՝ Աստվա-ծատուրյանց ազգանունով, ես նորա հետ վաղուց ծանոթ եմ, նա ինձ հետ փոքր ժամանակս պարապել է: Դնացի դորա մոտ և, ինչ ես կարծում, որ-քան զարմացա, երբ տեսա նորա գրասեղանի վերա դրած քո գրքույկը: Ես հարցրի՝ մի՞թե դուրս է եկել, նա ինձ ասաց՝ թեպետ ցենզուրայի մոտ է գտնվում, բայց Բարխուդարյանցը մեկ օրինակ ինձ է տվել կարդալու: Նա սկսեց կարդալ քո «Նահատակը» և գիտես ինչպես ոգևորված, անկեղծ

եմ ասում, ուզում էր գրքի թերթերը ուտել: Կարգաց և մի քանի այլ ոտանավորներ նույն ոգևորութեամբ: Նա նորան ասացի, թե իմ աղագլանն է և թե ես մոտ ծանոթ եմ: Սկսեց ինձանից քո մասին հարցնել: Անկեղծ եմ ասում, նա ինձ ասաց, եթե նա այստեղ լինի, ես նրան կերկրպագեմ: Այդ ժամանակ մտան և մի քանի ուսանողներ, իմիջիպալոց և «Մուրճ» ամսագրի աշխատակից Հովհաննիսյան Տիգրանը: Նա նոցա մոտ էլ կարգաց նույն ոգևորութեամբ: Նոքա ապշած մնացին, թե այդպիսի վեհ մըտքեր ուրտեղից է մի երիտասարդի մեջ: Ինչ ասեմ էլ, չկարծես թե հանաք եմ անում, քեզ, քո վեհ մտքերով, բարձր են դասում բոլոր բանաստեղծներից: Թեպետ կա մի քանի թույլ ոտանավորներ, իմիջիպալոց, «Սաքոն» գուցե ուսանողներից մեկը քննե: Բայց, քո արևը, իմ արևը, բոլոր ուսանողները հափշտակված են քո բանաստեղծություններով: Հովհաննես ջան պիտք է ասեմ, որ այստեղ քո «Բանաստեղծությունները» շուտ կտարածվի, ուզում եմ ասել, բոլորը չպահանջես: Նույնիսկ Աստվածատուրյանցը ուրախութեամբ համաձայնվում է հարյուր հատ ծախելու: Նույնպես և ես: Հովհաննես ջան, խրախուսվի՛ր և գրիր: Ինձ վերա նամակ գրելիս խնդրեմ գրիր, թե ինչպես են կանաչ կիրակին տոնում ձեզանում: Մի քանի տուն ջանդուլում գրիր ձեր կողմերի: Համբուրի Մուշեղին, բարև տիկնոջը, բարև Շահամյանցին և Մելքոնին, նմանապես և մյուս ծանոթներիս: Մելքոնի մասին տեղեկություն գրիր, թե ինչպես է և ինչ է շինում պղտեղ և, եթե նեղություն չէ լինիլ, հասցեն գրիր: Հովհաննես ջան, ներիր, որ այսքան խառն և շտապով եմ գրել, պատճառը՝ շտապում եմ, պետք է գնամ գրքեր զննելու, երկրորդ՝ շատ նամակ ունեմ գրելու: Մնա ցտեսությունս:

Մնամ քեզ կարոտ՝ Բ. Թումանյանց

Իմ հասցեն՝

В Москву на мировский номера «Блеск»

Баграту Туманянцу

Հարգելի Հովհաննես,

Ստացա Ձեր ուղարկած նամակը, որով ինձ շնորհակալություն եք հայտնում Ձեր «Բանաստեղծությունները» տպելիս նայելու համար: Պետք է ասած, որ այդպիսի մի բանի համար շարժեր շնորհակալություն հայտնել: Նա արեւ եմ այն, ինչ որ իմ պարտականությունն էր ու ինչ

որ ամեն մի ընկեր, ամեն մի ծանոթ կաներ իր ծանոթ-ընկերի համար, մանավանդ, Ձեզ պես մի ընկերի համար, որը հոգով ու սրտով նվիրված է հայրենիքի շահերին... Հայրենիքի, որը այսօր երկունքի մեջ է և դառն արտասուք է թափում... իր զավակների թշվառության համար: Դուք, որք մեր թշվառ հայրենիքի արտասուքի սրբիչ է հանդիսացել, Դուք, որ պատրաստ եք Ձեր անձը զոհել հայրենիքի համար, հապա ինչպե՞ս չհազգել Ձեզ և շնայել Ձեր գործին, որ նա մաքուր լինի: Ուզում եմ ասել, որ ինչ ուղեն Ձեզ պես երիտասարդները, պատրաստ եմ կանոնադրելու. «Թեկեզ անմահություն ուղիս, սիրով կու ճարիմ քի համար»¹. Սալար-Նովա:

Պ. Բարխուդարյանը Ձեր դրքերը արդեն ճանապարհ է ձգել, երեկ կամ ստացել եք արդեն, կամ շուտով կստանաք, բայց խնդրեմ մնացած գումարը իր ժամանակին ուղարկեք, որպեսզի Բարխուդարյանի մոտ, ինչպես ասում են, պարզերես դուրս դամ...

Հոկտեմբերի 18-ին Բ. Թումանյանցը մեզ մոտ էր, ինձ հետ ծանոթացավ ու Ձեր գրքերից վերցրեց:

Պ. Բագրատ Թումանյանցի պայծառ դեմքը շատ դուր եկավ ինձ, երևում է, որ իր դեմքի նման մի պայծառ կայծ էլ սրտումն ունի պահած...

Հակովբ Ղազարյանցի պսակվելու լուրը, որ հաղորդել էիք ինձ, մեծ ցավ պատճառեց ինձ. ինչ կարիք ունեք իր ազատ հոգին ու սիրտը շրջափանեցնող կաշկանդելու... Ինչո՞ւ են, չգիտեմ, մեր երիտասարդները նախորդների անբառամ պսակներից խույս տալիս...²

Ձեր «Բանաստեղծությունները», այո՞, այստեղ հավանում են, բայց չհավանողներ էլ կան: Քնքուշ մայիսյան վարդը նույնիսկ փշեր ունի...

Իմ կարծիքով, Ձեզ հաջողվել է փոքր, կարճ բանաստեղծություններ. ինչպես է՝ «Նա էլ խեղդվեցավ», «Նահատակ», «Մարգարե», «Միամիտներին», «Նրանություն էր խոստացել...» և այլն: Ինչպես երևում է «Լուսնի Սաքոյից» և «Մհերից» երկար բանաստեղծություններ դրելը Ձեզ չի հաջողվում: Եթե մտադիր եք երկրորդ հատորն էլ կազմելու, խորհուրդ կտայի, որ երկար գրվածքներից խույս տայիք: Մեկ էլ խույս տվեք խորթ գյուղական անհասկանալի բառերից ու ծանոթություններից: Բանաստեղծության մեջ լինելով շատ ծանոթություններ, նա կորցնում է

իր բանաստեղծական նշանակութիւնը, ինչքան էլ բանաստեղծական ձևով լինի գրված: Կարդացողը կարդացածը կիսատ թողնելով ու նայելով ծանօթութիւններին և ապա նորից շարունակելով ընդհատած տողը, այն համը չի ստանում, ինչ համ որ կարող էր ստանալ առանց կանգ առնելու կարդացած ժամանակը... Այս փոքր նկատողութեան համար խնդրեմ չնեղանաւ. ասած է՝ մարդ կա տերտերին է սիրում, մարդ էլ կա, որ տերտերի... Ուրեմն, սիրելիս, ցանկամ Ձեր գրքերին հաջող տարածումն ու նույն գիշեր ավելի ճոխացրած, արժանանա երկրորդ տպագրութեան:

Հոկտեմբերի 21-ին, Մոսկվայի եկեղեցու վախճանված քահանա Սուրենյանցի արձանագրութեան համար, հայոց գերեզմանատանը կարճ ժամասացութիւն կատարվեց: Հայր Սուրենյանցը հայտնի է եղել թե՛ իր բարեգործութիւններով. ու թե՛ հայրենասիրութիւնով: Ժամասացութեանից հետո հայոց գերեզմանոցումը մի նախաճաշիկ տվին հանգուցյալի ժառանգները: Նախաճաշիկի միջոցին տեղումս բնակվող Ս. Մամիկոնյանցը մի կարճ և ազգու ճառ խոսեց, որի վերջում ճառախոսը ավելացրեց. «Հանգուցյալը էրզրումցի էր: Ուրեմն էրզրումը Մոսկվային տվել է քաջ հովիտակտ, որը իր բարի, հայրենասիրական զգացումներով գրավեց Մոսկվայի հայերի ուշադրութիւնը դեպի իրան, ցանեց մեր մեջ հայրենասիրական ոգի: Բայց ո՞ր օրվա համար: Ո՞ր օրվա համար նա մեղքարողեց, որ մենք հայրենասեր լինենք: Մի՞թե լոկ նրա համար, որ այդ սերը պահենք մեր սրտում անգործադրելի: Ո՛հ, սիրելի հայեր, Սուրենյանցի ծննդավայրը, էրզրումը թշվառ գրութեան մեջ է... Մայր Կարինը արտասովալի աչքերով կանչում է իր զավակներին: Սրբենք մեր մոր արցունքը, փրկենք հայր Սուրենյանցի ծննդավայրը, որպեսզի մյուս աշխարհում պարզերես լինենք նրա առաջ» (ծափահարութիւններ):

Ընդունիր անկեղծ ողջունս:

Մնամ քո է. Ավետիսյան

1890 թ., 22 հոկտեմբերի,
Մոսկվա

13

ՐԱՅՐԱՏ ԲՈՒՄԱՆՅԱՆԻՅ

1890 ամի. 23 հոկտեմբերի, <Մոսկվա>

Սիրելի Հովհաննէս ջան,

Անհամբերութեամբ սպասելով քո նամակին, վերջապես ստացաւ ամսույս 18-ին: Հովհաննէս ջան, իհարկե ճակատագիրը մարդուս միշտ ընթանում է յուր ընթացքով և անհնարին է այդ ընթացքը փոխել: Բայց

դարձյալ մարդս միշտ համբերությամբ և խաղաղությամբ պետք է աշխատե՛ր անգութներին լավ ուղղություն տալ: Այժմ դու ինձ գրում ես այդ անգութների բարբառոս վարմունքը դեպի քեզ¹, բայց իհարկե դու չպետք է նեղանաս կամ բարկանաս, այլ պետք է ցավես դոցա վերա, որովհետև դոքա չգիտեն, թե ինչ են անում, դոքա այն պարապիտներն են, որ դու արտահայտում ես այս խոսքերով:

Դո՛ւք, որ ուզում եք աշխարհքին խաբել,
Եվ դատաստանի առաջ դողալով
Դիտեք կեղծավոր արտասուք թափել
Չարությամբ լեցուն, հանցավոր սրտով...
Կըհասնի նա ձեզ, բարկությամբ արդար
Արժանի մահով պատուհասելու...²

Քո նամակը ստանալուն պես ես չնայի Աստվածատուրյանցի հետ Մկրտիչ Բարխուդարյանցի մոտ, նա այնտեղ չէր, ես ծանոթացա Ավետիսյանի հետ և խնդրեցի դալ ինձ մոտ, նա խոստացավ, բայց մինչև այժմ չի եկել: Մկրտիչ Բարխուդարյանցը դալով, ես հարցրեցի, թե գրքերը ուղարկե՞լ եք, նա ասաց, թե վաղը պետք է ուղարկեմ: Ես վերցրեցի նորանից 40 օրինակ, թեպետ, իհարկե, քիչ չէ, պետք է խոստովանեմ ամաչեցի: Հովհաննես ջան, քանի միտս է ասեմ. Մեկընի բաժանաթերթումն գրած է Աղեքսանդր Մելիքյանցի անունը, նա այստեղ ինձանից ստացավ: Մեկ օրինակ ընծայել եմ ուսանողության գրադարանին: Երբ վաճառեմ բոլորը, փողը կամ քեզ կուղարկեմ և կամ թե կտամ Մկրտիչ Բարխուդարյանին, որովհետև ինչպես նա տոաց դեռ երեսուն ուրլի մնացել է քո հաշվից: Այստեղ ուսանողների օգտին ներկայացումն պետք է տրվի, դուցե Աստվածատուրյանցը զավեշտի ժամանակ ոտանավորներից մեկը կարդա: Նա ըննադատում է և պետք է այստեղի գրականական ընկերության առաջ կարդա: Խրախուսվիր, սիրելիս, հառաջ, ասպարեղը բաց է և լայն: Հովհաննես ջան, «Բանաստեղծություններդ» իմ սիրելի գրքույկն է, այնքան կարդացել եմ, որ շատ տեղեր անգիր գիտեմ: Մեկ բան պատմեմ. անցյալ օրը գրքերից մի քանի հատարա այստեղի շուշեցի վաճառականներին, նոքա ուրախությամբ ընդունեցին և խնդրեցին ինձ մի քանի կտոր կարդամ: Ես կարդացի «Մաքոն», «Ալեքը», «Մհեն» և այլն, նոքա այնքան հափշտակվեցին, որ անկեղծ եմ ասում, մի քանիսը սկսան լաց լինել, մանավանդ երբ կարդացի նոցա «Մհեն»: Մտադիր եմ մի-մի հատ տալ Գամբարյանցին, Խալաթյանցին և Ներսիսյանցին (պրոֆեսորներին): Ափսո՛ս, որ քիչ վերցրեցի: Աստվածատուրյանցը ինձ ասում է՝ մի շտապիր, դեռ մի ծախիր, այդ

գրքերը պետք է մեկ ուրիշով վաճառեմ, որովհետեւ դա 35 կոպեկանոց գրքույկ չէ: Հովհաննէս ջան, դարձյալ կրկնում եմ, խրախուսվիր և շաբունակիր գործդ, ասպարեկը բաց է: Մեկրոնից ստացա նամակ, նա շատ շտապով էր գրել, այնպես որ ոչինչ չէր գրել: Ես նորան պատասխանեցի Դիլիժան: Գրում ես, թե թեմական տեսուչը ուսուցչութեան հրավիրեց, իհարկե, անհարմար է քեզ զնալ: Գրիր, թե ինչպես վերջացավ զինվորագրութիւնը, դուրս պրծա՞ր, թե ոչ: Ես որ քեզ խնդրել էի կարմիր կիրակեի մասին շատ լավ էր և այդ ես խնդրել էի ուսանող Տերյանցի համար: Նա ողջունում է քեզ և խորին շնորհակալութիւնն է հայտնում, բայց խնդրում էր, եթէ հնարավոր է ընդարձակ գրիր և մի քանի կտոր ջանգլուում գրիր: Աստվածատուրյանցը քեզ ի սրտե ողջունում է: Էլ ինչ ես ուզում գրեմ, Հովհաննէս ջան, ողջուն տիկնոջը և համբույր փոքրիկ Մուշեղին: Գալով ինձ՝ ես պատրաստվում եմ, օգոստոսին մտադիր եմ եթէ կհաջողվի կամ Գանձակ և կամ Երեւան գիմնազիայի յոթերորդ դասարան քննութիւն տալ: Հովհաննէս ջան, Դարչինյանից և Վանցյանից մի տեղեկութիւն տուր և եթէ հնարավոր է, նոցա հասցեները ուղարկիր: Ողջուն ծանոթներին: Գրքերդ արդեն ուղարկել է, ափսոս քիչ վերցրեցի, լավ կլինէր ուղարկել և՛ Պետերբուրգ, և՛ ուսանողների մեջ տարածել:

Մնամ քեզ կարոտ (Բ. Թումանյանց)

Իմ հասցեա՝

В Москву

Старо-газетный переулок, дом Селезнева Меблированные
комнаты № 20, Баграту Туманяну

Հ. Գ.

Խնդրեմ նամակ գրիր

Բ. Թ.

Հովհաննէս ջան, ներիր, որ այսպես խառն եմ գրել, որովհետեւ քունս տանում է. մեկը լրացել է և երկուսն է գնում, գիշեր բարի՝

Բ.Թ.

14

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՅՈՎՅԱՆԻՑ

24-ն հոկտեմբերի 1890 թ., Կամենեց-Պոդոլսկ

Հովհաննէս ջան,

Տեսնում եմ, որ վերջին նամակդ լավ տրամադրութեան տակ ես գրել, և շատ ուրախ եմ այդ մասին: Բայց և այնպես լավ կհանիր եղեռ<նի> մասին, որ մի բան գրեիր, որովհետեւ ինձ շատ է հետաքրքրում:

* Վերին լուսանցքում՝ Մելիքյանցը ողջունում է:

Բացի այդ, խնդրեմ նամակներս ներքից կարդաս և վերջին մի երկու նամակներն առատախանը լրացնես: Լուսանկարս ուղարկել եմ, ստացած կլինես: Ուրախ եմ, եղբայր, որ «Բանաստեղծություններդ» սրտառուչ հանդիպումներ են ունենում, ուրեմն իմ մարգարեությունն կատարվեցավ, որ ասում և գրում էի, թե՛ «մի վախիլ, անշուշտ աջողություն կունենաս»: Սակայն, եթե այժմ քո գրքերից մեկը ստացած էի եղել, շատ լավ կլիներ, նրա համար, որ ես ուզում էի իմ կողմից գրքիդ վերաբերությամբ իմ գիտողությունները քեզ գրել, նախքան կարգացած կլինեի այդ մասին լրագիրներում:

Յագորի հետ իզուր չես երկար խոսակցություն ունեցել¹: Կարող եմ քեզ հավատացնել, որ այդ մարդը հանճար է: Դու քեզ գովողներից երբեք մի շլանալ, վնաս չունի, եթե մեկն էլ փնտվի, աշխատիր այդպիսինի՝ լեզվի տակն իմանալ, հավատացիր՝ դա քեզ օգուտ կբերի: Յագորը, շնայելով որ շրջապատող հանգամանքների ազդեցության շնորհիվ մարգկության վրա մի քանի հայացքներ ծուռն ունի, բայց և աշնայես, նա շատ ողջամիտ և դուրըմբռնելի, ամփոփ դատողության տեր է, որից ոչ թե ինձ նմանները, այլև քո նմաններն էլ կարող էին օգուտ քաղել...:

Մեր վարդապետացու Նդիշեն, եթե դեռես այդտեղ է, իմ կողմից աջը համբուրիր:

«Մի բան, որ վնասում է տպավորության լիամասն լինելուն, այն է, որ շատ անմշակ են և սկզբնական ձևի մեջ»,—ասում ես դու լույս տեսած բանաստեղծություններիդ մասին խոսելով²: Բայց ես քեզ կասեմ, որ ասենք անմշակ լինելն իհարկե ուրիշ է, բայց ինչ վերաբերում է սկզբնական ձևի մեջ լինելուն, ըստ իս, դա հենց մի առանձին քնքուշ տպավորություն պիտի որ թողնելիս լինի կարգացողի վրա: Հավաստի եմ, որ այս մարգարեությունս էլ սուտ չդուրս դա, առաջուց ասելով, որ իմ խելքի կտրած պակասությունն էլ իսկույն կասեմ, առանց շայելու:

Խելքի կտրած եմ ասում նրա համար, որ քո մտքերդ անշուշտ իմ հասկացողության շափից անհամեմատ բարձր կլինի:

Սուղաթների խաղալու մասին գրածդ կարդալով՝ մի լավ ծիծաղեցի³: Էլ չի բլլում էլի, հլե էնա մին ու մին դեռ սվորել ես, ըռխդ շող տալը. համա սխալվում ես, այդ քեզ է սաղում, չունքի դու փառահեղ միություն ունես (մուրի ք... ես) ես ոչ:

Օլյային և բոլորին ողջուն, առանց քո գրել էլ իմ միտը շուտ-շուտ է ընկնում գլխիս ցավելը և Օլյայի մոր բերած միրգը, որը կարծես գերբնական բալասան հանդիսացավ գլխիս ցավի դեմ:

Ա՛յ, հմի ինչ գլուխս ցավելու վախտն ա՛, չունքի Շուլավերուց նոր են եկել, ափսոս, որ այդտեղ չեմ, ինչ կլինի իմ փայը ջերով հասցնես:

Քո Անուշավան

ՄԱՐՏԻՉ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆԻՑ

25 հոկտեմբերի 1890 թ., <Մոսկվա>

Մեծարգո Տեռ,

Բավականին ժամանակ է, որ ստացել եմ Ձեր ուղարկած նամակներն ու փողը (հարյուր տասը ռուբ.), նույնպես վաղուց ճանապարհ եմ ձգել Ձեր գրքերը, որ ուղղակի Ձեզ կհասցնեն:

Բացի այդ ուղարկած գրքերից, ես քառասուն օրինակ հանձնեցի պ. Բաղրատ Թումանյանցին Ձեր նամակի հիման վերա: Այնուամենայնիվ, դորանով չէ լրանում 1200 օրինակը, մի քանի օրինակ ես մնում է ինձ մոտ, որ ես կաշխատեմ մոտ ժամանակներս փոստով ուղարկել Ձեզ: Այսու հայտնում եմ Ձեզ և իմ շնորհակալիքս, որ գոհ եք մնացել տպագրությունից: Խնդրեմ, եթե նեղություն չեմ պատճառում, մնացյալ գումարը շատ չուշացնեք:

Հաճեցեք ընդունել խորին հարգանքս, որով և մնամ

միշտ պատրաստական

Մ. Բարխուդարյան

ԲԱԳՐԱՏ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՑ

1890 թի, 10 հոյեմբերի, <Մոսկվա>

Սիրելի Հովհաննես ջան,

Ստացա քո թանկագին նամակը ամսույս 6-ին: Հովհաննես ջան, ամենահարկավորը և ամենահետաքրքիրը դու ինձ չես գրում, թե զինվորագրությունից ազատվեցիր, թե՞ ոչ: Հովհաննես ջան, այստեղ սաստիկ ցրտեր է անում, ցրտության աստիճանը հասնում է մինչև 17°: Ձեռք կարողանում դուրս պնդել տանից: Արդեն ամբողջ քաղաքը սպիտակել է: Փողովուրդը կրում է յուր համար ձմեռվա լավ բաները: Հովհաննես ջան, երևի այժմ ստացած կլինես գրքերը: Ես այստեղ, ինչպես քեզ գրել էի, վերցրել եմ 40 օրինակ, որից 10-ը ընծայել եմ ուսանողների ընկերությանը, 1 օր. Տերյանին, 1 օր. Աստվածատուրյանցին, 2 օր. Մելիքյանցին (մեկ օրինակ իբրև նվեր, իսկ մյուս օրինակը իբրև բաժանորդ: Նա Մելքոնի բաժանորդաթերթումն է գրված, այնպես որ դուրս կգա): Մեկ օրինակ էլ ես կվերցնեմ կարդալու: Այնտեղ մնում է 34 օրինակ: Այդ 34 օրինակից 24 օրինակ վաճառել եմ, ինձ մոտ մնացել է 10 օրինակ, այն

էլ շուտով կվաճառեն: Իհարկե, ես չեմ շտապում, յուրյանք են գալիս խնդրում: Այսպես, Հովհաննէս ջան, ես Բարխուդարյանցին կառամ !² Բուբլի: Հովհաննէս ջան, ինչ կվերաբերի իմ գրած բաժանորդներին, դու առաջմ աչն գրքերը քեզ մոտ պահիր: Անցյալ օրը ես Բարխուդարյանցի մոտ էի, տեսա Ավետիսյանցին, նա էլ էր քեզանից նամակ ստացել, ես նորանից հարցրեցի քո հեռագրի մասին: Հովհաննէս ջան, աշխատիր բանաստեղծությունները գրելիս (սղեմաները առավել) համեմատել բնության հետ, թե դա կարող է իրական կյանքում գոյութուն ունենալ, իսկ ինչ կվերաբերվի գեղարվեստական տեսակետին, ոչինչ չունեմ ասելու, որովհետեւ շատ գեղեցիկ են: «Սարոյի» համար ասում են, թե դա մի փոքր անբնական է, թե նա այդպես շուտով չէր կարող խելագարվել և այլն: Բայց «Ալեքի» և «Մեհրու» վրա հափշտակված են, մանավանդ բանաստեղծություններդ՝ «Մարգարեն», «Շատերի նման...», «Զիշերվա աստղի դիմաց», «Չարամիտներին», «Երանութուն էր խոստացել հույսս ինձ», «Ինչ ես կատաղել...» հափշտակված են թե՛ վեհ մտքերի և թե՛ գեղարվեստականության վրա: Այնուամենայնիվ, Հովհաննէս ջան, հառաջ գնա, երեկո չէ լինում, որ քո բանաստեղծությունների մասին չխոսանք Աստվածատուրյանցի հետ: Հովհաննէս ջան, գալով հայկական հարցին՝ այստեղի ուսու լրագիրները համակրանքով են վերաբերում: «Русская ведомость» լրագրի խմբագիրներից մեկը, որ հայ է Զանչյան աղագանունով, նա Պոլիս է և թղթակցություններ է լինում այդ լրագրի մեջ Պոլսից, որի մեջ զլխավորապես խոսում է հայկական հարցի մասին և գրում է այն գեպերը, որ պատահում են այնտեղ: «Հայաստան» լրագիրը բոլորը ստանում են այստեղ, խմբիւրացից և ես: Եթե կարողութուն ունիս այդ լրագիրը կարդալու, ես քեզ կուղարկեմ. ամիսը երկու անգամ դուրս է գալիս: Հովհաննէս ջան, Մելիքյանցը, Տերյանցը և Աստվածատուրյանցը ողջունում են քեզ: Իմ կողմից բարեկիր տիկնոջը և համբուրիք փոքրիկ Մուշեղին: Դալով երկրաշարժին՝ այստեղի լրագիրներում գրած էր:

Ափսո՜ս, ես սխալվեցի և շատ չվերցրեցի գրքերից, նախ աջատեղ կվաճառեի և երկրորդ Պետերբուրգ կուղարկեինք մի քանիք: Բայց, ոչինչ, այստեղ էլ կվաճառվի: Ես էլ պատրաստվում եմ, տեսնենք կհաջողվի, թե չէ:

Մելքոնի մասին լավ էիր գրել ճշմարիտ¹, նա ինձ վրա էլ էր նամակ գրել նույն բովանդակությամբ: Հովհաննէս ջան, երբ Վանցյանից, Դարչինյանից տեղեկություններ ստանաս, ինձ գրիր: Բարե ծանոթներիս:

Իմ հասցես՝

В Москву, Старогазетный переулок, дом Селезнева
Меблированная комната чердака, № 20, Б. Туманяну

Մնամ քեզ կարոտ Բ. Թումանյան

Սիրելի Հովհաննես,

Նամակովս ներփակյալ ուղարկում եմ հինգ ռուբլի և հիսուն կոպ.,
բաժանորդագները հանդերձ թերթերի:

Կտնօրինես այսպես.

2 օր. ուղարկիր Աղբալյանցին Թելալ, ռուսցիչ հայոց ռուսամնարանի

1 օր. Արշակ Մինասյանին

1 օր. Սեդրակ Մասանջյանին

1 օր. Հմայակ Աղբեկյանին

1 օր. Հմայակ Ալբերտյանցին

1 օր. Տիգրան Հարությունյանցին

1 օր. Զալալ Տեր-Գրիգորյանցին

1 օր. Ղաղանչյանցին

1 օր. Վարդան Տեր-Կիրակոսյանցին

1 օր. Հովհաննես Շահպարտյանցին

1 օր. Սուրեն Դեմիրչոզլյանցին

Այս բոլորը ուղարկիր Ախալքալալ պ. Զալալ Տեր-Գրիգորյանցին,
որը քաղաքական ռուսամնարանի ռուսցիչ է, և մի ցուցակ այս ազգան-
վանց, որպեսզի նա հասցնի յուրաքանչյուրը ըստ պատկանելույն, որ-
պեսզի վերջ դրվի Գրիր, որ իմ առաջարկությամբ ես ուղարկում:

Մի-մի օրինակ կտաս մեր օրիորդներին՝ այն է Վարդանյանին, Սո-
ղալյանին, Շահնաղարյանին և Մալումյանին, մի օրինակ ներսիսյան
դպրոցի վերակացու Աբուլյանցին, 1 օր. Ասպետին, իսկ 3 օր. կուղար-
կես ինձ, հանդերձ մի քանի օրինակի, այստեղ վաճառելու համար, եթե
հարմար կդատես: Այս երեք օրինակից մեկն Ձիլինգարյանց Գրիգորինն
է, իսկ մյուս երկուսը ինձ, որոնց բաժանորդագները սույն նամակովս
պատիվ ունիմ ներկայացնելու Ձերդ մեծասքանչ բանաստեղծությանը:

Շնորհավորում եմ զքականական առաջին փորձդ, ցանկամ կատար-
յալ հաջողութուն և հառաջադիմութուն՝ հաղագս ազգասիրության և
մարդասիրության:

Անպիտան երկրաշարժը միթե այնքան սաստիկ էր, որ կարողացավ
ցնցել և տատանել մեծանուն բանաստեղծիդ վայրը¹, ո՛չ, ո՛չ, այդ ան-
կարող է, բնությունը չէ կարող մերձենալ քեզ այդպիսի շար դիտավորու-
թյամբ: Օ՛ն, արիացիր, ո՛վ մեծանուն, արի բանաստեղծ, շարժիր ռսկե-

լար քնարդ, ոգևորի մարդոց, միայն էնպես արա, որ մուղայիդ չփախ-
ցընես:

Քարեիր տերտերին, ուհուդ և ժառանգիր:

Քո Արամ Առաքելյան

В Телав, учителю армянской приходской школы Г-ну Седраку Агабальянцу.

В гор. Ахалкалаки. Г-ну Джалалу Тер-Григоряницу.

1 օր. ուղարկիր. В Батум. Почто-телеграфному чиновнику А. Тамбашеву.

Վանքյանը գտնվում է նույնիսկ Կարդաշին գյուղում, ուսու-
ցիչ է: Նորա հասցեն՝ В гор. Нуху. В армянское духовное правление,
прошу переселать в Вардашен, учителю Григорию Ваниянцу.

18

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆՑ

Սիրելիդ իմ, Հովհաննես,

Ամենայն սիրով ստացա ուղարկածդ անուշաբույր ծաղկեփունջը, որ
լոռու անմահական սարերի անդուգական ծաղիկներից է հյուսված:

Այս անգամ սրանից առավել ուրիշ խոսքեր չեմ գտնում ասելու,
այնքան զղացված և զմայլված եմ քո անգին տաղանդով և համակրելի
ձիրքով: Միշտ պարծանքով կհիշեմ ես ամեն տեղ քո անունը, առաջինը
իրբե մի ամենամտերիմ ընկերոջ, երկրորդը իբրև հայրենակցի:

«Նոր-Դարը», իմիջիպալոց, ամենայն իրավամբ է նվիրել քո գեղե-
ցիկ բանաստեղծություններին և այս տողերը թե՛ «...այդ բանաստեղծու-
թյունները նման չեն այն սոսիճանի և միանման «բանաստեղծություն-
ներին», որոնցով հեղեղել են մեր դրականությունը և զեռ շարունակում
են հեղեղել»¹:

Ուրեմն, ազնի՜վ ընկեր, սրտանց շնորհավորելով դրականական
ոսկյա ճյուղի աստարեղում ունեցածդ առաջին աջողությունը, ցանկամ,
որ նաև ամենայն աջողությամբ տոնենք յուր ժամանակին առաջին տաս-
նամյա հորելյանդ:

Ընդունիր, եղբայր, անկեղծ սիրո և երախտագետ շնորհակալացս հալածասիրքը:

Քո Անուշաւան Աբովյան

3-ն դեկտեմբերի 1890 թ.,

Կամենեց-Պոդոլսկ

19

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱԲՈՎՅԱՆԻՅ

6-ն դեկտեմբերի 1890 թ.,

Կամենեց-Պոդոլսկ

Սիրելիդ իմ, Հովհաննէս,

Գիրքդ ստացա, բայց հետը նամակ չկար, չգիտեմ ինչու: Քանի շատ եմ կարդում դողտրիկ բանաստեղծություններդ, ավելի և ավելի եմ թափանցում բանաստեղծի ոգու խորքերը և կամ զգացվում եմ, կամ հիացումով սլատվում, ամեն անգամ մի նոր գյուտ եմ անում, երբեմն աչքիս տակից տուանց ուշադրության անցած մի տողը կամ նուշխակ բառը մյուս անգամ կարդալով ապշում եմ՝ ըմբռնելով. որ մի գերբնական միտք է թաքնված եղել այդտեղ... Քո պոեմաներդ, մանավանդ, նմանը չունեն մեր գրականության ոչ թե միայն բանաստեղծությունների, այլև ընդարձակ գրությանց մեջ: Պակաս չեն և հակիրճ բանաստեղծություններդ, դիցուկ հենց սիրահարականները: Այն միտքը, որ մի ուրիշ բանաստեղծ գուցե 10—20 տնից բաղկացած ոտանավորից հայտներ, դու 12 տողում ավելի աջողությունով ես ասում: Միայն բանաստեղծություններումդ քո աշխարհայեցողությունը և կյանքի վրա առհասարակ ունեցածդ գաղափարը իրենց ճշտությամբ փալլո՞ւմ են րառիս ընդարձակ նշանակությամբ:

Գլուղական կյանքը քո գրչի տակ երևում է բնականապես, որը իսկական դուղացին, այն էլ լուսնյին կարող է հասկանալ և գնահատել: Միակ աչքի ընկնող իբրև պակասություն գուցե ուրիշների կարծիքով այն լինի, որ հանգերը ուրիշների նման մտքերին համեմատ չես սաղացրել, բայց, ըստ իս, այդ ձևը իսկ և իսկ բանաստեղծական է, ինչ հարկավոր է աշուղություն...

Գեղարվեստի կողմից էլ խոսք չունի. ոճդ հիացում է պատճառում, մանավանդ ժողովրդական բառերը, որոնց գործ ես ածում իրենց տեղը:

Եթե չեմ սխալվում, կարծեմ մի անգամ գրել էիր ինձ, թե իբրև պ. Աղայանը ասում է՝ Սաքոյի խելագարությունը բնական չէ: Թող ներ-

վի ինձ ասել, որ պ. Աղայանը, յուր մեծ հռչակով և վիթխարի հասակով հանդերձ, չարաչար սխալվում է, որովհետև ոչ թե անբնական, այլ բնականից էլ բնական է Սաքոյի խելագարվելը: Գեղեցիկ է դուրս բերված Սաքոյի մեջ մղդուրական կյանքը, խաղն ու պարը, մանավանդ զոփեն և ալյն, միեկնույն ժամանակ և դյուղացիների սնոտիապաշտություններն ու նախապաշարմունքը, ինչպես և հետեյալի մեջ: «Մեհրի» պոեմայի մեջ իմ անձնավորությունս եմ տեսնում: Կհավատաս, սիրելի ընկեր, որ այդ պոեման կարգալով ես ալն աստիճան զգացվեցի, որ լաց եղա... Այստեղ մի փեսա ունենք (Ստեփանի քրոջ մարդը), որը լսելով ասաց. «Տո էդ հլե մեղ վրա ա գրել, վեր կենանք ետ կորչենք մեր աշխարհքը, քանզվի սա»: Սորա մեջ տաղանդդ գերազանց է:

Ի՞նչ ասեմ, մեկը մյուսից լավն է. «Ալեքը» հիանալի է ամեն կողմից, որի մեջ նշանավոր է հայոց քահանան յուր բացառությամբ... Գեղեցիկ են և «Նահատակը», «Արեն ու լուսինը»: Մի խոսքով բոլորը կատարյալ են:

«Եթե իմ վերջին...» բանաստեղծությունը սիրո ամենաբարձր աստիճանն է ցույց տալիս, սիրո... որ շատերը չգիտեն նրա հարգը, իսկ դու երեք տուն ոտանավոր բանաստեղծությունով հասկացնում ես, որ դու լավ ես ըմբռնել:

«Շատերի նմանը» յուր նմանը չունի նույնպես, յուր ուղղամտությամբ: Անհամեմատ լավն է և «Չարամիտներին» գրվածը, այո.

Կըհասնի նա ձեզ, բարկությամբ արդար
Արժանի մահով պատուհասելու,
Եվ ո՞վ պիտի ձեզ ցույց տա ճանապարհ
Նորա բարկության պատժից փախչելու:

Կեցցե՝ բանաստեղծ:

Ծն ու իմ աստվածը լաղաթ ունի «Միամիտներին» գրածը: Սիրուն բանաստեղծություն է «Երբ ես տխուրը»: «Մարգարեն» յուր ճշտությամբ աչքի է ընկնում նրա համար, որ աշխարհի ստեղծվելուց մինչև մեր օրերը, գիտության և լուսո մարտիրոսներ միշտ լինում են ամբոխից («ամբոխ» բառով հասկացիր աշխարհիս ամեն դասակարգ):

Չղանաս գրել ինձ և մյուս լրագիրների կարծիքը քո բանաստեղծությունների վերաբերությամբ:

Իդուր եմ ամեն օր քեզանից նամակի սպասում, երևի գրքույկներովդ ես դբաղված:

Բարեիր տիկնոջդ, Մուշեղին և զոքանչիդ ու մյուսներին: Է՛հ, եղբայր, օտարությունը կրծում է ինձ...:

Աղա, ինձ գրածդ ոտանավոր նամակը ի՞նչ էլավ:

2. Գ. Հարկավ մոռացած չես լինիլ, որ «չայնիլ» բառի հայերենն էի ուղեւ քեզանից, բա խի՞ չես հարցնում, թե ինչի համար: «Չայնիկը» վերտառութեամբ մի փոքրիկ բան եմ գրել, ընդարձակ, որը մտադիր եմ քեզ ուղարկելու, որպէսզի կարծիքդ և հարկավոր հրահանգներ գրես ինձ, եթե մի բանի նման լինի այն ձեռով շատ բան կարող եմ գրել: Իսկ շայնիկի անունը հայերեն ես դնում եմ թեյածիչ, որովհետեւ թեյամանը ավելի պահուստ բառի թարգմանութունն է, դոչաղ եմ, թե՞ չէ:

Այս շորորդ երեսուն չգիտեմ ինչ գրեմ, որ լցվի: Հա՛յ, մի բանաստեղծ ըլեմ, ոտանավորներ գրեմ, հա՛: Թե կուզես մի քանի բալաթիկ գրեմ.

Աղիւղմ մանրմ դարդմ
Ալամ բիլիւր մանրմ դարդմ
Խանգիդ մուրաբա օլսն մեշա զալում
Գենա խալլմա մանրմ դարդմ:

Աղիւղմ յուա դուշտի
Օրդադմ գյուա դուշտի
Խաբար էյլա դովում զարգաշա
Մեյլիդմ շուա գուշտի:

Արաղ քեջտի աղա զալտի
Գյուղմ դունիադա զալտի
Ման օլ աջալըննան զորիմանամ,
Հայիփ յար յաղա զալտի:

Նալ թիքտւմ յաջինան
Դամուրինան թուջինան
Ման սաննան այրըլ մալիդմ
Այրըթգիլար գենջենան:

Աղիւղմ զալասըլ
Շհար օլմաղ զալասըլ
Չունքի ման գեթմալի օլդմ
Սալըղդենան զալասըլ:

Աղիւղմ զալա էրի
Բուրջ էրի զալա էրի,
Ղորխերամ զարիբըղդա օլիմ
Մեյլիդմ զալա էրի:

Ափարդիլար գյուլմի
Էյիլաղըլար զուլումի

Նա ղշիդիլար դանըշիմ
Նա քիաստիլար դիլմի:

Ման բիր դուշամ քյուլ ուստա
Իքի գյողըմ յուլ ուստա
Ֆալսոգ ալմա ջանըմ
Նշանլիամ թոյ ուստա:

Օտարությունը հեշտ բան չէ, սիրելիս, տխուր եմ, շատ եմ տխուր,
որը չէ ստղում ինձ, սպասում եմ եղբայրական սփոփիչ ձայնիդ...*

Քո քախձալի Անուշաւան

20

ԱՐՄԵՆԱԿ ՏԵՐ-ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻՅ

Հարգելիդ իմ, Հովհաննես Թումանյանց,

«Նոր-Դարի» 184-րդ համարում կարդում եմ. «Մի շատ սիրուն և
շնորհքով գրված գրքույկ ենք ստացել, դա Հովհաննես Թումանյանի
(Դսեղեցու) բանաստեղծությունների փոքրիկ ժողովածուն է»:

Շնորհավորում եմ, ուրեմն, եղբայր, որ քո շնորհալի բանաստեղծու-
թյունների փոքրիկ գրքույկը արժանացել է լրագրական դրվատանաց, ցան-
կանում եմ ավելի ևս հաջողութուն՝ քաջ և շնորհալի լուեցիների հիշա-
տակը անսասան պահպանելու համար:

Ո՞նց ես, ոնց, դու էլ ինձ նման ես, թե փոքր ինչ լավ: Դու լավ եղիր,
եղբայր, ես շատ վատ դրության մեջ եմ գտնվում, չգիտեմ վերջը ուր
պիտի հասնի:

Արդյոք Սիմոնից նամակ չե՞ս ստանում, ինչպես է նա և ինչպիսի
հասցեով կարելի է նորան նամակ ուղարկել: Եթե ինձ նամակ գրել կա-
մենաս, այս հասցեով գրիր.

В Желал-оглу, его благ, купцу Мисаку Израелянцу для
передачи в село Гюлакарак, Арменаку Т. А.

Ընդունիր, ուրեմն, քո սիրեցյալ կարոտ Լոռվա անմարդաբնակ վայ-
րերից մեկում դձգեբող եղբոր խանդակաթ, սիրուց բխած անհատ բա-
ղեները:

Քոյդ անձնվեր Արմ. Տեր- Խաչատրյան

1890 ամի, 8-ն դեկ.,
ի Գուլագարակ

* Առաջին էջի լուսանցքում՝ ներքի, որ թղթիս անկյունը գինոտ է, չարչիությունս
հապա էլ ինչո՞վ աչքի ընկնի:

Հովհաննես ջան,

Այս նամակդ, որ մեծ մասամբ գրքիդ մասին է խոսում, տեսնում եմ, որ սրտի ալեկոծումով ես գրել¹։ Հանդարտվիր, սիրելիս, կարգը այդպես չէ, ամեն մի աննպատակ թե նպատակովոր կարծիք շատ սառնությամբ ընդունիր և դու երբեք ոչինչ ընդգիմախոսություն մի անիլ, գործդ քո տեղակ կխոսես։

«Էլ աղղի դուալ աղղի» ասում է առածը, սակայն առողջ դատողության առաջ քո բանաստեղծությունները դուռ 72 պրոբի ոտի է, միայն կարոտ մի հմուտ վարպետի, որպեսզի պրոբը նստացներ, որ ըստ այնմ դատեն, թե չէ խոմ մեր նույնիսկ առաջնակարգ ուսումնականները անգամ ինքնուրույն դատողությունից զուրկ են։ Թեպետ քու այս նամակը դեռ շատացած գրեթե սրա պատասխանները ես գրել եմ, սակայն մեր դրականական հոռետես գործիչների արարմունքից վիրավորված, ուղում եմ էլի մի քանի խոսք գրել, սակայն սկսեմ նամակիդ սխտեմատիկաբար պատասխանել։

Առաջինը՝ ուրախ եմ, որ զինվորագրությունից ազատվել ես, լավ է, որ գլխի ես ընկնում հորդ ամակը. «Պատուեա զհայր քո և զմայր քո, զի երկարակեաց չինիցես ի վերայ աշխարհի»² Թեպետ դու ինձանից լավ կգիտենաս այս, բայց միտքդ եմ գցում...։

Ֆինանսիդ մասին դեռ ես յուր ժամանակին զգում էի, առանց քո ակնարկին սպասելու, սակայն կարծում էի, որ մի 10—20 ռուբլին ուղարկելը նշանակություն չէր ունենալ, ափսոս, չէի կարողանում, թե չէ սըրտով ցանկանում էի մի 100 ռուբլի ուղարկել, ուստի մտքումս ուխտել եմ (թեև չպետք է ասեի), որ երկրորդ անգամ զգալի կերպով օգնեմ քո մյուս բանաստեղծությունների հրատարակմանը։ Բայց և այնպես, ես քեզ խնդրում եմ, որ առանց քաշվելու հայտնես, եթե դեռ կարոտություն ունես փողի, ես շատից քչից կօգնեմ, առանց կեղծիքի եմ ասում, այսօր էգուց պատենդ եմ վերցնելու, իսկ այնուհետև կարող եմ։ Ափսոս, որ այդտեղ չէի, մախլասի։

Հովհաննես ջան, «Մուրճի» խմբագրի, Մալումյանի և դրանց նմանների դեմ կկրկնեմ ես հետևյալը. «Եւ ոչ ետ ձեզ տեր աստված ձեր զսիրտ գիտելոյ և աշս տեսանելոյ և ականջս լսելոյ...» (գիրք Երկ օրինաց գլ. ԻԹ)։ Տպագրական սխալները երկրորդական բան են, դու միջի գոլն

ասա, որ այդ հիմարները չեն հասկանում, որ այդ հոռետեսները, այդ նախանձոտները կուրանում են, չեն ուղում տեսնել և դրանք են, այդ ողորմելիներն են, մեր ազգի մտավոր ուղղության և լուսավորության ղեկավարները, վա՛յ, վա՛յ մի առակ էլ յայտնող է սաղում, չեմ ասում:

Դու քեզանով ներկայացնում ես մոլլա Նասրադինին, որ գեղեցիկ, գզակը գլխին դնելով՝ կիներ հրաժարվեց նրան իբրև ամուսին քնդունելու, մինչև որ ինքն էլ համոզվեցավ, թե ինքը ոչ թե մոլլեն է, այլ հենց դրուստ որ գեղեցիկն է: Հիմա քունն է, դու ինքդ էլ կասկածում ես, դո՞ւ չես քո բանաստեղծությունների վերաբերությամբ, ուրիշների հոգի կտրծիքներին ենթարկվելով: Տո՛ւ, եղբայր, աստված, երկինք, ինձ ալիլի հավատացիր, քան մի գիսլումաաեր պոֆեսսորի, ասում եմ՝ լա՛վն են, լա՛վն են և լա՛վն են:

Մանավանդ «Լոռեցի Սարգիս» մասին քիչ է մնում, թե ճիճի՛ի գամ: Ի՞նչ անեմ, դե դու ինքդ ես լավ ասում, թե կան անվահեր իգիթներ, որոնք սարեր կտասանեցնեն, ամհհի՛ գաղանների կղսպին, սակայն գիշեր ժամանակ գյուղամիջին եկեղեցու կողքից չեն կարող անց կենալ: Այդ մասին թող այդ սոփեստները գնան, գյուղերում տեղեկություն հարցնեն:

Մի բան միայն քեզ խնդրում եմ, եթե «Սարգիս» վերաբերությամբ որևիցե թերթում աղպիսի մի աննպաստ կարծիք տալի, թե անբնական է և ալլն, մկրատով կտրիր և անհապաղ ինձ ուղարկիր, նոմերն էլ հետք, ես ուղում եմ հենց այդ մի փոքրիկ կտորին պատասխանել «Նոր-Քարի» միջոցով: Չկարծես թե ես զրականական ասպարեղում, որովհետեւ ցենզ չունեմ, դուցե քամահարնրի արժանանա իմ գրածը, վախիլ մի, ես այդ նկատի ունենալով, գիտեմ ինչպես կգրեմ, որ համոզեցուցիչ լինի:

Ա՛խ, Ուհանես, Ուհանես, եթե դու աչն գլխից էիր իմ խորհուրդներին հետևել... բայց անցածը անցած է, տես ինչ եմ ասում: Դու առիթ մի տալ, որ ձեր տանըցիք քեզ հարցնեն թե ինչ ես անելու: Այլ ինքդ ստիպիր, ինքդ ստիպիր հասկանո՞ւմ ես, ահա թե ինչ ձեռով: Քո և տեր Հովհաննեսի խոսակցության ժամանակ, երբ ներկա էինք ես և Ստեփանը (ստուգենտ), հա, նրա խոստման հիման վրա, դու ուղղակի պահանջիր, որ նա քեզ տա հաշվապահություն սովորելու և զնա ու սովորիր, աջուհետև նույնպես, յուր խոստման համաձայն, նա պատրաստ է քեզ համար պաշտոն ճարել, այդ էլ անել տուր յուր ժամանակին, հետո էլի մենք մեր գիտեցածը կանենք:

Այժմ եկթ, ինչպես ասում եմ, պահանջիր, ստիպիր, որ անշուշտ քեզ տա հաշվապահություն սովորելու, եթե նա յուր խոստմունքին հաստատ լինի՝ տա, գնա, անպատճառ համաձայնվիր, իսկ եթե դեռ ու դեն գցի, ինձ գրիր, ես քեզ այնպիսի խրատներ գրեմ, որ դու լինես վերի կռանը և ոչ թե քեզ վրա հարբա-վորդիա անող լինի, հասկանո՞ւմ ես, թե չէ: Բայց,

իհարկէ, իմ նպատակս չէ, որ ձեր մեջ երկպառակություն գցեմ, քալ լիցի, բայց ասում եմ այնպիսի ուստայություն բանեցւի, որ համ քո օգտին լինի, համ էլ սիրով ու խաղաղությամբ: Փակագծի մեջ այն ի՞նչ նպատակով ես գրում՝ «2 օրից հետո, դեկտեմբերի 1-ին»: Դա ի՞նչ բան է, չեմ հասկանում... էլ խոմ շաշությունդ չի բռնել (քեզ հատուկ):

Ափսո՛ս, հաղար ափսո՛ւ, որ դու «Նոր-Դարին» այդ աչքով ես նայում: Հավատա ինձ, որ «Նոր-Դարի» հասկացողությունը (հանձին խրմբագրի), առողջամտությունը անհամեմատ բարձր է մեր բոլոր հայ խրմբագիրների հասկացողության շրջանից և «Նոր-Դարը» բոլորովին գիտակցորեն է գովել քո բանաստեղծություններդ, դեռ հալա քիչ է գովել իմ կարծիքով, բայց չէ, նրա ասած հակիրճ խոսքերը մեծ նշանակություն ունեն:

է՛, լավ, «Նոր-Դարը» ի՞նչ շահ ունի քեզ շողոքորթելու, ինքդ դատիր, ինչո՞ւ դու կարող ես նրան կաշառել: Ես քեզ էլ հոռետես կանխանեմ, որ ասում ես՝ «նա էլ շատ է վեր քաշում»: Դա շատ ուղիղ է, որ եթե «Նոր-Դարը» քեզ փնտլել էր, անշուշտ «Մշակը» կգովեր, հենց այսքանով կշռիր «Մշակի» ստորության քաշը:

Բարեկիր տանըցոնց:

Քո Անուշաւան

22

ԴՐԻՂՈՐ ՎԱՆՅՅԱՆԵՑ

16 դեկտեմբերի 1890, Նովիսի

Սիրելի Հովհաննես,

Արդյոք գիրքդ տպագրուե՞ց, մի հատ ուղարկելիր ինձ: Իմ բաժանորդաթերթիս վճարը ստացե՞լ ես, թե ոչ, Արամից: Եթե չես ստացել, գրիր, ես կուղարկեմ վճարը: Տպած գրքերը կուղարկես Ախալքալաք բաժանորդներին անվանց ցանկի հետ, այս հասցեով՝ Ахалкалаки. учнт. Джалалы Тер-Григоряни և կիսնդրես, որ նա ցրվե ըստ պատկանելուն: Դավթից տեղեկություն տուր, արդյոք նա Պետերբուրգ գնա՞ց, թե ոչ: Քո գործերդ ինչպե՞ս են: Բանաստեղծություններդ շարունակո՞ւմ ես: Ընդունիր բարևս՝

Քո Դրիզոր Վանցյան:

Հասցես՝ Нуха. Армянское правление, преслать в Вардашен, Ваняну.

ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆԻՑ

22 դեկտեմբերի 1890 թ.,

<Մոսկվա>

Մեծաբզո Տեր,

պ. Հ. Թումանյանց

Հոկտեմբերի 25-ի նամակովս, որ գուցե ստացած չլինիք, ես խնդրել էի, որ մնացած գումարը, եթե կարելի է, շուտ հասցնեք ինձ: Առհասարակ այդպիսի դեպքերում, երբ հրատարակիչը լիովին չէ կարող հատուցանել միանվագ վճար կամ արժեք, կանխապես պիտի հայտնի, որովհետև տպարանս նոր լինելով, առայժմ չի կարող շատ այդպիսի գործեր քնդունել:

Այսօր վերստին հիշեցնելով, վստահանում եմ հուսալ, որ խնդիրս ի նկատ կառնեք:

Ձեր գրքերից մի քանի օրինակ մնացել է ինձ մոտ: Ես խոստացել էի ուղարկել փոստով, բայց տարաբախտաբար չկարողացա: Տոններից հետո կաշխատեմ ուղարկել:

Հնդունեցեք հարգանացս հավաստիքը:

Մնամ միշտ պատրաստական

Մ. Բաւրխուղարյան

24

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՑ

23-ն դեկտեմբերի 1890 թ., Ալապլսա:

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա ուղարկածդ ոչ թե 20, այլ 19 օրինակ գրքերը, թեև արդեն համարյա վաճառված է, բայց այն րոպեին ես փող չունեի, որ ուղարկեի, որովհետև ոռճիկներս դեռ չէինք տացել, որ Տեր-Խաչատրյանը ուղևորվեց տեղդ, միամիտ եղիր, մինչև ծնունդը կուղարկեմ:

Պետք է ասած, որ գիրքդ այստեղ ևս լավ տպավորություն թողեց և արդարացրիր իմ հույսս, որ տածում էի դեպի քեզ: Առաջուց դորա համար այստեղ խոսել էի, մանավանդ որ այստեղ մենք ունենք մի ավարաբանաստեղծ, որին ցույց տալու համար, որ ինքն բանաստեղծ կոչումի-

արժանաւորութիւն շունի, ասել էի և հիրավի նա ևս հավանեցաւ:

Իմ կողմից այսքանը լինի քեզ խորհուրդ, որ առաջին մասերի՝ «Սուրբոյի», «Ալեքի» և «Մեհրի» ուղղութեանը հավատարիմ մնա, թեև մյուսների մեջ ևս կան լավ-լավ կտորներ, կան և պակասաւոր մասեր, սակայն առաջին երեքը փայլում է, ծածկում է մյուսների նսեմութիւնը: Աշխատիր ժողովրդի, բուն ժողովրդի շրջանից չդուրս գալ: Լավ էր և «Մարգարեն», բայց մի քանի գործեր կան թույլ, ինչպես ասացի, թեև ուղում էի առաւել մանրամասն գրել այդ առթիւ, սակայն ժամանակ չկար, թեև գրել էի մասամբ, նույնիսկ գիրքն ստացած օրը և ուղում էի ուղարկել, սակայն մնաց՝ զուլսս խառն լինելու պատճառով: Ներկայացումներ տվինք երկու անգամ և այժմ էլ պատրաստվում ենք մի ներկայացում տալ հունվարի 7-ին: Այստեղ ինձ դինջ չեն թողնում, գործով շատ են ծանրաբեռնում: Վերջապես դա մի այնպիսի բան է, որ պիտի թողնել առավել աղատ ժամանակի: Բայց և այնպես աշխատիր, կաշտաշատ, որքան կարող ես, ժամանակդ իզուր մի կորցնի, ես, իբրև ընկեր, անկեղծութեամբ ասում եմ, որ ապագադ կարող է շատ լավ լինել, եթե մտաւոր հորիզոնդ առաւել ընդարձակ լինի, չվհատվես բոլորովին Մալումյանի սարսաղութեան վերա՝ նա ոչիմպիական բարձրութիւնից է նայում առհասարակ, նա չէ հասկանում բանաստեղծութեան (поэзия) նպատակը, ճաշակը և ազդեցութիւնը, ի՞նչ նորա բանն է, թող նա մանր տառերով առաջնորդող գրի: Նույնիսկ եթե պ. Մալումյանից հարցնես, թե դու չի՞ս ուղեորվել և չի՞ս ողեորվում բանաստեղծութեամբ մինչև անգամ рекомендация չի՞ս գրել Թադեոսյանի համար, հարկավ նա ոչինչ չէ կարող ասել, որովհետև և ոչինչ չկա ասելու: Թե բանաստեղծութիւնը ինչ դեր է խաղացել դարերի ընթացքում, այդ մասին թող պատմութիւնը խոսի, մենք, մասնաւորապես հայերս, ներկա քաղաքական դրութեամբ շատ հետ ենք հին հուշերից և մյուս կորած ազգերից, որոնց միայն: անունն դոյութիւն ունի: Ուրեմն, աշխատիր, բոլոր սրտով նվիրվիր փափագած գործիդ և աշխատիր նպատակիդ հասնել, արդարացնել այն հույսը, որ ընդհանրապես հասարակութիւնն է քեզ վերա դնում և մասնաւորապես քո ընկերներդ: Թեև շատ սրտով ցանկանում էի գալ անձամբ տեսնվել և խոսել քեզ հետ, բայց, ափսոս, որ հանգամանքներս չեն ներում, թե չէ կգայի, շատ եմ կարոտել: Այդտեղի ներկա դրութեան մասին ոչինչ չես գրում, այսինքն հաղագս ազգասիրութեան ի՞նչ կա և ի՞նչ են անում:

Բարեկիր տեր-հօրը, տիկնոջդ և այլոց բարեկամաց և ծանոթաց: Իմ փայ նոր տարին էլ շնորհավոր լինի, ամենայն տարի և երկար տարիներ:

ուրախությամբ այսպիսի ուրախ օրերի հասնենք, առողջությամբ և բախ-
տավորությամբ: Օրհնյալ ես և օրհնյալ լինես, ամեն:

Քեզ սիրող Արամ Առաքելյան

Ընդունիր իմ կողմից այս թխած բանաստեղծությունը, որ գրել եմ
գիրքդ կարդալու աղդեցության տակ դեկտեմբերի 4-ին, Երեկոյան ժամի
10-ին.

- 1 Կարգալով անուշ տողերն երկիդ՝
Բարձրյալից ես այս խնդրեցի.—
Փայլուն ապագա մատաղ քնարիդ,
Կյանք ու զորություն ես աղաչեցի:
- 2 Կըցանկայի միայն անկեղծ ղզացմամբ.
Անխոնջ աշխատել նվիրված գործիդ
Եվ ոսկեկար քնարիդ քաղցրալուր հնչմամբ
Արդարացնելի հուշան ընկերիդ:
- 3 Անդոր է գրիչս չէ կարող հայտնել
Այն համակրությունն, որ ես ունեցա,
Այսքանս միայն կարող եմ ասել՝
Փայլուն ապագա ես քեզ հուսացա:

Արամ

Թեև ոտերի պակասություն կա, բայց իհարկե չէ կարելի ո՛չ բա-
նաստեղծից խիստ պահանջել, այսքանս էլ, որ կարողացա բնական
աղդեցության տակ գրել, մեծ բան է: Ներիր, ո՛վ բանաստեղծ, քո աշա-
կերտիդ:

Արամ Առաքելյան

Հովհաննես ջան,

Նախ և առաջ ջերմ համբուրվում եմ քեզ հետ, շնորհավոր նոր-տարի:
Թող աստված զորացնի քեզ, կռահդ, խելքիդ ու մատենիդ ղվաթ տա,
շաշիր ջան, իսկ եթե մեր կողմանի հարց անեք, փառք ամենկարող աստ-
ծո, ողջ ենք և առողջ, գոնե այժմ... Սրանից ավել փիլիսոփայությանց
ետևից չեմ ընկնում: Օ՛հ, Օվանես ջան, ես մի վախտ ոգևորված էի, հմա
էդ անց կացավ, մի քիչ հիվանդացա, դրա համար էլ էսպես ուշացա...
ուշացա եմ ասում, խոսքս քու գրածիդ վրա ա: Դեռ ուրիշներից բան չէի
294

իմացել, որ ես զգացի և իմացա, ես թեև եի առել, քու տաղերը կար-
գալուց հետո նամակ պետք է գրեի և, որքան հիշում եմ, նամակս այսպես
պետք է սկսվեր. «Տուր ճակատող պաշեմ, հոգիս, օրհնյալ լինիս, լոռու
հարազատ զավակ, որ քու շնորհքիդ առաջին ցնցողներով պատիվ ես
բերում հայրենիքիդ»: Օ՜, ես վաղուց երազում էի տեսնել մեր լոռուց մի
բանաստեղծ, գուցե այդ մի հիվանդություն էր իմ կողմից, սակայն ցան-
կանում, ջերմ փափագում էի և ահա իմ երազը, հոգիս, քո մեջ մարմնա-
ցած եմ. տեսնում... Սա շափաղանցություն չէ, սա իմ հոգու, սրտի և
մտքի անկեղծ արտահայտությունն է... Ամենից շատ ես հավանում եմ
«Ալեքը», որ զլխից մինչև վերջը անգիր գիտեմ: «Սաքոն» էլ շատ լավ
է, «Մեհրին» էլ, համա «Ալեքին» ես շատ եմ հավանում: Եվ ես կցան-
կանայի, որ գրած լինեիր «Լուսի Ալեք», քան թե «Լուսի Սաքոն», որն
իմ կարծիքով, իբրև լուսիցի շատ վախկոտ էր... Ես դատողությամբ չեմ
տալիս, գուցե իմ մեջ խոսում է լուսրցու ինքնասիրությունը... Բա «Ալե-
քի» առաջին զլխի նկարագրությունը... «Մեր ծավակներ ծառախիտ, ջրկի-
անույշ ու վճիռ...»: Ակամայից ես համեմատում էի այդ նկարագրու-
թյունը մեր բանաստեղծների հայր՝ Ալիշանի գրածների նկարագրությամբ:
հետո Տես հա «Մովն ծփալը ծին ծիրանի, գտաի ածվեր Հայաստանի»¹...
Ո՞րքան քաղցրահնչություն, ո՞րքան սահունություն, ո՞րքան ներդաշնա-
կություն քո և նրա նկարագրությանց մեջ: Իսկ քո տերտերը այդ ո՞վ է,
նրբ այս հարցը միշտ զլխումս պտտվում է, չգիտեմ ինչո՞ւ, միշտ պա-
տախտանը լինում է՝ դսեղեցի տեր-Թադեոսն է դա: Ասա ինչի՞... Նրա
համար, որ մեր հայ տերտերները միշտ ուրիշ կերպ են դուրս բերված մեք
հայ հեղինակների գրվածքներում: Հայ տերտերը նրանցում միշտ սրի և
վրեժխնդրության հակառակ է լինում: Նբանք, իհարկե, շատ դեպքերում
գուցե սխալվել են Բաֆֆիից սկսած, բայց ես այդ մասին չեմ ուզում ձրգ-
ձրգել: Իսկ ո՞վ է այդ քու տերտերը, իսկ ըստ իս՝ տեր-Թադեոսը—մի
Ալեք փարաջեն հագին, գուցե նրանից էլ ավելի... Ես ճանաչում եմ մի
«հաբաշ» տերտեր, մի «ղարգիմանդ» երեց, մի «դուզ» մարդու և այդ քո
տերտերն է, իսկ իմ տեր-Թադեոսը... Չգիտեմ, ինչպես կվերաբերվես այս
խոսքերիս՝ ունեիրդ կկիտես, թե կժպտաս, սակայն ես ասում եմ այն.
ինչ որ ինձ առիթ է տալիս այդպես մտածելու: Ամեն անգամ, երբ ես
կրկնում եմ՝ «վկա է սուրբ օծումս, մի նշխար կար ծոցումս»... միշտ
զգացվում եմ և աչքերս արտասուքով լցվում: Ասա ինչի՞... Ների, այդ
միայն իմ սրտի բանն է...

Գրիր, հոգիս, գիրք ու միրք, անմահացրու մեր անմահ լուռին յուր
բոլոր քունջ ու պունձախով... Հիշո՞ւմ ես «Ավադակները», հիշո՞ւմ ես
Զոփոռնի տղերքը, քո տեղը որ լինեի նրանց էլ կանամահացնեի: Լսե՞լ ես
նրանց մասին այն ամենը, ինչ որ ես գիտեմ... Ահա քեզ մի հոգեբանական

Հարց, շատ մեծ հարց, գուցե դու այդ շուտ համարես, գուցե դու ինձ պես չնայես հարցին... ախար նրանք քո հոր թշնամիներն էին...^{2*}

26

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐՆՈՒԿԱՐՅԱՆԻՑ

Յ փետրվարի 1891 թ.,

<Մոսկվա>

Մեծարգո Տեռ,

Պատիվ ունիմ հայտնելու Ձեզ, որ մի քանի օր առաջ ստացա Կամենեց-Պոդոլսկից պ. Ան. Թումանյանից 18 ո. ի հաշիվ Ձեր «Բանաստեղծությունների» տպագրության: Հաճեցեք ընդունել շնորհակալությունս:

Ձեր վերջին նամակում Դուք գրել եք, թե Մոսկվայում ստանալիք ունիմ 12 ո., բայց ես մինչև օրս դեռ չեմ ստացել, չգիտեմ, թե ինչու:

Ձեր գրքերից ինձ մոտ մնացել է մինչև 30 օրինակ: Որքան ժամանակ է, պատրաստվում եմ ուղարկել, բայց միշտ ուշանում է: Պեսք է ասած, որ սաստիկ ծանրաբեռնված եմ գործերով և շատ անգամ մոռանում եմ անելիքս: Եթե կամենաք, կուղարկեմ, իսկ եթե ոչ՝ թողեք մնան ինձ մոտ, գուցե կամաց-կամաց վաճառվին: Բայց հավանական է, որ, եթե չմոռանամ, կուղարկեմ:

Ընդունեցեք հարգանքս, որով և մնամ միշտ պատրաստական

Մ. Բարխուդարյան

27

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՑ

18 փետրվարի 1891 թ.,

Կամենեց-Պոդոլսկ

Հովհաննես ջան,

Այս անգամ ինձ թվաց, թե շատ ուշացրիր նամակդ, բայց ուրախ եմ, որ ընտանեկան կյանքումդ խաղաղություն է տիրում, մաքալանդ անչափ

* Լուսանցքներում՝ Կրիտիկան յուրն է առել, իսկ ընկերդ ասաց յուր սրտի թուցիկ զգացածները:

Նույն

Հովհաննես ջան, իմ գործիցն անպատճառ մի բան գրիր³, հոգուդ մատաղ, «Նոր-հարում» կարդացի, որ կոնսիստորում 13 տևրտերացուի խնդիր կա, շինի թե մեկն էլ իմա է... ա՛յ, անհամբեր կսպասեմ:

Քո Տիգրան Վերանյան

ուրախ եմ, որ Օլյան քո նկատմամբ այն է, ինչ որ լինելու էր: Սակայն դու չդիտեմ, թե ինչպիսի խնդրի տեր մարդ ես, անունդ ծանրագուգոթ բանաստեղծ ես դրել, մինչդեռ արարմունքներդ երեխայական են: Աղա՛, համ ինքդ ինձ սխալեցնում ես Օլյայի մասին գրելով, թե նա այն կյանքի ընկերը չէ, որը իսկապես պիտի լիներ, թե դու ուզում ես նրան զրգվացնել, և այլն, մանավանդ <2 անընթ>, որ հենց այն ժամանակն էր ինձ դուր չեկավ քո անմիտ վարմունքը, որովհետեւ ես Օլյային հարգում էի և եմ, այժմ գրում ես, թե սխալվում եմ, թե Օլյան բոլորովին դրա հակառակն է:

Տա աստված, եղբայր, ո՞վ չէր ուզում, ես երբեք տեղիք չեմ ունեցել ուրիշ բան կարծելու, մինչև քո գրելը (նախընթաց նամակովդ) և հավաստի եմ այնքան խելացի կլինեմ դեռ, որ իմ այնքան բարկացում և գուցե անտեղի խոսքերն ու խորհուրդները կվերադրես իմ առ քեզ տաժաժա սիրույն, հետևապես և քո բարօրությանը, ինչը սակայն աղանց Օլյայի էկենակցության ես երբեք ի նկատի չեմ ունեցել: Յարար հասկանում ես, թե չէ: Խնդրեմ ինձանից նախընթաց ստացածդ նամակը ոչընչացնես:

Քո այն խոսքերը, որ Օլյայի մասին գրում ես, թե՛ նա ատում է նրանց, իսկ քո մոտ ապաստան և հովանի չի գտնում, ինձ վրա մի տեսակ տղեկցություն գործեցին և այդ մի զգացված կարեկցություն էր, որքան դեպի քեզ, ևս առավել դեպի Օլյան... Ներիք ինձ, եղբայր, և խընդրեմ այս խոսքերը, որ գրելը հարկավոր չէր, շոգորություն տեղ չընդունես, պահել չկարողացա, չնայելով, որ ես էլ դեռ շատ հանգամանքներում կարեկցության պեսք ունեմ... որը դարձյալ ինձ առիթ է տալիս քեզ գրելու, որ լրջորեն ուշադրություն դարձնես իմ այն խորհուրդների վրա, որ ասում եմ, թե որքան կարող ես փող խնայիր, ձեռքդ ընկածը, ռոճիկ է, թե գրքերից գոյացած փող, տուր պահպանողական արկղը... այս լավ մտածիր, որ անկախ լինելու և ուրիշի անախորժ ազդեցության տակից դուրս գալու համար, անշուշտ, փող է հարկավոր... Դու դիտես, սիրելիս, որ ես գաղափարական մարդ եմ և սաստիկ ատելի է ինձ մամոնայապաշտությունը, սակայն այս խոսքերը փորձերի վրա հիմնված եմ ասում:

Նույնիսկ գերբնական գաղափարները անարատ և անարժանների ոտնահարությունից ազատ պահելու և փաշայայելու համար էլ, փողի կարիք կա և սա փիլիսոփայություն չէ: Կարծեմ պիտի հասկանալիս լինես ինձ, հասկանալը կհասկանաս, ասենք, բայց արդյոք ներգործություն կունենա՞ն քո վրա իմ խոսքերը, ահա հարց, որը գործով պիտի ապացուցես ինձ և ոչ թե լոկ խոսքերով և այն ժամանակ միայն հավաստի կլինեմ, որ իմ խոսքը քո մոտ նշանակություն ունի:

Թե գիտես, որ Դարդելու գրքից՝ գլուխս բան կմտնի, ուղարկիր, և թե հրատարակչական ընկերությունից այժմ կարելի է որոշած գումարի գրքերը ստանալ, իրավունք եմ տալիս քեզ իմ փայ գրքերը ստանալ քո ընտրությունյամբ:

Այո՞, թեև իմ միջոցները սուղ են և գործս նոր, բայց տասնեութ ուսուցիչն յուր այնքան փոքր նշանակությամբ ինձ բուրբուրվին նեղություն չտվեց, հոգիս, լինես միամիտ, հալա շնորհակալ եմ, որ քո «Բանաստեղծությունների» համար մի աննշան բան էլ տարի, ապա թե ոչ ինքս ինձ սաստիկ վիրավորված պիտի համարեի... Միտքս բան շատ է թեյադրում, բայց այս անիծված գրիչը բառերը չի կարողանում լավ իրար գցի:

«Նոր-Դարի» խմբագրությունում թեև քեզ ասել էին, որ չեն ուղարկել, սակայն ուղարկել էին № 1 և 2-ը, մինչդեռ ես մի քանի համար ստանալուց հետո, տրդեն ստացել էի այն համարները, ուստի այս փաթեթի հետ ես եմ ուղարկում, խնդրեմ նեղություն կրես իրենց հանձնելու, կարելի է պետքն ըլի իրանց, ընդամին և ներողություն խնդրելու, որ փոշաի անկանոնության պատճառով նեղություն էինք տված:

Ի դեպ, եթե ուզում ես իմ ներկա կյանքի հետ լավ ծանոթանալ, Իկարդաս «Նոր-Դարի» մեջ այստեղից գրածս հոդվածը, որ «Պանդխտության ավթիվ» վերնագիրն է կրում, եթե կտպես միայն, որի մեջ քեզ էլ եմ իշացրել բանաստեղծ տիադոսով և քո «Մեհրի» միջից մի քանի բառ կցորդելով (եթե միջից չհանեն):

Էլ ի՞նչ ես ուզում, «Բանաստեղծությունների» մասին ընդհանուր կարծիքը շատ լավ է, իսկ մի քանի հատ-կառ աննպաստ խոսքերը վերագրելու է ոչ թե բանաստեղծությունների, հապա գիրքի, հասկանո՞ւմ ես թե չէ, այսինքն, եթե Գամառ-Փաթիպայի կամ մի ուրիշ ավելի հայտնի բանաստեղծի անուն լիներ գրած քո «Բանաստեղծությունների» տետրակի վրա, բնավին ոչ մի աննպաստ կարծիք երևան չէր գալ...: «Անուշ» պոեմայիդ մասին ես հարցնում, է՞, ես ի՞նչ կարող եմ ասել, քանի որ բովանդակության հետ հիմնովին ծանոթ չեմ: Սակայն էլ ինչ հարկավոր է քեզ բանաստեղծությամբ կամ դերասանությամբ պարապելը, քանի որ նկարչությունը ավելի է աջողում քեզ, մի խոսքով՝ Այվադոսկին փաս էլի, նկարածիդ վրա հայիլ-մայիլ էլանք, տնաշեն, էդ թավոր շնորհք ունես էլ ո՞ր օրին ես պահում:

Ուտանավոր այլևս չեմ գրում, պատճառը շատ պարզ է, չեմ բաշարում, ընդարձակ գրելու շատ սեր ունեմ, այն էլ ոչ ձիրք ունեմ, ոչ պաշար: Ընթերցանությունից զուրկ, ընկերական մտքերի շփումից զուրկ, տեմա տվող չկա և այլն: Նյութը առատ է, պակաս է մենտոր և մի ուստա գրիչ: Ախպե՞ր, երբ անկողնում պառկած եմ լինում, մտածելիս, ինքս ինձ

սիլիլիստիա եւ երեւակայում, ինձ թալում է, թե բոլոր հայտնի հեղինակ-
ներէից լավ կ'սորինեմ, հենց էս անթափ մեղանը ու գրիչը առաջս եմ դնում
թե չէ, ինչ կա չբանում է...:

Ուղարկում եմ «Չայնիկ» անմշակ գրվածս, անաչառ կարծիք հայտ-
նիր, սակայն ուշադրութեամբ եւ դարձնում Շուլավերի 'դպրոցական
կյանքից գրվածին նորա մեջ, որի ժամանակ տեւ չովհաննեսը ուսուցիչ
էր, ուզում ես մոտը կարդա ստուգելու համար:

Տանըցոնց բարեւ, Մուշեղին համբույր, քեզ էլ համբույր: Համբուրեցի
այստեղ, դու էլ համբուրիր: Օլյային եւ առավել հայտնի հարգանացս
հավաստիքը*:

Քո Անուշավան

28

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՑ

Մարտի 12

1891 թ., Կամենեց-Պոդոլսկ

Հովհաննես ջան,

Նամակդ սպասածիցս բավական ուշ ստացա, իսկական շուլավեր-
ցին դուն ես ելել, ինձ ես ասո՞ւմ: Ինչ վերաբերում է իմ «Չայնիկին»,
կարծում եմ մասխարա ես անում այդպես գովելով, սակայն այդ մեկը
շատ լավ ես նկատել, որ ես մի անգամից ուզում եմ շատ բան ասել: «Նոր-

* Լուսանցրենքում՝

Համա շատ շնորհակալ եմ, առատուրներս դուստ ա պակաս էր, համա նկարածդ
որպես անտիկ բան պատուհանում ի ցույց եմ դրել, տուն են թափում նալելու և հետն էլ
սոստոր եմ անում:

Հա, բարի աջողում, ադա, խո տեսութունդ խարաբ չի էլել, բա «ձ» ու «չ» իրարից
ջոկում չե՞ս, մի աչքդ բաց արա, լիսը դուրս դա, տես որ «ձ»-ի սղոջը դբա ձախ ա, իսկ
«չ»-ի՝ դեպի աջ, ըհը՞, իմացա՞ր:

Նամակներդ նրա համար չեմ քո հասցեով դրում, որ դու մի անհիմն մարդ ես, ո՞վ
գիտե, հաղար մի մտքեր են անցնում մտքովս:

Ասենք ես էլ այստեղ չեմ թատրոնից հո ընկնում, թեեւ օրենքով ձեռք չէր տալ... Ի՞նչ
արած:

Ախպեր, աֆֆարիմ Երվանդ Մամիկոնյան, իսկ և իսկ Մամիկոնյան աղգատոճմի ար-
ժան բան ա բռնել, համա մաղալուն այն է, որ յուր եղբոր հետ է փախցրել, մի խոսքով
լավ անուն բարձրացրեց՞:

Ղլորդ, մի ոտանավոր ունեմ գրած Անուշիս վրա, բայց կիսատ է, մեկն էլ ուղեցի իմ
և քո հրածեշտի մասին գրել, բայց կարծեմ ավելի կաջողի, եթե ընդարձակորեն գրեմ,
հիշատակարանի ձեռով:

«Իարին» տալու համար, ինչպես գրել ես, «Չայնիկը» բավական անմշակ է, ուստի տալուց առաջ, լավ կանհիր, եթե նեղություն հանձն առնեիր խորթ ու բորթերը հարթելու:

Իմ կյանքից գրելու բավական նյութ ունեմ մաքիս մեջ պաշարած, որոնք թե՛ «Չայնիկի» շարունակությունը կարող էին կադմել և թե՛ լրացուցիչ շատ հետաքրքիր կողմեր, միայն առանց քեզ նման մի ընկերոջ շատ դժվարանում եմ: Ուստի, մտերիմ ընկեր, եթե կարելի էր, կխնդրեի, որ նամակներով ինձ մի տեմա ցույց տաս ու ընդամին առհասարակ խորհրդածություններ իմ ապագա աշխատությունցս համար, իսկ հակառակ դեպքում, կհետաձգեմ դիտալորություններս մինչև հայրենիք վերադառնալս:

Զորօրինակ շարունակություն կարող էին լինել իմ՝ Քալանթարովի մոտ գործակատարությանս ժամանակի շատ հետաքրքիր արկածներ, գավառական խաղերին, գործակատարի և գլուղացիների տիպեր (մինչև օրս գրածներից բոլորովին տարբեր եղանակով և անհայտ նորություններով), Թիֆլիսում վարած կյանքիցս, սիրահարությունիցս և այլն, իսկ լրացուցիչ կողմերը կլինեին գլուղական կյանքի, սար ու դաշտի լիակատար նկարագրությունները, հարկավ կարողացածիս շափ: Այնուհետև պանդխտությունիցս կարող եմ բավական հետաքրքրական նյութեր շարագրել: Իհարկե, մասնավորապես իմ կյանքից գրելու համար ինձ կարելի է, որ աջողվի, բայց խնդիրը նրանումն է, թե ուրիշ ինչ կողմնակի կամ ուղղակի հարցեր էլ շոշափեմ կամ ուրիշ սաղական ինչ նյութ և ինչ կերպ հետը կցորդեմ, որ գրածներս մերկ՝ մասնավորական չլինեն: Եվ այս ամենը սխտեմաբար մի դրքի մեջ ամփոփեմ, թե «Չայնիկի» պես կտոր-կտոր գրեմ: Թե՛ առաջինը և թե՛ վերջինը ինչ ձևով լավ կլինի շարունակել, կամ ո՞ր հայտնի հեղինակին լավ է հետևել, թե՛ բոլորովին ինքնուրույն լինել: Առաջիկա ես կարծում եմ, որ «Չայնիկի» պես կտոր-կտոր գրելը ինձ համար անհամեմատ հեշտ կլինի, հետևապես և կարելի է հույսի նշույլ ունենալ աջողության համար: Սակայն ամեն մի կտորում ինչքան էական բանի մասին խոսալ, որտեղանց սկսել, որտեղ և ինչ ձևով վերջացնել, որպեսզի գրվածքը ազատ լինի հա՛մ մասնավորական բնավորություն կրելուց, հա՛մ շատախոսությունից, ինչպես դու ես ասում:

Սիրելի եղբայր, գրածիցդ պարզ երևում է, որ կյանքի հարվածները քեզ այնքան են ընկճել, որ միևնույն ժամանակ հետևյալ խոսքերդ թե՛ «բայց այսուամենայնիվ մենք պետք է կյանք ստեղծենք, ոչ թե կյանքը մեզ խաղացնի», ինձ շատ թույլ թվացին: Իսկույն: հասկացվում է, որ այդ խոսքերը դու գրել ես բոլորովին մի տեսակ ինքնամոռացության մեջ, որոնք կարգալիս մարդուս ականջին թուփակի արտասանություն

պես են հնչում, առանց որեւէ տպավորութիւն անելու: Մինչդեռ իսկապես պետք է այդպես լինե՞ր, մանավանդ մեր կողմից, որ երկուսս էլ կարծեմ դարու ոգուն հակառակ չափազանց գաղափարական մարդիկ ենք: Մինչև իսկ այս րոպեիս, երբ կյանքի բեռը կրելու համար գտնվում եմ անտանելի կրիտիկական դրութեան մեջ... դարձյալ սթափվել չեմ կարողանում (թեպետ քեզ խրատում եմ), գործնականի հետեւից երբեմն միայն լոկ խոսքով եմ վազում, իսկ հոգով, սրտով և իմ ամբողջ զգայարանքներով նվիրված եմ հաց շտվող գաղափարին... Այո՛, սիրելի՛ս, իմ սիրած, պաշտած, գուրգուրած և փայփայած գաղափարին, սակայն... մի խոսացնիլ, կուրծքս ճնշվում է...:

«Անուշ» պոեմացիդ սկզբի գլուխներից փոքր ի շատե մի հավանական գաղափար կազմելով, եթե ինձ կլսես, խորհուրդ չեմ տալ «Մուրճի» կամ մի այլ ամսագրի մեջ տպել տալու: Իմ կարծիքով այդպիսի մի գեղեցիկ պոեման, որը նոյն զարդ էր կազմելու քո «Բանաստեղծությունների» II հատորի համար, ամսագրում տպվելով անշուշտ կորցնելու է յուր հարադատությունը... Համա չէ, էլ երկարաբանություն չեմ ուզում անել, թե լոռեցի ես, հասկացի՞ր, առանց հասկանալու էլ, որ ինձ լսես, չես փռմանիլ, բայց թե կուղես, հետեյալ անգամ ավելի լավ կհասկացնեմ: Ուրիշ մանր-մունր բանաստեղծություններ կամ փոքրիկ պոեմաներ, որոնց նմանը էլի ունես, կարող ես երբեմն «Մուրճի» մեջ տպել տալ, դրա դեմ ոչինչ չունեմ:

Հ. Գ. Մյուս երեսին գրում եմ նոր գրածս մի անմշակ ոտանավոր՝: Ասում ա՛ «հպարտին դռանը ծեծեցին, տանը բոյինը չկալալ...», հենց իմն ա, ասում եմ «անմշակ» սաքի թե, որ ուղենամ կմշակեմ, բայց թորահ, էնա գլուխս վեր չի անում, թե ասեմ, չեմ բաշարում էլի:

Ինչպես տեսնում ես, իմ նամակն էլ չի խելքը գլխին գրած, կասես գլուղական դատարանի իրան-իրան ուշերնիկից ուսերեն սովորած գլուղացի գրագրի սեւագրություն լինի:

Քո Անուշավան

Սիրելի Հովհաննես,

Սրանից առաջ մի բաց նամակ ուղարկեցի, ստացած կլինես:

Այս նամակովս ուղարկում եմ երկու մանեթ: Քաղաք դեռ չեմ գնա-

ցել: Դրությունս բարոյութիւնս մասին է՛լ մի հարցնիր, ուրախալի չէ այն-
բայց թողնենք այդ: Մեր պարտքն է իրար օգնել, պիտի օգնենք, դու ինձ,
ես քեզ և այլն: Ե՞րբ պիտի տեսնվինք իրար հետ չիմ գիտեմ, աստված
որ աջողեմ, դա օրն առնաուտի, ես հուշս շունիմ Թիֆլիս գալու, թեպետե
խիստ իմ փափագում: Է՛հ, եղբայր, շատ բան կար գրելու, որ մեկը
գրես, որ մեկ նեղությունը նկարագրես, վատ է, շատ վատ, բայց ինչ
արած, հալբաթ աստված մի օր էլ մեղի պրազդնիկ կուղարկի:

Կարդում եմ «Բանաստեղծություններդ», կարգացի և՛ քննադատու-
թյունը, վնաս չունի, լավ է, իհարկե, կան նաև ավելորդ նկատողություն-
ներ, բայց թողնենք այդ, եթե գրելու լինեմ, երկար կըաշեմ:

Հիանալի էր վերջինը՝ «Արի գութան, վարի գութան...»: Երգի՛ր, սի-
րելիս, դյուղացու կյանքը, նրա հոգսն ու վիշտը, նրա տանջանքն և եր-
ջանկությունը, երգի՛ր, շատ երգիր, այդ մեր ամենիս սրտին մոտիկ է:
Երգի՛ր, անընդհատ երգի՛ր, որովհետեւ բո երգածի մեջ բնականություն
կա և ոչ դատարկ ֆանտազիա: Դու պիտի երգես, սիրելիս, որովհետեւ դու
նույն իսկ այդ ընկճված, հարստահարված դյուղացու ծնունդն ես:

Դուցե ես Պարսկաստան երթամ, գրել եմ, պատասխանի եմ սպա-
սում:

Քո Սիւսեռն

Սիրելի Հովհաննես,

Բովական ժամանակ է, որ մեկնել եմ Տիֆլիսից և թեև առաջուց
պետք է նամակ գրեի քեզ, բայց պիտք է խոստովանած, միմիայն ծու-
լությանս պատճառով այսքան ժամանակ ուշացրի: Նախ և առաջ խընդ-
րում եմ նամակս ստանալուն պես իմանաս և անմիջապես հայտնես ինձ՝
արդյոք «Հաջի-Աբրեքը» տպագրում են թե՞ ոչ: Սրա մասին այդտեղ
եղած ժամանակս էլ երկար խոսեցանք: Եթե չեն էլ տպել, իմ թարգմա-
նությունը, կարծեմ, յուր արժեքը չի կորցրել: Խղճմտանքով խոսել հար-
կավոր է՝ հաջողված է թարգմանությունը, իսկ եթե մի քանի մարդոց
աչքում ասածս կորցնում է յուր նշանակությունը, այդ էլ իրանք գիտեն,
ինչ կամենում են, թող անեն:

Համենայն դեպս հուսով եմ, որ կներկայանաս պ. Արասխանյանցին

և մի հուսալի նամակ կպրես ինձ շուտով: Արդեն ձեռնարկել եմ «Измаи́ль Бей»-ի ֆարգմանությունը, դուցե երգիծաբանություններս և մի քանի ոտանավորներ էլ ուղարկեմ քո միջոցով կամ անմիջապես «Մուրճի» խմբագրություն, եթե առաջին ֆարգմանությունս ընդունելություն գտնի:

Այսօր Բաթում է: Այժմ դառնանք և փոքր ինչ «Թեթևակի իմն հանեալ ի խորոս դիվանին»: Խոսենք քո մասին: Այդտեղ եղած ժամանակս էլ ասում էի, որ քո բանաստեղծության գրավիչ, համակրելի և էական կողմն է, ուղղության տեսակետից ժողովրդականությունը, իսկ ձևի արտահայտության և ոճի կողմից բանաստեղծական ազատ լեզուն՝ ճոխ բաների զեղուն շարահարությունը և անբռնադբոսիկ բխումն մտքի և զգացմունքի: Այս ընդհանուր նկատողության միտքը կարծեմ հասկանալի է: Իրավ է, նոր գաղափարներ, նոր հայացքներ ու մտքեր չես տալիս այնքան, բայց դրանց փոխանակ իսկական ժողովրդի հայացքներն ու կենսական մի քանի պայմանները այնպիսի ճոխ լեզվով և ժողովրդագական արտահայտություններով ես պատկերացնում, որ արդեն դրանով մի գիրք և համակրական վիճակ ես վաստակում քեզ: Անշուշտ, այս վերջինով չպետք է բավականանաս և ամեն բան վերջացած համարես: Չկարծես թե մի քանի մանուկ և երեխայամիտ անձանց գովասանությունը քեզ համար վճռական գրավական կլինի: Դրանց ներքողը երկու կուպլետով բովորությամբ կարելի է առնել: Կարծեմ դու էլ համաձայն կլինես, որ մի հասկացող, գրականության հոտը, ճաշակը և բուն գեղարվեստական կողմն իմացողի պարսավանքը քեզ համար հազար անգամ թանկ արժե, քան թե հազար «խոխալի» ներբողական ճառերն ու գովասանքները: Պետք է շատ կարգալ, լավ ծանոթանալ իսկական և բանաստեղծների հոգու և մտքի հետ, ապա թե ոչ, բանաստեղծի նյութերը կըսպառվեն և նույն մակերևույթի վրա կմնա: Գուցե դու ասածներիս վրա ծիծաղում ես, բայց ես իմ կարծիքս եմ հայտնում, դու գիտես, եթե ասածս ավելորդ է թվում քեզ համար, խոսքերս ետ կարող ես ուղարկել, կվերցնեմ լիովին: «Մեր սյապես է հասկացեալ, այլոց որպես կամիցին», ասում է Խորենացին: Ի դեպ, աղա՛, այդ խայտառակ նորդարականների գլխին ինչ է փչել, որ մի «МАЛЫШКА»-յի պես մարդու, մի շառլատան Արշակ Թումանյանցի խոթել են իրանց խմբագրությունը: Ողորմելի մարդիկ, դրանցով իրանց լրագրի վարկն են ձգում, էլ չասեն, թե «Մշակը» երեխաներ է խմբում շուրջը: «Նոր-Դարի» վրա կազմած գաղափարս փոխվում է, շատերը ծիծաղում են, դարմանալի է:

Քո հայրենակից Սիմեոն Հովվյան

1891 թ., 10 սեպ., Բաթում

ՏԻՓՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Վեց տողանի ոտանավոր,
 Հնդունիր այս պիրոմնու հետ,
 Անվանակոչութունդ շնորհավոր,
 Ազգի համար կեցցես հավետ:
 Ես Տիգրանն եմ, թիֆլիսեցին,
 Որ շնորհ բերի քո մեծ տոնին:
 Տ. Փիրումյան

14 հունվարի 1892 թ.,
 Թիֆլիս

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա նամակդ, ուրախ եմ, որ սաղ-սալամաթ ես մնացել տիրա-
 հալած կամրջի խորտակումից¹: Տո՛ւ, սղորմած հոգի Շալամյանը սա՞ղ
 է, թե մեռավ, ի՞նչ է շինում նա:

Շնորհավորելուդ համար շնորհակալութուն: Ես կասկածել էի, թե
 խմբագրութունը ստացած չի լինի հոգվածք², այդ պատճառով վաղօրոք
 ուղում էի տեղեկանալ, ուստի և քեզ նեղութուն տվի: Հոգվածս ինքն ըստ
 ինքյան մի առանձին բան չէր, եթե ոչ մի խիստ սակավ անժանոթ բոշա
 ցեղի հարկանցի ուսումնասիրութունը:

Գրքիդ II հատորի այդպիսի շուտափուլյթ սպագրության հանձնելը
 ինձ զարմացնում է: Հույս ունե՞ս, որ ծախքդ հանես, կամ առաջին գլո-
 քիդ ծախքը հանեցի՞ր...

Մի խոսքով ցանկամ լիովի հաջողութուն:

Բաժանորդպթերթդ շատ անժամանակ հասավ. թատրոններով, հան-
 դանակութուններով, բաժանորդագրութուններով ժողովրդին կատար-

յալ ձանձրացրել էինք, ուստի քո թերթիդ բանը մի քիչ դժվար էր, երես
չէր մնացել: Ուղարկում եմ, ահա, ութ հոգու բաժանորդագինը՝ շորս
ուրբիւ: Երբ գիրքը դուրս գա, կուղարկես հետեւյալ հասցեով, խնդրելով,
որ հասցնի բաժանորդներին, որոնց ազգանունները կգրես՝ Дербенд-
Александр Шакиджаниянц:

Այն դեպքում իհարկե, եթե ես հեռացած լինիմ Դերբենդից:

Ես էլ մի կերպ ապրում եմ: Մինչև հիմա զբաղւած էինք թատրոն-
ներով, հիմա մի քիչ ազատ ենք:

Դերբենդի կյանքը, ինչ ասեմ, կա էլի, յուր կտանի:

Հնդուներ ջերմագին բարես, հաղորդիր Շալամյանին և ծանոթներին:
Քո Գրիգոր Վանցյան

Դերբենդ, 92 թ.,

18-ն փետրվ.

33

ԲՍԳՐԱՏ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՈՅ

1892 թ., 29 մարտի, Ս. Պետերբուրգ:

Սիրելի Հովհաննես ջան,

Անցյալ օրը ստացա քո նամակը, դարմանում եմ, որ դու ինձ ես մե-
ղադրում նամակ չգրելում: Սիրելիս, ես քեզ վերջին անգամ նամակ գրե-
ցի, սակայն այդ նամակը մնաց առանց պատասխանի: Հա, դու ինձ գրում
ես գրքույկդ տպագրելու համար: Այստեղ միակ հայերն տառեր ունեցո-
ղը Սկորոխոգովն է, որի գրաշարը դուրս է գնացել, այնպես որ մնացել
է մեկ երևիս, որ հասցնում է միայն եկեղեցական գործերի շարելը: Գու-
լամիրյանցն էլ մտածում է ինքը տառեր և գրաշար ձեռք բերելու յուր
«Արաքսի» հրատարակության համար, այնպես որ խելքս նորանից ոչինչ
չէ կտրում, մնում է քեզ Բարխուդարյանցը: Ինչ կվերաբերե գրաքննիչին,
ես նորան անձամբ ծանոթ եմ, ես կարող եմ ներկայացնել, բայց դժբախ-
տաբար նա այս ամառ գալիս է Կովկաս՝ Անի այցելելու համար, միգուցե
չհասցնե մինչև գալը: Ավելի լավ կլիներ, եթե պահես քո մոտ մինչև մա-
յիսը և մայիսին դու կարող ես ավելի նորա վերա ազդեցություն ունեցող
մարդկանց միջոցով վավերացնել տալ: Մտածիր, տես, եթե շտապում
ես, կարող ես ինձ ուղարկել, ես ինքս կներկայացնեմ, բայց ոչ ուշ մինչև
մայիսի սկիզբը, պատճառ՝ ես մայիսի մեկին գուցե ուղևորվեմ դեպի
Կովկաս:

305

ՆՅԵ մեկ պատճառ չունես, լավ կանես տաս Բարխուդարյանցին, պատճառ՝ նա բավականին լավ տառեր ունի: Գուլամիրյանցը հայտ է տալիս, որ ինքը կտպե, բայց խեղճ նորանից բան չէ կտրում: Մի ուրիշ բան, եթե փողի կողմից նեղություն ես կրում տպագրելու համար, այստեղ մեկ ծանոթ երիտասարդ ունիմ, նա հակառակ դեպքում կարող է հրատարակել:

Հովհաննես ջան, Մելքոնը <1 անընթ. > էլի: Ինչպե՞ս ես կառավարվում սիրելիս, ինչպե՞ս է տիկինը, բալիկդ ու վերջապես դու: Հուլս ունիմ, որ տուղ նամակ ինձ կգրես: Դարձյալ կրկնում եմ, եթե շտապում ես, ինձ ուղարկիր, ես գրաքննիչին կտամ, իսկ հետո հենց ինձ հետ կտանեմ Մոսկվա Բարխուդարյանցին:

Նս էլ ողջ եմ, մտել եմ այստեղի ռեալականներից մեկը, բայց դժբախտաբար դերմաններենը ինձ արգելառիթ եղավ մտնելու յոթներորդ, այդ պատճառով միջոց տալու համար ինձ ընդունեցին վեցերորդ, որպեսզի ես կարողանամ պարապել գերմաններենով: Բարե հարցնողաց, բարե տիկնոջը և համբույր Մուշեղիդ:

Մնամ քեզ կարոտ Բ. Թումանյան

Հասցես՝ С. Петербург. Троицкая ул. д. 25, кв. 7, Б. Туманянцу.

Հ. Գ. Հովհաննես ջան, նամակդ մոռացել էի թե ուղարկեմ, ներքի հոգիս, մնացել էր գրքիս մեջ, պատահամամբ այժմ ձեռքս ընկավ:

քո Բագրատ

Սիրելի Հովհաննես,

Առանձին իմն ուղադրությամբ կարդում եմ բանաստեղծություններդ «Մուրճի» մեջ¹: Թեպետ, կրկնում եմ, я не компетентное в деле мнцо, բայց տեսնում եմ իսկ բանաստեղծական ուժ փոքրիկ ոտանավորներիդ մեջ. բառերի խիստ ընտրություն և դասավորություն, և որ արժանավորապես է այս բոլորը, կարծես, կատարվել է մամենտալնո, առանց մտածելու, ինքն իրեն եկել է և դու արձանագրել ես տաղանդիդ բոպեական թելադրածը: Я горжусь своим другом, սիրելի Հովհաննես: Հրատարակչական ընկ<երության> դրաս<ենյակում> ծառայելուդ մասին խիստ համառոտ գրել ես: Երբ գրեիրդ ստանաւ մի 20—25 օրինակ

ուղարկիր սրան-նրան բաժանելու: Կանխիկ փող չեմ ժողովել: Ի սրտե հաջողություն եմ ցանկանում պատվաբեր հայրենակցիս և սիրելի բարեկամիս*:

Աղասիդ

35

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐՆՈՒԴԱՐՅԱՆԻՅ

8 հունիսի 1892 թ.,

<Մոսկվա>

Մեծաբզո Տեր

պ. Հովն. Թումանյանց,

Պատիվ ունիմ հայտնելու, որ Ձեր ձեռագիրը վաղուց ստացված է տպարանումս, բայց տպագրության մասին ոչ մի տնօրինություն չկա:

Ես դիմեցի պ. Փ. Վարդապետյանցին և Ա. Զարգարյանցին, բայց ոչ առաջինից և ոչ երկրորդից դրական և բավարար պատասխան չստացա: Երկուսն էլ ինձ ասացին, թե ոչինչ տեղեկություն չունին:

Հայտնելով Ձեզ գործի հանգամանքները, վստահանում եմ հուսալ, որ պարտուպատշաճ տնօրինություն կանեք:

Ընդունեցեք հարգանքս, որով և մնամ

Մ. Բաբխուդարյան

36

ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԵԱՆՅԱՆԻՅ

Մանգլիս, 25 հունիս, 1892 թ.

Մեծապատիվ պարոն

Հովհաննես Թումանյանց,

Պ. Լևոն Մելիք-Աղամյանի բացակայության պատճառով, խնդրում եմ այս մի քանի օրը նայեք «Մուրճի» սրբագրության (մանավանդ պ. Խալաթյանցի դրախտասական հոդվածին, ուր գրաբար շատ բառեր կան):

* Ձախ վերին լուսանցքում՝ ընդ<հանուր> պատմություն էլ հարկավոր չէ:

Վրույրին ասա, չեմ կարող մոռանալ հանդիսավոր արտասանածդ. «Գարթա, դարթա, դարձյալ դարթա»:

Առաջին, թե շաբաթ օրը լեռներ գալու է, այն ժամանակ նրան հանձնեիք նախելու, ես նրան նամակ կգրեմ*:

Առթին հարգանքներով

Ա. Արասխանյան

37

ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԷ

30 հուլիսի 92 թ., <Թիֆլիս>

Հարգելի պ. Թումանյան,

Վերջապես ստացա Ձեր նամակը: Ես շատ էի վարձանում, որ Դուք նամակ չեք գրում և շարունակ հաղցնում էի Ռոստամից, թե Ֆիլիպից, բայց նրանք էլ չէին ստանում Ձեզանից, այնպես որ, ես վանալան ենթադրություններ էի անում, իսկ վերջը պարզվեց, որ լուծվյալն պատճառը՝ մարկայի բացակայությունն էր: Ես ծիծաղեցի, կարգալով Ձեր այդ բացատրությունը, մի՞թե Դուք չէիք կարող ուղարկել առանց մարկի, ես կվճարեի այստեղ 14 կ. տուգանք, բայց մի՞թե իմ անհանգստությունը 14 կ. չարժեին: Մի ուրիշ կետ էլ ինձ ծիծաղացրեց: Դուք գրում եք, որ «այս նամակը գրելիս սաստիկ կարկուտ է գալիս», երևակայեցիք, երբ ես կարգում էի Ձեր նամակը, սարսափելի անձրե էր գալիս: Ի՞նչ կնշանակի այդ, ուրեմն, մեր նամակագրությունը տուգանցնում է բնության մեջ մի կատարյալ ապստամբություն: Դուք իբրև տղամարդ գոռացով և կարկուտով եք գալիս, իսկ ես իբրև կին արտասուբով: Ծիծաղեցիք այս համեմատության վրա և մոռացեք, որովհետև հանաքի համար եմ գրում, որ Ձեր մռայլ արամադրությունը ցրվի: Իրավ, ես շատ ցավում եմ, որ այդպիսի վատ հանգամանքների մեջ եք, մեծ հույս ունեի, որ շատ կգրեք գշուղում և պատրաստ նյութերով կներկայանաք մեր երեկույթներին, անհամբեր սպասում եմ, թե երբ կվերջանա ամառը, երբ նորից բոլորս միասին կժողովվենք, որ կարգանք, վիճենք, դառենք: Ա՛խ, որպիսի զվարճություն ինձ համար այդպես ժամանակ անցկացնել, կյանք է և եթե ինձանից խլեն այդ զվարճությունը, ես, ով դիտե, չգիմանամ: Բայց ով կարող է խլել, ես կմրցեմ մինչև վերջին շունչս և չեմ զիջել ոչ մեկի առաջ: Ինձ թվում է, որ ես չեմ ապրում, ուղում եմ ջնջել այս ամիսները,

* Վերին լուսանցքի ձախ անկյունում՝ «Մուրճի» խմբագրության շտամպը, աջ անկյունում՝ հասցին՝ Манглис, редактору А. Арасхянянц, д. Салахияна, Сидоровская уллица.

թեև երբ ժամանակ եմ ձեռք գցում, իսկույն սկսում եմ երազել իմ սիրած
 նյութերի վրա և երբեմն այնպես հեռու եմ գնում, որ արթնանալը դժվար
 է լինում: Իմ հանգամանքները Ձերոնցից լավը չեն, երեխայոց դայակը
 տնայիտան դուրս եկավ և ես ստիպված եղա փոխել նրան, մի ուրիշին
 հանդիպեցի, որ նրանից 10 անգամ վատ էր և հիմա երրորդին վարձեցի,
 բայց ով գիտե սա որպիսին լինե: Ահա ամբողջ ամառը զբաղված եմ ըն-
 տանեկան մանր հոգսերով, որոնք ինձ չեն կարող ոգևորել և բացի տան-
 շանքից ոչինչ չեն տալիս հոգուս: Ձեր ցանկությունը, որ ես գրեմ, մնում
 է անկատար, բայց մտքովս շատ պլաններ են անցնում, շատ նյութ եմ
 հավաքել վիճելու համար և նախօրոք վարձանում եմ, հիշելով, որ ան-
 վերջ կիսոսանք: Երեք օրով ես գնացի Կոջոր, իմ մոր մոտ իջեցի, թեև
 տմեն օր տեսնում էի մեր երկու բարեկամներին, բայց համարյա թե ոչ
 մի տպավորություն չստացա, որովհետև միշտ շրջապատված էին եղել
 ուրիշ անձնավորություններով, այնպես որ մեզ հետաքրքրող նյութերի
 վրա խոսել անկարելի էր: Խոսակցությունը ընդհանուր էր և պտտվում էր
 առօրյա մանր երևույթների շուրջը, այնպես որ, ինձ համար ձանձրալի
 էր լսել: Ես շտապեցի շուտով դալ տուն: Ռոստեմը իմ վրա վատ տպա-
 վորություն թողեց և ես շատ վշտացա, երևակայեցեք՝ ամբողջ օրը ան-
 ցեկապես առանց մի բան շինելու, մի քանի հիվանդներ ունի, այցե-
 լում է նրանց, ժամերով նստում, խոսում, հետո թուղթ է խաղում, և
 այդպիսով մթնում է օրը: Ես նրան այնքան խնդրեցի, որ մի լուրջ բանով
 զբաղվի. շատ կարգա, գրի, բայց չի լինում: Այն կինը այնպես բռնում է
 նրան իր ազդեցության տակ, որ այդ խեղճ մարդը կկորչի բոլորովին,
 ամսո՛ւս... Նրան ես հարկավոր էր մի այնպիսի ձեռք, որ ուղիղ ճանա-
 պարհով տաներ մինչև լույսը, որ խրախուսեր նրան, գործելու եռանդ
 ներշնչեր. ապա թե ոչ ինքը շատ թույլ կամք ունի և իրա վրա եթե թող-
 նել, ոչինչ չի անիլ և օրեցօր ներքև կիջնի: Լրագրներում կարդացի, որ
 նրան մերժել են հիվանդանոց բաց անել, շատ անհանգստացա, իսկույն
 նամակ գրեցի, հարցնելով պատճառները, բայց դեռ պատասխան չեմ
 ստացել: Շատ լավ կլիներ, եթե իրավունք տային նրան հիվանդանոց
 բանալ, դոնե կաշխատեր և առաջ կգնար: Դուք ասում եք, որ ես անա-
 լիզները սիրում եմ, ահա Ձեզ իմ անալիզներից մեկը. ի՞նչ նպատակով
 Ռոստեմի կինը ուղում է ոչնչացնել նրա կամքը, նրա ինքնուրույնությու-
 նը: Ես շարունակ մտածում եմ այդ հարցի վրա ու չեմ կարող ինձ պար-
 ղել, որովհետև ես այն կարծիքի եմ, որ ինչքան շատ ես սիրում մի մար-
 դու, այնքան աշխատում ես բարձրացնել նրան, ցանկանում ես, որ նա
 ունենա բոլոր առավելությունները և քեզանից բարձր լինի: Այնպես չէ՞:
 Ինձ թվում է, որ ես չէի կարող սիրել մի մարդու, որ ինձանից բարոյապես
 ցած լիներ, իսկ Դուք ինչպե՞ս եք կարծում: Իսկ այդ կինը շարունակ

ստորացնում է նրան ուրիշների առաջ և, որքան նկատել եմ, դիտմամբ: Միգուցե նա ուզում է ցույց տալ մեղ, որ ինքը անկասկած բարձր է և երջանկություն է Ռոստեմի համար, որ նրան ուղել է: Ուլ գիտե: Վերջապես գուցե Ձեզ շի հետաքրքրում այս հարցը, որին ես այդքան մեծ տեղ եմ տալիս նամակիս մեջ:

Շահազիզի նամակը ինձ շատ ուրախացրեց, եթե Ձեզ գրե կնշանակի ի նկատի ունի Ձեր դրությունը և կարելի է, որ Ձեզ օգնության հասնի: Համենայն դեպս Դուք միք հուսահատվի, Ձեզ ուրախ պահեցեք, ես ամեն ջանք գործ կդնեմ Ձեզ այդ նեղ դրությունից հանելու համար: Աստված ողորմած է, կաբելի է Ձեր հանդամանքները փոխվեն դեպի լավը:

Բարեկեցեր Ձեր ընտանիքին:

Ձեզ հարգող Մ. Թումանյան

Հ. Գ. Այստեղ էլ այնպիսի շոգեր էին կանգնած, որ ես չեմ հիշում այնպիսի ամառ, շատ տանջվեցինք շոգերից:

38

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆԷՅ

12 օգոստոսի 1892 թ., <Մոսկվա>

Մեծարգո Տեք

պ. Հովհ. Թումանյանց,

Ձեր նամակները ես ստացել եմ յուր ժամանակին, բայց կներեք, որ անկարող եմ եղել յուր ժամանակին ճշտությամբ պատասխանելու: Ես շատ վարմանում եմ, ինչպես կարելի է խնդրել, որ երրորդ սրբագրությունը ես Ձեզ ուղարկեմ, չնշելով թե քանի օր տառերը բռնված պիտի լինին առաջին երկու սրբագրությունով, երկու շաբաթ էլ պետք կլինի սպասել, որ երրորդ սրբագրությունը ստացվի: Այդպիսի դործի համար ահագին քանակությամբ տառեր են պետք, կրկնակի գին և այն ժամանակ հազիվհազ տարին մի քանի գիրք կկարողանանք ապել: Որքան հնարավոր է այստեղ կհետեւենք, իսկ ուղարկել ոչ մի կերպ չեմ կարող: Վաղուց վերջացրած պիտի լինեի Ձեր գործը, բայց դրաշարներս պակասել են և այս ամսին միայն պիտի կարողանանք աւարտել տպագրությունը:

Ձեր մատնանիշ արած ուղղելիքը աչքի են առնված, եղեք միամիտ, կթողնեմ այստեղ և Ձեր նշանակած օրինակները: Առաջին գրքից ինձ մոտ

մնացել են, գրքերը ուղարկելիս այս էլ կուղարկեմ:
Ընդունեցեք հարգանքս, որով և մնամ
միշտ պատրաստական Մ. Բարխուդարյան

39

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅՅԱՆԻՅ

1892 թ., 25 սեպտ., Ախալքալաք

Սիրելի Հովնանեն,

Կարգացի «Իմ եղբայրները օտարության մեջ ինձ ասում էին»¹... և շատ հաժանեցա, որովհետև կարծես իմ սրտիցս էին բխել այդ խոսքերը: Կրկնում եմ՝ չմոռանաս նախկին ուղղությունդ, չմոռանաս այն ժողովուրդը, որ քեզ ծնել է, երգիր ժողովրդի ցավն ու վիշաք, հոգսն ու թշվառությունը, սարոններիդ ձեռից բաց չթողնես:

Տո, մեռած, մի քիչ երկար նամակ գրես կամ թե չէ կարգին նորություններ հայտնես, որ մենք գավառների անկյուններում նստածներս էլ ուրախանանք: Օրինակ՝ Հայրիկի հաստատվելը կամ որևէ նշանավոր դեպք, ինչո՞ւ իսկույն չես հայտնում, թեկուզ բաց նամակով:

Այսուհետև նորությունների քեզանից եմ սպասում: Գիրքդ էլ, եթե դուրս է ելել, ուղարկիր մի 15 հատ, եթե ավելի ծախելը հնարավոր լինի, նորից քերել կտամ:

Ինչպե՞ս եղավ Զալալի հոգվածն, եթե չի տպագրվում հետ ուղարկիր:

Արդյոք օրիորդ Աննա Սահակյանը Թիֆլի՞ս է, կարող ես նորանից իմանալ Խսուֆյանի հասցեն և ինձ գրել: Ինձ հարկավոր է նաև Վրթանես Փափազյանի հասցեն, որ պետք է իմանաս և գրես: Օրիորդ Սահակյանին իմ կողմից ողջունիր, եթե այդտեղ է և եթե այդտեղ չէ, նորա հասցեն ևս գրիր:

Ի՞նչ են շինում ուսուցիչները, չկարողա՞ցան Գեղամյանին տապալել: Ուրիշ ի՞նչ նորություններ կան տեղդ, ի՞նչ եղավ հայոց թատրոնի բանը, պիտի կայանա՞ թե ոչ:

Ողջուն ինձանից և Զալալից:

Քո Գրիգոր Վանցյան

Ներփակյալ նամակս հանձնիր «Մուրճի» խմբագրին:

Մեծարգո Տէր

այ. Հովն. Թումանյանց,

Գիտեմ, որ չափազանց նեղացած պիտի լինիք, որ ոչ միայն անչափ ուշացրի Ձեր գրքի տպագրութիւնը, այլև նամակ չգրեցի յուր ժամանակին գործի էութիւնը Ձեզ բացատրելու: Խնդիրը նորանումն է, որ այս տարի ես սատտիկ նեղութիւն քաշեցի հայ գրաշարների կողմից: Սկզբում չորս գրաշար ունեի և մենք կարողանում էինք ամեն օր մի թերթ տպել, հետո չորսից մնաց երկուսը, իսկ ապա մեկը և այդ այն ժամանակ, երբ ուսանողաց «Ժողովածուն» և Ձեր «Բանաստեղծութիւնները» միա-ժամանակ պիտի տպեինք: Իմ «Հանգեսը» ես կիսատ թողել եմ, մինչև որ գրաշար կգտնիմ, իսկ առայժմ դրադմած ենք պատմիկների տպագրութեամբ: Մի կողմից ուսանողները պահանջում են, որ հօգուտ սովյալների ժողովածուն շուռացնեմ, որովհետև սրովը անցնում է, իսկ մյուս կողմից գրաշար չեմ գտնում, որ ամենքին բավարարութիւն տամ: Հոկտեմբերի վերջերքին անձամբ դնացի Նոր-Նախիջևան գրաշար գտնելու, բայց ոչինչ չկարողացա հաջողեցնել: Խնդրել եմ բարեկամներիս, որ գտնեն և ուղարկեն, բայց մինչև օրս և ոչ մի տեղեկութիւն: Մի կողմից ինքս եմ վհատւում, մյուս կողմից դժգոհութիւն: Ահա այս վիճակում եմ գտնւում մի քանի ամիս ի վեր: Վերջապես տպագրութիւնը ավարտեցինք և այսօր գրքերի մի մասը ճանապարհ եմ ձգում այ. Փ. Վարդադարյանցի անունով, իսկ մյուս մասը կուղարկեմ, երբ գրաքննութիւնից կստանամ լույս հանելու իրավունքը: «Մուրճի» խմբագրութեան հասցեով, բայց Ձեր անունով մի քանի օր առաջ ուղարկեցի երկու օրինակ: 50 օրինակ էլ շուտով կուղարկեմ Ս. Պետերբուրգ:

Կրկին ու կրկին ներողութիւն խնդրելով Ձեզանից այսքան ուշաց-նելու համար, մնամ հարգանք

միշտ պատրաստական

Մ. Բարխուդարյան

Սիրելի Հովհաննես,

Ինչպես երևում է նամակս շտապած ուղարկել ես գրքերդ ու նամակդ, այժմ երևի ստացած կլինիս: Որովհետև Մովսես Կաղնկատվացի ուրիշ տեղից հույս ունիմ ստանալու, այդ պատճառով հարկավոր չէ այլևս քո ուղարկելը, եթե չես առել պրծել: Մնացած հանձնարարությունս աշխատիր կատարել: Անցյալ նամակիս հարցերին մանրամասն պատասխան տուր: Ետ ուղարկիր նաև թշվառ «Սենյակս», դարձանում եմ դորա անհաջողության վերա, մի՞թե թարգմանության լեզուն է վատ, բովանդակությունը գեթ անպայման գովելի է: Ինչի ես հարցնում «Մուրճում» տպված նամակիս մասին¹, նա ինձ վրա լավ տպավորություն թողեց: Գրիր հարցմանդ պատճառը: Զատիկի տոներին Ախալցխա էի, որ Արամը ստացավ նամակդ ու գրքերդ: Տոներին գնացել էի այս ճնշող մթնոլորտն մի քիչ փոխարինելու: Սիմոնին, եթե այդտեղ է, բարևիր և ասա, որ ապաստում եմ մի կարգին նամակի:

Ստացանք գրքերդ: Շնորհակալություն նվերներիդ համար: Աղասին միայն տասը հատ վերցրեց ծախելու, մնացածից հրաժարվեց: Դժվար թե բոլորը կարողանանք ծախել, մանավանդ գրքերից մի քանիսի թղթերը ներկոս են և շատ է խանգարում 35-ի վերա թույլ կպցրած 60 կոպեկը, որ շուտով պոկ է գալիս:

Ուղում էի մի քննադատություն գրել, կանգ առնելով մանավանդ «Կանչի» վերա, սակայն Աղայանցը կանխեց² և վախեցա ցենզուրան թույլ չտա:

«Կանչը» ամեն տեղ ֆուրոր է անում. Это действительно высокохудожественное произведение. Եթե, Հովհաննես ջան, ուրիշ ոչ մի բան չգրեիր, այդ ստեղծագործությունդ բավական էր քեզ բանաստեղծի մեծ կոչմանը արժանացնելու: Ունիս, այո՛, ուրիշ գեղեցիկ բաներ, ունիս և շատ թույլ բաներ, բայց «Կանչը», դա գլուխ գործոցդ է, դա մի գոհար է: Այդպես եմ անվանում ես «Կանչը»՝ գոհար:

Զուտ բանաստեղծական-գրական-գեղարվեստական բաժնում անցյալի հետ համեմատած անտարակույս մեծ առաջադիմություն ես արել. ես քեզանից այդ չէի սպասում, ես և շատերը ինձ հետ քեզանից սպասում էինք ժողովրդական ոգու արտահայտություն գեղարվեստական արվեստով արտարելու, այդ ուղղությամբ գրածներիցդ այս գրքում ամե-

նահաջողակը «Ախթամարն» է, մնացածներում, ինձ թվում է, թե ոչ թե չես առաջադիմում, այլ մասամբ կանգնած ես մնացել նույն աստիճանի վրա: «Անուշիկ» առաջին մասը շատ է ձգձգված և ըստ իս, շատ էլ աջողակ չէ: «Մերժած օրերը» գեղեցիկ է: Լիրիկականներդ, ինչպես ասացի, առհասարակ հաջողակ են, թարգմանություններդ, թեև բնագրի հետ չեմ համեմատել, բայց անհաջող են երևում: Թարգմանություններից մի քիչ ձեռք բաշի: Ի վերջո «Գիշերային մտածմունքը», «Խորհրդածությունը» և այլք, բնաիր բաներ են: Եթե առիթ եղավ, գիրքս քեզ կտամ և կկարդաս մանբամասն նկատողություններս:

Անուշաժան Աբովյանին, եթե դա իմ ճանաչածս է, ուրիշ բան պետք էր նվիրած³, համաձայն ես:

Ի վերջո բնդունիր անկեղծ համբույրս: Զաւալը ողջունում է:

Միակ խնդիրս, խորհուրդս և պահանջս քեզանից այն է, որ կարդաս, կարդաս և կարդաս, մի ծուլանար⁴:

Քս Գրիգոր

42

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԵՑ

Սիրելի Հովհաննես,

Գրքերդ վաղուց եմ ստացել և արդեն ծախել, որոնց փողերը այս քանի օրս խորուղի փոստով կուղարկեմ: Գրքերդ ստանալիս Գրիգորն ինձ մոտ էր, կարդացինք և շատ ուրախացանք, մանրամասն հետեւյալ նամակով, միայն այսքանս ասեմ, որ ուղղությունիցդ մի փոքր շեղվում ես, առաջին հատորին հավատարիմ մնա, այնպես առանձին և ինքնուրույն սխալ կունենաս: Շատ գեղեցիկ էր «Կանչը», գրքիդ միջի անգիր դոհարն է այդ կտորը: Վերջապես, ինչ երկարացեմ, բաց նամակ է: Ուղում եմ մի բանասանդղություն գրեմ և նվիրեմ քեզ, բայց ուղեղս մի փոքր թմրած դրության մեջ է, այնպես որ հաջող հանգամանքի եմ սպասում: Մտադիր եմ ամառս գալու Տփղիս, գուցե հաջողվի, շատ կխոսենք այդ մասին: Պատկվելիս հաստատ որոշած օր չկար, շատ անորոշ դրության մեջ էր և հանկարծ եղավ: Բարեւ տուր տերտերին, տիկնոջ: Բարեւ տիկնոջիցս, թեև անծանոթ: Դաթիկոյին շատ բարեւ արա, ի՞նչ է անում, ապա, մի նամակ գրի, աստված սիրես, նամակ գրիր և շուտով գոգծերի մասին տեղեկություն տուր, «Մշակի» մասին: Սպասում եմ պատասխանի:

Քս Արամ

Յխալցիս, 13 ապրիլի <1893>

³ Վերին լուսանցքում՝ նորություններ գրիր «Մշակի», Հայրիկի և այլ գործերի մասին:

ԵՂԻՇԵ ՄԱԴԱԹՅԱՆԻՅ

Հարգելի պարոն
Հովհաննես Թումանյան,

Ստացա Ձեր «Բանաստեղծությունների» II հատորը: Շատ շնորհակալ եմ, որ շնորհ եք արել նվիրելու: Կաշխատեմ մի բան գրել Ձեր մասին «Մուրճի» մոտակա համարներից մեկում: Իսկ այժմ ավելորդ չեմ համարում կրկին հայտնելու, որ իմ կարծիքն Ձեր տաղանդի մասին ընդհանրապես շատ նպաստավոր է, ինչպես առիթ եմ ունեցել Ձեզ Թիֆլիսումն էլ ասելու: Ընդունեցեք կրկին անգամ իմ շնորհակալությունս և անկեղծ համակրությունս հավաստիքը:

Նղիշե Մաղաքյան

7-ին մայիսի 1893 թ., Բարու

ԱՐԱՄ ԼՈՒԱՔԵԼՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Ներողություն, որ այսքան ուշացրի գրքերի փողերը: Ուշ ուղարկելուս պատճառը, ոչ եթե գրքերի ուշ վաճառվելն է, այլ ծուլությունս, բայց ոչինչ, ուշ լինի, նուշ լինի: Վաղ ուղարկելի, մինչև հիմա ծախսած կլինեիր, հաղիր հիմա ամառ է, բոլ դարեջրի փող կունենաս: Երանիքեղ, նստի գալերիայում ու վլարճացիր, քեֆիդ քեֆ չի հասնի: Զարմանալի մարդ ես, ի՞նչու նամակ չես գրում, հաղար մի տեսակ նոր-նոր բաներ են պատվում տեղդ, իսկ դու չես ուշում մինչև անգամ մի լուր տալ և մեզ էլ մասնակից անել այդ մտավոր շարժմանը, թե անշարժությունը, ինչ ասեմ, չգիտեմ:

Ոտանավորներից «Կանչը» արդեն բերանից բերան է ընկել: Երբ արդար վայրույթդ ուղում ես հայտնել կյանքի և աստծո կարգավորության դեմ, այն ժամանակ արտահայտվում է բո ոտանավորով. «Եթե կաս աստված, և...»: Վերջապես ամենահաջող կտորն է ամբողջ գրվածքիդ մեջ: Կարգալուցս հետո մի քանի նկատողություններ արի, բայց ափսոս,

որ այս ժամուս չեմ կարող գրել, որովհետեւ ժամանակս տարածամ է և վաղը փոստի օր է, առանց այն էլ շատ ուշացրի: Շատ ուշացնելուց հետո ուղարկում եմ 15 օրինակի գինը՝ ինն ուրլի (9 ո.): Գիտես, փողերը մինչև օրս պահված էր, այնպես որ սորանից շատ ու շատ վաղ կարելի էր ուղարկել, բայց չեղավ:

Խնդրում եմ շատ ու շատ, նամակս ստանալուց հետո անմիջապես պատասխանես: Գրիր նոր լուրեր, գլխավորապես Հայրիկի և «Մշակի» մասին: Այստեղ զանազան աննպաստ լուրեր են պատվում, փառատիր շուտով, անհամբեր սպասում եմ: Գրիր մանրամասն երկուսի մասին էլ: Ինչ նորություն կա ձեր շրջանում, գրի՛ր:

Խոնարհագույն ողջունս տուր ական հորը, հարգանաց հավատարմ տիկնոջդ, բարեւ Դարսյին և մյուս ծանոթներին: Բարեւ և քեզ, շնորհակալություն արածդ բարեմաղթությանց համար, առջնակիս սպասում եմ մոտ օրերս, տեսնենք ինչ կլինի: Աստված խոսքդ կլսի թե ոչ: Էլ որտեղից կլսի: Աստծու դեմ բողոք, կռիվ, զայմաղալ, անհավատություն դեպի նորա գոյությունը և այլն բաներ: Վերջապես ապագան ամեն ինչ կախարատի:

Հարգանք բարեւ տիկինիցս քեզ, տիկնոջդ, թեև անծանոթ, քերտերին նեղեմ է պալեկ:

Քո Արամ Առաքելյան

23-ն մայիսի 1893 թ.,

Ախալցխա

Սիրելի Հովհաննես,

Ստացա թանկագին նվերդ՝ «Բանաստեղծութուններիդ» II հատորը: Կարդացի ու հոգեկան մեծ բավականություն ստացա: Համեմատեցի առաջին գրքույկիդ հետ և մեծ առաջադիմություն նկատեցի: Համոզվեցի, բանիմաց, հասկացող և ձեռնհաս ընթերցողներիդ հետ, որ քնարերգակ բանաստեղծ ես բառիս բուն նշանակությամբ և լավ ապագա ես խոստանում: Հուսով սպասում եմք, որ մեր աղքատիկ, դեռ չզարգացած քնար-հրգության սակավաթիվ մշակներից մեկը կլինես: Առաջին գրքույկովդ հանդիսացար գլխավորապես ինչպես ժողովրդական բանաստեղծ, որ շատ բնական է այն գրողի համար, որ ժողովրդի մեջ ծնվել և նրա կրթ-

քով է սնվել: Թեև ներկա գրքույկումդ էլ կան բզն ժողովրդական ոգով
խմորված երկեր, որ ցույց է տալիս, թե ժողովրդի զարկերակը սերտ
կերպով կապված է սրտիդ հետ, որ հասկանալի, ուրեմն և շատ թանկա-
պին են միայն բուն ժողովրդի հարազատ զավակների համար, բայց և
այնպես ուրիշ հարցեր էլ են հուզում քեզ... Կասկած չկա, որ թե՛ ընտա-
նեկան և պարոցական կրթությունը, թե՛ մանկական կյանքը, ծննդավայ-
րը, բնությունը, շրջանը, ընկերությունը և թե՛ ընթերցանությունը մեծ
ազդեցություն են անում հեղինակի գրականական ուղղության վերա-
կարելի է այս կամ այն միջոցով, այս կամ այն ցանկալի ուղղությունը
ձևաբ. բերել: Բայց ես անտեղի եմ համարում քո բարեկամներից ոմանց
երկյուղը, թե մի գուցե դադարես բուն ժողովրդական բանաստեղծ լինե-
լուց և այդ երկյուղից առաջացած խորհուրդը՝ միշտ ժողովրդական մո-
տիվներով առաջնորդվել: Ես կարծում եմ, որ հիշյալ պայմանները, այն
է կրթությունը, մանկական կյանքը, ծննդավայրը և սլն, ամեն մեկը
այնպիսի ֆակտորներ են, որ քեզ միշտ կտպած կպահեն ժողովրդի հետ,
քեզ միշտ սիրահար կպահեն իդիլիային: Վերջապես, այդպիսի մի խոր-
հուրդ՝ միայն ժողովրդական բաներ գրել, կարելի էր տալ ավելի նվազ
շնորհք ունեցող մեկին: Իսկ իմ անեկող խորհուրդն է տաղանդդ բազմա-
կողմանի զարգացնել, ի միջի այլոց ընթերցանությամբ: Բանաստեղծը
ժողովրդի, ժամանակակից հասարակության, նույնիսկ ժամանակի որ-
դին, արտահայտությունն է: Նա իր գրվածների մեջ, իբրև հայելու մեջ,
պետք է ցույցնեն և ջանա լուծել ժամանակակից հարցեր, խնդիրներ...
Իսկական տաղանդը հավասար ավելունով, հավասար աշխուժով և գրգի-
ռով գրում է այս կամ այն մոտիվով: Նա չէ կարողանում զսպել իրան,
սորա կամ նորա ցանկությամբ, խորհրդով կամ, այսպես ասած, պատ-
վերով գրել, «րոպեն է նրան հրամայողը» («Минута ему повелевает»),
ինչպես ասում է Ժուկովսկին: Այս պատճառով էլ ես շատ ուրախացա,
որ այս հատորումդ՝ ժողովրդական մոտիվներիդ՝ հետ ես գտա և ընդհա-
նուր քաղաքացիական (гражданские) մոտիվներ, հասարակական և
ազգային մոտիվներ և այլն: Նկարագրություններդ, մանավանդ բնության
նկարագրություններդ, հրաշալի են: «Անուշիդ» մի քանի տեղերը անման
են: Նորանց զլխավոր արժանավորությունը կայանում է նրանում, որ
դու բնության հետ չես նկարագրում կամ արտահայտում նրա ազդեցու-
թյուններից առաջացած զգացմունքներդ, հոգեկան տրամադրությունդ,
ուրեմն նկարագրություններդ սուրյնկտիվ չեն, այլ օբյեկտիվ, որ գեղար-
վեստական մեծ նշանակություն ունի: Ոչ նվազ աջողված են և սիրո եր-
գերդ: Աշխատիր հերոսուհիներիդ հաճախ տեղ տալ բնության ծոցում:
Այն հոգեկան տրամադրությունը, որ առաջ է գալիս բնության տեսարանի
և սիրելի, համակրելի, բնությունը համահավասար սիրող կնոջ ընկերակ-

ցության ազդեցութիւնից, այնքան վեհ և սուրբ է, որ միայն բանաստեղծը կարող է արտահայտել. անկասկած է, որ այդ զգացմունքները երջանիկ են, թեւաւորում են մեր հոգին և դարձնում են մեզ աստվածաման: Այդպիսի տրամադրութիւնը բախտավորության ամենալավ գրավականն է: Միայն այդպիսի յոպեններում մարդս ընդունակ է զգալու յուր մեջ բարձր հոգեկան էլեմենտ: Միայն բնության հետ համաձայն և պոեզիայով բացատրված, պոեզիայից առաջացած սերն, միայն այն սերն, որ պոեզիայի ծնունդ և արդասիք է, կարող է ստիպել մեզ հավատալու ճշմարտության, բարւո և գեղեցկի անմահությանը և հավիտենականությանը... Սիրո առարկան էլ բնության ծոցում սորա ազդեցութիւնից դառնում է իրավ որ գեղեցկության իսկական աստվածուհի: Բայց ո՞չ Վեներան՝ ծովի ալիքներից, փրփուրից դուրս եկած և բոլորի մեջ ցանկութիւն ծնեցնող Վեներան, այլ ահեղ, անհաղթելի գեղեցիկ, անսահման վեհ, մարդկանց սրտերին սրբազան սարսուռ նեխշնող, կարծես աստղայաց թագը պլխին աստվածուհի, որի սիրտը միևնույն ժամանակ մի անմատչելի, մաքուր, անբիծ տաճար է, որն ունի ամենին նվաճող համեստութիւն, ներողամտութիւն, քնքշութիւն, մաքրութիւն և որը խաղաղացնում, հանդարտեցնում է ամենակրքոտ տղամարդին անգամ՝ հարկադրելով նրան համբուլրի տեղ օրհնութիւն խնդրելու: Նրա սերը բնության ծոցում ավելի մաքուր կլինի, քան աստղերը, ավելի վախկոտ, քան գիշերը և ավելի սարսափելի, քան խավարը... Այս է, գոնյա, իմ իգեալը: Քաղաքացիական մոտիվներիցդ էլ ամենից տշքի ընկնողը «Կանչդ» է, որ միանգամայն գլուխ գործոցդ է: Հրաշալի տպավորութիւն թողեց վերաս:

Սիրելի Հովհաննես, պոեզիան մի լուսատու փարոս է, որը հենց ինքն արարիչն է վառել, որպեսզի մենք մեր կյանքի դառն րոպեններին շշեղվենք ցանկալի ճանապարհից: Բանաստեղծները այդ փարոսի բոցերից պետք է վառեն այն ջահերը, որով ուղում են լույս սփռել ամենուրեք: Պոեզիան մի աստվածուհի է, որ գոյութիւն ունի մարդկային սուրբ մտածմունքներում և ստեղծագործութիւններում: Բանաստեղծները այդ աստվածուհու քուրմերը պիտի լինեն: Պոեզիան առաքինութիւն է, նա ինքը կյանքն է: Բանաստեղծները պետք է լինին մի կարողավոր, ուժեղ թև, որ բարձրացնեն մեր սրտերը, վառեն մեր զգացմունքները, լինեն ճշմարտության զինվոր, բարոյական վերքերին բարոյական սպեղանիներ դնող, կյանքի վսեմ խորհուրդների արտահայտիչ, նրանք պետք է ձգտեն արտահայտել մարդկային հոգու մաքրութիւնը և մարդուն ուղղել դեպի բարին: Նրանք պետք է գործեն ընդհանուրի համար, ապրեն և մեռնեն հասարակական կյանքով և ալլն: Ունտի հս փափագում եմ քեզ տեսնել միշտ կանգնած բանաստեղծի այս վեհ, վսեմ կոշման վերա, իսկ սա կարելի է ինքնակրթությամբ, ընթերցանությամբ, ճոխ դրականության

ուսումնասիրութեամբ և այլն: Վերջացնելով խոսքս կրկին դիմում հմբեկ, սիրելի Հովհաննես, եղիր մեզ համար լուսավորող, պայծառ դադափարներ տաքածող ոգի, սովորացրու մեզ մտածել և զգալ, ամեն մի լավ բան սիրել, ամեն մի ազնիւ բանի համակրել և, իհարկե, ատել, ինչ որ ատելի է, ապրել ոչ թե հաշիւով, շահի համար, այլ հավատով: Փայլիր մեզ համար, ինչպես մի առաջնորդող աստղ, այն ժամանակ մենք կգանք բո խաղից դեպի իդեալը, զգալով մեզ բախտավոր, ոգևորւած... Եվ ես կրկին անգամ բարձրագոյն կգոռամ. «Դու բանաստեղծ ես»: Երևի կըրկին առիթ կլինի խոսելու այս հարցի առթիւ: Բարև Գրիգորից:

Քո Զալալ Տեր-Գրիգորյան

24 մայիսի 1893 թ.,

Ախալքալար

2. Գ. Գրիգորին նամակ պետք է գրելի, բոնեք պետք է զրկելի, իմիջի այլոց և թարգմանությունը, ինչի՞ չես գրում կամ զրկում:

Հովհաննես ապեր, կարդացի Զալալի ոգևորւած նամակը քեզանից առաջ: Ահա մի ամիս է սպասում եմ նամակիդ, որ խոստացել էիր բաց նամակովդ և ուղած բաներիս, բայց ոչ նամակ ես ուղարկում, ոչ էլ մին դատ:

Ողջուն, Գրիգոր:

Չմոռանաս հարցերիս պատասխանել:

46

ԱՐԱՄ ԵՌԱՔԵԼՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Շնորհավոր նոր տարի և բարի կաղանդ: Սաղ ըլլիս, շաղ ըլլիս, զոշաղ ըլլիս: Նոր տարին ունեցած խելքդ ու շնորհքդ շատացնե, բանաստեղծական ձիրքդ առաջադիմե, «սազիկ լարերը լարվին, մուսադ անտես չառնե», ոտանավորությունդ շատանա և մեծ բանաստեղծի անուն վաստակես: Բարևս տիկնոջը, մանկանցդ, տերտերին և այլոց ում հարկավոր է, նոր տարին շնորհավոր: Հայր սուրբին ու Գրիգորին բարև: Գրիգորին ասա ներսիս<յան> դպր<ոցի> III դաս<աբանի> ծրագիրը չմոռանաս բերելու:

Նամակդ ստացա, բայց չպատասխանեցի, որովհետեւ մինչև գրելս արդեն պատասխան ստացած կլինելիր իրանից: Նոր բաներ չկան: Հայր

շուրքի բաները շարունակվում են վիճաբանության առարկա դառնալ:
Բարև մերոնցից ամենիդ:

Քո Արամ

1893 թ., 30 դեկտեմբերի,
Ախալցխա

47

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆՑ

ժխտմիւր, 31 մարտի, 1894 թ.

Սիրելիդ իմ, Հովհաննես,

Վերջապես մտաբերեցիր ինձ, դարձյալ գոհ եմ: «Էսով է ուշ, քան երբեք»: Շատ ուրախ եմ, որ սխալված եմ եղել: Սակայն այսքան երկար ժամանակամիջոցում դուն ինձ շատ հոգեկան սփոփանքներից զրկեցիր: Գիտե՞ս, որ լինում են ծանր բոլաներ, հոգեկան անտանելի տանջանքներ, որոնք մարդուս սիրտը կրծելով հալումաշ են անում... Բայց, երբ գտնվում է մի անձնավորություն, որի հետ մարդս կիսում է յուր այդ տանջող մտքերը, բարոյապես իրեն մխիթարված է զգում... Կան մտքեր, որոնց չի կարելի ամեն մարդու մոտ բանալ, նույնիսկ ծնողներին, եղբորը, կնոջը կամ քույրերին, այս դեպքում մի մտերիմ ընկերը անգնահատելի է:

Նամակիցդ շատ աննպաստ կարծիք եմ կազմում քո հոգեկան և ժարմնական առողջության վրա, կարծեմ անբնական չախտի համարես, որ այդ հանգամանքը իմ հոգու վրա ծայրահեղ աստիճանի ծանր ստավորություն է գործում, ուստի խնդրում եմ, որ մանրամասնորեն հաղորդես ինձ այդ մասին:

Եթե իրավ ինձ քեզ մոտիկ անձնավորություն համարած լինեիր, այն դեպքում, ոչ թե լռություն պիտի պահպանեիր «անքուն գիշերներիդ» ազդեցության տակ, այլ, ընդհակառակը, ավելի հաճախ պիտի գրեիր ինձ, կարծեմ երկար բացատրելու կարիք չկա:

Գալով «Նոր-Դարում» տպված իմ հոգվածին¹ առայժմ այսքանը պիտի ասեմ, որ առաջինը ես «Մշակ» լրագրին «բաղարնայա» թերթ չեմ անվանել, այլ ուղղակի «Մշակ», եթե Վերանյանցը այդտեղ է, կարող ես ստուգել: Ես երկու լրագրի վարմունքն էլ պախարակելի եմ գրտնում այդ մասին, թեև «Մշակը» առաջինն էր, որ «Նոր-Դարը» մկրտեց «անանուն» կոչումով: Այնուհետև՝ ես ոչ թե կամեցել եմ «Մշակը» պախարակել, այլ այդտեղ, այդ իմ նամակի մեջ դուրս եմ բերել խաշա-

գողներէ և ուրիշների վիճաբանութեան այն ողորմելի ձևը, որով նրանք ուզում են իբրև «Մշակը» բարձրացնել, որը դրանց պաշտպանութեանը բոլորովին պետք էլ չունի: Մյուս կողմից էլ այն պախարակելի ձևը, որ մեկին գովելու համար նրա հակառակորդին բոլորովին ցեխի մեջն են կոխում...

Այս այսպես, ինչ վերաբերում է նախկին «Մշակին»՝ նրա տված մեծ օգուտները ես միշտ ընդունել և ընդունում եմ, թեև կարող եմ մատնացույց անել նաև նրա խոշոր պակասութեանների վրա էլ, նրա մի քանի աշխատակիցները ի բաց առած, դու գիտես, որ հանգուցյալ Գ. Արծրունու մեծուկյան առաջ ես միշտ պատկառել եմ, բայց և այնպես բոլորովին անբնական չափի համարել և այն հանգամանքը, որ ես շարունակ 6—7 տարիներ «Մշակ» և «Նոր-Դար» միասին կարդալով, հակվել եմ ավելի «Նոր-Դարի» կողմը: Բայց վերջինիս պակասավոր կողմերն էլ միշտ պարսավել եմ, իսկ Ս. Սալանդարյանի գաղափարները, ինչ վերաբերում է մարդկության նշանակությանը, կյանքի բարոյական կողմերին և այլն՝ հարգել ու հարգում եմ:

Ես հարգում եմ նաև «Մուրճը», եթե կարողութուն ունենայի, անպատճառ կստանայի, բայց ի՞նչ արած:

Իսկ այժմյան «Մշակի» մասին ես գրեթե ոչինչ տեղեկութուն չունեմ, հետևապես ոչինչ ասել էլ չեմ կարող: Միմիայն «Նոր-Դարից» ազդեցիկը պզուկ իմացել եմ, որ ղեկավարներն են՝ Մալումյան, Առաքելյան և Քալանթար (ո՞վ է խմբագիրը), առաջինների մասին ոչինչ ասելիք չունեմ, բայց պ. Քալանթարին ես ճանաչում եմ, որի հետ ծանոթանալու բախտն ունեցաւ քո շնորհիւ:

Թեպետ ասում են, որ մի անգամից մարդուն չի կարելի ճանաչել, քայց հո կարելի է գեթ այսքանը որոշել, թե այս մարդու մեջ արդյոք կա՞ մի բան, թե դատարկութուն է, և ես իմ խելքով այսքանը հասկացա, որ պ. Քալանթարի մեջ բան կա, իմ կարծիքով նա բավականին լուսամիտ և առողջ գաղափարների տեր մի անձնավորութուն է:

Այս մասին առայժմ այսքան: Էջմիածնու լուրը շատ վատ տպավորութուն գործեց վրաս², դու տես, ումնից որ բարոյականության օրինակ ենք սպասում, նրանք են շարության օրինակ տալիս, որոնց վրա հույս ենք տածում, որ ապագայում ազգի համար պիտանի գործիչներ հանդիսանան, նրանց մեջն է չար որոմն սերմանվում: Հապա սա խայտառակութուն չէ, ի՞նչ է:

«Դաշնակներիդ» մասին հետո, առայժմ միայն այն կասեմ, որ «վ»-ով վարակվելդ անախորժ տպավորութուն է թողնում ինձ վրա, գուցե ես սխալվում եմ, որովհետև աչքս «ու»-ին է սովորել:

«Կենդանի թաղվածը» անունով նոր պոեմադ, եթե չեմ սխալվում,

հենց քո կյանքից պետք է լինի, աղբաթղ խեր, մի՞թե այդ է բանաստեղծի կոչումը, ինչո՞ւ ես կյանքի հոսանքի առաջ ընկնվում ե ուզում գրավածքներովդ էլ հուսահատություն ներշնչել ընթերցողների մեջ: Կյանք տուր գրվածքներովդ ե եռանդ ներշնչիր ընթերցողներինդ մեջ: Նույնիսկ սեփական կյանքովդ օրինակ հանդիսացիր:

Ասում ես՝ «գրիր, ի՞նչ ես մտածում»: Ի՞նչ գրեմ, շատ բան էմ մտածում, բայց ոչինչ չեմ շինում: Իմ կյանքը բոլորովին անբովանդակ ե աննպատակ անցնում է: Ես չեմ ուզում աշտպես, չեմ սիրում ես անասնական ե էդոիստական կյանքը, ինձ միմիայն լավ խմիչքներն ու համադամ խորտիկները երբեք կյանք տալ չեն կարող, եղբայր, ես անզսպելի կերպով անձկություն եմ զգում հոգեկան ե մտավոր կերակուրների, առանց որոնց երջանկություն չկա ինձ համար..., ի՞նչ երկարացնեմ, «բիլանա բիր, բիլմիանա բին»:

Ընդունիր սիրո ողջունս ե հաղորդիր ընտանյացդ: Բազբատ Տիտանյանը նույնպես բարեւում է քեզ:

Քս Անուշավան

48

ՖԻԼԻՊ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՅ

<հունվար, 1895, Քիֆիս>

Օհաննես,

Սիրողների մի խումբ մի շատ բարի նպատակով ուզում է հայերեն ներկայացում տալ: Ես հրաժարվեցի, բայց խորհուրդ տվի, որ քեզ դիմեն ե խոսք եմ տվել, որ դու հանձն կառնես մասնակցել իրրե մրցող Ադամյանի:

Ուստի քեզ սպասում են ամսի 20-ին, երեկոյան 6 1/2 ժամին, հայուհիաց ընկ<երություն> կարուձևի ուսումնարանում, Гаповская № 25: Կզնաս ե առանց նաղի հանձն կառնես 1—2 դեր:

Քս Ֆիլիպ

49

ԱՐԱՄ ԱՌԱՔԱՆՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովհաննես,

Հուսով եմ, որ պատվիրյալ նամակներն ստացել, փողերն էլ մաքրադարդել եք... Երեկ կայացավ երկրորդ երեկույթը «օջախի» ներկայու-

Թյամբ նորընտրյալ ամենապատվալոր անդամ տ. Ավետյանի: Սահակի խնդիրը պարզվեց, նորա բացակայության պատճառը նախընթաց երեկուլթին մեզանից սիրված ու հարգված կապելիոնն է եղել...

«Օջախը» որոշեց ենթարկել Սահակին նորա համար ամենազգալի ու ամենախիստ պատժին, այն է՝ արգելել նորան կապելիոն հաճախելը ընթացք երկու օրվա... Խեղճ Սահակ, ВХОЖУ В ТВОЁ ПОЛОЖЕНИЕ միանգամայն «օջախին» հասկանալի է այդ պատժի ծանրությունը, որը դու կրելու ես... Բայց «օջախը» հանցավորին պատժելու դեպքում անողոր է...

«Օջախի» դրականությունը շատ հարստացել է, կանոնադրությունը մշակել է նվաստս, արխիվարիուսը զրաբար ոսկեղենիկ լեզվով գրել է «օջախի» պատմությունը... Այժմ էլ մի դասագիրք (хрестоматия) ենք կազմում «օջախի» անունով, ուր մտնում են ու հավաքվում «օջախի» արձակ ու չափածո երկերը, շուտասելուկները, զվարճալիքները և այլն: Եթե գաս, շատ նյութ կունենաս ուսումնասիրելու, ադա, իսկապես հարմարեցրու, մին մեկ տես, գալուդ դեպքում քո անտիպ ձեռագիրներիցդ բեր, հրատարակողներ կգտնենք, նաև կբերեսքո տպած աշխատություններիցդ մի-մի օրինակ, նվեր Հ. Մելիքյանին, կդաս նորան վիզիտ կանես, կնվիրես աշխատություններիցդ, նա շատ կզգացվի:

Լավ, որ նամակս չեմ փակել, ստացա նամակդ, էլ քո դիմելը ընկերության հարկավոր չէ, խորհրդի անդամներին մենք առաջուց հասկացրել էինք, որ մեր կարիքավոր գրողները, ինչքան էլ ծանր վիճակի մեջ լինեն, դժվար թե դիմեն ընկերության, թող խորհուրդը ինքը մի միջոց գտնի ու նպաստ առաջարկի նրանց, խորհուրդը արդեն վճռել ու որոշել է մի միջոց, այն է՝ համաձայն կանոնադրության մանուկներ որդեգրելու ու կրթելու պատրվակով կառաջարկեն ձեզ մի որոշ նպաստ: Աղայանինը, Շիրվանինը արդեն վճռված է, քոն էլ աչս առաջիկա նիստին ձեռականապես կվճռվի, որովհետև արդեն խոսվել, վերջացել է քեզ էլ օգնելու խնդիրը: Գալուվ «Մշակի» կռկոսցին՝ ես քեզ բան չեմ գրում, որովհետև այդ խնդրի առթիվ ես հոգված եմ պատրաստում տպագրության համար:

Շատ հետաքրքիր է ձեր դրական ժողովների գործունեությունը, շատ խոսելու, զավմաղալի հետեից միք ընկնիլ, աշխատեցիք թեպետ քիչ, նեղ սահմաններում, բայց էլի մի բան անել, քան թե զրուխ թակել...

Երկրորդ նամակդ էլ ստացանք երեքիդ ստորագրությամբ, միք հուսահատվիլ, ինչքան հնար ու ուժ կա աշխատում ենք...

Բարեկիր Ղազարոսին և Շիրվանին, բարև տղերանցից:

Բարեկիր նաև Թիֆլիսի ընկերներին, մանավանդ Ատովմյանին ու Խարազյան Սարգսին: Կեցցե՛ «օջախը»:

Քո Արամ

Սիրելի Հովհաննես,

Հ. Մեկիքյանը մի կողմնակի մասնավոր գործից մի շնչին (նորա-տեսակետից, հա...) զուամար ստացավ ու վճռեց այդ «շնչին գումարի մի մասով» էլ օգնած լինիլ հայ գրողներին։ Ես մատնացույց արի Ղազարոսի, բո ու Շիրվանի վրա։ Ղազարոսի նամակը բո հասցեով է, շուտ կհանձնես նորան։ Բաբելի աղերանց։ Ինչպես խափանված լրագրոր իր գոյության իրավունքը չկորցնելու համար գոնե տարեներ մի անգամ էլ է, հրատարակվում է, այնպես էլ «օջախը», որը հույնական խափանվեց կառավարութան կողմից ուսումնարանների փակմամբ, ամիսը մի անգամ, իր գոյության իրավունքը չկորցնելու համար, սարքում է իր երեկույթ-քեֆը... Անցյալ սովորական երեկույթ-քեֆին «օջախի» հյուր էին Ավետյան ամուսինները։ Քեֆի տաք ժամանակ տիկին Ավետյանը «օջախի» ու սրա աշխատակից ու պատվավոր բաղմամբիվ անդամների ցնծության աղաղակներով, ծափահարություններով, թառով ու դաշիրայով ընտրվեց միաձայն օջախի» ամ և ն ա պատվավոր անդամ... ողորության ու ցնծության աղաղակներին վերջ չկար... Իսկ նորա ամուսինը՝ պ. Ավետյանը, միաձայն սեպացավ... Պարոնը «օջախի» վարչության ներկայացրել է բողոք, սրով ապօրինի է համարում իր սեանալը, քանի որ ընտրության բացակա էր «օջախի» արխիվարիոս, վսեմաշուր Սահակ Գավրիլիչը, որը անկարող եղավ այդ երեկոյան ներկա լինել քեֆին, մի քանի կարերը կապելիոնական գործերով պաղված լինելու պատճառով։ Այս բանը հայտնի եղավ ընտրությունից հետո և «օջախի» վարչության կողմից ցավակցութեամբ հայտնեց ներկա եղողներին Սիսակ Կոնստանդինիչը...

Առաջիկա օջախական քեֆին, որը կայանալու է Սիսակի տանը, ամսույս 6-ին, ներկայութեամբ բոլոր անդամների (Սահակ Գավրիլիչ, հիմա էլ չես կարող կապելիոն փախչել, ներկա կլինես ընտրության...) կքննվի այդ լուրջ խնդրը, Ավետյանի բողոքը։ «Օջախը» հավերժացնելու համար առաջին օրինակը՝ տիկնոջ անգամ ընտրվելը, հետևյալ կիրակի օրը նվիրվեց տիկնոջ անգամ ընտրվելու տոնելուն։ Ժամը 10-ին արդեն շոգենավը (Սիսակի (Порогов) շոգենավը) գրոշակները ծածանած սպասում էր «Օջախը» մի քանի նավակներով անցավ շոգենավը։ Շոգենավի վրա «օջախը», պատվավոր ու աշխատակից անդամները առաջն ունենալով տիկին անգամին մի մեծ պտույտ արին (50 վերստ շրջել ենք) ծովի վրա։ Թառ, դաշիրա, երգ, պար, մի խոսքով քեֆ МОHCԻՐ...

Այդա՛, եթե կարող ես, եկ, մի քիչ մասխարութիւններ կանենք: Ճանապարհածախսդ «օջախը» կհոգաւ: Բարե բեղ տղերանցից:

Քո Ահաւ

ՋԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՅ

Սիրելի Հովնանես,

Հետեւելով «լավ է ուշ, քան ոչ երբեք» ասացվածքին, ուղարկում եմ՝ բրոշյուրներիդ փողը՝ 10 ռուբլին: Ներողութիւն, որ այսքան ուշացրի: Ստանալուս պես մեծ մասը բաժանել էի, բայց մեծ մասի փողերն չէի ստացել և մինչև օրս էլ մի քանիսից դեռ չեմ ստացել, ստացածա էլ ծախսել էի, հետո, դիտես էլի, այնքան փող չէի ունենում, որ բոլոր պահանջները միաժամանակ լրացնեմ և քո այդ 10 ռուբլին հաշա էլամէ «терпящие отлагательства» հետաձգում էի ամսե-ամիս. հետո դրա վրա ավելացրու ահագին գործերով ծանրաբեռնված լինելս (заведывающим перепискам участком եմ), մասամբ էլ անփութութիւնս և այլն, այն ժամանակ հատկանալի կլինի, թե ինչպես է եղել, որ հասել է այստեղ: Ուրեմն ներիր: Իր ժամանակին ստացել ենք քո թանկագին և սիրելի նամակները թե՛ ես և թե՛ տիկ. Սոֆյան: Բայց, որքան հիշում եմ, նամակներդ ստանալուց առաջ Սոֆյա քույրիկը մի կարեւոր նամակ էր գրել քեզ վրա և քանի որ հին տեղդ փոխել էիր և նոր հասցեդ մեզ հայտնի չէր, ուստի մատճեցինք-մտածեցինք և վճռեցինք ուղարկել Դերենիկի հասցեով, որ նա քեզ տա, բայց որովհետեւ նամակներիդ մեջ ականաբար անգամ չկա քույրիկի այդ «կարեւոր» նամակն ստանալու մասին, կարծում ենք, որ այդ նամակը չես ստացել, և, ինչ մեղքս թաքցնեմ, կասկածում եմ, թե Դերենիկը իրան հատուկ հետաքրքրությամբ բացել կարդացել է և հետո ամաչել է բացած քեզ տալու... Չե՞ս կարող մի կերպ իմանալ Դերենիկից: Չկարծես, թե մոռացել ենք անվանակոչությանդ օրը շնորհավորելու, բոլորովին ոչ: Ես այդ ժամանակ գավառի հեռավոր գյուղերումն էի ժողովրդագրութեան վերաբերյալ գործերով, և այդ պատճառով չկարողացանք իր ժամանակին շնորհավորել: Հարգանք, համակրանք և ղգացմունքներ արտահայտելը երբեք ուշ չէ: Ուստի ես և Սոֆյա քույրիկը ցանկանում ենք քեզ առողջ և երկար կյանք, գրչիդ բեղմնավորութիւն, գրականական փառք... Մեծ հետաքրքրությամբ «Տարադում» կարդում էի «Համլետի» թարգմանութեան քննադատութիւնը¹ և ամեն

մի դիտողութիւնս պահում էի շատ խելացի: Ամեն մի համարը ստանալիս հետաքրքրվում էի, թե ով պիտի լինի այս պարտնը (քննադատը): Ճշմարիտն ասած, երբեք չէի մտածում, թե կարող է քոնը լինել: Որքան ուրախացա, երբ վերջը ստորագրութիւնդ կարգացի: Ինչպես երևում է, այժմս լուրջ ես աշխատում գրական վարդապետ ձեռք բերել: Քո հարուստ առաջանդը գրական վարդապետի հետ հրաշքներ կարող են գործել: Ինչ մեղքս թաքցնեմ, «Տարազում» տպագրված «Արտավազդի» սկիզբը կարդալուց հետո կարծեմ եմ, թե քոնն է, բայց երկրորդ մասը կարդալուց հետո ուրախացել եմ, որ քոնը չէ²: Ինչպե՞ս են գրական գործերդ, ի՞նչ հալի է մուղադ: Թեև վերջերս ոչինչ չես տպագրում, բայց հուսով եմ, որ աշխատելիս կլինես, թե՛ հին պոեմաներդ ավելի ևս մշակելիս կլինես և թե՛ նորերը գրելիս: Անհամբեր սպասում եմ թե՛ «Անուշիգ» նոր, փոփոխած հրատարակութեան և թե՛ մյուս, դեռ չտպագրված պոեմաներիդ հրատարակութեան («Հառաչանքի» և «Խորտակվածի» որքան հիշում եմ, այսպես ասացիր նոր պոեմայիդ տնունը): Պ. Փ. Վարդապետյանը էլի քեզ օգնո՞ւմ է, թե ոչ: Ինչպես երևում է, «Հորիզոնը» այլևս չպիտի հրատարակվի³: Գուցե հանդգնութիւն համարես իմ կողմից, բայց որ ևս աչդ տեղ լինի, քեզ կհաշտեցնեի Արասխանյանի հետ: Դա շատ կարևոր է թե՛ «Մուրճի» համար և թե՛ քեզ համար: Զարմանում եմ, որ պ. Տիգրան Նազարյանը մինչև այժմ չէ հաշտեցրել Զեղ: Զե՞ որ, որքան դիտեմ, ուղղութեան և գաղափարների մեծ տարբերութիւն չպիտի լինի Զեղ մեջ և ոչ մի կոմպրոմիս անելու հարկ չի լինի:

Շատ եմ հետաքրքրվում գրագետների ապագա «Գրական ժողովածուով»: Բայց ոչինչ որոշ բան չկարողացա գտնել լրագրներում:

Համբույր:

Քո Ջալալ

30 մայիս 97, Ախալքալաք

52

ՁԱԼԱԼ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՅ

30 մայիսի 1897, Ախալքալաք

Սիրելի Հովհաննես,

Շնորհակալութեամբ ստացա սիրալիր նամակդ: Առանձին հետաքրքրութեամբ հետեւել եմ «Մշակի» և հրատարակչական բնկերութեան վարչութեան դեմ վարած քո և պ. Աղայանի բանակռիվներին¹: Ես և ինձ հետ շատ ուրիշները համոզված ենք, որ հրատարակչական բնկերութեան վարչութիւնը անիրաւացի է վարվել պ. Շիրվանդադեհի հետ, ուրեմն՝ քո և

պ. Աղաջանի միջամտութիւնը կատարելապէս արդարացի է, նույնիսկ ասպետական: Քո գրվածքները «Մշակի» և հրատարակչական ընկերության վարչության դեմ, մանավանդ առաջինը, մեծ տակտով և շնորհքով են գրված, ամեն մի տողից երևում է, որ շինծու ոչինչ չկա, ամբողջովին անկեղծութիւն է: Դու պիտի միտնարժեաս, որ արդար կոխի ևս մղում և սր ընթերցող հասարակութեան գեթ մի մասը համակարծիք է քեզ հետ:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի պ. Մինաս Բերբերյանի քո մասին աբաժ քննադատական գեղեցիկ ակնարկը, որ տպագրվեց «НОВОЕ ОБОЗРЕНИЕ» լրագրում²: Ընդհանրապէս վերցրած, կարծում եմ, որ պարոնի հայացքը քո տաղանդի վերաբերմամբ բավական ճիշտ է: Մի էական տարբերութիւն կա նրա և իմ կարծիքի մեջ, որ մի նամակով գրել էի քեզ: Որքան հիշում եմ այդ նամակը՝ գրել էի, թե քեզանով նոր շրջան կսկսվի մեր քնարերգական բանաստեղծութեան համար, դու կհարստացնես մեր ազգատիկ քնարերգութիւնը և այլն: Հետո համոզվեցի, որ այդ կարծիքը միակողմանի է, նույնքան, եթե ոչ ավելի էպիկական ուղղութիւն ունես: Ուրեմն պ. Մինաս Բերբերյանի կարծիքը ևս միակողմանի է, քանի որ նա քո գրվածքների մեջ տեսնում է միայն և միմիայն էպիկական կողմը, ավելի ճիշտ կլինի: ասել, թե քո գրվածքների մեջ պատահում են և՛ էպիկական բնավորութիւն ունեցողներ, և՛ լիրիկական: Մի՞թե բնութեան քո գեղեցիկ նկարագրութիւնների մեջ քիչ լիրիզմ կա: Սակայն Բեբերյանն ինքն իրան մասամբ հակասում է... Он любит её (природу), воспевает её и с нею он делится радостью и как он восхищается! Вот он с таской подходит к горным вершинам и им хочет поведать о своей грусти и слезах. То ему хочется сниться с природой, то быть молнией и постичь тайну природы և այլն³:

Մի՞թե ստորագծած խոսքերը ցույց չեն տալիս, որ Բերբերյանը խոստովանում է քո նկարագրութիւնների լիրիզմը, որ քո գրվածքներից շատերը ունեն սուբյեկտիվ կողմեր: Ուրեմն Բերբերյանը մասամբ հակասում է ինքն իրեն՝ որոշելով քո գրվածքների միայն էպիկական բնավորութիւնը: Բայց և այնպէս մնացած կետերում բավական ճիշտ են պ. Բերբերյանի հայացքները: Որքան գեղեցիկ է թարգմանել Բալմուսը «Համբերդը» և «Ախթամարը»⁴:

Նույն լրագրում կարդացի գեղեցիկ թարգմանած «Накануне» վերնագրով քո գեղեցիկ պատկերը⁵: Կեցցե՛ս:

Շատ ցավում եմ, որ անպիտան Դերենիկը տիկին Սոֆյայի նամակը քեզ չի հասցրել: Այժմ ինքը տիկինը այդտեղ, Թիֆլիս է, ամսույս 27-ին ճանապարհ գրի, 28-ին կամ 29-ին այդտեղ հասած կլինի, շատ էր ուզում քեզ տեսնել, աշխատիւր անպատճառ գտնել և տեսնվել: Մնում է իր բարեկամ մասսաժիստ պ. Գեորգ խոսրովյանի բնակարանում. Ավչալյան

փողոցի վրա № 19 Авчалская ул. дом № 19, квартира массажиста Геворка Хосровянца. Ճիշտ հասցեն սա է, կարծում եմ, որ կարող կլինես շուտով գտնել: Հենց նամակս ստանաւ թե չէ, գնա, գտիր, գուցե այնպես պատճառ է, որ անհրաժեշտ պիտի լինես նրան:

Մեր ուսումնարանի քննությունները կվերջանան հունիսի 15-ին, որից հետո կհեռանամ Ախալքալաքից: Կաշխատեմ 20-ին այդտեղ լինել, եթե կարողանաս մինչև այդ ժամանակ մնալ Թիֆլիս, որ տեսնեմ քեզ, շատ լավ բան կլինի: Հարկավոր գործ կա, անձամբ ուզում եմ խոսել քեզ հետ:

53

ԽԿԻՏԻՉ ԲԱՐԵՈՒԳԱՐՅԱՆԻՅ

Հուլիսի 26, 1899 թ.,

<Մոսկվա>

Մեծարգո

պարոն Հովհաննես Թումանյանց,

Տպարանը տեղափոխելու ժամանակ գրքերի պահեստում գտնվեցան օրինակներ Ձեր «Բանաստեղծությունների» գրքի II հատորից, որ յուր ժամանակ, անկասկած, մոռացմամբ չեն ուղարկվել: Մի քանի օր առաջ, ամփոփելով այդ գրքերը առանձին արկղի մեջ, ուղարկեցի Թիֆլիս և նամակովս ուղարկում եմ փոխադրական ընկերության անդորրագիրը:

Հաճեցե՛ք ընդունել հարգանքս, որով և մնամ

միշտ պատրաստական

Մ. Բաբխուղայան

ՄԱՆՈՒԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

Արովյան Անուշավան (1862—1938)—գյուղագիր, Թումանյանի ընկերներից:

1 Անուշավան Արովյանը Կամենեց-Պոդոլսկից բանաստեղծին ուղարկել է համփոփական տպավորություններով յոթ նամակ, որոնք պահվում են ԴԱԹ, Թֆ № 422—427 և № 490:

2 Այդ մասին Ան. Արովյանին հասցեագրած 1890 թ. հունիսի 3-ի նամակում բանաստեղծը գրում է. «Բա՛նավոր կյանքի մասին թե սկսեմ գրել, չնայած շատ կծիծաղես, բայց շատ կերկարի, իսկ գրավոր կյանքիցս հարկավորություն եմ համարում հաշիվ տալ և խորհուրդ ու փաշարություն պահանջել» (V, 14):

Ավետիսյան է—Մկրտիչ Բարխուդարյանի տպարանի աշխատակից:

1 Նկատի ունի Թումանյանի «Բանաստեղծություններ», 1890 թ. անդրանիկ ժողովածուն:

2 Հ. Հովհաննիսյան, Բանաստեղծություններ, Մ., 1887:

3

1 Շահագիլյան Սմբատ—շուշալեքցի, գավառական ուսուցիչ: Հրատարակել է «Մի-ծաղի տոպրակ» անեկդոտների ժողովածուն:

2 Նկատի ունի բանաստեղծի հայտնած լուրք. «...Չգիտեմ որքան ճիշտ է, այստեղ չգտեի կա, թե «Նոր-Դարը» կառավարությունը զաղարեցնում է» (V, 17):

3 Թումանյանը Ան. Արուվյանին հասցեագրած 1890 թ. հուլիսի 6-ի նամակում այդ մասին գրում է. «Էխիցյանը պահանջում էր, որ տպվեն առաջիմ բոլոր երիտասարդ բանաստեղծները, որպեսզի նրանք սիրտ առնեն և իրանց զույնով ու ուժով մտնեն ասպարեղ և այն ժամանակ կարելի կլինի խմանալ, թե որն է նրանցից իսկական բանաստեղծ և ոչ թե հեռ ուղարկել, վախացնել և արհամարհանքով խորտակել նրա ունեցած շունեցած չիրքը» (V, 17):

4 Քառասուցը գրված է Թումանյանի՝ Ան. Արուվյանին հասցեագրած 1890 թ. հուլիսի 6-ի նամակում (V, 18):

4

1 Թումանյանի՝ է. Ավետիսյանին հասցեագրված որեէ նամակ առաջիմ չի գտնված:

6

Բարխուդարյան Մկրտիչ (1862—1927)—Հանդես գրական և պատմականի (Մոսկվա, 1888.—1896) խմբագիր, հրատարակիչ:

7

1 1887 թ. ցարական կառավարությունը Անդրկովկասում մտնում է սլաւադիքի ղին-վորագրություն: Զինվորագրության է կանչվում նաև բանաստեղծը: Հոկտեմբերի 15-ին Թումանյանը պետք է ներկայանար ղինվորական տոյանին, սակայն վիճակահանությանը իր փոխարեն ուղարկում է հորը և ազատվում (V, 34):

2 «Սոխակ» լիակատար երգարանը հրատարակվել է 1890 թ. Մոսկվայում, Գրիգոր Բաճանա Գրիգորյանցի աշխատասիրությամբ: Երգարանում Ան. Արուվյանի ոտանավորը չի տպագրվել:

3 Թումանյանը 27 օգոստոսի, 1890 թ. Ան. Արուվյանին հղած նամակում գրում է. «Տեր-Ներսեսիցն էլ դիտեմ ոչ ինչ ասեմ. կոնսիստորից խու գուրս արին իրան խեթիցը. անցյալ օրերն էլ մի նամակ եմ ստանում Մանգլիսից, թե ինչպես խալտառակվել է այն-տեղ. էս մարդը իրան հալովը չի կենում» (V, 23):

4 Ստեփան Արուվյանին հասցեագրած նամակը մեղ չի հասել, այդ պատճառով հայտնի չէ, թե ինչ «Բախճալի» ոտանավորի մասին է խոսքը:

5 1890 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ան. Արուստյանին ուղղած նամակում այս ոտանավորի ժամին բանաստեղծը գրում է. «Շատ ուրախացա քո նամակից վերջաբանն ոտանավոր սպասխանովդ. վերջին հրկու տունը հավանեցի, որոնք իբրև «Հույս» պատասխանում են իմ «թախծին», իսկ մնացածը միևնույն է, թե հիվանդին տեսն մեռիր կամ տեսպատճառ կմեռնես» (V, 26):

9

Առաքելյան Արամ (1870—1933)—Թումանյանի գտնականներից ներախյան գպրոցում. ուսուցիչ, լրագրող:

1 Նկատի ունի «Նոր-Դարի» 1890 թ. № 184-ում տպագրված հետևյալ հայտարարությունը. «Մի շատ սիրուն և շնորհքով գրված գրքույկ ենք ստացել. դա Հովհաննես Թումանյանի (Դսեղեցու) բանաստեղծությունների ժողովածուն է»:

2 1890 թ. հուլիսի 29-ին Ան. Արուստյանին ուղղած նամակում բանաստեղծը տեղեկացնում է, թե Ղ. Աղայանի հետ վեճ է ունեցել «լուսեցի Սարգիս» խելագարության հոգևորանական պատճառարանվածության հարցի շուրջ (V, 19—20):

3 Հնարավոր շեղավ պարզել, թե այստեղ ինչի մասին է խոսքը:

11

Թումանյան Բագրատ—Թումանյանի աղագականներից և գտնականներից ներախյան գպրոցում:

12

1. Սայաթ-Նովայի բանաստեղծության տողը է. Ավետիսյանը մեջ է բերում հիշողությանմ: Ժիշար հետևյալն է. «Թեզուզ անմահության ուղիս՝ սիրով կու ճարիմ քիզ տմա» (տե՛ս Սայեաթ Նովայ, Գուսանք Ա (լուս գցած աշխատասիրությունով Գեորգևայ Ախվերդեան, Մ., 1852, էջ 95):

2 Նկատի ունի հայ ժողովրդի աղատագրության համար կյանքերը զոհած հայրենասերներին:

13

1 Թումանյանի և կոնսիստորականների հարաբերությունները տոնածնուպես սրվում են 1889 թ., երբ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ է նշանակվում Մամբրե Կախկուղոս Սանասարյանը, որի ժամանակ կոնսիստորիայում շարաշահումներն ավելանում են: Թումանյանը չի կարողանում հանդուրժել այդ ամենը և բողոքի ձայն է բարձրացնում դրա դեմ: Այդ բանը արտացոլվում է այդ ժամանակ գրած մի շարք բանաստեղծությունների մեջ («Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ...», «Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից...», «Մարգարեա, «Չարամիտներին» և այլն), որոնք և առիթ են դառնում Թումանյանի՝ կոնսիստորիայից արձակվելուն, որը տեղի է ունենում 1892 թվին (մանրամասնությունները տե՛ս Ա. Ինգիլյան, Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 207—220):

2 Բերված են «Չարամիտներին» բանաստեղծության 4-րդ տունը և վերջին տան առաջին հրկու տողերը (I, 40—41):

1 Նկատի ունի Թումանյանի՝ 1890 թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակի հետևյալ տողերը. «Անցյալ երեկոյան տեսա, գլխովս ում, խարազանց Յագորին, յուր արշինուկես հասակով և դոտին խրած ծխախոտի քիսով: Շատ ուրախացանք. ևս հայտնեցի քո գրածներդ նրա մասին. հետո դիրքս տեսավ, ուզում էր տանի, ևս խոստացա հետո ուղարկել: Կարդացինք «Սաքոյիցը» մի քանի կտոր, «Ալեքն» ամբողջապես և «Իդձը». կարդալուց հետո հարցրեց—դեռ չե՞ն ներկել լրագիրներում. ասի չէ դեռ. թե տար «Մշակին» կտեսնես (էս էն արշիցը վախեցածի բաճն ա հա): Իս նկատեցի, որ հավանեց, բայց թե ինչու չխոստովանեց, այդ չգիտեմ» (V, 28):

2 Մեջ է բերված Ան. Արուստանյանի հասցեագրված 1890 թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակից (V, 29):

3 Նկատի ունի Թումանյանի 1890 թ. հոկտեմբերի 14-ի նամակի հետևյալ տողերը. «Մեկել օրը գնացի Լոռուցը բերած սալգաթներին թամաշա, հմի խաղացնում են, խաղացնողը, որ անցյալ տարվան տարածներինցն ա, ձեն ա տալիս, սըմիրնա, և տեսնելով, որ սըմիրեն հետևողին չհասավ, բարկանում է. «ես ասըմ հմ սըմիրնա, դուք հլե ըսենց եր անըմ (ձեռքով երեսն է շփում կամ գլուխը քորում), էլ ձեզ հետ ինչ խոսամ» և ձեռքը ծով անելով երեսը շուռ է տալիս խոտովում...» (V, 29—30):

16

1 Բանաստեղծի՝ Բ. Թումանյանի հասցեագրված նամակը, որտեղ նա «լավ» է գրել Մելիքոնի մասին, մեկ չի հասել:

17

1 Երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1890 թ. հոկտեմբերի 29-ին:

18

1 Հավանաբար նկատի ունի Վարսամի (Մ. Արեգյանի)՝ «Նոր-Դարի» 1890 թ. № 196—197-ում տպագրված հոդվածը «Զ. Թումանյանի ժողովածուի մասին»:

19

1 Խոսքն «Այստեղ ահա ինչ են ասում» սկսվածքով նամակ-բանաստեղծություն մասին է, որ Թումանյանը մտադիր է եղել ուղարկել Ան. Արուստանյանին Այս մասին 1890 թ. օգոստոսի 27-ի նամակում բանաստեղծը գրել է. «Քեզ վրա անցյալ ամսին մի ռոտանավոր նամակ էի գրել (չգրու), բայց կորցրել էի, այս օրերս գտա, պատուվել էր, կարտագրեմ, կուղարկեմ» (V, 22):

Մեկ սեագիր օրինակից, որ պահվում է բանաստեղծի արխիվում, առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Ինճիկյանը (տե՛ս Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, I, Երևան, 1964, էջ 291—297):

21

1 Նկատի ունի Թումանյանի՝ 1890 թ. նոյեմբերի 29-ի նամակը (V, 34):

2 Աստվածաշնչի տողը նամակագիրը բերում է հիշողությամբ: Ճիշտը հետևյալն է.

«Պատուեալ զհայր քս և զմայր բս, զի քեզ բարի լինիցի, և զի երկայնակեաց լինիցիս ի վերայ երկրին բարութեան՝ զոր տեր Աստուած տաջէ ընդ» (Հին կտակարան, զիրք ելից, Բ, 12):

22

Վանցյալն Գրիգոր (1870—1908)—դարձնապատ, մանկավարժ:

24

1 Նկատի ունի ևս. Մալումյանի գրախոսականը, որ տպագրվել է «Մշակ», 1890 թ. դեկտեմբերի 1, N 138, Ազ-լիւր ստորագրութեամբ:

25

Վերանյալն Տիգրան (Վրեն Տաշրացի, 1865—1937)—Թումանյանի գասընկերներից, նախկին բաճանա, մանկավարժ, թարգմանիչ:

1 Նամակագիրը Ղ. Ալիշանի «Հայ հայրենիք» բանաստեղծութեան տողը բերում է հիշողութեամբ: Զիշար հետեւելն է. «Կարմիր կանաչ ծին ծիրանի, գոտի ածվեր Հայաստանի» (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայրուհի, Վենետիկ, 1867, էջ 276):

2 Տիգրան Վերանյանը սխալվում է. «Զովուտի» տղաները որևէ թշնամութեան չեն ունեցել բանաստեղծի հոր հետ: «Զովուտի» տղաների վերծիանդրութեան ենթակա բաճանան թշ թե՛ Տեր-Թադևոսն է եղել, այլ Տեր-Հակոբը, որի մասնութեամբ կրկին բանտարկվել է աքաղից փախած Սողոմոնը՝ «Զովուտի» տղաներից մեկը (մանբամանութեանները տե՛ս Ա. Ինճիկյան, Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 161—163):

3 «Նոր-Դարի» 1890 թ. դեկտեմբերի 14-ի N 199 Քրոնիկա բաժնում տպագրված է. «Ինչպէս լսում ենք, Թիֆլիսի կոնսիստորիային համախոսական թերթեր են առաջարկված 11 հոգի բաճանայացնելու: մասին: Քա՛հանայացնելու համար առաջարկված անձերից ոմանք չորացուներ են, ոմանք ուսուցիչներ»:

27

1 Նկատի ունի Հովհան Դարդեղի «Ժամանակագրութեան հայոց» զիրքը, Թիֆլիս, 1890:

2 Թումանյանը 1891 թ. փետրվարի 8-ին Ան. Արովյանին ուղղած նամակում այդ մասին գրում է. «Մեր պուղացի Երվանդ Մամիկոնյանը, որ գլուղում գրագիր է և որն արդեն նշանված է Դեղամ վարդապետի բրոշ վրա, յուր հղորդ հետ միասին հարսն է փախցրել» (V, 43):

28

1 Ստորեւ բերում ենք Ան. Արովյանի հիշյալ բանաստեղծութեանը. («Համամէլեցին հավա բերել» և այլնի ձեռով է գրած ղիտամամբ...)

Ճեղքանը լի սմին բարով
Ամեն բարով, Անուշ ջան,
Խորտիկները իրենց կարգով
Կինու շարքով:

Սիրուն աղջկերբ աշտեղ շատ կան,
Ախտեղ շատ կան, Անուշ ջան,
Որ զուրկան զրույց են շոայլում
Իրեք սիրում:

Բայց կերածս միշտ լեղի է
Միշտ լեղի է, Անուշ ջան,
Իմ բնական արտասուք է
Անշեջ հուր է:

Սակայն նոցա չինձու սերը,
Շինձու սերը, Անուշ ջան,
Միշտ ինձ համար զղվելի է,
Ատելի է:

Առանց քեզ իմ նազելի,
Եմ նազելի, Անուշ ջան,
Սիրտս է միշտ վշտերով լի
Խոցերով լի:

Ողջ աշխարհից թանկ ինձ համար,
Թանկ ինձ համար, Անուշ ջան,
Նվիրական դուռ բո սերն է,
Անգին գանձ է:

Թեկուղ լինի ոսկե աշխարհ
Ոսկե աշխարհ, Անուշ ջան,
Սակայն բանտ է սա ինձ համար
Ու անհամար:

Ուրեմ ևս շուտ կձգեմ,
Շուտ կձգեմ, Անուշ ջան,
Լեռաստանը յուր փառքերով,
Անպետք բարբով...

Ինչո՞ւ քեզնից հեռու տարել,
Հեռու տարել, Անուշ ջան,
Պտար երկրում պանդուխտ լինել
Կյանքը մաշել:

Երկարատև տանջանքներից,
Տանջանքներից, Անուշ ջան,
Ազատվելով՝ գրկիդ կընկնեմ
Հանգիստ կառնեմ...
Ան. Ար.

22 փետ., 1891 թ.,
Կամենեց-Պոդոլսկ

29

Հովվյան Սիմեոն (1869—1942)—մանկավարժ, քիմիկոս, լրագրող:

30

1 Խոսքը կերմոնաովի «Հաշի Արրեկ» պոեմի թարգմանության մասին է, որն Արաս-
խանյանը մերժել է տպագրել, քանի որ ձևերի տակ է ունեցել նաև Հակոբ Տեր-Գևորգյանի
Թարգմանությունը, որը և տպագրել է «Մուրճում» 1895 թ. դեկտեմբերի 18-ին Սիմեոն
Հովվյանին ուղղած նամակում Թումանյանը համազրույց է երկու թարգմանությունները և
նախապատվությունը տալով Հովվյանին, իր ղեկավարությունը հայտնում Արասխանյանից
(V, 114):

31

Փիլոմյան Տիգրան (1859—1935)—մանկավարժ, թարգմանիչ, լրագրող:

1 Խոսքը 1892 թ. հունվարի 6-ի ջրօրհնի ժխակատարության համար պատրաստած ժամանակավոր կամուրջի խորտակման մասին է (V, 62)։

2 Խոսքը Գրիգոր Վանցյանի «Հայ բռնիներ» հոդվածի մասին է, որը տպագրվել է «Մուրճի», 1892, № 7—8-րդ (հուլիս-օգոստոս), էջ 1047—1064 և № 9-րդ (սեպտեմբեր), էջ 1310—1321։

34

Հովվյան Աղասի—Երկարամյա մանկավարժ։

1 «Մուրճում» 1892 թ. հունվարից մինչև ապրիլի վերջը լույս են տեսել Թումանյանի հետևյալ բանաստեղծությունները.

«Աղդ», № 1, էջ 32, «Մուրճն էր երկինքը, ոչ որ շտեմավ», № 2, էջ 263, «Քրիստոսն անապատում», № 3, էջ 414, «Ախթամար», № 4, էջ 593—596։

36

Արախսանյան Ավետիք (1857—1912)—հրապարակախոս, դրական-հասարակական գործիչ։

37

Թումանյան Մարիամ (1870—1946)—Թումանյանի մտերիմներից, հասարակական գործիչ։

39

1 Խոսքը «Օտարության մեջ» բանաստեղծության մասին է, որն առաջին անգամ, առանց վերնագրի տպագրվել է «Մուրճի» 1892 թ. 7—8-րդ (հուլիս-օգոստոս) համարում, էջ 1045։

41

1 «Մուրճի» 1893 թ. № 2-ում, էջ 346, «Ձանազան լուրեր» բաժնում տպված է Գ. Վանցյանի հիշյալ նամակից մի հատված, որ բերում ենք ստորև. «Մուրճը» կարդալու և հասկանալու համար հարկավոր է մի որոշ աստիճանի կրթություն և զարգացում ունենալ, որ ըստ մեծի մասին դուրի է մեր անտեսապիս ապահով դասակարգը, այդ պատճառով էլ «Մուրճը» նոցա մեջ դժվար է տարածվում, որոնք իրանց ամբողջ մտավոր պաշարը լրացրական թեթև լուրերով են միայն հարստացնում։

Սակայն, ըստ իս, «Մուրճի» ասպաս լիովին ադահով պետք է համարել, քանի որ նորա կողմն են մեզ բոլոր հասկացող և բանիրուն երիտասարդները, որոնց հույսն ու հավատը օրավուր ավելանում է «Մուրճի» վերաբերությամբ։

2 Նկատի ունի Դ. Աղաջանի «Անուշից» մի ճաշակ» վերնագրով մատենախոսությունը, որը լույս է տեսել «Մուրճի» 1893 թ. № 3-ում, էջ 457—460։

3 Թումանյանը Ան. Արովյանին է նվիրել «Անուշ» պոեմը (V, 46)։

Մտղաթյան Եղիշե—գրաքննադատ:

Տեր-Յոսեփայան Զալալ (1866—1939)—մանկավարժ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ:

1 Ան. Աբովյանի հոդվածը տպագրվել է «Նոր-Դարի» 1894 թ. № 48-ի «Թղթակցություններ» բաժնում:

2 Նկատի ունի նույն ժամանակ էջմիածնի միաբանության մեջ տեղի ունեցած ներքին երկպառակությունները, որոնց հետևանքով Թումանյանը ինչ որ չափով հիասթափվել է հորիմյան Հայրիկից: Այս մասին նա գրում է նույն թվականի փետրվարի 18-ին Արսեն Ղլտճյանին ուղղած նամակում (V, 86):

Վարզուգայան Փիլիպոս (Յիլիպ, 1858—1935)—Թումանյանի մտերիմներից:

1 Հայ գրողներին նյութական օգնություն ցույց տալու հարցը «Մշակում» դրվում էր փոքր ինչ այլ կերպ: Սկսած իր 18-րդ համարից թերթը մի քանի առաջնորդողներ է տպագրել, որոնցում սահանջում է թողակավորել ձեռացած և արդեն վաստակ ունեցող գրողներին, մինչդեռ հարց էր բարձրացված օգնություն հասցնել նյութական ծանր կացության մեջ գտնվող առաջավոր գրողներին, անկախ նրանց տարիքից:

1 Հովհ. Թումանյանի մատենախոսությունը Շեքսպիրի «Համլետ» դրերգության մասին (Թարգմանիչ Հովհաննես խան Մասեհյան) տպագրվել է 1896 թ. «Տարադի» 40-րդ (13 հոկտեմբերի, էջ 633—634), 41-րդ (20 հոկտեմբերի, էջ 649—651), 43-րդ (3 նոյեմբերի, էջ 678—679), 44-րդ (10 նոյեմբերի, էջ 695), 45-րդ (17 նոյեմբերի, էջ 711—714) համարներում:

2 «Արտավազդ» դրաման գրել է Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը: Տպագրվել է 1897 թ. «Տարադի» 2—3-րդ համարում:

3 Խոսքը «Հորիզոն» ժողովածուի մասին է, որի Ա (միակ) հատորը լույս է տեսել 1894 թ.:

1 Նկատի ունի Ղ. Աղայանի՝ «Մշակի» 1897 թ. 40 և 42-րդ համարներում տպագրված «Նամակ խմբագրության» և 45-րդ համարում տպագրված «Մեր պատասխանը» հոդվածները այսպես կոչված գրականականների միություն ստեղծելու հարցի շուրջ և Հովհ. Թումանյանի:

յանի «Տարադի» 1897 թ. 14 և 16-րդ համարներում տպագրված «Նամակ խմբագրության» և «Իմ հաշիվը հրատ. ընկ. հետ» հոդվածները:

2 Հոդվածը «Критические заметки об армянской литературе» վերնագրով լույս է տեսել թերթի 1896 թ. դեկտեմբերի 18-ի 4456-րդ համարում:

3 Նամակագիրը Մ. Բերբերյանի մատենախոսության հատվածը մեջ է բերում որոշ կրճատումներով ու փոփոխություններով:

4 Նույն հոդվածի մեջ տպագրված են Թումանյանի «Համերգը» և մի հատված «Ախթամարից» Բալմոնտի թարգմանությամբ:

5 Խոսքը «Ներկաթուղու շինությունը» պատմվածքի մասին է Փ. Վարդապետյանի թարգմանությամբ, որ «Накануне» վերնագրով տպագրվել է «Новое обозрение» թերթի 1897 թ. մարտի 13-ի 4591-րդ համարում:

Լ. ՇԱՆՔԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին

Խ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆԸ և Զ. ԱՎՏՅԱՆԻՔ..

Հետո Շանթը Բումանյանի հետ ծանոթացել է Թիֆլիսում, որտեղ նա զբաղվում էր ուսուցչությամբ: 1899—1900 թթ. Բումանյանը կազմակերպել է «Վերնատունը», որի մշտական անդամներից մեկն է եղել նաև Շանթը: Այստեղ էլ նրանք մտերմացել են, իսկ հետագայում այդ մտերմությունը վեր է ածվել սրտագին բարեկամության:

1901 թ. հունիսին Շանթը մեկնել է Եվրոպա հաշվապահության և առևտրական դրժերի մեջ համառալու Այդ տարիներին էլ նամակագրություն է սկսվել նրա և Բումանյանի միջև: Դժբախտաբար, Բումանյանի՝ Շանթին հասցնադրած նամակները չեն պահպանվել: Այդ պատճառով ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող Շանթի նամակները արժեքավոր են նաև նրանով, որ հուշում են Բումանյանի գրած լրվով ինը նամակների բովանդակույթյունն ու գրության մոտավոր ժամանակը:

1901 սեպտեմբերի 20, Թիֆլիսից-Անվերս

1902 ապրիլ, Թիֆլիսից-Լոդան

1902 մայիս-հունիս, Բելի-Կլյուչից-Լոդան

1902 օգոստոսի 1 տասնօրյակ, Բելի-Կլյուչից-Լոդան

1902 հոկտեմբերի 14, Աքաթումանից-Թիֆլիս

1902 հոկտեմբերի 20—21, Աքաթումանից-Թիֆլիս

1902 նոյեմբերի 1, Աքաթումանից-Թիֆլիս

1902 նոյեմբերի 29, Աքաթումանից-Թիֆլիս

1904 հուլիսի վերջեր, Շուվալերից-Թիֆլիս*

Սակայն Շանթի նամակների ամենալրջամտոր արժանիքը, քերես, այն է, որ սրանք մի ընդհանուր գաղափար են տալիս Բումանյանի այդ տարիների գրական-հասարակական գործունեության մասին:

Շանթի նամակներից 12-ը ուղղված են հրատարակել է Գ. Ազնաուրյանը (տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1971, № 10. տպագրված են № 1, 5, 10 նամակները և «Պատմա-քաղաքագրական հանդես», 1982, № 1. տպագրված են № 12, 18, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31 նամակները):

Նամակները պահվում են Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Հովհ. Բումանյանի ֆոնդում (լրացուցիչ ցուցակ): Ծանոթագրություններում նշվում են այդ ցուցակի համարները: Սուր փակագծերի մեջ տրված է այն նամակների գրության ժամանակը, որոնք թվագրված չեն:

Նամակները տպագրվում են ինքնագրերից:

ԶՈՒԼՆՍՍ. ԱՎՏՅԱՆ

* Բումանյանի գրած նամակների ժամանակը որոշելիս օգտվել ենք նաև ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Լ. Կարապետյանի կատարած ճշտումներից:

Հանձնես ջան,

Շողենավը իր բոլոր ուժովը կ'երթա, ամբողջ մարմնովը դողալով. նոր դուրս եկանք Բուդաբեստեն՝ վաղը, իրիկուն կ'ըլլամ վիեննա: Եվ հիմա շնայելով շուրջիս ծովսին ու աղմուկին, շնայելով շողենավի դողին, որ գրելը խիստ կը դժվարացնե, շնայելով նաև բունիս, որ արտահանունքներն արդեն կախված է, վերջապես շնայելով այս բոլոր շնայելովներուն, ես նստած եմ քայուիք ու գրիչ մը վերցուցած: Ճամփին գրիչ վերցնել, գիտե՞ս ինչ ըսել է ատիկա. միայն սիրած աղջկա մը ու սիրած ընկերոջ մը համար այդ շարժարանքը հանձն առնել կարել է: Ուրիշ ժամանակ գրելը թեթևացում է, պահանջ մըն է, հաճույք մը, իսկ ճամփին, երբ մարդ հոգնած է, ցրված, կեդրոնանալու անընդունակ ու խելքը ուրիշ կողմ: Այս բոլոր հառաջարանը միայն անոր համար է, որ հասկնաս, թե որչափ մոտիկ ես դուն սրտիս: Ես ատիկա այն ժամանակ միայն ամբողջովին գիտակցեցի, երբ Թիֆլիսը ալ ետևս էր: Ես հիմա միայն սկսեք եմ հասկնալ, որ Թիֆլիսի հետ կապված եմ եղած, որ մոտ երկու տարվան հոդաեղի կյանքս վրայես առանց շոշափման անցած չէ: Նու, այս խոստովանանքես վերջը, որ քեզի համար շատ ալ «գառարկ բան» էր, անցնեմ խոստովան՝ ճամբորդութեանս նկարագրին:

Տխուր, հոգնած, անոթի, քնատ, ջղուտ, մենակ և տխուր, ահա ինչ կ'ըզգայի մեջս Թիֆլիսը թողնելու վայրկյանիս, երբ ձեր թաշկինակները դեռ կայարանեն կերերային: Անձրեռտ ալ օր մը, ամբողջ օրը անձրեռ ու լալկան: Հաջորդ կայարանները քիչ-քիչ սկսան կրճատել այդ վերի ածականներն մեկ-երկուքը, բայց էականը մնաց. մնաց մենակ ու տխուր, աննշմարելի, թեթե, ներքին, ծածուկ տրտմություն մը, որ փոշի անձրևի մը պես շարունակ հոգիիս վրա կը մաղվեր, միևնույն է, ես խնդայի, խոսեի, դիտեի, ըլլայի մենակ թե բաղմութեան մեջ: Ես գուցե երբեք ինձի այսպես մենակ զգացած չէի, ես, որ ամբողջ կյանքս մենակ եմ եղած: Չգիտեմ ինչի վերագրեմ, տարիքի՞ արդյոք: Մինչև Բաթում ամբողջ գուբեն իմ տրամադրութեան տակն էր, շնայելով, որ ուրիշ մեկ-երկուքն ալ եկան-գացին: Աշխարհակալը ես էի, գառարկութեան աշխարհակալ: Վալոնիս մեկ ծայրի գուբեն նոր դույզ մըն էր, որ ամբողջ ճամփին իրենց բունն էին քաշվեր, միայն իրիկունը ծովին հոտը անոնք դուրս բերաւ: Իրենց հարսանեկան ճամփորդությունը կը կատարեին: Ուրեմն անոնց դուռն գոց ըլլալու կծիկը բացված է կարծեմ: Բայց այսպիսի խորիմաստ բանալիներու բնավ պետք չունեի վալոնիս մշուս ծայրի գուբեն բանա-

լու համար, որովհետեւ... որովհետեւ միշտ բաց էր կոնակի վրա, և մեջն ալ նորեն զույգ մը, այսինքն՝ ապագա զույգ մը, որ պզտիկ «կանխավճար» մը կ'ընեին իրարու: Մեկ խոսքով ինկեր էի «երկու կրակի մեջ» և վճռեցի, ասիկա վերջինը ըլլա, ալ երբեք չի ճամփորդեմ առանց զույգի մը: Այս վճիռը ձեռնարկելու վրա էի, որ երեցավ ծովը: Ո՛ր, իմ սիրուհիս, և այդ վայրկյանն ալ չի բաժնվեցանք իրարմէն, գրեթէ ամբողջ շաբաթ մը: Եվ ի՛նչ ծով. տաք, անուշ, հանդիստ, գգվող, շոյող, իր թաց, աղի համբույրներովը: Յալտան հիանալի է, ապագային քեզի հետ անգամ մը կ'երթանք: Շոգենավին մեջ մեկ-երկու աղջիկներով էի դբադ-ված բնականաբար, թե չէ պարոններն ինչ խեր: Մանավանդ մեկը շիք-գրավիշ մոսկովուհի մը: Շոգենավի տախտակամածը ելնելուս մեջ տեսա նստարանին վրա ամբողջ հասակովը փռված իր ճերմակ-փարթամ մանթի անփուլթ ծալքերուն մեջ: Ինչ երկարեմ, ան ինծնե ավելի սկսավ «ավանսներ» ընել: Մոտեցանք բնականաբար, և... և բաժնվեցանք բնականաբար. իջավ Յալտա: Մինչև Օդեսա կը կարգայի: Երեւակայն, կը կարգայի բոլոր մեր միասին գնած ֆրանսերեն գրքերը և վերջը առանց գրքի մնացի Դանուբի վրա: Կը կարգայի, կ'ուտեի ու կ'ապրեի ծովիս հետ: Քանի՜-քանի՜ անգամ մտածեցի, որ հոն ըլլայիր, վայելիր այդ ծովը: Ինծի համար մինչև հիմա ամեննն թանկ, սիրելի բանը եղած է բնությունը: Եվ բնություն ըսելով էս կը հասկնամ գլխավորապէս լեռ ու ծով: Օդեսա չմտա անգամ, ժամանակ չի կար, ուղղակի փոխադրվեցա դեպի Կալաց տանող շոգենավը, որ մյուս շոգենավէն վերջը շատ խեղճուկ երեւցավ աչքիս, նեղ ու խեղդված: Օդեսայէն բաժնվելուս պիս, բարձրացավ վայրի հով մը, կառադի, գիշերն ալ հասավ վրա: Ա՛հ, այդ գիշերը էս չեմ մոռնալու... ծովէն, անձրեւէն, ցուրտէն ու ճոճքէն ամենքը փախան ներս իրենց խցիկները: Ես մնացի վերը, կուպի Դանուբին մոտեքը տեսնեմ, որ գիշերվա ժամը երկուքին էր ըլլալու: Եվ փալթոյիս մեջ կծկված, հնար եղածին չափ պաստառներուն ետեւ կեբպ մը պաշտպանված, նստած էի անկյուն մը: Տախտակամածի վրա հետու ուրիշ անկյուն մը հաղիվ նշմարեցի մութին մեջն ուրիշ զույգ մը: Հոս ալ էս ու աղջիկը, ուրիշ ոչ բք: Բայց մոռցա այս նոր ընկերուհիս ծանոթացնելու. շոգենավի մեքենագործի մը աղջիկը, գեղեցիկ, աղքատիկ, պարզ, թարմ, անմեղ, մաքուր ռուհի մը Օդեսայէն, որ հորը մոտ կերթար չգիտեմ, որ շոգենավը: Կապույտ, պարզ շրջագեցատ մը ու գլխուն ալ ճերմակ-մետաքս թաշկինակ մը: Ահա քեզի քոնտրաստ մը մյուս նավի ընկերուհիս: Շատ ալ պարզ եղավ մեր ծանոթացումը, ինչ կրսեմ, մեր մտերմացումը: Մեկ-երկու նախադասութիւն ու ալ հին-հին ճանաչներ էինք իրարու: Կատարչալ անմեղութեամբ իր մաքուր, կուսական սիրտն ու հուզումները, իր անուրջները սկսավ ինծի բանալ և մութ գիշերվա հետ

միասին այս բոլորը այնչափ առաջ դնացին, որ վերջապես աղջիկը հանկարծ փափաղ դգաց մանչ մը դառնալու և անպատճառ «հայ մանչ մը...» և ասիկա կէս-գիշերին, երբ վարը ալիքները իրենց հսկայի կաքավը կը ցատկոտեն, երբ հովերը մեր նավի թելերուն ու կայմերուն վրա ճիւղադային եղանակներ կը նվագեն, երբ շոգենավը այդ իրարանցումին դեմ մտածկոտ պլուսը կը ճոճե, երբ բոլոր լաթի ու պատառի կտորները թե առած մարմնեղ ու երկաթներեն պոկ դալ ու թռչիլ կուղեն, թռչեն ու կաքավեն ծովի ալիքներուն հետ, ծովի ալիքներուն պես և շուրջը մութ-մութ, մութ, մենակ, մենակ այդ աղջիկը, ինծի սեղմված, թևիս տակ... Եհա ինչպես մտա Դանուբ, որ ես երբեք չեմ մոռնալու: Հեռուն փարոս մը սկսավ փայլել. փարոսը այսպես գիշերին պետք է տեսնել: Մենք երկուրով կախվեցանք եզերքեն լավ տեսնելու համար. ո՞վ է ծովին ուշ դարձողը, ծովին ու խոնավության: Փարոսը մնաց ձախ, քիչ մը վերջը ավելի մոտիկ երեցավ կարմիր ու կանաչ ուրիշ դույզ մը: Սոսկալի աղմուկի մեջն կը մոտենանք, դույզը սկսավ իրարմե հեռանալ: Հանկարծ հովը թուլցավ, ճոճքը կտրվեց, աղմուկը հանդարտած էր ու փարոսներն մեկը մեր աջ կողմն էր, մյուսը՝ ձախ, մտած էինք Դանուբ: Ահա ինչպես սրտաշարժ մնաս բարով մը ըսավ ինծի իմ Սև ծովս: Մենք ալ ըսինք «գիշեր բարի» ու իջանք քնելու: Սակայն, սիրելիս, ժամանակ է, որ քեզի ալ ըսեմ «գիշեր բարի»: աչքերս կը փակվին, շարունակությունը հաջորդ նամակովս, որ աստված պիտի ուրկե կը գրեմ: Դուն ալ կը գրես ինծի, հա՛, մանավանդ, շատ հետաքրքիր եմ գիտնալու՝ ինչ եղավ վիճակդ: Ես գրեթե վստահ եմ, որ այս նամակս ամառանոցդ կը կարդաս: Տուր բարեկերպ կնոջդ, տիկին Թումանյանցին ու Վարդապարյանին: Եվ իհարկե Վերնատան, ինչ ըսելու բան է: Համբույր մըն ալ քեզի՝

Լևոն

Շոգենավի մեջ, Բուդաբեստի մոտերը:

1901, հունիս 12, <Բուդապեշտ>

2

<16 հուլիսի 1901, Անվերս>

ԷԼԵԴԻԱ

Ոսկի լուսինը աղտոտ երկինքեն
Ապշած կը նայեր «Վերնատան» գլխին,
Ուր կը մլավեր խոր ներշնչանքեն

Լքված, միայնակ, պոռալոր ոգին:
 Պոռալոր ոգին «նոր» քերթողության,
 Որու ապերախտ սաներն աներես
 Նոր ոգիներու երկըրպագության
 Ներ են գացեր. մեկը¹, է՛, Անվերս,
 Առջևը հաշիվ, մուրհակ, տոմարներ,
 Երկրորդը² անտառ է քաշվեր, կրսեն,
 Տարփանքով կախված «ծուլության» ուսեն
 Իսկ թե երրորդը³ ո՞ր-դի է կորեր

Զգիտե՛ս ոչ-ոք

Ոչ-ոք այդ մասին,

Ոչ իսկ բաղմահագ

Vis-a vis⁴ ոգին:

3

<7 սեպտեմբերի 1901, Գլավեն>

Խալտառա՛կ մարդ,

Քու անհասկերնալի լռությանդ խղիւռ համար հիմա ալ ֆիլլահու-
 հիները օգնության կը կանչեմ: Եթե այս անգամ ալ ձայն չի հանեցիր,
 դիտե՛մ եղի՛ր, որ այլևս համբերությունս կորուսած, ստիպված կըլլամ
 դիմելու հայուհիներու օգնությանը: Համոզված եղի՛ր, որ սպառնալիքս կը
 կատարեմ: Իսկ ես առայժմ ղբաղված եմ բելժուհիներով, որոնք, չգի-
 տեմ ինչու, շատ ավելի հետաքրքիր ու գրավիչ կը գտնեմ, քան հաշվա-
 պահությունն ու առևտրական օրենսդրությունը:

Արաբիո անապատներու մեջ մոլորված <1 անընթ> աղչկաւ կա-
 թիլ մը ջուրի պապակող շրթունքներեն ալ ավելի, քու քանի մը տողիդ
 ծարավի շրթունքներովս կը համբուրեմ քեզի պինդ-պինդ:

Լևոնդ

4

<21 հոկտեմբերի 1901, Անվերս>

Վերջապե՛ս-վերջապես եկաւ քու թանկագին նամակդ¹. Թանկագին
 իր վերացական ու նյութական կրկնակի իմաստներովը: Շուտով կը գրեմ
 քեզի երկար-բարակ, առայժմ ընդունե վերի վարդը² Լևոնիդ կողմեն:

Տող 1 Ոսկի լուսինը [դեղին] երկնքեն:

1901, հոկտ. 1.

Անվերս

Սիրելիս, չգիտեմ ուրկե՞ն սկսիմ, չգիտեմ ո՞րը գրեմ, ո՞րը թողնեմ, այնքան բան է խոնաժ գրչիս ծայրը, որ կուղե՞ս դուրս հորդի: Լավն ան է սկսիմ Ադամ-Նավային: Այսպէս ուրեմն, ճիշտ ամսական մը ողիսականես վերջը, հուլիսի գեղեցիկ առավոտ մը անցա Բելժիկայի սահմանը ու ոտքս դրի ավետաց երկիրը: Շոգենավերեն, վախոններեն, հյուրանոցներեն, կաշարաններեն այնպէս էի հոգնած, որ վախոնիս պատուհանեն երեսկ կու տայի առջեւս ետ-ետ վազող տուներուն մեջ իրենց համար հանգիստ սենյակ մը ունեցող բոլոր երջանիկներուն: Անվերս ժամանելուս պէս, առաջին գործս եղավ դնալ դպրոց ու խոսել տնօրենին հետ, երկրորդ գործս բանսիոն մը վարձել, երրորդը՝ ուսուցիչ մը գտնել և չորրորդը՝ ոտքերս փռել ու պառկել կոնակիս վրա իմ սենյակիս մեջ, այն երջանիկ գիտակցութեամբ, որ վերջապէս իմ սենյակիս մեջն էմ: Բայց դժբախտաբար երջանկությունները շատ են կարճատե, ինչպէս որ իհարկե գիտես: Ճշմարիտը խոսելով, շատ քնքուշ զգացումով մը չէր, որ առաջին անգամ ծուռ ակնարկ մը նետեցի «Հաշվապահութեան» դասագրքին վրա, որ դանաղան անհասկանալի կրճատումներ, գիծեր, հաշիւներ, թիւեր այնպիսի հաստատակամ որոշումով մը ինծի խրոնեցնիլ կուղեին կարծես: Եւ մուգաս օգնութեան կանչեցի, մուգաս եկաւ, բայց խեղճը ինձմէ ավելի էր խրոնեց, այնպէս որ մեղքացա, ետ ճամփու դրի ու ֆրանսերէն բառաբանիս հետ ձեռք-ձեռքի նետուեցա այդ հաշիւներու ու տոմարներու ծովը: Շատ լողացի թե քիչ, ուր, աստված գիտե, միայն հանկարծ այնպիսի հոգնութեան մը, դառնութեան մը, դժգոհութեան մը, մաղձ մը զգացի մեջս, որ չգիտեմ ճշմարիտ ինչով կը վերջանար, երբ այս անգամ մուգաս ինքը շիգար ինծի օգնութեան, քանի մը «տրամացու» դրած թիւն տակ: Եւ այդ օրէն դարձա երկու մարդ, ցորեկը հաշվապահութեանը իր շքախմբով, գիշերները մուգաս իր տրամաներով, այսինքն իր տրամաններու ծրագիրներով: Այս առաջին ներքին մաքառումներով, ֆրանսերէնի փնտլեմանով, բանսիոնական շոր կյանքով ու անձանոթ քաղբի մը անձանոթ սովորութեաններուն առաջին վարժութեաններով հասեր էի օգոստոսի կեսերը: Կուղե՞ս քեզի ներկայացնեմ այս մեծապատիւ երկրին կամ մեր քաղաքը ներկայացնեմ քեզի: Բելժը աշխատանքի մարդն է, այնպէս որ քեզի բնավ խորհուրդ չէի տար այս կողմերը ոտք դնես: Այս մեկ: Բելժը դեմոկրատ է բնականէն, դեմոկրատ՝ իր լավ ու վատ բոլոր կողմերով, քիչ մը պանալ, քիչ մը յունիֆորմ, բայց պարզ, դեմ եկող ու մանաւանդ «խմբական» անգամ մը տեսնելու ես, թե հոս ժողովուրդը

ինչպէ՞ս կուրախանա, դադափար կաղմնելու համար, թե ի՞նչ ըսել է
 խմբական կյանք: Երեւակայն գիշերով ամբողջ գլուղ մը, կամ քանի մը
 թաղ, քանի մը հարցուր հոգի, ծեր-երիտասարդ, աղջիկ-մանչ, թե-թեի,
 շարք-շարք ամբողջ փողոցի լայնքով, ղինլորների վաշտի մը պես, եր-
 գելով, պարելով, ցատկելով, երաժշտական խումբ մը առջևը ձգած, լամ-
 պիտններով, զրոշակներով, ծոպերով զարդարւած կանցնին առջևեդ և
 հարցուրաւոր երեխաներու մըջնոց մը, որ այդ զանգվածին շուրջը կը
 ցատկեն, կը դառնան երաժշտութեան թաքտին տակ: Այդ նույն չափին
 տակ տատանվող, նույն ուրախութեան մեջ հռհռացող, նույն գրգռւած
 ինստինկտներով իրար համշտող զանգվածին դեմ՝ ես ակամա կը մտա-
 ծեմ մեզի, մեր ժողովուրդը, ուր տասը հոգի իրարու մոտ գալ չի կրնար,
 ուր կիներ առանձին է միշտ, մոտի բաժանմունքը, ուր փողոցին մեր
 երգելը հարբածի բաժինն է միայն, իսկ պարելն ու ցատկելը, նու, միայն
 գծանոցեն փախածի: Ահա քեզի այն մեծ տարբերությունը արեւմտքի
 ու արեւելքի ամբոխի-անհատի ձուլումը խմբի մեջ. արեւելքի մեջ մասսան
 անհատներու կուտակում մըն է, իրարմ անջատ, արեւմտքի մասսան
 անհատներու կապակցումն առաջացած նոր օրգանական մարմին մըն
 է արդեն: Գալով մասնավորապես Անվերսին, առուտուրի քաղաք է, գոր-
 ծի քաղաք: Ամեն տեղ, ամեն բանի մեջ կրնաս նշմարել նույնը: Ամենքը
 անխտիր նույն գործավորի ու վաճառականի դեմքը, հագուստն ու շար-
 ժումը ունին: Արդեն միօրինակությունը շատ է աչքի ինկնող: Կառապանն
 ու իր վարձողը միայն մեկ միջոցով կրնաս իրարմ զանազանել, իրենց
 նստած տեղեն: Մեկ ուրիշ հատկութիւն, որ հազիվ թե քու նախանձը
 շարժե, երեխաներու առատությունն է: Երբեմն փողոցները այնքան իրա-
 րու վրա թափւած կըլլան, որ անցնելու ժամանակ ակամա հարց կու
 տաս, թե այդ մարդիկը ե՞րբ ժամանակ կը գտնին իրենց մշուս առօրյա
 գործերն էլ վարելու: Բայց ես դառնամ նորեն ինձի, որ քեզի համար
 երեւի ավելի հետաքրքիր է, քան Անվերսի բոլոր փողոցները իր բոլոր
 երեխաներով: Օգոստոսի վերջերն էր, որ նորեն գեղեցիկ առավոտ մը
 վերցուցի պայուսակներես մեկը ու մտա վազոն: «Ո՛ր բարով նորեն»
 պիտի հարցնես: Գլուղ, Օհանեսն ջան, գլուղ. քիչ մը բնութեան մեջ թաւ-
 մանալու, թափ տալու վրայես «ելք ու մուտքերու» փոշին: Դպրոց ըն-
 դունվելու համար անհրաժեշտ եղածը արդեն աչքի անցուցել էի, քանի
 մը ուրիշ կարդալու բան էր մնացել միայն, լեցուն էր արդեն պայուսակ
 այդ գրքերով, որոնք պիտի կարդայի գլուղը, բնութեան ու հանգստու-
 թեան ծոցին մեջ: Ինչպէ՞ս չէ: Հինգ-վեց շաբաթ այնպիսի փառավոր
 ծուլութեամբ մի ծուլացա, որ մինչև անգամ քու հիացումը կրնայի շար-
 ժել: Եվ այդ ընդարձակ ծուլութեանս միջոցին, հասա այն եղբակացու-
 թեանը, թե իսկապես մինք՝ «բանաստեղծներու», բնա՞վ իրավունք չու-

նենք մեր աղքատությունեն գանդատվելու. հարստանալու համար պետք է աշխատել, աշխատել շարունակ, իսկ «բանաստեղծներս» ավելի գերադասած ենք աղքատ ըլլալ, միայն թե չաշխատել. ծուլությունը մեր կյանքի, մեր օրգանիզմի, մեր ջիզերու մեկ անհրաժեշտ պետքն է, մեկ թանկագին պահանջը. այնպես փռվել կոնսկի վրա ու մտածել, երազել, երեակայել, կամ թափառել դաշտն ու անտառ անդործ, անհոգ իր մուղային հետ, իր անուրջներուն: Ես լուրջ կը խոսիմ, ծուլությունը շատ, շատ մեծ պետք մը, երջանկություն մըն է «բանաստեղծներուս» համար, ու ես այդ ծուլությունը հիմա շատ թանկ կը գնահատիմ, հիմա, երբ ստիպված եմ թրանսլացի ձիու պես աշխատելու: Բայց եթե խելք ունիս՝ այս տողերս մարդու շեւ ցույց տար, թե չէ մեյ ունեցած կաթիլ մը վարկն ալ կը կորսնցնենք վերջնականապես: «Ախր» ես ալ, դուն ալ վաճառական մարդ ենք հիմա: Ուրեմն դեպի գլուղ՝ վալեն (Ֆրանսական բելժ) ընտանիքի մը մեջ, «փոմենշիքի» նման բան մը. աղարակ, պարտեզ, այգի բոլորը տրամադրությանս տակ, տրամադրությանս տակ նաև երկու աղջիկներ, բոլորովին իմ տանս կաթնա. քիչիկ մը երաժշտություն, քիչիկ մը շարահանություն, քիչիկ մը... պաշիկ մը, ըստ օրինացն Մոսկովսի, վերջապես: Իսկ տունեն դուրս գլուղն ու դաշտերը, դաշտերը, դաշտի գեղեցկությունը ես առաջին անգամ հոս գգացի: Լեռներ չի կան, բայց հողը ալիքոտ է, որ աչքին միօրինակություն չի տար: Եթե գիտնաս ինչքան թափառեր եմ գլուղ-գլուղ, հիանալի խճուղիներով, մեծ մասով ծառուղի, մարդու քաղիլը կու գա և գլուղ որ կըսեմ քու Դսեղդ չի հասկնաս, հոս քու Դսեղիդ բնության վեհությունը չի կա, բայց չի կա և այն քուտուրական խեղճությունը, հոս գլուղերը գետնատակ քանոփոնյան խրճիթներ չեն, այլ քարաշեն փոքր տներ, մեծ մասով երկահարկ, վերին հարկը՝ ննջարանները իր մահճակալներովն ու պարագաներովը, վարը՝ մյուս սենյակները: Երբ հոստեղի գլուղացուն մեր գեղերու մասին պատմես, միեևուցն է թե քեզի խոսիմ հոթենթաներու մասին: Այդ պտույտներս ալ երբեմն ընկերոջս հետ, բայց մեծ մասով առանձին: Ախ, ի՞նչ կըսեմ, ինչպե՞ս թե առանձին, մուղայիս հետ թե-թեխի Ո՞վ երջանիկ բանաստեղծական ծուլություն: Եվ հիմա՞: Հոկտեմբերի կեսին դասերը սկսան և ես այժմ ուսանող մըն եմ նորեն. «նորեն» որ կըսեմ բառը ճիշտ չէ, որովհետեւ իմ լայացիական ու մյունխենյան ուսանողությունն բոլորովին ուրիշ բան էր, հիմակվանը ուրիշ բան. հոն աղատ էի, ժամանակա արձակ, ընարությունս քեֆիս և աշխատանքս սրտովս: Իսկ հոս օրական 5—6 ժամ դպրոցի մեջ միայն գործ ունիմ, մեկ-երկու ժամ ալ տանը պատրաստվիլ կուզեմ: Հազիվ օրվան լրագիրներն ու մեկ-երկու հանդես թղթատելու ժամանակ կը մնա ինծի: Մեքենայի պես բան մըն եմ դարձած հիմա, ամբողջ օրը «դաս պատրաստելու» վրա եմ, ալ առե-

տրական նյութեր կուզես, քաղաքական անտեսություն կուզես, նաբուհո-
նի օրենսդիրքը կուզես, անտեսական աշխարհագրություն կուզես, հասյո
լեշունե՞րը, գանգիս տակ վալլս կը դառնան, մշուսը բոլլկա, երրորդը
չգիտեմ ինչ, իտալերենն ալ կաստանես եւ այս բոլոր «խալմաղալին» մեջ
խեղճ հայերենս փախեր մտեր է անկյուն մը եւ ապշած-ապշած կը նայի,
թե սա ի՞նչ խայտառակություն է: Եվ երբ հոգնած, գլուխս բազկաթոռին
հենած, ոտքերս կերկնցնեմ պահ մը հանգստանալու, լոկի սենյակիս
մեջ, լամպիս լուսին տակ, այս առեւտրական տակնուլքայությունեն,
ակամա մտքերս կը թռչին Թիֆլիս ու դեմքիս ժպիտ մը կը ծլի, երբ կը
հիշեմ, որ անցած տարի այս ատեն ամսվան մը մեջ Հոմերոս մը կը
կարդայինք, երկու-երեք շաբաթվա մեջ Շեքսպիրին բան մը կամ էսքի-
լոսեն, ա՛հ, Պրոմէթէոսը. դառն ժպիտ մը կը ծլի շրթունքիս ու անուշ
կարոտ մը մեջս:

Այս բոլորը երբ կարգաս, գուցե հանկարծ թեթե կասկած մը մեջդ
սպրդի, Հանես ջան, թե չըլլա որ «խալիսը» իրավունք ունի, որ ես ար-
դեն «բուխկալաներ» դարձաւ ու գնաց: Մի՛, մտքեդ անդամ անցնելու չես.
«խալիսը» միշտ «խալիս» է, որ երբեք բան չի հասկնար: Ես գուցե կրնամ
թղթակից մը դառնալ, գուցե հաշվապահ մը, գուցե նուշխիսի այս բո-
լորեն ոչինչ ալ դուրս չի գա. չգիտեմ, ինծի տվեր եմ հոսանքին ու կը-
սպասեմ տեսնեմ ինչով պիտի վերջանա՞ տեսակ մը փորձ է սա կյանքի
մեջ իբրեւ մարդ իմ անկախությունս ապահովելու, ուրիշին կարոտ չըլ-
լալու, հացի խնդիրը իմ գրական աշխատանքիս առջևին վերցնելու: Տե-
սակ մը տարօրինակ փորձ, գուցե եւ հիմար ու անկարելի: Զգիտեմ, ճշ-
մարիտ: Գիտեմ միայն բան մը, թե ես գրագետ մըն եմ եւ միմիայն գրա-
գետ մը, ինչ դիրքի ու տարազի տակ ալ որ ծպտիմ: Գալով «խալիսին»,
ես անոր կարծիքը երբեք չեմ հարցուցած ու հարցնելու ալ միտք չու-
նիմ: Այս հառաջարանես վերջը ուրախությամբ քեզի փոքրիկ լուր մը
տամ. լուր մը, թե այս քանի մը ամիսներս բոլորովին անպետք անցած
չէ հայոց ազգի գրականության համար: Նախ երկու թե երեք տրամադու
գլխուս մեջ պատրաստ է. կը տեսնե՞ս ի՞նչ առատություն: Բայց որով-
հետեւ լավ գիտեմ, թե «գլխուս մեջ պատրաստ եղող» տրամաները քեզի
համար շատ գին չունեն, իսկույն ավելացնեմ, թե թուղթի վրա ալ բանիկ
մը ունիմ: Գլուզեն դաբձես միինչեւ դասերու սկիզբը տաս-տասնհինգ օր
ժամանակ ունի՞մ անմիջապես թարմ ուժերով սկսա գործի ու երբ դպրոցը
սկսավ, ես արդեն ավարտած էի տրամաչիս կեսը, այսինքն մինչեւ մեկու-
կես արար: Դպրոցի բացումեն ալ վերջը միինչեւ հիմա շաբաթ ու կիրակի
օրերես օգտվելով երկրորդ արարը ավարտելու վրա եմ: Կը մնա միայն
երրորդը, որը հույս ունիմ մինչեւ նոր տարի ամբողջացնելու Այսինքն
աշխատանքն ու տրամադրությունը չի պակսեր հիմա ինծի, պակասածը

ժամանակն է, կ'ընիմ, ինչ որ կրնամ, և եթե հաջողեմ մինչև նոր տարի աւարտելու, իհարկե, շատ ուրախ պիտի ըլլամ, ո՛չ այնքան, խեղապէս, տրամալիս համար, որքան ինծի օգնողներուն վրաս դրած հուշք արդարացնելու համար: Անկեղծ խոսելով, ես հիմա շատ դո՛հ եմ, որ հոս գալս թատրոնական դործին հետ կապվեցաւ: Առանց իմ իշխանութիւնն ու Զիլիպին տված խոստումիս, դժվար թէ աչս պայմաններուն մէջ կարող ըլլայի գրական աշխատանքով ալ զբաղվելու: Շարաթ ցորեկները դպրոցէն դարձիս մեծ ուրախություն մը ունիմ, որ մինչև կիրակի՝ իրիկուն ժամանակս իմա է, իմա ու տրամալիս և այդ ուրախությունը գուցե իմ միակ արդի իրական հաճույքս է հիմա: Տրամալիս կենդրոնը կին մըն է, գործողությունը կը կատարվի Թիֆլիս: Անունը «Ուրիշի համար»՝ ձեռներեց, աշխատանքի ու գութի կին մը, որ շարունակ ապրած է ուրիշներուն համար, ուրիշներուն օգնելու, ծառայելու, որ կուզէ ու պահանջը կըզգա իր համար ալ ապրելու վերջապէս, բայց իր հաճույքին համար ապրել կարողանալու համար պետք է ուրիշներու ցաւը հոգ չենել: ամբողջ տրամաս այդ մաքառման մեջն է՝ բուն հոսական պահանջ մը ապրելու, որուն դեմ կեղին գութն ու սովորութիւնը: Ինչպէս կը տեսնիս՝ զուտ հոգեբանական նյութ, և արդեն ինծնէ ուրիշ բան ալ, իհարկե, չէիք կրնար սպասել, բարքերու ու տեղական կյանքի նկարագրութեան հետ, գիտես, որ զուտ չունիմ: Ավելցնեմ նաեւ, որ ես ինքս առայժմ իմ գրածէս գոհ եմ: Հիմա կը մնա միայն, որ ուրիշներն ալ գոհ ըլլան:

Իսկ դո՞ւն, տես, ինծնէ օրինակ առ ու երկար-բարակ նստե՞ գրե: Առողջությունդ, ամառվան կյանքդ, արդի դրությունդ ու գրական կյանքդ Գրե նույնպէս ինչ որ կա բիշ-միշ հետաքրքիր շուրջդ գրական աշխարհքին մեջ: Ես հոս բոլորովին կտրված եմ ձեր բոլոր գրական բարեքէն ալ, չաբքէն ալ: Գոնէ քեզնէ մեկ-երկու խոսք լսեմ: Ի՞նչ հալի են մէք թերթերը, անկոթ «Մուրճը», փալանը կորուսած «Մշակը», հնադարեան «Նորդարը», ցամքած «Աղբյուրը», անտարազ «Տարադը» և մյուս մեթեորները: Եվ մի՞թէ վերնատուննիս այդպէս բոլորովին դատարկ է հիմա, ոչ՞ որ Գրե աշուղ Իսահակին, որ ամոթ է, տղամարդուն չի վալկել, այդպէս փեթտած շուշաններու հաւեն արի-վարի ընելը, թող բան մը ընէ, թող գրէ, թող բանի մը պետք գա, բայց սրտե թխած աղվոր բան մը: Գիտեմ, որ իր փնտռած շուշանը իրական բուսնող ու թոռմող շուշաններէն չէ, այլ շուշան մը, որ միայն բանաստեղծի հոգին խորքը կարտան կը ծլի ու պատրանքով կը սնանի և որ արտաքին շուշանի անունն ու քանի մը ձեւերը միայն ունի իր վրա: Թող նկարե մեզի իր այդ իդեալ Շուշանը, եթէ անպատճառ իր Շուշանէն զատովիլ չի կրնար: Հապա Դեքե՞նը, մի՞թէ մինչև հիմա չերեցաւ, եթէ եկած է, թող գրէ ինծի ան ալ ու թող հասցէ տա կամ գրէ իրեն նույնը, եթէ եղած տեղը գիտես:

Այսպես ուրեմն՝ մնացեր էս դուն, մեր վերնատան հավատարիմ պահապան. կու դանք, Հանես ջան, կու գանք, կը ժողվվինք նորեն, կը կարդանք նորեն մեր Սոֆոկլեսն ու Սերվանտեսը, կը խոսինք, կը խոսինք նորեն ամբողջ ձմեռվան երկար գիշերներով հինեն-նորեն, գյուղին ու «խաչախներեն», տակնուվրա կընենք նորեն մեր ամբողջ գրականությունը ու կը տաքնանք ու կողերովենք մեր սկզբունքներով, մեր տաղանդով, մեր գրածովն ու գրելիքներով... Իսկ առայժմ՝ համբույրներս կը խրկեմ քեզի, մտերիմ ընկերոջ մը ջերմ, մաքուր անկեղծ համբույրները:

Լևոնդ

6

<11 նոյեմբերի 1901, Անվես>

Օնաննես ջան, տրամայիս կենացը, որ հիմա, այս վայրկյանիս ավարտեցի:

Լևոնդ

Այսպես ուրեմն՝ «մերիշին համարս» մտով դարակս մինչև ց՝ նոր տնօրինություն հանգստանալու: Ես ալ բիշիկ մը հանգստանամ ու սկսեմ արդեն երկրորդ թատերկս¹: Կը տեսնիս, որ մեծ գործի վրա եմ:

Համբույրներս

7

<12 նոյեմբերի 1901, Անվես>

Դե, շուտ, շուտ, ելիր, ծուլություն մի՛ ըներ, ելիր նստե ու նամակիս պատասխանը գրե: Զարմացուցիչ նորություններ ունիմ քեզի հայտնելու, այսինքն՝ իսկապես զարմանալու ոչինչ չի կա բնական բան: Այլևս դադրած եմ դպրոց հաճախելն՝ ինծի համար շատ երկար, անգործնական ու շատ չնչին արդյունք ունեցող աշխատանք էր: Հիմա ինծի պետք եղածը կաշխատեմ ինքնիրենս: Դե, ի՞նչ ապշեցար, ելիր, շո՛ւտ, շո՛ւտ, նստե նամակդ գրե:

8

<12 դեկտեմբերի 1901, Անվես>

Հայաստանյայց մեծ լուսավորչին ... (ա՛յ, կը ներես) լուսավորչին բարե և ողջուն շա՛տ: Եվ բազում շնորհակալություն՝ վասն «Առվակին»¹

և անշարի սրտմտութիւն՝ վասն շռայլութեանն բյուտճեականին: Եվ անասելի ցասումն բարկութեան՝ վասն լուսեանն և ծուլութեանն եղբորն մերոյ խալտառակի, ամեն:

9

<27 դեկտեմբերի 1901. Անգլերս>

...«Ողջուն վերնատան գլխին սրբազան»
նա նայեմ, տեսնեմ մեր երեք մուգան՝,
Որ ծուլ կախ բնկած իրարու ուսին
Վերջին բարե մ'են բերեր Անգլերսն:

10

Իմ անգին Հանես, ամեն անգամ, որ նամակդ առնեմ, ինծի համար ահագին ուրախութիւն է և երևի սաստիկ ուրախութենես սրտի լաշնացում շատանալու համար է, որ այդքան հազվագյուտ են նամակներդ. այսինքն՝ չեք-չեք: Արտահայտութեանս եղանակը քեզի թող չի վարձացնէ: Հիմա իմ օրացույցս ստացած չեքերուս վրա է ձեռք, որոնք քու նամակներուդ շափ հազվագյուտ են: Գուր հոգ ծիծաղեցեր իմ վրաս, ինչպես որ կըսես, իսկ ես հոս ամենահիմար հոգեկան դրութեան մեջ եմ. քանի դպրոցն էի, տեսակ մը ինկած էի հոսանքին մեջ ու կամա-ակամա կաշխատեի, իսկ հիմա, երբ բոլորովին ազատ եմ ուղածիս պես ժամանակս տնօրինելու, երբ մուգտս սատանի պես մտեր է թեխ սակը ու ինծի հանգիստ չի տար, երբ գրելու պահանջը, նյութը, ծրագիրները մեջս կեռան, դեհ, խնդրեմ, դեհ, հրամմե նստե ու առևտրական նամակագրութիւններու թարգմանութիւնովը զբաղվե: Բայց պիտք է, պետք է զբաղվիլ, տարին շուտով կանցնի ու վերագարծիս գործնական բան մը պիտք է հետս բերե՞մ, թե՞ չէ: Կամաց-կամաց այն ձախորդ հզրակացութեան կու գամ, որ իմ ջանքս մեկ թեով երկու ձմերուկ բռնել ուղեղ է, որք կարելի բան չէ, եթե հավտանք ժողովրդական առածին: Ու, երբ կմտածեմ, որ արտագրելու գուցե ամենաուժեղ տարիներս է այս, որ այսպես կվատնվի: Հիմա ալ, ուր Փարիզ կերթամ, գեղարվեստի ծոցը, առաջուց գիտեմ, որ ներքին հակասութիւնս ավելի պիտի սրվի, ավելի պիտի տանջե ու ավելի ալ պիտի խանգարե թե՛ տրամաներս և թե՛ առևտրական նամակներս: Է, ինչ գլուխդ ցալցնեմ, կընեմ, ինչ որ կրնամ, մնա-

348

ցածր գլուխը քարը, մարդ իր կաշվեն դուրս գալ չի կրնար: Ուղարկած «Վտակ» իր ժամանակին ստացած էմ և մինչև հիմա կարդացի ամբողջ առաջին գրական մասը մասնագետի մը կատարյալ համբերութեամբ: Ելգրականութունս կուղեն՝ բոլոր վիպակները՝ մեծ ու փոքր «հավուր պատշաճի» սիրուն կամ տգեղ «հողվածներ» են, գեղարվեստական ու ապրելու ընդունակ ոչինչ. ամենեն գեղարվեստականը... երևակայե... չէ, չես կրնար, եթե չես կարդացեր և ապահով եմ, որ չես կարդացեր... Պռոշյանցի վիպակն է՝ սկիզբն ու վերջը, իհարկե, ավելորդ, քիչ մըն ալ գուցե անճարակ գրված, բայց մեջը կյանք կա, կռիվ՝ իդեալիզմի խորտակումը նախադասութեան մեջ, ամենայն տեղ նույնը, այդ հինգերորդ դիմագիծը գիծ է հենց սկզբեն, որովհետեւ իդեալի մարդն է, տարբերը, բացառիկը, մարդուր: Իդեալիստն է, որ կյանքի խնջույքին, եթե պատահի, որ մասնակցի, ամենեն շուտ կը հարբի, և եթե անգամ մը հարբեցաւ, ալ վերջացաւ: Այնտիքի երգը² տեղ-տեղ խորն է ու գաղափարը սիրուն, ամանն է անշնորհք ու հինցած: Փափաղյանի երգի³ գաղափարն ալ հետաքրքիր է և նոր մեր գրականութեան համար, միակ թուրքիմացութունը վերնագրին մեջն է, հող երգ չի կա և ըմբոստ ըլլալու համար, հարկ չի կա, իհարկե, կոպիտ ու խառնակ ըլլալու: Կը գրես, թե մեր բոլոր լրագիրները շուտով իրենց խմբագիրները փոխեն պիտի, ինչպէս թե, բազմաթուփներու ծածկոց, խոմ, չեն այդ խմբագիրները, որ բոլորը միասին փոխել կարողանանք ու լլալ տանք, թե և եթե կարողանայինք, հիանալի բան կ'ըլլար, որովհետեւ սաստիկ են թողտաած ու կեղտոտած: Հոգիդ սիրես, երբ բան մը կը գրես, մարդավարի գրե, որ բան հասկնամ, գրածներուդ միշտ պոչը կա, գլուխը չի կա: Այդպէս ալ մինչև հիմա դեռ չեմ հասկցեր թատրոնական ընկերութիւնը կազմվեցա՞ւ, չէ՞, ինչպէս, Թիֆլիսի ներկայացումները ընկերութիւնն է, որ կու տա, չէ՞ որ դուն անգամ էիր մասնաժողովին: Ինծի պատմելիք ոչինչ չունի՞ս: Գալով իմ տրամալիս, մինչև որ ինծի համար իր վերջնական կաղապարը չառնե, ձեզի խրկել չեմ կրնար, ըսենք՝ այդ բոլորը այդպէս քանի մը տեղ արտադրելու ժամանակ ալ չունիմ հիմա, ձեր նկատողութիւնները վերջն ալ կրնաք ներկայացներ, իսկ սրբագրելու համար երբեք ուշ չէ, ես կրկին ու կրկին պատրաստ եմ մշակելու՝ օգտվելով նկատողութիւններին: Դեռ պետք է փոխադրել ալ, ուրիշ ցավ մըն ալ ատ է. գրած եմ արեւմտեան լեզվով, բայց այդպէս բեմ հանել կարելի չէ՝ վերին աստիճանի անբնական պիտի հնչե կապկասյան ականջներու, պետք է թարգմանել: Իսկ հիմա գլուխս բռնված է հաջորդ տրամալիս... երևի անունը կը գնեմ «Սրտի մարդիկ»⁴: Բուռն անձնական սիրու աղջիկ մը և ուժեղ հասարակական սիրու տղա մը, ինկած իր պարտականութեան զգացումին ու աղջկան մեջ ու հոգեկն վարանքն ու մաքառումը: Կը կարծեմ, որ հաջող բան

պիտի դուրս գա, կարծելը, կարծեմ, մեղք չէ և վերջապես, ո՞ր գրողը այդ մեղքին ղերծ է: Իսկ դո՞ւն ինչ կընես, կը գրե՞ս, շատ ես լուռ, կը կասկածիմ, որ անակնկալ մը կը պատրաստիս ինձի: Մեր մյուս վերնատունականներն ի՞նչ կընին, բան դրած ունի՞ն, հոգ եղողներդ համարում-ներ: ունի՞ր, թե՞ բոլորովին «անունը կա, ամանումը չի կա»: Գրած ես, թե նոր անդամ մըն՝ եք գտեր մեր Վերնատան, այդ ինչ աներեւակայելի գյուտ, մենք որ Դիագենեսի լապտերով ամբողջ երկու տարի կը փնտրե-տեինք. ընտրելիդ ես ամենեին չեմ ճանչնար «Իբրեւ մարդ», իսկ «Իբրեւ գրագետ» շատ քիչ, այնպես որ իմ ձայնս կը դնեմ բացարձակորեն քու տրամադրութեանդ տակ: Եթե մյուս ընկերներու ձայնն ալ շահի, մկրտեցեք, միայն լավ աչքի առաջ ունեցեք «մարդը», միայն «գրագետը» հե-րիք չէ, միայն համենայն դեպս քու քանդիդատը լավ վկայականով կներ-կայանա. ու՛ր որ կոնտրա, բանկ ու առևտրական վարժարան մտնելն վե՞ջը նորեն Պառնասի փեշերեն ի վեր կը մագլցի՝ վստահելի է, զոնե գրական տեսակետն: Դերենք, ուրեմն, Մոսկվա: Ինձի ուղարկե իր հաս-ցեն, առանց մոռնալու: Իսկ Նիկոլին ու Ավետիքին իմ սրտագին բարե-ներս: Տարին չի լրացած դուքե համարվենք նորեն մեր Վերնատունը, որ երեւի մինչև այն ատեն ամբողջ ընդարձակված ալ կըլլա... գոնե իբրեւ շենք: Ես երկու օրեն կը մեկնիմ հոսկի, հաջորդ լուրս Փարիզն կստանաս: Միայն, Հանես ջան, քիչ մը քիչ ծուլութուն ըրե, կը տեսնաս ինչքան համեստ եմ, չեմ ըսեր ծուլութուն մի ըներ, անպատճառ չերերուն: մի սպասեր ինձի մեկ-երկու երես բան գրելու համար: Դեհ, կնոջդ տուր բարեկերպ, և ընդունե իմ ջերմ, ջերմ, սրտանց համբույրս:

Լևոնդ

1901, դեկտեմբերի 30.

Անվերս

11

<20 մարտի 1902, Փարիզ>

Թանկագին հիմանդս, ներե ինձի, որ դեռ կուշացնեմ քու համբավա-վոր քերթվածիդ՝ պատասխանը, այնքան գործ ու աշխատանք ունիմ, որ գլուխս իմս չէ, միայն այս մեկ-երկու օրը կաշխատեմ, որ անպատ-ճառ կերպ մը գլուխս իմս դարձնեմ ու քեզի գրեմ երկար: Եթե գիտնաս որչա՛փ, որչա՛փ կարոտեր եմ քեզի: Համբերութուն, ուրեմն, ու առայժմ համբուրներս:

Լևոնդ

Իմ անդին Հանես, նոր վերադարձա նվագահանդեսին: Պերլիոզի «Ֆաուստը» իր աշխույժ երաժշտությամբը դեռ պահանջիս մեջն է, գրական բնազդներս արթնցած, ամենևն սիրուն ժամս գուցե բեզի գրելու: Կը վառեմ ճրագս ու կառանձնանամ յոթներորդ հարկի սենյակս: Եթե յոթներորդ չէ, վեցերորդ կը լինի անպատճառ, դեռ լավ չեմ համրած, թեև օրը բանի մը անգամ կիջնեմ ու կ'ելնեմ: Համենայն դեպս աչքան բարձր եմ, որ շարունակ արամադրության տակն են Փարիզի գեր, նիհար, կղկղված ու շիբ, զմոկրատ ու արիստոկրատ... Ժոնեկուլյները. աչքան բարձր, որ ճակատս բաց կրնամ ներկայանար մեր Վերնատունը. վե՛ր, միշտ վե՛ր, այդ չէ՞ մեր Վերնատան ազվոր դեկդը: Օ՛, ես շատ վերերն եմ հիմա: Վերերը ու միայնակ: Այդ երկուքը անբաժան են իրարմի: Մով Փարիզը իր տենդոտ և կրքոտ ազմուկովը, շուրջիս եռուկեռումը ու իմ սեփական ամենօրյա աշխատություններս, դպրոցս, հաշիվներն ու դրբերս բսրոը միասին առած սրտիս օտար ու խառնակ մթնոլորտ մըն է միգոտ, ուր հոգիս կը հածի տեսակ մը շվարած ու անժանոթի մը կարոտով ու միայնակ, բոլորովին միայնակ: Ու չի կարծես տրտունջ են աչս տողերս, ամենեին. ով վերերը կը տենչա, պետք է սորվի վերի միայնությանը: Զգիտեմ, գուցե անմիտ ու սնամեջ բառեր են միայն աչս բոլոր բառներս, բառեր, դարտակ հնչյուն միայն: Ներե, կարելի է նվագահանդեսի հնչյուններուն ազդեցությանը տակն եմ դես: Ուրիշ անգամ մը ափելի գրական կը լինիմ:

Ի՞նչ պատմեմ քեզի իմ կյանքես ու ուրկե՞ս սկսիմ, ջրհեղեղե՞ն: Հունվարի առջի օրերը իրիկուն մը ճեպընթացս իր բոլոր ուժովը շագնալինդ եկավ ու խրեցավ Փարիզ: Ամբողջովին գրագետ էի այդ օրերը, վաճառականը քաշվեր, կծկվեր էր ներսս անկյուն մը, տեսնելով, որ իրեն շատ երես տվող չի կա: Մուսայիս հետ թե-թեի ընկեր էի փողոցներն ու թատրոնները, տեսակ մը հոսանքին տարված, տեսակ մը գրգռված ու տեսակ մը անհանգիստ՝ անորոշ ու տարտամ միճակիս: Պետք էր վերջ դնել, պետք էր դրական դառնալ, պետք էր «լուրջ մտածել» և դուն գիտես արդեն թե ի՞նչ ըսել է մեզի նմաններուն համար «լուրջ մտածելը»: Օ՛, այդ սարսափելի «լուրջը»... Եվ սկսա լուրջ մտածել: Ընկա աջ ու ձախ: Գտա արդի դպրոցս, հավնեցա, մտա ու սկսեցի աշխատելու, առանց ուշք դարձնելու մուսայիս բորձրացուցած սոսկալի փոթորիկներուն: Այլ դավաճան, ալ անհավատարիմ, ալ վատ, ալ ինչ ըսես չնետեց երեսիս: Ինծի Անվերսեն հեռացնելեն վերջը, խեղճը ալ համոզված էր,

որ վերջացաւ, որ ինքը հաղթանակած էր վերջնականապէս, խեղճ մուսաւ. լաց, աղմուկ, իրար մեղադրել երկու կողմէն: Ես բացի «Վտակը» ու քու մուսայիդ կռիւն դրի իր առջևը, բայց որո՞ւ կըսես, ի՞նչ երկարեմ, խնդիրը հասաւ՝ ապահարզանի... գրեթէ: Կովեցանք ու բաժնեկցանք: Այս երեք ամիս է դառաւ՝ ենք իրարմ ու մնացի միայնակ, բոլորովին միայնակ: Անկե ի վեր մեկ-երկու անգամ միայն թատրոնը հանդիպեցանք իրարու, բայց ան ալ, ես ալ իրար չի տեսնել կը ձեռացնենք, թեև բանի գաղտուկ աչքս կը բարձրացընեմ, իր մեկամաղձոտ, կիզիչ ու անժաժ հայացքին կը հանդըպիմ, որ իդուր փախցնել կը ջանաւ Ո՛ւ, այդ վայրկյաններուն եթէ գիտնաս ի՞նչ սոսկալի խայթ կըզգամ մեջս: Խայթ ու ամոթ ու ստորնացում: Ինձի կը թվի, թե իրավ որ դավաճան մըն եմ, թեթևամիտ մը, որ իդուր ու օտար աշխատութեան մեջ կը վատնիմ ուժերս ու երիտասարդութիւնս, մեկ կողմ դրած կոշտմս ու մուսայիս ներշնչումները: Հիմա ալ անով ինձի կը խաբիմ, որ շատը գնաց, քիչը մնաց: Այդքն գիտես, որ հոկտեմբերին, գուցե նույնիսկ քիչ մը ավելի շուտ, կը լինիմ հոգ, մեր Վերնատունը, ուր պատիւ կունենամ վավերացման ներկայացնելու երկրորդ տրամաւ: Եթէ գիտնաս ի՞նչպէս սիրտս դեպի ետ կը ցանկա, դեպի... տուն պիտի ըսեի, որ դրիչս կանգ առաւ: Տո՛ւ... ու կը ժպտիմ տեսակ մը ինձի հեգնելու, կարծես, կատակելու համար, բայց լեզի է այդ ժպիտը ու կը նախանձիմ անոնց, որոնք «տուն» մը ունին, ուր կրնան դառնար: Վերջապէս, ինչպէս կը տեսնեմ, այսօր սաստիկ սանտիմենթալ եմ տրամադրւած: Պետք է թոնր փոխել: Սակայն այսքանը ճիշտ է, որ կարոտով կը հիշեմ մեր կյանքը, մեր շրջապատը, մեր տեղերը, մեր բնութիւնը, մեր ժողովուրդը: Հիմա սկսեք եմ, մինչև անգամ, աղագային դառնալու: Սիրելու համար պետք է հեռանալ, երևի՛ Նիկոլի ախանջը խոսի: Գալով արդի կյանքիս՝ մեկ բառով ամեն բան կրնամ ըսել՝ չոփ-չոր: Բեկթիկ ընտանիքի մեջ էի միշտ, հիմա այն ալ չունիմ: Կայրեմ հյուրանոցը, կուտեմ բեստորանը, ֆրանսացիներու հետ կապեր չի կան, հայերու ու ռուսներու հետ ես գլուխ չունիմ և արդեն շարունակ կաշխատիմ, տեսակ մը լարված աշխատանքով շանդրադառնալու, չի մտածելու ու հնար եղածին չափ շուտ ժամանակը սպանելու համար: Քու երազումդ տեսած ու նամակիդ մեջ վերըստեղծած «փափուկ» ու «ձերմակներեն» իրավ, որ դեմս ու կողքս շատ կան, միայն ո՞չ հետս: Շատ-շատ ուրիշ բաներու հետ (յաղաղս, քսան ու չորս պատճառանաց) պետք է երկու բան՝ փող և ժամանակ, որ իսկապէս ըսած միեւնոյն բանն են: Փարիզ ղվարճութեան քաղաք է ըսել եմ, միայն պետք չէ մոռնալ ավելցնելու՝ փողավորներու համար: Փարիզ ամենասիրուն սալոններու և ընկերական ամենասքանչելի շրջանակներու քաղաքն ալ է, միայն.. նորեն փողավորներու համար, իսկ անփողներուն բաց է

միայն փողոցը՝ իր վարի խավի հաճույքներովը: Իսկ ես, հոգիս, էթեմ վերինը ունենալ չեմ կրնար, վարինով ալ գոհանալ չեմ կրնար և կը կար-
ծիմ, որ ինծի նմաններու ամենամեծ դժբախտությունն ալ հող է ար-
դեն: Վերցուր, ինչ որ կա ձեռքիդ տակը, ատոնք են խելացին, իսկ թե
մենք իսկապէս ապուշ ենք, այդ նորություն չէ կարծեմ, ապուշ չեղողը,
ան ալ մեզի պէս ժողովրդի մեջ, գրագետ կը դառնա: Կեցցե՛ք՝ Վերնա-
տունը:

Վերնատունը, ուրեմն, նորեն սկսեր է կենդանանալ, ինչպէս որ կը
գրես, ուրախ եմ, երևի այդ ալ մեր Վերնատան ճակատագիրն է, միշտ
երեք-երեք, սիրուն թիվ է, համենայն դեպս: Նիկիոյն ու Ավետին ջերմ
համբույրներս, ի՞նչ կընեք, ինչի՞ մասին կը խոսեք, ի՞նչ կը ծրագրեք:
Նիկիոյ աշխատանք ունի՞ գոնե: Ավետի մասին գիտեմ որ հարցնելն ալ
ավելորդ է. ամառը ջրաղաց, ձմեռը հողմաղաց: Անոր ջրաղացը հիմա
դուն ալ եղար ուրեմն, այնպէս որ միակ շմկրտած հեթանոսը ես եմ
այժմ, վերադարձիս՝ առաջին պարտքս: Իսկ դո՞ւն, դուն ինքդ... Քու
բանաստեղծական նամակդ իր երազային ու հուզյալ թոնին հակառակ
շատ ծանր տպավորություն ըրավ վրաս: Ուրեմն դուն նորեն հիվանդ
ես, կամ էիր և այդպէս երկար: Ի՞նչ է տկարությունդ, մի՞թե ամառը
չօգնեց: Այնքան անշնորհք ես, որ ոչինչ չես գրած դեռ: Եվ նյութականդ
ի՞նչ օրի է: Է, ի՞նչ հիմար հարց, կարծես չգիտեմ: Գուցե ամենեն աղեկն
է խնդրի այդ հիվանդոտ կողմը չի շոշափեմ: Ուրեմն դառնամ նորին
գրականին: Ի՞նչ նորութիւններ կան: Հրապարակին վրա որեւէ ուշադրու-
թյան արժանի: Դուն ատենոք-ժամանակոք խմբագրական մեծ փոփո-
խութիւններու մասին գրելու ինծի սպաննացեր էիր: Է, սիրելիս, մեր
խմբագիրները բոլորն էլ անդամալուծ են, այնպէս հեշտությամբ տե-
ղերնուն չեն շարժվիր: Գարակոյզյանի սիրուն դոն-քիշոտութիւնը լսած
եմ, բայց անոր «Տարաղի» մեջ գրածները՝ չեմ կարդացած: Եթե երբեմն-
երբեմն «Տարաղի» հետաքրքիր թիվերեն մեկ-մեկ ուղարկես, շատ ուրախ
կը լինեմ: Լսած եմ, որ Աղալանի հոբելյանին կը պատրաստվեն²: Մոտեն
ոչինչ չգիտեմ, իհարկե, կը գրես: Դերենիկի հետ կապ ունե՞ք հող, ես քա-
ցարձակապէս ոչ մեկ լուր չունեմ, հասցեն ալ չգիտեմ, որ գոնե մեկ-
երկու տող փոխանակեմ, հետաքրքիր է՝ գո՞հ է իր նոր վիճակեն, բան
դուրս գալո՞ւ է, թե ոչ:

Դե՛, հոգիս, ուշ գիշեր է արդեն, վաղ առտու կանուխ ելնելու եմ
աշխատելու ու նամակիս թողթն ալ հասեր է իր ծայրին, պետք է վերջ
դնել: Տուր հատուկ բարեւ կնոջդ: Շուտով պատասխանն ինծի, նորեն
ամիսներով սպասցնել մի տար և վերցուր ջերմ ու պինդ համբույրներս:

Լևոնդ

Փարիզ, 1902, ապրիլի 7

<23 ապրիլի 1902, Փարիզ>

Օրիորդ Հեղինեհեն¹ իմացա, որ առողջ ես արդեն ու շուտով զնալու ես գյուղ, բուրբուլին կազդուրվելու: Հաջողութուն, այս նարինջ փոխառ² խնձոր ալտերուն առողջութունը կը մաղթեմ քեզի, իսկ ինձի՝ Ֆեկ-հրկու առողջ զիր բեղմն:

Էկոնդ

<28 ապրիլի 1902, Փարիզ>

«Արարատի» բանաստեղծին

Կը շնորհալորեմ «Արարատի» մեջ տպած սիրուն ոտանափորդ¹: Անձամբ ո՛չ «Արարատն» եմ տեսած, ո՛չ ալ բու ոտանափորդ կարդացած, միայն կասկած չունիմ, որ սիրուն բան պետք է լինի, որովհետեւ... որովհետեւ «Մշակը» անվաներ էր «տափուկ»²:

Էկոնդ

<15 մայիսի 1902, Փարիզ>

Մեր Վերնատան նահապետի կենսացր¹:

Էկոնդ

<3 հունիսի 1902, Փարիզ>

Պարոններ,

Պատիվ ունիմ հաշտելու Վերնատան մեծապատիվ անդամներուդ, որ ձեր մոլորչալ Փարիզի վերնականը իբր պորձերն արդեն ավարտած, տողրակները կը կապկպե հիմա Զվեցերիա անցնելու ու հոն բեռնալին օդին մեջ առևտրական փոշիներեն մաքրվելու համար, որովհետեւ իր երազները դեպի Պառնասս ու դեպի Վերնատուն կը ձգտեն նորեն: Պարոններ, իմ կանաչի պերճախոսութեանս բովանդակ անտրամաբանութեամբը կը բարեխոսեմ ձեզի, որ ներող ըլլաք ձեր լուսկալտեր-տրամատուրիկի հիմար «խելածութուններուն», դուք <1 անընթ. >...

<9 հունիսի 1902, Փարիզ>

Միբելի¹ս, ուղարկե ինծի անմիջապես «Հնությունք Ակնայ» գիրքը¹, միայն կը խնդրեմ անմիջապես, ուրիշի համար է և այդ ուրիշը միայն շուտ անանալու համար է, որ իմ միջնորդությանս է դիմած: Գրքի գինն ու միջնորդչեքը, իհարկե, իր կաբգին: Կրտսեանս նամակիդ² շարունակությանը: Հառաջիկա շաբթու ես ինքս ալ կը գրեմ քեզի:

Համբույրներով՝ Լևոնդ

<23 հունիսի 1902, Փարիզ>

Իմ անդին Հանես, նրեի դարմացած ես լռությանս: Պարզապես ծուլություն, այս երեք շաբաթ է պարապ-սարապ կը թափառիմ Փարիզ: Ո՛չ կը կարդամ, ո՛չ կ'ըզբաղիմ, ո՛չ ալ նամակ: Քեզի ամեն օր գրել կուզեմ ու ամեն օր ես կը մնա: Սակայն չեմ ուզեր Փարիզեն հեռանամ, առանց նամակիդ պատասխանը գրելու: Կիրակի գիշեր է հիմա, Փարիզի վերջին կիրակիս: Առանձնացեր եմ սենյակս ու կը կարդամ անդամ մը ևս քու զույգ նամակներդ¹, պատասխանելեա առաջ, կը կարդամ ու կը մտածեմ: Չի դարմանաս, եթե ըսեմ, որ մտածումս տխուր չէ, թեև նամակներուդ մեջ տխրեցնող տարրերը չեն, որ կը պակսին: Չգիտեմ, իմ տրամադրութիւնս է, քու նամակիդ թո՛ղն, թե ի՞նչ, բայց ես ակամա կը խնդամ: Կըզգամ շատ խոր, որ ձմեռը խիստ դառն վաչրկյաններ ես անցուցեր: Նրբազգաց մարդու համար անտանելի տանջանք մըն է քու նկարագրած մանրամասնութիւններդ, գիտեմ, բայց ամեն առաւելություն, իր հետ իր տանջանքը ունի, հոգի՛ս: Քեզի նման, կյանքին շատ բարձրեն նայող, հպարտ, մաքուր ու նրբազգաց հոգին բացառիկ է: Ու ճիշտ իր բացառիկ ըլլալուն համար ալ պիտի տուծեա Սովորական մարդիկը ամեն բան կը ներեն, բայց իրեցմե տարբերվիլը, իրեցմե բարձր թռչիլը չեն ներեր: Ու ամեն կերպ կը ջանան, ըլլա գիտակից, թե բնազդաբար, իրենց վրեժը լուծելու... տանջելով: Իրավունք չունիս սպասելու, որ անոնք քեզի հասկնան: Դուն պետք է, որ անոնց հոգին հասկնաս, եթե հասկնաս՝ կը ներես և հոգ ալ կը գտնիս, գուցե, անոնց քեզի պատճառած «կյանքիդ թունավորման» հակաթույնը: Կը տեսնի՞ս, չեմ ըսեր, որ չի տանջվիս շրջապատիդ պզտիկ խայթոցներեն, որովհետեւ նրբազգաց մարդու համար ատիկա անկարելի է: Չեմ ալ ըսեր, որ արհամարհես

անոնց ծաղրն ու կոպտությունը. կոպիտ սրտերու բաժինն է, իրոք, արհամարհել կարողանալը: Խղճա, եթե կուզես, բայց համենայն դեպս համոզված եղիր, որ քու տանջվելուդ խեղճական աղբյուրը քու մէջդ է, քու առավելություններդ: Եվ եթե բնական օրենքով մը դուն ալ կոտորես քո վրեժդ լուծես անոնցմէ, ավելի որոշ ու ավելի խոր դարձուր քու ու անոնց մէջ եղած դանազանությունը: Այս բարոյական դատողություններն զատ, գիտեմ ես նաև ուրիշ բան մը, որ կրնաս քու հոգուդ առջև վահան բռնել, անթափանց վահան մը, որուն վարնվելիս բոլոր գծում նետերը գետնէն կը թափին: Դրե՛, գրե՛, և այն ժամանակ դուն կը բարձրանաս քու աշխիզ ու այնքան քեզի վերը կը դգաս, որ այդ մանր ցափիկները ծիծաղելի էջ դառնան: Դրե՛ ու ասով լիովին փոխանակած կըլլաս քու փոքրաթիվ ճշմարիտ բարեկամներուդ թե՛ զոհողությունը, թե՛ ակնկալությունը: Ինձի կը թվի, որ ատոնք են քու պարտատերերեդ ամենեն գլխավորները, որոնց հաշիվը ամենեն առաջ պիտի մաքրվի, եթե քու բարեկամներուդ մոտ գլուխդ բարձր պահիլ կուզես: Դո՛ւ, հոգ է քու վրեժդ ալ, քու պարտքերուդ վճարումն ալ, քու կյանքիդ խորհուրդն ալ ու, եթե կուզես, քու երջանկությունն ալ: Շատ լավ գիտեմ, որ նորություններ չեն քեզի գրածներս, գիտեմ նաև քու բոլոր առարկություններդ, որոնց մեծապէս մասը բողբոջակապէս իրավացի են: Դիտեմ, բայց կը պնդիմ իմ ըսածս: Եվ ավելի մեծ անակընկալ, ավելի մեծ ուրախություն չես կրնար պատճառել ինձի, իմ վերադարձիս, քան եթե արժեքավոր տրցակ մը թուղթ դնես առաջիս քու գրած ջնջած խոշոր առգերովդ: Իսկ իմ վերադարձիս հաղիվ երեք-չորս ամիս է մնացել, պետք է շտապել: Եվ, ինչպէս դուրսով կրնամ ենթադրեմ, այս տողերս ու կոշս միայն քեզի չէ, որ կուղղեմ, այլև ինքս ինձի: Ես ալ կուղեմ նոր բան մը բերեմ հետս, բացի հիւնէն, որու մասին արդէն քանի-քանի հեղ գրեր եմ քեզի: Լույան երթալուս գլխավոր պատճառն ալ այդ է. հանգիստ, սիրուն քաղաք մը, բնության մեջ: Հուշս ունեմ տրամադրվեմ ու գրեմ, տեսներս: Իմ հաշվովս դուն ալ հիմա արդեն ամառունոցը պետք է ըլլաս: Սաստիկ կը հետաքրքրվեմ, թե ի՞նչ կրնես, ի՞նչ հալի ես, «Ա՛խ, Վարչադ» ի՞նչ հալի է. սքանչելի կատակ: Վիպակիդ շարունակութեանը՝ կսպասիմ արդեն այս քանի տեսն է, որ չի գար, հակառակ տված խոստումիդ: Փիս թերթն ոռմանիստի պէս ինչո՞ւ կեսին լուցիր, գրե շուտով: Կրնաս երեւակայել, որ հետաքրքիր եմ հետեանքն իմանալու, այսինքն հանգուցն ու լուծումը, գրականորեն խոսելով: Այնքան անշնորհք ես, որ Աղայանի հոբելյանի համար անգամ տող մը չի գրեցիր ինձի: Միակ շնորհալիությունդ, միակ ճշտապահությունդ «Ակնա հնությունքն» էին, որը ստացած վայրկյանիս կատարելապէս ապշեցա, այն աստիճան վատահ էի, որ ստանալիք չունիմ և գրած էի քեզի միայն պարտքս կատարած ըլլալու համար՝ խնդրողին ալ այս ամենը նախապէս հայտնելիս հետո, այնպէս

որ անոր առջևն ալ ինծի ամոթով ձգեցիր: «Վա՛հ, ասկե ավելի ճիշտ ու շնորհքով տղա», բացականչեց, երբ գիրքը ձեռքը դրի: Բայց, իհարկե, դուն կերեակայես իմ կասկածոտ ու բաղձախորհուրդ գլխու շարժումս: Ես այդ գրքի փոխարեն անկե ուրիշ գրքեր ստացա, այնպես որ քեզի կէմնա բաժնականանալ իմ.. շնորհակալությամբս: Ի՞նչ վիճակի է Վեռնատունը, վերականներն ու իրենց վերնահարկերը: Մի՞թե ձմեռը ոչ մի աշխատություն, հավաքում և այլն չունեցաք: Իսկ ես հոս արդեն հող կը պատրաստիմ եւրիշներու առջև, հող պատկառանքի դեպի մեր Վերնատունը: Թե՞ «անումը կա, ամանումը չկա», խայտառակներ:

Ես այսօր կ'երթամ chambre-ի նիստին³ ներկա ըլլալու, արդեն ատոր համար է, որ այս քանի մը օրը հոս ուշացա, իսկ վաղը՝ մնաս բարով: Փարիզ, այնպես որ հաջորդ նամակս՝ չիմանի «գեղազվարճ ասիերեն»: Միայն, եթե կուզես, որ նամակս ալ չիմանի նման գեղազվարճ ըլլա, պետք է նախապես ինծի մարդավարի պատասխանես: Կը տեսնա՞ս, հասեր եմ վերջին միջոցիս, պետք է սպառնամ՝ քեզմե լուր մը ստանալու համար: Դե՛, քեզի տեսնեմ, ամառանոցեդ ինծի այս անգամ ալ ամոթահար ձգե «Հնությունքի» նման, այդ պաշտանով ես միշտ սիրով պատրաստ եմ ամոթահար ըլլալու: Հարվածներ կան, որ քաղցր է ստանալը, քնքուշ թաթիկներն նետված վարդի ապտակիկներու նման: Ու քանի որ այսպես անկատելի կերպով «քնքուշ թաթիկներու» ու «վարդերու» սահմանին ներս հմտեր, պասքա, հոս ալ կանդ կառնեմ: Իսկ իմ անթիվ համբույրներս ուղարկած եմ քեզի «օ՛, Վաղյայի» հասցեով, ստացիր անկե:

Լևոն

19

<8 հուլիսի 1902. Փարիզ>

Վերջին համբույրներս քեզի Փարիզեն: Նամակս ստացար անշուշտ: Վերջին բարեններս քեզի Փարիզեն: Նամակիդ կըսպասեմ՝ Լևոն:

20

<27 հուլիսի 1902. Լոսան>

Շատ-շատ բարեններ իմ Օհանեսին,
Մարավ՝ լուրերուդ, կարոտ՝ քու տեսին:

Լևոն

<5 օգոստոսի 1902, Լոզան>

Շատ-շատ բարենկր
 Ճերմակ Աղպերեն,
 Բարձր մարդերեն,
 Գիրուկ կովերեն¹,
 Համբույր ու բարե
 Եվ քու Լեոնեն:

<25 օգոստոսի 1902, Լոզան>

Գրական անդործություն,
 Առևտրական բազմաշխատություն,
 Ընկերքի հոծություն,
 Փամանակի սղություն:

Թեթև պաշտոնի մ'առաջարկություն
 'ի իհարկե, իսկույն համաձայնություն,
 Օրն երկու ժամ թղթագրություն
 Հաշտություն...

Ամիսն մը ճամփորդություն,
 Եվ ի Կովկաս հաստատություն,
 Իսկ մա'հրամանություն
 Յգրություն:

<Ստացված է 6 սեպտեմբերի 1902, Վեյրաուֆ>

Մեծ Բայրոնի «Մեծ թարգմանչին»¹
 Ծերուկ Շիլլոնի այս քարտը չնչին².
 Ու այս քարտիս հետ բարե ու կարոտ
 Սիրուն Լեմանի ափեն անձրևոտ³:

Լեոն

Հանկ'ս ջան,

Երեւի այս վերջին նամակն է, որ կը գրեմ քեզի արտասահմանէն. հաւանորեն ամսե մը ճամփա կեղնեմ, ուրեմն նամակիս ձեռքդ հասնելէն տմիս մը վերջը կը հասնեմ և ես: Ձեռք կրնար երեւակայեր, թե ինչպէս անհամբեր ու բոլոր սրտովս շուտ ետ դառնալ կը տենչամ. «ընչի՞» սի- տի հարցնես քու սիրուն ընչիովդ, «ընչի՞ կըշտապես»: Ինչուն ես ինքս ալ չգիտեմ, միայն սաստիկ-սաստիկ կարոտեր եմ մեր օդը, մեր կյանքը, մեր շրջանը: Հոս ես մարդ մըն եմ միայն, թիւ մը, հոգ ես ուժ մըն եմ, գործոն մը: Հոս ես օտար մըն եմ, օտար մը ինչքան ալ որ ապրեմ, հոգ ես իմ տանս եմ, տուն մը որ չունիմ, բայց որ իմս է: Եվ այլն, շա- րունակութիւնը բերանացի: Իսկ առայժմ քանի մը տող իմ արդի կյանքիս մասին, այսինքն՝ աշխատանքիս, որովհետեւ իմ կյանքս աշխատանք է միայն, մինչև հիմա այդպէս է եղեր և երեւի միշտ ալ այդպէս է ըլլա- լու, և այլն, ատոր շարունակութիւնն ալ բերանացի: Գալով արդի աշ- խատանքիս՝ այնքան էլ գոհ չեմ: Քեզի գրեր էի ամառվան ծրագիրնե- րուս մասին և երեւի բերնիդ ջուրերը վազեցին, երբ կարդացիր, որ երկու ամսվան մեջ բոլոր տրամանները իրար եմ խառնելու, է՛, սիրելիս, մի՛ վախճար, բոլոր տրամաններն ալ ձեռքերես ազատված քնած են հան- գիստ: Արդեն գրվածները սնդուկիս խորքը, իսկ դեռ չի գրվածները ուղե- ղիս խորքը: Միակ բացառութիւնը նորեն անցած տարվան գրած ան- տերն է, որ դուրս հանեցի քիչ մը կարգի բերելու, քիչ մը ուղեցի վերջ- նական ձեռն բերեմ ու ճշմարիտ որ բոլորովին «իրար խառնեցի»: Ժա- մանակ չունիմ, հոգի՛ս, մարդավարի աշխատելու, իսկ հապճեպ աշխա- տանքով շնորհքով գործ տեսնելու հնար չի կա: Միայն կըսկսիս գրածդ քննադատելու, ջնջելու, իսկ ուղղել, ավելացնել չես կրնար ու վախճնա- լով, որ ունքը շինելու տեղ աչքն ալ չի հանեմ, նորեն փաթթեցի ու դրի իր տեղը: Իսկ պետք է ավարտել, որ կարելի ըլլա մարդու երես հանել, ամենեն առաջ մեր Վերնատան, վերջը՝ ընկերութեան: Պե՛տք է, այո՛, բայց... բայց և պետք է շատ մը ուրիշ առևտրա-թղթակցական աշխա- տանքներ: Գիտեմ, որ այս փրփուլիկ բառը շատ անհարկի ներս սսլըր- դեցավ վերի գրական տողերուս մեջը, բայց ի՞նչ ընեմ, քանի որ մենք ինքներս այսպէս անհարկի ներս ենք սպրդեր անդամ մը առևտուրի աշ- խարհը: Որպեսզի այս հոեոտորական երկարաբանութիւնես բան մը հաս- կընալ կարողանաս, շտապիմ քեզի հայտնելու, որ կարծես թե արդեն պաշտոն մը բռնիմ գրեթէ: Իհարկե, վերջին նախադասութեանս երկու

Թայրի կարատավոյնները քեզի պիտի խրտնեցնեն քիչիկ մը: Վնաս չունի, սիրտդ պինդ պահէ: Խնդիրն այն է, որ ասկէ երկու ամիս առաջ Կովկաս հանքային արտածութեամբ զբաղվող առևտրական տունն մը (որոց երկու շղթայները արտասահման հանդիպելու առիթը ունեցած է) ստացա շատ սիրալիր առաջարկ մը՝ իրենց տան մէջ արտասահմանյան թղթադրի պաշտոնը ընդունելու: Օրական մեկ կամ երկու ժամ աշխատանք, կըրնաս հասկընար, թէ ինչ աստիճան մուղայիս կու գա, խնդրի բայցը միայն հոն է, որ գրեր էին շուտով վերադառնամ: Իսկույն պատասխանեցի, թէ իսկույն դառնալ չեմ կրնար, պարզապէս փողի պատճառով: Ես ձեռքս փող պիտի ունենամ միայն սեպտեմբերի վերջերը և ահա ամիս ու կես է, որ իզուր պատասխանի կըսպասեմ, և ահա քեզի բանալին այդ վերին գրեթեներուն: Միայն այսքանը ավելցնեմ, որ ես մեծ հույս ունիմ գործի հաջողելուն, և այլն, ասոր մնացածն ալ բերանացի: Միայն այս պատմութեան անմիջական արդյունքը այն հղավ, որ իմ ծրագրիս հակառակ, այս ամսուն ալ ստիպվեցա առևտրական աշխատանքի զոհելու, մոտակա պաշտոնս բնակչոնաբար իր պահանջները ունի: Այնպէս որ, ուրեմն, ինծի սպասե, համբերութեամբ կամ անհամբեր, թողնում եմ քու ընտրութեանդ, իսկ ինչ կը վերաբերի տրամաներու սպասելուդ, առաջվն քեզի նախադրուշացնեմ, որ համբերութեանդ պաշարին տուր-տութեանը մեծ տեսակէն ընտրես: Իմ այս գրական-առևտրական գոտեմարտութեանը ներկա եղած միջոցիս, դուն ալ հողկե կը գրես, թէ դուն ալ ոչինչ չես արտադրեր, չգիտեմ ինչու, ինծի, կարծես, չափ մը աշխի ցամ կը պատճառու: Աստու, ճշմարիտ, աստու ինծի ալ, քեզի ալ, աստու և ամոթ ինծի ալ, քեզի ալ: Եվ այլն, մնացածը բերանացի: Հանձնարարեր էիր, որ շատ գրեմ ու շատ հարցնեմ քու Վարչայիդ մասին: Բայց ես մինչև հիմա շնորհքով բան չի կրցա հասկնամ քու այդ ուհի վարդիդ պատմութեանն, որ ինչպէս կ'երևի, շատ փշոտ տեսակէն է ըլլալու: Ինչո՞ւ Իսակի «դեղատոմսովը» չես գործը սկսեր. «Վարդ մի՛ սիրե, փուշ ունի»: Այ, օրինակ՝ մանիշակ մը, շուշան մը, նունուֆար մը, կամ այդ կարգի անվնաս բան մը ընտրելի: Ըսենք ինքը շուշաններն շատ խիւր չի տեսալ, բայց գոնէ մանուշակի ու նունուֆարի մասին դեռ ոչ. ոք վատ խոսած չունի, մինչև անգամ բանաստեղծները, ո՛չ: Ի դեպ, ո՛ւր է Ալի-սիքը հիմա և ի՞նչ բանի է: Հույս ունիմ, որ առաջիկա ձմեռ գոնէ բողբոս միասին կըլլանք և մեր Վերնատունը հովիտենապէս դատապարտ-ված չի մնար միշտ Հայր-Որդի... Հոգին սուրբն մը բաղկացած ըլլալու Շատ-շատ կը ցանկայի, որ հավաքվինք, սեղմվինք իրար, իրար սիրող, իրար հաղկցող մեր խումբը ու քիչիկ մը կենդանացնելնք, տաքցնելնք Վերնատունը: Նիկողը գիտեմ, որ հոգ է, իսկ Դերենին, ինչպէս կ'երևի, ջութակը շիղերուն է դիպեր: Ինծի՝ գրեր էին, որ վերադարձեր է

արդեն Կովկաս և որ ջիղերը քիչ մը գրգռված են: Ձմեռն ան ալ հավանորեն Թիֆլիս կը լինի, գուցե մեկ-երկու նորերն ալ բռնացրինք, արդեն նորընծայացող մեկ թե՛ երկու հատ ունիմ աչքիս տակ, բայց և այլն, մնացածն ալ բերանացի: Ինծի նայե, ես այնպես ծուլություն-մուլություն բան չեմ հասկնար, ոչ այլ այնպես հիմաք տողեր «թե ես ծոված, խանդարված մարդ եմ», չգիտեմ ինչ: Կուզես ծովի, կուզես շտկվի, ես վերադարձիս քեզմե նյութ կուզեմ, մեր Վերնատանը արժեք ունեցող բան մը պիտի ներկայացնես, անպատճառ: Նախ գրե՛, վերջը տառն որչափ կուզես խանդարված մարդ եղիր, մեկը մյուսին չի խանդարեր, խակական խանդարված կամ խանդարող մարդ կը դառնաս միայն այն ժամանակ, երբ մեր Վերնատան ընթերցանության նյութերդ ցամաքեցնես: Գիտես որ ամեն բանեն առաջ և ամեն բանեն մեծը մեր Վերնատան ընթերցումներն են, ուրեմն, երեսդ խաչ հանն և շուտ ըրե, վերջացուր ինչ որ սկսեցիս: Վա՛հ, այսպես էլ խաչտառակություն. ես հյուսիսեն հարավ, արեւիկքեն արեւմուտք եվրոպան չափչփեմ ու ամեն տեղ «է ջան» կարդամ, թե՛ բանաստեղծ ու բանաստեղծ դուն ես, որ միայն կաս և թե՛ շուտով օժտելու ես մեր գրականությունը աննման փոեմով մը, թե՛ այս, թե՛ այն, թե՛ չգիտեմ ինչ և ահա ամենախաչտառակորեն կը նստես ինծի գրելու, որ խանդարվեր ես, որ ...ես քեզի այնպես խանդարվել մը ցույց կու տամ, որ ճշմարիտ, որ կը խանդարվես: Դարտակ բառերը գլուխս չի մտներ, նստե աշխատե: Ընտանիք, ծանրություն, զոքանչեք, պարտքեր, երեսխաների ճգլթոց, այդ բոլորը շատ լավ, հասկցա, բայց ի՞նչ, 'կը կարծես միայն դո՞ւն ես այդպես: Գրողներու կեսեն ավելին քեզի պես են եղած, և վերջապես՝ քու քաջությունդ ալ հոն պիտի ըլլա, որ այդ փրողաներուն մեջն կարողանաս «փոեզիի լույսը ծագեցնես»: Դուն փոխանակ քու խանդարվելուդ մասին մտածելու ու գրելու, քիչ մըն ալ քու խանդարված փոեմիդ մասին մտածե ու գրե, դուն կուզես տակառնե-րով արդարացում դիր մեջտեղը և կողովներով դժվարություններ, ոչ ոքի համոզել չես կրնար, որ քեզմե չի պահանջեն, և իրավունք ունեն, իհարկե, պահանջելու, որովհետեւ քու մեջդ շնորհք կա: Իսկ ես, իբրեւ պահանջող՝ ամենեւն առաջ, որովհետեւ ամենքեն ավելի խոր կը հասկնամ քեզի, կը ճանչնամ հոգիդ, ընդունակություններդ, դժվարություններդ ու արգելքներդ: Եղիր հիվանդ, եղիր ծուլ, եղիր խանդարված, եղիր տանտեր և փեսա, վերջապես եղիր ինչ որ տիրտդ կուզե կամ չուզե, միայն մեջեմեջ դոնե, գոնե երբեմն, այնպես, սխալմամբ եղիր և այն, ինչ որ քու մեջը տեսնել կուզեն քեզի սրտանց սիրողները: Նու, սիրելիս, այս ահագին ճառես վերջը, կարծեմ իրավունք ունիմ այլևս քիչ մը հանգստանա-

լու, մանավանդ որ կես-գիշերը իր լեն-լեն փեշերը արդեն փութ է շորս-դիս, դե, գիշեր բարի:

Եթե այս նամակս առնելուդ պես, անմիջապես ինձի պատասխանես, հոսկե մեկնելու օրերս քեզմե թարմ լուր մը առնելու մեծ հաճույքը կը պատճառիս ինձի: Իսկ իմ մասին քեզի լուրեր կու տամ միշտ, թե հոսկե և թե տեղես շարժվելես ալ վերջը: Աղայանին բարեներս, բարեներս և տիկնոջդ: Քանի մը օր առաջ գրած եմ նամակ մը Ֆիլիպին, վստահ եմ, որ արդեն ստացած ըլլալու է: Երևի, արդեն վերադարձած ես Թիֆլիս, աուր ուրեմն բարես իրեն: Բարեք և մեր տղայքը, ով որ հոգ կա, և դուն ինքդ ալ առ պինդ ու ջերմ համբույր մը քու Լևոնեդ:

Հասցես միշտ նույնը՝ poste restante, Lausanne

1902, սեպտ. 6,

Լոգան

Հ. Գ. Եթե ինձի նամակ գրես, հասցեի հաշկառակ կողմը գրե և քու հասցեդ: Բան է, եթե քիչ ավելի շուտ մեկնեցա, նամակդ ետ կը դառնա քեզի:

25

I

Դուն բան չունիս, սպասե
Լճերն ի վար կապուտակ,
Գետերն ի վեր կերպասե,
Լեռներուն տակ ձյուն գդակ
Մենք մեր սերը ման կու տանք,
Դուն բան չունիս, սպասե:

II

Ահա քեզի մի սլուրբբիդ¹,
Որի քնքուշ բանալին
Դուցե տամ քեզ իմ դարձիս:
Չեն թողնում մարդն իր հալին
Սեր, սիրտ ու վարս մետաքսե,
Դուն բան չունիս, սպասե:

Լևոնդ

1902, սեպտ. 27,

Թուն

Հանես ջան,

Օր մըն է, որ Թիֆլիս եմ: Բալաջարեն քեզի հեռագրեր էի գալս և կախարանը քեզի չի հանգիպելուս զարմացա, և երբ կինդ պատմեց քու Աբասթուման մեկնելդ այդպես շտապ ու ստիպողաբար, թեև աշխատեցա ոչինչ ցույց չի տամ, բայց ճշմարիտ շատ վախեցա, որ հետո որևիցե բուրջ բան է պատահած լինելու, մանավանդ կնոջդ խոսվածքն ալ շատ կակուղ էր ու մի տեսակ և առանց ինքը գիտենալու, ինծի ավելի կասկածի մեջ ձգեց: Միայն իրիկունը Ֆիլիպի հետ տեսնվելիս վերջը հանգստացա, երբ վիճակիդ մասին պատմեց մանրամասն և հասկեցա, որ կնոջդ այնպես ինքն է քիչիկ մը վախ տված: Մի խոսքով՝ թեև մեկ կողմեն խիստ սառն ջուր լցրիր իմ վրաս եկա թե չէ քու բացակայությամբդ, որ երեկ դեռ շատ երկար է տեկելու, բայց մյուս կողմեն բոլոր սրտովս անշափ ուրախ եմ, որ վերջապես քանի մը ամիսներ, հավանորեն զուցե դեռ ավելի երկար, պիտի ապրիս քիչ մը հեռու ու առանձին, և վերջապես ապահով եմ, որ պիտի վերադառնաս կազդուրված ու առողջ, և կասկած չունիմ թեիդ տալիս ալ քանի մը նոր աշխատանք: Թե՛ արդի քու հիվանդությունդ՝ ուժասպառում, ունեցած եմ ևս ինքս ալ ժամանակին, թե՛ ուրիշ կերպ առիթ ունեցած եմ՝ մոտեն ճանչնալու, այնպես որ մեկ-երկու խորհուրդներ կրնամ քեզի տալ մասնավորապես աշխատելու վերաբերմամբ: Բժիշկիդ ստածներուն մոտիկը դիր: Հիմա առայժմ զբաղվե ուրբան կրնաս քիչ, այսինքն՝ արդեն ուրիշ կերպ ալ չես կրնար: Օրկանիդդ ինքն է քեզի ստիպելու, բայց հենց քիչ որ ուժերդ ետ գալ սկսեն, գրելուդ պահանջը սաստկանա պիտի, մանավանդ որ բոլորովին առանձին ես ու բնության մեջ: Արդեն իշխանուհիին ու Ֆիլիպին գրած նամակներուդ մեջ նկատելի է քու այդ տրամադրության ծլումը, իհարկե, շատ ուրախ եմ, միայն թե՛ հիմա, թե՛ վերջը, որքան ալ որ մեջդ ցանկություն դգաս, շատ մի՛ աշխատիր, մանավանդ Բանի մը ժամ իրար ետեւ մի՛ աշխատիր, դա ամենասպառիչ բանն է. շատ-շատ մի անգամեն ժամուկես, ո՛չ ավելի, ընդհատե անպատճառ, գնա շրջի, խոսե, բոլորովին ուրիշ բանով զբաղվե, ժամ-ժամուկես վերջը պարապե նորեն՝ ժամ մը-ժամուկես, եթե կուղես և ընդհանրապես օրական 5—6 ժամեն ավելի լուրջ մի՛ զբաղվիր և աշխատե կանոնավոր, մեքենական կանոնավորությամբ օրվա որոշ ժամերը, որոշ կերպով բաժանած: Մի՛ ծիծաղիր, հոգիս, անկարգությունը, ոգեորոթյունը, չգիտեմ ինչը, բոլոր դար-

տակ խոսքերու են միայն: Ամեն բան սովորոթյուն է և ամեն բան կախ-
ված է կենտրոնացումն: Եթե անգամ մը սովորութիւն դարձնես առտուն
կամ իրիկունը նստելու ու մտքերդ կենտրոնացնելու՝ կը դառնա վարժու-
թիւն և այդ համբավավոր «ոգևորութիւնդ» կը տեսնիս, որ կը գա-
լալ է օրական երկու ժամ աշխատիս, բայց կանոնավոր կերպով ամէն
օր, քան անկարգ կերպով օրական չգիտեմ քանի ժամ. թե՛ առողջութեան,
թե՛ դրական արդիւնքի և թե՛ անձնական հաճույքի եռակի տեսակետե-
րով: Այս գրածներս ականջի ետեւ մի՛ նետիր քու սովորական անփութու-
թյամբ, փորձե՛ ու պիտի դո՛ւ մնաս, հալտա, որ մեծ և տեսական աշխա-
տանքի գաղտնիքը կանոնավորութեան և չափավորութեան մեջն է: Կը
տեսնի՞ս սիրելի՛ս, քեզի կերպ մը օգնել ուղեւոր ցանկութեանս ինծի
մինչև բժշկական ու փիլիսոփայական սահմանները ոտնձգութեանն
ընելու վտանգին էլ ենթարկեց: Երեկ Ֆիլիպի հետ այնչափ ծիծաղեալ ենք,
առաջ ան, վերջն ալ ես: Բանից դուրս է դալիս, որ առանց գիտնալու
ձեզի հիշանալի ենթադրութիւններու օվկիանոսն եմ նետեր, դուք ինծի
արդեն նշաններ, կարգեր, տեղափոխեր եք, մինչ ես անտին բոլորովին մի
ուրիշ աղջկա հետ Զվեցերիական լճերու շուրջը կը պտցնեի իմ սերս:
Ընկերութիւն դուն չես ճանչնար, բայց ան կը ճանչնա քեզի, իհարկե՛ն,
լռակի և կը սիրե քեզի շատ հենց ինքդ քեզ համար և երկրորդ էլ, որ իմ
մտերիմս ես: Մեր գրեթե ամեն ընթրիքիս քու կենացդ կը խմեինք, մի՞թէ
չէիր իմանար և առաջարկողն էլ միշտ ան էր, որ, իհարկե՛ն, քեզի համար
ավելի շոգոքորթիլ է: Անունը առաջամ քեզի դիտմամբ չեմ տար <1 տող
անբնթ. $>$ ոչ ոքի ոչինչ մի խոսի աչգ մասին, իսկ մանրամասնութիւն-
ները՝ բերանացի: Ես քեզի արդեն սաստիկ տեսնել կուզեմ: Կաշխատեմ
հաջողցնեմ օր մը երկու գամ քեզի, ոչ անմիջապէս, իհարկե՛ն, հիմա շատ
եմ խառն ու շատ աղքատ: Բոլոր հարստութիւնս Զվեցերիական լճերուն
շուրջը հալեցալ: Հապա, հիմա սիրել անգամ կարելի չէ առանց փողի:
Շատ դժգոհ ու անհամ ու ճնշված տարի մը անցուցի Եվրոպա: Միայն
այդ վերջին երկու շաբաթը եկալ ամեն բան փրկեց և Եվրոպայէն հաշտ
սրտով կը վերադառնամ հիմա: Թե հոս ինչ պիտի դուրս գա, այն էլ տես-
նինք: Առաջամ հշուրանոցն եմ և այս տողերս ոտի վրա կանգնած կը
գրեմ քեզի: Դեռ բոլոր ընկելիքս անորոշ, տուն չի կա, փող չի կա, գործ
չի կա, գլուխս կը դառնա, բայց շուտով, երեւի, կը հաջողիմ կյանքիս
գնացքը իր սովորական ընկերուն վրա դնելու: Կը վստեմ լոգոմոթիֆը և
հաշգա՛: Կը տեսնի՞ս, Հանես ջան, ես նույն երեխան եմ դեռ, նույն լա-
վատես, անհոգ ու տեսակ մը ապագային սպասող ու վստահացող երե-
խան: Եթե այս պիծն ալ, որ մեջս չըլլար, չգիտեմ, ինչի պիտի նմաննի:
Եվ գիտե՛ս աչգ աղջիկը ինչո՞ւ սիրեցի: Ան ալ ինծի պէս մեծ երեխա մըն
է, պարզ, հասարակ, մաքուր ու սիրող «ձկուն» աղջիկ մը, վա՛յ, վա՛յ,

վաճի եւ ամփոփեալ գուրս եկա: Շուտով անցնեմ ավելի լուրջ հարցի մը, թե չէ հանկարծ <2 անընթիւ> առանց իմ նկատելուս գնչւ:հիփս հաս-
ցեին: Եվ ինչ ավելի լուրջ, բան քու բանաստեղծություններուդ հրատա-
րակութունը: Երեկ գիշեր իշխանուհու մօտ էինք: Համբավալոր չորեք-
շաբթի գիշերներն էր, չորս հոգի՝ Ֆիլիպն ու բժիշկը¹, բացի ինծնէ: Հոն
տեղեկացա իրենց ծրագիրներու մասին քու վերաբերմամբ և հենց իսկույն
ըսեմ, որ ուրախ եմ բոլոր սրտովս: Խնդիրը երկու կողմ ունի՝ գրական
ու վաճառական: Երկրորդ կետը այսպես է մտածւած՝ բոլոր մինչև հիմա
գրածներդ հատորի մը մեջ (սիրուն ու գեղեցիկ) ամփոփել և բանալ
բաժանորդագրություն լավ թղթի վրա երեք ռուբլի արժեքով: Հրատա-
րակության վերջը գիրքդ ծախվելու է սովորական թղթի վրա, երեւի մեկ
ռուբլի: Բաժանորդագրության հետ լինելու են և նվերներ քու բանաս-
տեղծություններդ հրատարակելու իբրև նպաստ: Գիրքը կը տպվի երեւի
1000—1500 օրինակ: Զուտ արդյունքը կհուսան ունենալ վերջիվերջո քանի
մը հազար: Խնդրի այս կողմը կը գրեմ քեզի, որ գիտնաս միայն: Երեւի
անոնք այսպես պարզ կերպով չեն գրի քեզի, այն պարզ պատճառով,
դուն մեջ խառնվելու բնավ տեղիք չունիս, այնպես որ խնդրի այս կողմի
մասին թող բոլորը քու բարեկամներուդ և բնավ ո՛չ ոչինչ գրեմ, ո՛չ ալ
միջամտեմ: Եվ երեւիս ես, եթէ որեւէ կերպով քեզի անհանգստացնես,
մտածես, սրտիդ կաշի, վերջապես այս կարգի բաներ: Դուն նայե միայն,
որ դրես, եթէ առողջությունդ ներք և եթէ բնականորեն մեջդ տրամադրու-
թյուն կըզգաս, ուրիշ ոչինչ: Բարոյական առնելիքներ կան, որ ոչ մեկ
նյութականով փոխարինել կարելի չէ: Այսպես թէ այնպես, դուն ալ հիմա
առնելիքավոր մըն ես, միայն այնպես ըրեմ, որ որչափ կարելի է շատ
տոկոս պահանջելու իրավունք ունենաս, բարոյական իրավունք: Կը տես-
նի՞ս, սիրելի՛ս, արդեն վաճառականի լեզվով սկսած եմ խոսելու: Այս-
չափը միայն ի գիտություն: Գալով երկրորդ կետին՝ գրական-խմբագրա-
կան մասին, դուն խիստ ջնջելական ես և անոնք ալ սաստիկ շատ երե-
սական: Ես իսկապես այնքան երեսներու շատութեանը չեմ նաչեր (թեև
անշուշտ անոնք ալ իրավունք ունին իրենց հաշվին մեջ), բայց բոլորովին
այլ կողմով անոնց, այսինքն քու թշնամիներուդ կողմն եմ: Խնդիրն այն
է, ինչ որ մեկ անգամ գրած ես, գրած ես, հիմա նոր հրատարակության
մեջ առնելովդ կամ շառնելովդ ոչինչ չես փոխեր, կան և կը մնան և պետք
է մնան: Դուն այնպես ես եղած մի ժամանակ և քու այն վիճակիդ մեջ
քեզի հասկացողներ ու սիրողներ էլ կան: Ինչ գիտես, որ ասկե տասը
տարի վերջը քու արդի գրվածներուդ շատ պիտի հավնիս, ուրեմն երբեք
ոչինչ չը տպենք կամ գոնե ոչինչ չարտատպենք: Մտածումդ ճիշտ չէ, այդ
մասին ժամանակին մեր մեջ վեճ ալ է եղած, եթէ կը հիշես: Պետք է հա-
նել, ինչ որ անպայման հակադեղարվեստական է, ինչ որ արդեն շատ

է երեխայական, դրանց թիւը շատ է քիչ: Մնացածները կը մնան և արբազդբել, փոխել էլ պեաք չէ: Հիմար, կարկատան բան է գա, ինչ որ 10 տարի առաջ գրեր ես, հիմա չես կրնար արբազդբել, թող ինչպէս որ կա, շատ-շատ հաջող նոր հանգ մը, արտահայտիչ նոր բառ մը, ուրիշ ոչինչ: Թող ինչպէս որ կա, նայե, որ նորը գրես, նոր բան, նայե, որ անտիպները լալ մշակես, մանավանդ փոխմներդ: Գոնե «ժողովը» այսպէս է «վճեր» հոս. գոն կուղարկես քու ընտրութեանը, ինչ որ բաց ես թողած, հոս չորս հոգի (որոնց մէջը իմ անունս ալ գնելու պատիւ են բրած) պիտի կարգան և իրենց այոն ու ոչը պիտի բռնն և պիտի միացնեն նորեն քու ընտրութեանը, այնպէս որ լալն են է՝ ինքզ արդեն այնպէս ընտրես, որ հոս նոր փոփոխութեաններու գրեթէ տեղիք չի մնա: Ուրիշ երկրորդական մանրամասնութեաններ կը գրեմ այլ անգամ, գոն ալ գրե, տեսնեմ ինչ հալի ես: Հիմա շատ գործ ունեմ, ոտի վրա էլ կանգնած հոգնեցա և նամակս էլ արդեն շատ երկարեց: Համբույրներս ջերմ ու ջերմ:

Լևոնդ

27

Թիֆլիս, 10 հոկտ. 02

Հանե՛ս ջան, գիտե՞ս ուր տեղից կը գրեմ քեզ այս տողերս, մեր համբաւաւոր Վերնատունեն, ուր սակայն միայն անունն է մնացեր կաստած ու կողոպտւած իր մուշաններեն, իր բանաստեղծներեն, իր շինք ու շնորհքեն: Սա Վերնատուն չէ այլևս, այլ իմ բնակարանս. ախր ես հիմա քու կնոջդ НАХЛЕБНИК-ն եմ: Հասկանո՞ւմ ես, այսպէս թե այնպէս, գրաւիր եմ հիմա տունդ ու տեղդ: Առաջ քիչ մը դժվարացա այս քայլը ընելու, այնպէս ավելորդ սիրյալը զուցե, միայն հիմա հշտարիտը շատ ուրախ եմ, ինձ բոլարովին իմ տանս եմ զգում, ցաւն էն է, որ գոն այստեղ չես: Վերջապէս, ուզեր էիր հասցես, կարծեմ այլևս հասցեի կարիք չունիս: Գրե շուտով, տեսնեմ ի՞նչ հալի ես, ի՞նչ բանի: Իսկ ես, ահա երկու խոսքով՝ առաջինը, որ «անգործ» եմ, իմ պաշտոնը ջուրը ընկաւ, և չգիտեմ գեռ մինչև երբ շարունակվելու է այսպէս: Համանորեն երկար, և քեզի բան մը խոստովանեմ՝ իմ այս ամբողջ տարվան մը պաշտոնավարութեանս չգիտեմ ինչես վերջը, հիմա, գուցե իբրե հակադրեցութեան, բնաւ սիրտ չունիմ առևտրի մեջ մտնելու: Դեռ իհարկե հետամուտ եմ, կուզեի պաշտոն մը ունենամ, մանավանդ գիտեմ, որ անհրաժեշտ է, միայն... միայն ամենեւին տրամադրութեան չունիմ, ուրիշ խոսքով տարիս դարձաւ ու եկա նորեն այն կետին, ուր որ էի հոսի մեկնելիս: Դե, հիմա եթէ կուզես խնդա վրաս: Միայն չեղրակացնես, թե

դղջացած եմ դնալուս, ամենեւին, ուրիշ շատ պատճառներն դուրս բա-
 վական է միայն հիշեմ տրամաւս և... և մանավանդ բոմանս՝ ո՛չ գրած,
 այլ ապրած: Սրտիս մեջ ջերմ սեր, գլխիս մեջ հիանալի հիշատակներ,
 պայուսակիս մեջ տրամաւ մը և հեռո՞ւն-հեռո՞ւն աղջիկ մը, որ ինծիմով
 կապրի: Քի՞չ է, մի՞թե այսքանը շարժեր, որ մարդ տարի մը Եվրոպայի
 քունջ ու պուճախը չափշփեր: Քու գրած վերջին քաբտդ ստացեր է զըն-
 շուհիս ու պահեր է իրեն: Արդեն այդ քարտը նրան շատ էր դուր եկած:
 Դուն ինծի հաստ մը ալ ես դրկած, կը հիշե՞ս: Նամակ չանցներ, որ քու
 մասին չի հիշէ: Դուն հիմա անոր ալ այնքան սիրելի ես, որքան և ինծի:
 Կը տեսնե՞ս, անշնորհք, ինչպէս քեզի սիրողներուն թիւը ավելցնելու
 հետեւն եմ: Հոգիս դուրս եկավ Եվրոպայի բոլոր ծայրերը քեզի համար
 փրփականդ բնիկն և ահա, ո՛վ ապերախտություն, կենեմ կու գամ
 քեզի, իսկ դուն տունդ, տեղդ թողեր ես ու փախեր, քաշվեր ես սարերը
 ճղնելու, ո՛վ դու սուրբ Օհան անապատական: Իսկ ինծի հոս արդեն բո-
 լորովին տրամատուրդ եք հռչակեր, խաշտառակներ: Որու որ հանդպիմ,
 խսկույն տրամայիցս կը բռնացնեն: Եկ ու տես, որ տրամաւս էլ դեռ
 բռնվելիք դատ չէ, որ տեղից որ բռնեա թերթը ձեռքդ կը մնա: Այս առտու
 սկսաւ «մշակումը» տխրանիկ բառով՝ գուցե մինչև ամիս մը շնորհքի բերեմ:
 Տրամադիր եմ կանոնաւոր աշխատելու, մանավանդ այս Վերնատան
 մեջ: Վերջապէս ինչ էլ որ լինի, զգալի է կրկին, որ մուղաները այս տե-
 ղով անց ու դարձ են աբեր: Փիլիպն էլ հիմա շատ զուտ «մշակելու» վրա
 է իր վստփիլը: Ախր, հիմա միայն ե՞ս չեմ, որ թատրերգությամբ եմ զբաղ-
 ված: Շիրվանի խաղը անցած գիշեր ներկայացրին՝, ես դժգոհ չեմ, թեև
 քննադատելի կողմեր շատ կան, իհարկէ: Բայց «խալխին» դուր չեկաւ,
 իսկ որ գրվածքը անտարակույս գեղարվեստական արժանիք ունի, ոչ
 մեկ կասկած չի վերցներ և ըսածիս ապացուցցն էլ այն, որ «Մշակը»
 սկսավ հայհոյելու²: Վերջացնում եմ՝ շտապելու համար իշխանուհու
 մոտ, ուր ժողով է այս իրիկուն: Ինձ է հատկացված քու վականդ թողած
 աթոռդ:

Համբույրս՝ Լևոնդ

Հանես ջան, այս անգամ զուտ պաշտոնական: Վիստոնիդ կոճակները
 կոճկե: Թումանյանցի բանաստեղծությունները հրատարակող սիրողնե-
 բու... (վա՛յ կը ներես, գրիչը սխալեցավ) համակրողներու խումբը, իր
 երեկվա նիստին մեջ կայացրած վճիռներն երկուսը հանձնեց ինծի, որ
 անհապաղ քեզի տեղեկացնեմ, և որ, ահա, կը կատարեմ:

Առաջին. անմիջապես կազմե մի ցուցակ զանազան քաղաքներում ապրող քու ծանոթներին ու բարեկամներին, որոնց վրա անսպասման կարող ես վստահիլ, որպեսզի և այդ անձերուն ուղարկվի բաժանորդագրութեան բլանկները՝ ծախելու, իհարկե, հրատարակող խումբի կողմէն ու այդ խումբի անունով: Եվ այդ կազմած ցուցակդ ուղարկե մեզի որքան կրնաս շուտ: Այսպես վճուց ժողովը: Քեզ կը մնա հնազանդիլ:

Երկրորդ. ամենից առաջ ընտրեն ու սրբագրեն քու արդեն տպւած բանաստեղծութիւններդ, որպեսզի երբ վերջը դուն քու անտիպ կտորներուն վրա զբաղւած կը լինես, ժողովը այս միջոցին քրտինք թափե քու դուրս նետածներդ նորէն ներս առնելու: Վահ, ախր, ըսենց ժողով ու ըսենց հրատարակիչներ, ոչ թե լապտերով, այլ աշխարհի բոլոր էլէկտրական լամպերը եթէ միացնես, նորէն չես կրնար գտներ:

Գրե նաե մոտավորապես քանի երես (քու տպւած բանաստեղծութիւններուդ երեսներովը) կը լինի քո անտիպ գրածներդ, կամ «Անուշի» պես բոլորովին փոփոխածներդ: Գիտե՞ս, որ արձակներդ ալ ժողովելու ես, միայն գրական կտորները, իհարկե:

Դե, այլեւս պաշտոնական վերարկուս կրնամ հաներ ուսերես: Եվ առաջին բառը, որ պիտի ըսեմ, այն է, որ սոսկալի անշնորհքն ես: Ես անհամբեր քեզմ լուրի կըսպասեմ, իսկ դուն կը շարունակես քու նպատական անդորր լուսթիւնը: Հա՛, երեկ չգիտեմ ինչպես խոսք դարձաւ, կինդ ըսաւ, որ մի օր տասն անգամ նկարեք ես մի աղջկան և դիտավորութիւն ես ունեցել ինձ ուղարկելու: Թե ինչ աղջիկ է, հասկընալը դժվար չեղաւ, բայց որ նկարը չես ուղարկած, կը ցաւիմ, թեև արդեն քիչ մը ուշ, իհարկե, որ կըսեմ անշնորհք ես:

Ես դեռ միշտ այն միամիտ հուշսումն եմ, որ այսօր կամ վաղը քեզմն նամակ եմ ստանալու և այդ ողորմելի հուշսով ալ կը բարեմ ու կը համբուրեմ քեզի:

Առնդ

Հանես ջան, մի փոքրիկ թյուրիմացութիւն կա մեր մեջ, այսինքն՝ ժողովի ու քու: Դու նորէն բռնել ես քու հին երգը: «Սպասեցեք մինչե նոր ու ավարտած գործ ունենամ հրապարակ հանելու»: Մինչդեռ հիմա խնդիրը քու արդեն իսկ ունեցած ու ամենամեծ մասով արդեն իսկ հրատարակած երկրորդ ամփոփ ու վերստին տպագրութեան մասին է, մեկ կողմէն՝ ավելի լայն շրջանի մեջ քեզ ծանոթացնելու և երկրորդ ու մանավանդ, այդ առիթով քեզ մի որեւէ նյութական ապահովագրութիւն

ձևը բերելու համար: Կից նամակը քեզ խնդիրը երևի ավելի կը պարզե: Թե՛ այդ կերպով և թե՛ իշխանուհու և այլ մեկ-երկու միջամտությամբ գրեթե հաստատ հույս կա, որ այդ անունով՝ «գրքերուդ հրատարակության ի նպաստ»՝ մի բավական խոշոր գումար գոյանա: Մի 2—3 ամսից, և հավանորեն դեռ ավելի, հաղիվ բաժանորդների թիվը հայտնի լինի, ուրեմն դեռ առնվազն երեք ամիս ունիս մինչև հրատարակության սկզբիլը: Ինքը հրատարակությունն ալ նորեն մեկ-երկու ամիս, այնպես որ դեռ արամագրությանդ տակ 6 ամիս ժամանակ կա: Այլևս ինչ բծախնդրություն է դա՝ «նախ պատրաստ լինի, վերջը կը հրատարակենք», իհարկե, պատրաստ չեղած բանը չի հրատարակվիլ: Առայժմ միայն գործի արտաքին՝ առևտրական մասն է, որ սկսիլ կուզենք և դրա համար է, որ քու վստահելի բարեկամներուդ ցանկը խնդրած էինք քեզնից և խնդրում ենք հիմա էլ, ուղարկե շուտով: Թե՛ կարծում ես, որ 5—6 ամսվան մեջ էլ պիտի չի կրնաս արդեն հրատարակած հրկերդ կարգի բերես և անտիպներդ էլ վերջնական ձևի: Կը կրկնեմ, նույնիսկ իբրեզդրագետ, որ հին ոտանավորները շատ ջնջել ու ջնջոտելը անարժեք բան է: Բոհմների խնդիրը, իհարկե, այլ է, բայց նրանք էլ միևնույն է, երբեք չի կարելի ավարտած համարել քու այդ աշխատելու եղանակը աչքի առաջ ունենալով: Տասն անգամ էլ որ տպվի, դու նորից ջնջես ու ջնջոտես պիտի, «Սաքոդ» ու «Անուշը» քեզի օրինակ: Հետևապես երկրորդ, թե երրորդ վարիանտդ է մտնելու այս հավաքածուին մեջ, բոլորովին նույնն է: Եվ վերջապես նորություն տալու քո սկրյուբյուն էլ ավելորդ է: Մեկ-երկու բուն գրեթե բոլորովին փոխած ես և իմ գիտցածովս երեք թե չորսն էլ նորը ունես, մինչև անգամ, ինչպես ըսին, սկսեր ես նոր մանր ոտանավորներ էլ գրելու: Այս անգամվան համար հերիք է: Ավելի երկար աշխատանք պահանջող գործերդ թող մնա ուրիշ անգամի: Բոլոր խալմաղալը էն է, որ շուտով գործը գլուխ գա, քիչ ձեռքդ փող անցնի, քիչ-քիչ ավելի անկախ ու ապահով զգաս, մտածես քու վերջնական ապաքինմանդ մասին ու հանգիստ քու աշխատանքդ շարունակելու: Հա՛, ապաքինում ասի, միտս եկավ: Իշխանուհին նեղացել է քեզնից և ուղղակի պահանջում է, որ Շխյանների մոտ այլևս ել ու մուտ չանես: Ախր, այդ աստիճանի էլ հիմար կարելի՞ է լինել, տղա՛: Գիտես, որ կուրծքդ նեղ է ու թոքերիդ վերին մասերը բոլորովին թույլ: Ուրիշ խոսքով պատրաստ հող պացիլների հյուրընկալության: Քու բոլոր ջանքդ լինելու է սնունդով, հանգիստով ու մաքուր օդով ավելացնես ու թարմացնես կենսական ուժերդ՝ առողջությունդ վերջնապես ապահովվելու համար: Իսկ դուն գնում ես այն տեսակ տներ, ուր ամբողջ ընտանիքը հիվանդ է, նրանց հետ նստում ես սեղան, ուտում ես այն դգալով ու այն բաժակից, որ երեկ ով գիտե որոշրթունքին էր, ախր, մարդ ուղղակի անխելք պիտի լինի: Եվ դեռ անցած

օր երկար-բարակ քարոզներ էիր գրել Ֆիլիպի նամակին մեջ երեխաներիդ կարոտի ու սիրո մասին, դարտակ բառեր են: Եթե դու իրոք կը սիրես քու երեխաները, մի քիչ ավելի կը մտածնիր քու սեփական առողջութեանդ մասին: Փոխանակ չեղած անշից քեզ հոգ ու մտածմունք ավելացնելու, գիշերը անքուն անցնելու ու չգիտեմ ուրիշ ինչ հիմարութեանք անելու, նայե որ ուտես, քնես ու կազդուրվես շատ չափավոր աշխատանքով: Հոգ ու մտածմունքի բնավ կարիք չկա: Հիմա, փառք ասածու, քու տանդ հմ: Երեխաներդ բոլորն էլ բողկի պես: Տանդ պակաս չի կա: Կինդ էլ չի երևում, որ խիստ դժգոհ լինի, մի դինջացիր էլի:

Նու, հիմա որ հաշտեցի պրծա ու սիրտս քիչ հանգստացաւ, հիմա համբուրում եմ քեզ ու սպասում նամակիդ: Ես ինձ շատ լավ եմ զգում քու տանը, դու հեշ դարդ մի արա: Աշխատում եմ տրամաշխ վրա, որ այս տարի երեւի բեմի լամպերու լույսին կարժանանա: Նյութականա առաջմ բանաստեղծավարի, բայց հուշս ունիմ շուտով առևտրական ոտքիս վրա անցնելու: Իսկ գնչուհուս մասին ինչ գրեմ քեզ, հոգի՛ս, գրելու ոչինչ չունիմ, բայց պատմելու շատ, շատ-շատ: Իշտահդ պահես մեր հանդիպումին: Ամեն նամակին մեջ քու մասին կը հարցնե, իհարկե, թեև անձամբ քեզ չի ճանչնար, ինչպես որ արդեն գրած եմ կարծեմ: Պատասխանդ մի՞ ուշացնեիր, նմանապես ցուցակը, որ հաջորդ ժողովին ներկայացնեմ: Ահա և այն նամակի օրինակը, որ ցրվելու ենք «մոտիկ» մարդոց:

«Հարգելի պարոն, մե՛նք, Հ. Թ. գրական տաղանդը դնահատողներս, ձեռնարկում ենք նրա տալած ու գեռ անտիպ երկերի հրատարակութեանը, հուտալով, որ արդունքովը կարողանանք մի քիչ առահովել ահագին ընտանիքով ծանրաբեռնված, այժմ էլ հիվանդ մեր համակրելի գրագետի ապրուստը և միջոց տալու նրան, որ կարողանա արտադրել ու աշխատել իր կյանքի այս ամենահասուն տարիների մեջ: Թե՛ մեր հայ գրականութեան, թե՛ բանաստեղծի և ի՛նչ նրա համակրողների տեսակետից մենք շատ ավելի խելացի ու բնական ենք համարում այժմ, նրա ուժերի հասուն ու թարմ ժամանակը, նրան ձեռք տալու ու միջոց, քան սպասելու, որ նրա ծերութեան ու ալլես արտադրելու ապարդյուն օրերի մեջ միայն հասարակութունը դա իր համակրանքն ու օգնութեանը մատուցանելու:

Մենք մեր այս ձեռնարկին մեջ մեր հուշքը, բնականաբար, դրած ենք Հ. Թ. հարգողների ու բարեկամների վրա, որոնց թիվը, ինչպես մենք վստահ ենք, փոքր չէ: Ձեզ էլ, հարգելի պարոն, համարելով մեր բանաստեղծով մասնավորապես հետաքրքրողների թվում, ահա դիմում ենք Ձեզ, խնդրելով՝ ամեն կերպ աշխատեք հնար եղածին չափ բաժանորդների թիվը ավելացնելու: Աչքի առաջ ունեցեք, որ «հրատարակութեան ի նպաստ» կարող եք նաև բացից նվերներ ընդունել: Այդ նվերները որքան խոշոր լինին և որքան շատ, այնքան մեծ կը լինի, բնականաբար, և՛ հե-

ղինակին հասանելիք զուտ արդյունքը: Այս երկրորդ կետը մենք մասնավորապես հանձնարարում ենք ձեր ուշադրությանը: Գիտեք անշուշտ, որ այս տեսակ դեպքերում ինչ մեծ դեր ունի մոտիկ մարդոց մասնավոր ջանքն ու տակտը և ճիշտ դրա համար է, որ մենք դիմում ենք ձեզ, վրստահ լինելով, որ չեք զլախա ձեր աջակցությունը ամեն կերպ նվիրելու այս գործին, ու մենք ձեր սրտին այնչափ մոտ ենք կարծում, որչափ և մեր:

Ամեն տեսակ թյուրիմացության առաջն առնելու համար ավելացնենք, որ հրատարակիչները ոչ մի դրամական շահ չունեն գործին մեջ: Հրատարակության անմիջական ծախսերից դուրս, բոլոր մնացած գումարը հեղինակի սեփականությունն է:

Գրվածները կը հրատարակվի բոլորը միասին ամփոփված մեկ հատորի մեջ, որու բաժանորդագինն է՝ գեղեցիկ թղթի վրա ու փառակաղմ՝ տասը ռուբլի: Սա կը լինի շատ սակավաթիվ և ամեն օրինակը թվագրված: Իսկ անկաղմ ու լավ թղթի վրա՝ բաժանորդագինը երեք ռուբլի:

Թե՛ տպագրության և թե՛ արտաքինին մասնավոր խնամք կը տարվի:

Տպագրությունը կսկսի երկու-երեք ամսից, դա կախված է, թե երբ հայտնի կը լինի մեզ բաժանորդների (մոտավոր) թիվը: Եվ հենց դրա համար էլ կրկնակի խնդրում ենք ձեզ, շարժեք որքան կարելի է շուտ և ուղարկեք մեզ ձեր ջանքերի արդյունքն ու հաշիվները որքան կարելի է շուտ: Ընդունեցեք և այլն...»:

Հոգի ջան, այս անգամ ոչ իբրև «առյուծիկդ» եմ գրում, ո՛չ էլ իբրև ժողովի անդամ, այլ գրում եմ իբրև քու Լեոնդ: Նամակդ նոր ստացա և պատասխանում եմ անմիջապես: Գնշուհուս էի գրելու, թողի ու գրում եմ քեզ: Կրնաս, ուրեմն, հղրակացնել, թե որչափ սրտիս կալավ քու գրածդ: Ցավն այն է, որ ես քեզ հասկանում եմ հիանալի կերպով, զգում եմ քու հոգեկան ճնշումդ, վայրույթդ ու վիրավորանքդ և քու պատասխանդ գիտեի գրեթե քու գրելուցդ առաջ: Սրտիս խեղճը ընդհանրապես առած չեմ կարող քեզ իրավունք չի տալ, թեև երկրորդական կետերի մեջ ես քիչ այլ կերպ եմ մտածում: Բայց որքան որ քեզ եմ հասկանում, այնքան էլ հասկանում եմ «նրանց», որոնք քեզ բոլոր սրտով օգնել են ուղում, քեզ համար մի բան անել են ուղում: Խնդիրը իր բոլոր մերկու-

Թյամբըր սա է: Դու տաղանդ ունես, արտադրել կարող ես, ուրիշ «գործի»
 անպետք ես, այժմ էլ հիվանդ: Քեզ ապրուստ պետք է, քեզ փող է պետք,
 որ ընտանիքդ քիչ ապահովես, որ ապրես ինքդ, կազդուրվես վերջնակա-
 նապես և կարողանաս աշխատել: Թողնել, որ ապրես ու քարշ գաս այն-
 պես ինչպես մինչև հիմի, այդ կը նշանակե՝ ձեռք վերցնել թե՛ քու
 առողջությունեդ և թե՛ քու զրական շնորհքեդ: Ուրեմն մի ելք պիտի գտ-
 նել. և քու «բարեկամները» մտածելու են ահա այդ հրատարակությունը,
 որ ամենից ավելի գրական վերաբերու է տալիս փող խնդրելուն, որով-
 հետև վերջապես «փող պիտի խնդրվի», որովհետև երեխա չես և շատ
 լավ պիտի հասկանաս, որ գրքերդ, եթե իրենց հաշվին խողնեն ու ծախ-
 վի, կամ հենց եթե զուտ էլ այն տարածեն, հազիվ կարող են իրենց
 հրատարակության ծախքը փակել: Այդ մենք հաշված ենք, քեզ համար
 էլ դժվար չէ հաշվելը: Ուրեմն կամ ոչինչ չէ պիտի անել, կամ «փող պի-
 տի խնդրվի», խնդիրը ինչպեսին մեզն է: Եթե ինքդ ավելի լավ միջոց մը
 գիտես, հայտնե: Ես ճշմարիտ չգիտեմ և երևի «ներանք» էլ չգիտեն, որ
 եկե՛ր ու կանգ են առել հրատարակության վերաբերելի տակ: Պարզ է,
 հոգիս, որ այդ բիլյուլները հեշտ չէ քու ղզայուն հոգուդ համար կույ
 տալը: Բայց ի՞նչ կարող ես անել: Զե՞ որ, դժբախտաբար, մինչև հիմի
 էլ արդեն այդ զրույցան մեջ ես գտնված: Մի՞թե շարունակ ստիպված
 չե՞ս եղած աչ ու ծախից «փող խնդրելու»: Մեր ճակատագրի դառնու-
 թյունն է այդ, ի՞նչ կարող ենք անել: Եվ վերջապես մի քիչ էլ փիլիսոփա-
 յաբար մտածե: Շատ ես կարևորություն տալիս մանրիկ որդերու տալիք
 դատողությանն ու նրանց շարունակության: Վերջապես մի քիչ լուրջ մտածե
 ու գրե ինձ, թե դու ինքդ ինչպես ես ուզում, ես էլ դրա համեմատ դիրք
 բռնեմ այստեղ: Ես հիմա մի տեսակ քու ներկայացուցիչդ եմ դարձել,
 առանց իմ ուղեկուս, հենց նրա համար երևի, որ բնազդորեն ղզում են,
 թե ինչպես ես եմ քեզ հասկանում, իրենք չեն կրնար հասկնար: Միայն
 խնդիրը իր բոլոր մերկությունները դիր քու դեմդ: Ուզո՞ւմ ես, որ քեզ
 խողնեն այնպես, ինչպես մինչև հիմա էիր, ու չը մտածեն քեզ համար
 փող ճարելու: Եթե դու կտրուկ կերպով այսպես ես վճռած, դուն գիտես,
 բայց ես սաստիկ պիտի ցավիմ, որովհետև դա ասել է քու առողջությու-
 նիցդ ու շնորհքիցդ ձեռք վերցնել, ինչպես որ ըսի: Թե՛ դուն համաձայն
 ես, որ քեզ համար մի բան ընեն, ուրիշ խոսքով «փող ճարեն»: Որովհե-
 տև, սիրելիս, քու բարեկամներդ ուզում են «փող ճարել». և իրավունք
 չունեն մեջ մտնելու այդ տեսակ հարցերի, թե այլևս «շատ երկար ես
 ծանրացել նրանց վրա», թե «ուզում են քիչ թեթևանալ» և այլն: Ես այդ
 չգիտեմ և դրա մասին չեմ էլ ուզում խոսիլ: Գիտեմ միայն, որ նրանք
 ուզում են քեզ համար «փող ճարել» և եթե համաձայնես, մի 3—4 հա-
 ղար կրնան ճարել, իրենց խոսքով: Ես ինքս անձամբ քեզ համար վիրա-

վորական ոչինչ չեմ գտնում, այլ նույնիսկ մի տեսակ ընդհակառակը, միայն իհարկե, եթե դուն վարժվես մանր մարդոց մանր ականարկներին մի քիչ ավելի բարձրից նայելու Գրե ինձ պարզ, խնդրի էականը սա է, թե՛ հրատարակչական, թե՛ խմբագրական, թե՛ ժամանակի, թե՛ վրաս- լու խնդիրները երկրորդական են և կարգադրելը դժվար չէ։ Ես կուզենամ գիտնամ քու կամքդ, որ հանկարծ քեզ մտերմություն անելու ցանկու- թյամբս քու սրտիդ հակառակ եղող մի ապուշ դիրք չբռնեմ։

Համբույրներով՝ քու Լևոնդ

02. Շոյնմբեր կառժեմ 7. <Թիֆլիս>

Հանես ջան, երբեք պատահե՞լ է քեզ, որ սիրած աղջիկդ կամ կինդ մի խոշոր հիմարություն կատարած լինի և երբ դու քու դժկամությունդ արտահայտելու պատրաստվելու վրա լինես, ունքերդ կիտած, պատահե՞լ է քեզ, որ հանկարծ շարաճճի կատակ մը շրթունքին նետվել է նա քու վի- ղրդ անփո՛ւյթ, աղա՛տ և ուրա՛խ և դու հանկարծ նկատել ես, որ քու շրթունքների իրենց պալլի քարոզները բոլորովին մոռցած, բոլորովին տարբեր մի գործով են զբաղված արդեն։ Ահա, նույն հոգեկան զգա- ցումն ունեցա, երբ վերջին զվարթ նամակդ առի։ Նու, վերջապես, մի քանի պայծառ տող գրեցիր ինձի։ Քեֆդ նայե, սիրելիս, բոլորը դարտակ բա- ներ է, կը կարգադրվի ամեն բան իր կարգովը։ Քու «գործերիդ» մասին կը խոսենք մանրամասն, երբ դուն գաս, եթե շուտով դալու ես, իսկ եթե ավելի երկար մնաս հող, որ ես սաստիկ կը ցանկամ, այն ատեն հավա- նորեն մեկ-երկու օրով ես կու գամ քեզ։ Նամակով իրար բան հասկըց- նելը շատ է դժվար, կամ ծուռ է հասկացվում, կամ շատ տրամիկ։ Իսկ հիմա ապրե քու քեֆիդ, ոչ մի բանի մասին մի մտածիր, բացի քու կաղ- դուրումդ։ Քիչից-միջից աշխատե, եթե ախորժ ունիս, ուրիշ ոչինչ։ Որ մոտադ սկսել է քեզ հաճախել, իհարկե, անշափ ուրախ եմ, մաղթում եմ ավելի հաճախակի վիզիտներ։ Իսկ ես քու տանդ թագավորում եմ հիմա։ Ամբողջ Վերնատունը իմ գալիստնիս տակն է, մուսաներն էլ ծա- կերից ու ծուկերից երբեմն ներս են նայում։ Բայց որովհետեւ քամիներն էլ մուսաներից ոչ պակաս աներես են, կնոջդ հետ ախօր բոլոր ծակերն ու ծուկերը բամբակ կոխեցինք և երևի այդ է պատճառը, որ խեղճ մուսա- ներս ախօր չեն կարողանում ներս գալ։ Որչափ ուղեցի աշխատեմ, բան չուրս չեկավ։ Բայց ընդհանրապես դժգոհ չեմ աշխատանքես, աշխատում

եմ ավարտեմ արամաս, խաթա-բալա դարձալ: Արդեն ամեն կողմ շալ են արել, մարդու հետ շեմ կարող հանգիպել, իսկույն արամաչիցս են հարցնում ու զահլաս տանում են, կանգնիր ու ամեն մեկի տափակ դատողութիւնները լսիր: Ես երեակայում եմ թե դեռ ինչ սքանչելիքներ եմ լսելու, երբ խեղճ գրվածքս «բեմի լույսերուն» ներկայանալու արժանանա: Մեկ խոսքով շատ զոռ տեսակից ինձ արամատուրդ են շինել արդեն, թեև ոչ-որ ոչ կարգացած է, ոչ տեսած: Տեսնո՞ւմ ես, ինչ հեշտ բան է հայոց ազգի արամատուրդ դառնալը: Երբեմն մտածում եմ մի լավ օշին խաղամ խալխի գլխին, իմ սրբադրությունը դառնա անվերջ, բան չունեն, թող սպասեն: Ինձնից ոչ պակաս արնում է և Ֆիլիպը իր վողբ-վիլի վերա: Ամեն շորեքշաբթի մեզ ներկայացնում է մի նոր վարիանտ և դեռ ոչինչով չի կարելի ապահովված համարել, որ հասած ենք վերջին վարիանտին: Մեր շորեքշաբթի «նիստերին», չգիտեմ զգում ես թե ոչ, բայց միշտ ներկա ես և գուն: Ամեն մեկը բերում է քննից ստացած նամակները և կարդում է խորին լուսւթյան մեջ, խորին երկյուղածությամբ և քիչ է մնացեր «հոտնկայս»: Կարդում ենք նաև դրսից ուղարկած արամաները: Ամեն շեշխար կա՝ գավառից, քաղքից և Վա Շեքսբիր, և Վա Իբսեն և Վա ոչինչ: Ամեն բան կա մեջը ու ամեն տեսակը, միայն մեկ բան չի կա, գեթ մի քանի կոպեկի գրական արժանիք: Խեղճ բրիկաշէկներ ու չգիտեմ ուրիշ ինչեր, սրտնք հաշորդ օրը ու գիտե ինչ սրտի տրոփումներով գալիս են իշխանուհու մոտ իրենց «գատաովճիւր» լսելու, ահամա մարդու ծիծաղն է գալիս, բայց մի ծիծաղ, որի տակը դառնութիւն կա պահ մտած, և երբ մտածում եմ, թե ինչքան-ինչքան մարդիկ կան, որոնք կաշվից գուրս են գալիս, որ գրագետ դառնան, կամ գերասան, կամ երաժիշտ ու այս մտածումը մի տեսակ ետական հաճույք է պատճառում ինձ: Ուրեմն միայն փողն ու հանգիստը չէ, որ քաշում է մարդոց, նույնիսկ շատ «խեղացի» համարված մարդոց, ուրեմն մենք էլ մեր բոլոր տանջանքների հետ նախանձելի ենք դեռ շատ շատերի համար: Դա էլ վերջապես մի բան է, թեև իհարկե վայրկյաններ են գալիս, որ բոլոր սրտովս կը ցանկայի, որ փոխանակ նախանձելի, գրպանս լի լինե: Նու, կարծեմ, սրա վրա էլ կարելի է վերջակետը դնել:

Ջերմ համբույրներով՝ Լևոնդ

Հանես ջան, շատ եմ ցավում հիւանդանալուդ: Գալիս զգույշ եղիր և եթե ինձ կը լսես, Ախալցխա կամ մի ուրիշ տեղ մի՛ մնա, եկ ուղղափի և

զգուշ և զիր՝ չը մրսես: Ինչ վերաբերում է իմ քու տանդ մնալու, դու ամենևին փուլթ մի արա, սիրելիս, նախ՝ ես ինձ շատ լավ եմ զգում և ոչ մի բանի էլ պակաս չունեմ: Երկրորդ, իհարկե, որ ես իմ մոտիկ ընկերոջս մոտն եմ, ոչ թե օտարի: Ես չհասկացա այդ բոլորը ինչ առթիվ ես գրած, համենայն դեպս դարտակ բան է, կը գաս, կը խոսենք: Նույնը և սենյակների մասին: Տո՛ւ, ո՞վ է այդ բոլորի մասին դարդ անում, է՛, և վերջապես քեզ ո՞վ ասով, թե ես տեղավորված չեմ: Ես քու մասին եմ միայն մտածում, վախենում եմ քեզ ու ձերոնց նեղվածք դառնա: Համենայն դեպս կը գաս, կը խոսենք ու կը տեսնենք: Երկրորդական բաներ են: Էականն է, որ գաս և որ առողջ լինես: Շահավիղի պատմությունը ես գիտեի, դա էլ է դարտակ բան: Մի խոսքով ամեն բան դարտակ բան է: Իբրը միայն էն է, որ քեզ կարոտել եմ, ուզում եմ գաս: Համբուրում եմ քեզ պինդ-պինդ, շուտ արա, առողջացիր ու եկ:

Քու Լևոն

33

<Կեկոնմբեր 1902, Թիֆլիս>

Հանե՛ս ջան, ուրեմն վերադառնում ես, բարով դաս, անշափ կարոտով անհամբեր սպասում եմ ժամանելուդ: Գրի՛ր նախօրոք որոշ կերպով հասնելուդ օրը: Ես անկեղծորեն խնդրում եմ, որ առանց քաշվելու ուղղակի մեզ մոտ շնորհ բերես: Ես մեր տանը քեզ համար հատկացնել կը տամ մի սենյակ: Կը լինես ինչպես քու սեփական տանդ մեջ, բնավ դարդ մի արա:

Ներփակ ուղարկում եմ քեզ Նիկոլի նամակը: Ա՛յ տղա, տեսնում ես մարդը ինչքան ցանկեր է շինում¹, զարմանում եմ և հիանում: Ես մի օր անգամ չեմ կարող ինձ երևակայել այդչափ ցանկերի մեջ նստած: Մարդ կարգին կը ցանկապատվի, բայց զոչադ տղա է ու աշխատասեր: Ա՛յ, այդ տեսակ մարդիկ կյանքի մեջ գործ կը տեսնեն ու արդյունք կը տան:

Իսկ մենք... փառավորեսցուք... և այլն: Արդեն միտքս էլ չի գալիս, ինչպե՞ս է դրա հանգանակի վերջը:

Գնչուհիս պինդ-պինդ քո մասին է հարցնում և երբ իմանա, որ շուտով վերադառնալու ես, ինձնից պվելի նա պիտի ուրախանա: Իսկ քու ռոմաններդ թե՛ հին, թե՛ նոր, թե՛ վերջին Ֆրանսուհին և թե՛ Тячкун-ի Դեղգեմոնան², ըստ երևույթին բնավ կնոջդ ճաշակովը չէ: Այստեղ պոլ քու մասին խոսում ենք կնոջդ հետ, պատմել եմ տալիս ու ծիծաղում վերադ: Նվ լրջորեն մտածում ենք արդեն այն միջոցների վրա, որով պիտի կարողանանք քու բաղմաթիվ ու բաղմազան հյուրերիդ առջև առնենք,

որ սխալ հասցեով «իմ» սենյակս չի մտնեն:

Ա՛յ, մի շո՛ւտ արա, է՛, շատ օլինբաղ բան է լինելու մեր միասին ասլրելը: Արդեն կինդ վճռել է, որ մի շարաթ «սնճախ» «հալա» մի քիչ խոսանք իրար հետ: Իսկ ես պնդում եմ, որ տխալվում է, որ դռանս վրա ընդունելության որոշ ժամեր եմ նշանակելու, նրանից դուրս «մի քիչ խոսալ» կարելի չէ: Ինչ սոսկալի թերահավատն է կինդ, չի հավատում, հալա ծիծաղում էլ է վրաս:

Հա՛, մեկ էլ աչդտեղ լավ առատ ներս ծծիր դուրսի մաքուր օդը: Սյա-տեղ քեզ երեք ամիս սենյակից դուրս թողնելու չեն, որ «նստես ու գրես»՝ բարեկամներիդ ասելովը, որ «սանդուղքները չենիս ու չիշնիս»՝ բժշկի խոսքերով, որ «հօգուտ աղգի ամեն տեսակ դատարկ ժողովներով ու ձրի աշխատություններով ուժերդ չի վատնես»՝ ընդհանուրի կարծիքով:
Համբույրներս՝ Լեւոնդ

Սիրելի Հաճճես,

Գուցե ղարմացիլ ես, որ մինչև հիմա դեռ քեզ ոչինչ չգրեցի: Մա-սամբ սպասում էի, որ նախ քեզնից մի մարդավարի լուր ստանամ, մա-սամբ էլ կարծես մի տեսակ քաշվում եմ գրելու: Քաշվում եմ, որովհետեւ գրելու եմ նորից այն, ինչ որ ձմեռը կրկնել եմ քեզ արդեն այնքան ան-դամ, իսկ դու գիտեմ, որ չես ախորժում: Հետևանքը լինում է այն, որ դառնանում ես ու ծաղրում, մի բան, որ ես չեմ սիրում բոլոր հոգովս: Չնայելով այս բոլորին գրելու եմ քեզ նորից, որովհետեւ դա իմ աչքում ամենաէական հարցն է: Իմ հաստատ համոզումս է, որ դու երբեք չես առողջանա, եթե ինքդ քեզ քու ձեռքդ չառնես: Դեղերը դարտակ բանի-ր են, ամառանոցը հիանալի է, բայց միայն օժանդակ և ամբողջ ամիսնե-րով ձեռք բերածը մի գիշերվա մեջ կարելի է վատնել: Գլխավորը այն է, որ ամենախիստ կերպով ինքդ կանոնավորես ու հարդարես քու կյանքդ: Կանուխ քնել, կանուխ ելնել, կանոնավոր պտույտ անպատճառ, վճճե ու տաք խոսակցություններն խուսափում բացարձակապես, նույնը՝ ժո-ղովներն, խմբումներն, երեկույթներն, ոչ իսկ բացառապես: Պիտի սսես, թե էլ ինչի՞ կը նմանի կյանքը. շատ ես սխալ, պարզապես վարժության խնդիր է: Հանգիստ, մաքուր ու կանոնավոր կյանք ու աշխատանք: Մա-մի դեղատոմս է ամեն երկաթից չլինված մարդոց համար, բայց մա-նավանդ նրանց, որոնք հիվանդ են և այն էլ հիվանդ թոքերի թուլությու-նից: Համոզվիր, որ քեզ ամենից ավելի վնասողները այն մանր-մունր

կամ «բացառիկ» անվանած բաներն են, որոնց դու արհամարհում ես, շարաշար սխալվելով: Հենց որ քիչ ուժերդ գալիս են, դու արդեն վատնում ես, վիճում, երգում, վազվելում, ինչպես սրանից տաս տարի առաջ: Դու այլևս երբեք ո՛չ վիճելու ես, ո՛չ վազելու, ո՛չ էլ երգելու, եթե ուզում ես, որ առողջ լինես ու առողջ մնաս, եթե ուզում ես մի բան արտադրես, եթե ուզում ես մի բանի պետք դաս: Դու շափաղանց ես անփուլթ դեպի քեզ, ինչպես ընդհանրապես դեպի ամեն բան: Դե, մի՛ բարկանա, վերջացրի, և էլ այս մասին երբեք բերանս չեմ բանա, ուրեմն վերջակես: Գալով ինձ, շոգերը լավ նեղացնում են, թույլ եմ ու բացարձակապես ոչինչ չեմ շինում, անկարող եմ աշխատելու, թափառում եմ ձանձրույթի հետ թե-թե: Քիչ շատ մոտիկ մարդիկ ցրված են բոլորը: Մենակ Ֆիլիպն է, որի մոտ լինում եմ շաբաթ մի կամ երկու անգամ: Մի անգամ էլ գնացինք միասին Կոճոր՝ նրանց: Այս է ահա իմ ամառս: Ուղղակի անտառնելի կը լիներ, եթե շունենայի մոտակա մեծ հույս: Խոսքս Զավույի դարձի մասին է, ինչպես անշուշտ գուշակում ես: Այսպես մի շաբաթից այստեղ կը լինի, ուրեմն կարող ես հասկանալ, որ ամեն բան անցնում է հրկրորդ բլանը և հիմա այլևս ո՛չ շոգն է աչքիս գալի, ո՛չ էլ պարապ լինելս: Քու գնալուցդ մի ութ-տաս օր վերջը գնաց և Դերենիկը: Դեռ նրան էլ ոչինչ չեմ գրել, հենց հասնելուն պես արդեն օրերն է սկսել հաշվելու, թե հրե պիտի դառնա Թիֆլիս: Նիկոլը անտես է դարձել բառի բուն նշանակությամբ: Իշխանուհուց նոր նամակ առի, նա էլ է դժգոհ ու դանգաժում, միսիթարում է ծովով և ես նախանձում եմ, ա՛խ, ծո՛վը: Երևակայիր, շուտով ես էլ եմ տեսնելու ծովը, թեև իհարկե ոչ երկար, գուցե մի-երկու օր, գուշակո՞ւմ ես թե ինչպես, հապա՞:

Գրական մեռելություն, եկեղեցական սպանություն, հասարակական անշնչություն, վա՛հ, ինչպե՞ս թե անշնչություն: Թիֆլիս այնպես կենդանություն է, որ ամեն փողոցի գլուխ, ամեն թրաժվացի մեջ, ամեն շենքի՝ առաջ, էլ խաղախ կուղես, էլ ոստիկան, էլ կարագավոյ, էլ տվորնիկ, հաշվելով խոժ չի հատնիր: Այնպես կենդանի, աշխույժ, կարծես ՈՒՍՈՒՄ գնացող բանակի մեջ ապրելիս լինինք, այնպես ուրախ է որ, երբ խեղճ տվորնիկները իրենց փայտերի պիսին քնում են ու խեղճ ոստիկանները արևի տակ հորանջում են մեծափառ, իսկ Բաքու ասում են շոգերը հերիք չեն անում, տաքանալու համար ասում են ֆանտաններն են կրակ տալիս: Ինչ ցուրտ շոգերի ենք հասել, աստված իմ՝:

Բարեներս ջերմ-ջերմ:

Լևոնդ

Հաննես ջան,

Փոքի հանդիպեցանք իրար¹ շողենավին մեջ, միասին անցանք Բաթում, երկու օր այնտեղ, երկու օր էլ այստեղ՝ մոտս: Հիմա Ղարաբաղիսա է «հանդստանալու»: Քու բարեկց անձամբ կը տանիմ ինքս աչս կիրակի: Կարոտով համբուրում եմ քեզ, վստահ եմ, որ կազդուրումդ լավ է գնում և որ տրամադրությունդ տեղն է: Գրիբ ավելի երկար: Օր. Մելիք-Հաչկադյանը վերադարձավ, բարեներս տուր նրանց:

Լևոնդ

(Այստեղ փոսար քու հասցեիդ ապահովագրած նամակ կա, պահանջիր):

Հաննես ջան,

Եկա թե չէ, խրվեցի: Օրական չորս ժամ դաս ունիմ, պատմություն ու գրականություն, բոլոր ուժս խլում է: Տեսուչն է Տիգրան Աղամալյան, գուցե ճանաչես, վրաս շատ լավ տղավորություն է անում: Ուսուցիչների մեջ թարմ ուժեր շատ կան, այնպես որ կազմը ընդհանուր առումով վատ չէ: Ինքը դպրոցը՝ բոլորովին նույն ներսիսյան դպրոցը, թե՛ նիստ ու կաց, թե՛ աշակերտ, թե՛ մթնոլորտ, թե՛ շենք և թե՛ ուսուցչական մարմին:

Երևանը մի խեղճ գավառական քաղաք, շատ անհարմարություններով ու կիսավեր, մանավանդ կոպանից անմիջապես հետո: Բայց այսպես էլ երևակայում էի ու մեծ հիասթափություններ չունեմ, ինչ որ սակայն չէի երևակայում՝ կյանքի թանկությունն է, գրեթե ճիշտ Թիֆլիսի նման:

Դեռ ապրում եմ հյուրանոցում, ո՛չ տուն ունեմ, ո՛չ տեղ: Հա մի-երկու օրը երեկ կը կարգադրեմ: Ամեն բան նորից պետք է առնեմ ու սարքեմ, մի խոտքով գլխացավանք բան: Դու խեղճ հանձնի մեկին, ինչպես որ Օլջան ասում էր, որ գնա վերցնի տիկին Հաչկանուշի մոտից մի սնդուկը, իսկ տիկին Մանանդյանի մոտից էլ մյուս սնդուկը, այլև էն մի սեղանն ու աթոռները, բոլորն էլ կապի ինչպես հարկն է, տանի կայարան ու հանձնի երկաթուղուն իմ անունովս մինչև Երևանի կայարանը: Էդ մարդու արած ծախքերը դու տուր, Ջավոն, որ Թիֆլիս հա, կը

վճարի: Իսկ նակլադնոյի թուղթը ինքդ ուղարկի ինձ ապահովված նամակով. հասցեն՝ Леон Сергосян, гостиница „Ориант“:

Իսկ դու՞ ինչ բանի ես: Փոխեցի՞ր բնակարանդ, թե՞ վճռեցիր մնաս: Ես համենայն դեպս Ստեփանի՝ հասցեով եմ ուղարկում նամակս, որ հաստատ լինի և վերջապես չէ՞ որ նրան էլ տալու ես, որ կարգա:

Ստեփան, քո փողը շուղարկեցի, որովհետև դպրոցից դեռ ամսականները չեն տվել, ստանալուն պես կուղարկեմ, համենայն դեպս դոնե կեսը: Կեսն եմ ասում, քանի որ այս ամիս շատ կողմնակի ծախքեր ունեմ ու ձեռքիս փողը քիչ է գալիս: Նթե դու էլ անհրաժեշտ կարիք ունես, գրի՛, կուղարկեմ բոլորը ինչպես որ լինի: Ներսեսյանից ստացա՞ր, ինչքա՞ն եղավ:

«Լուսաբերով»² դեռ իհարկե բնավ չեմ զբաղվել, բայց հույս ունեմ մինչև մի-երկու շաբաթ աշխատանքս կարգի գցեմ ու կսկսեմ գործի: Ինձ համար խիստ պարզ է և դուք էլ շմուռանաք, որ այս տարի 4 գիրքն էլ պեսք է, որ ավարտենք, ինչ էլ որ լինի:

Դե, սիրելիս, բարևներս երկուսիդ էլ, ձեր օղլուշաղին էլ (էստեղի ոճ է):

Համբուրում եմ քեզ և հիշեցնում մեր նամակագրության պայմանը: Ծուլովիշյուն չանես, Հանես ջան, և չթողնես, որ նամակս գրասեղանիդ ձախ բաժնումը փոշոտի:

Լևոն

1908, սեպ. 28 (կարծեմ),

Երևան

37.

Հանես ջան,

Ներքիակ կը գտնես Դերենիկի նամակը, բացատրությունները ավելորդ են, սչետք է ամմիջապես մի կերպ օգնել: Ես շուտով կաշխատեմ մի բան ուղարկեմ, դուք էլ այդտեղ մի գումար ճարեցեք իսկույն, դուն ու Լվոն և ուղարկեցեք առանց հետաձգելու: Այս մեկ: Մեկ էլ իսկույն գրի Քաջադնունուն կամ քո մյուս «ազդեցիկ» բարեկամներիդ, հասկացրու բանի էությունը, որ շուտով օգնեն խեղճ տղուն, քանի որ արդեն վճռել են տպագրելը¹: Գովելն ու գնահատելը լավ բան է, բայց ի՞նչ օգուտ, երբ ամիսներով շնորհքով սնունդի երես չի տեսնում խեղճ տղան: Առայժմ այսքանը Դերենիկի վերաբերմամբ, նորից միասին կը խոսենք, երբ նորտարուն Թիֆլիս գամ:

Դո՞ւ ինչ բանի էս, դեռ միշտ բնակարան փնտրելու վրա էս, թե՞ վերջապես «մարդու որդին իր պուխը ղնկելու մի տեղ» գտավ, էթե դը-խիդ տեղ արել էս, իսկույն հայտնի հասցեդ. մեջեմեջ մարդու գլխովն անցնում է մի-երկու տող նստի, դրի, բայց ո՞չ հասցեդ է հայտնի, ո՞չ տեղդ:

Անցյալ օր էլ մի նամակ եմ գրել Մադաթին², բայց կարծեմ հասցեն նորից ճիշտ չէր. գրել եմ ДОМ Калантарова. Եթե պատահես, ապա, եթե չի ստացել, փոստում թող հարցնի:

Ուրախ եմ, իհարկե, այս տարվա «Լուսաբերի» հաջողությունը, հրապարակը ամեն տեսակետից անտարակույս մերն է, միայն ինչ գնով էլ որ լինի, պետք է վերջնական ձևը տանք այս տարի Բ գրքին, այլն կադ-մենք Գ-ն ու Դ-ը, դա է հաջողության գրավականը: Գալով իմ պարտքի հարցին, 100 ռուբլին վերցրու և վճարի, երե Ստեփանը սուսնց դժվարա-նալու այդ փողը հիմա բեզ տալ կարող է, որովհետև զանազան հաշիվ-ներով մոտ 100 ռուբլու շափ Ստեփանը ինձ տվել է արդեն:

«Շուն ու Կատվիդ» այս վերջին հաղթանակը տոնում եմ քեզ հետ³: Ինչ կուզես ասա, աշխարհքս շուն ու կատունեբինն է, տվելի ազնիվ տե-սակի անատունները բանի պետք չեն զալի, ինչ երջանիկ օր է եղել այն օրը, երբ զլուխդ հղացել է շուն ու կատվի այդ նշանավոր մենամարտը. դա բեզ շատ ավելի փող է բերելու, քան քո մյուս տպերջանիկ հղացում-ներդ: Քու կատվի կովին մարդիկ միշտ պիտի վճարեն, ապահով եղիր, ախր, շատ է մեր խալխի հոգուցն ու էությունիցը: Կեցցե՛ն մեր շուններն ու կատունները և նրանց գրպանները թող միշտ բաց լինի զեպի քո «Շունն ու Կատուդ»: Թեև Նոր տարվան դեռ բավական ժամանակ կա, բայց ինչպես տեսնում ես, ես իմ բարեմաղթությունս արի արդեն, այդ մա-դելս գուցե նրեանի օգիցն է, ախր, պավառում ամեն բան շափաղանց է արագ շարժվում...

Հուսալով, որ մինչև մեր տեսությունը կարժանանամ քո խոշոր գրիդ տեսությանը, ուղարկում եմ քեզ, Օլյալին ու տասնյակիդ՝ ջերմ ու սիրա-լիր համբույրներս թե՛ իմ, թե՛ Զավոյի և թե՛ փոքրիկներս կողմից: Ողջ լեր ի Վերնաւտան, ամեն:

Լևոնդ

Հասցես՝ Карская 84

1908, նոյ. 23,
Երևան

Միրելիս, Հաննես, մեր վաղեմի սովորությամբ նորեն նամակի կսպասիմ քեզմե և անշուշտ իզուր: Ինքս կուզեի գրեմ քեզի երկար և երևի կը գրեմ ալ, բայց այսօր սիրտ չունիմ և ինծի պիտի վերցնել տվողը Դերենիկի վատ վիճակն է: Վերջերս թեթև հիվանդացեր էր և բարեկամ բժիշկ մը նայեր էր ու ըսեր, որ արդեն առաջացած թոքախտ ունի: Կըրնաս երևակայեր թե ինչ տղավորութիւն ըրավ մեր վրա: Իսկույն գնաց երկու հայտնի բժիշկներու և բարեբախտաբար հայտնվեցավ, որ թոքախտ չկա առայժմ, բայց ուժերու սպառում: Պատվիրեր են առատ սնունդ ու հոգեկան հանգիստ: Դերենիկը վերջին տարիները անցուցեր է կես անոթի, կես կուշտ, իսկ այս քանի ամիս է ապրուստի ոչ մի միջոց չէ ունեցեր: Տեսնելուս պես ըսի, որ ինչքան հնար է շուտ թողնել ու վերադառնա Կովկաս, մտածելով, որ կերպ մը կը կառավարվի մինչև սեպտեմբեր, իսկ սեպտեմբերին իրեն պաշտոն կը գտնէ դպրոցներուն մեջ: Ինքն ալ համակարծիք էր. աշնանը արդեն ուզեր է գալ, խոստացեր են ընկերները պաշտոն, բայց եկեր են Կովկաս ու մոռացեր: Սա ալ անոնց վրա հուշար դրած սպասեր է և մնացեր է բացը: Անցած տարի հոս համալսարանը ինչ-որ բնութիւն է տվեր և ստացեր է մանկավարժական վկայական մը: Եվ ճշմարտութիւնը սա է, որ ուսուցչութիւնն դուրս ուրիշ ոչինչ ընելու ո՛չ հակում ունի, ո՛չ կարողութիւն: Բայց հիմա բժիշկներու այս հայտարարութեան վրա քիչ մը ուրիշ կերպ կը մտածիմ՝ եթե հիմա անմիջապէս վերադառնա Կովկաս ոչ թե պիտի հանգստանա ու կարգին սնվի, այս քանի մը ամիսը՝ մինչև նոր աշուն, այլ ամենեն հիմար դրութեան մեջ է իյնալու Փող շունի, տուն շունի (իբր տունը իրմե է, որ կալընկալի) և հող գալեն վերջը անոր համար կերպ մը փող ճարելն ալ կը դառնա ավելի դժուար, եթե ոչ անկարելի: Լավ կըլլար, եթե 4—5 ամիս մըն ալ հոս մնալ կարողանար, բայց անշուշտ քիչ մը ավելի տանելի պայմաններու մեջ, որ կարգին սնունդ ունենա ու հոգեկան հանգիստ: Ամսական 30—35 ռուբլու պատմութիւն է, 4—5 ամիս մը, ուրեմն՝ ընդամենը 120—150 ռուբլու հարց է սա, որը սակայն տղու համար կենսական հարց է այժմ: Քիչ մը կաղզուրվի, հանգստանա ու ամառը զա իրեն համար տեղ մը ճարել: Թե չէ վերադառնա ուժասպառ, մտնէ դպրոց ուժապառ, ինչ է ըլլալու վերջը: Ժնեի ուսանողութիւնը տվավ 75 ռուբլի, որով հիմա կապրի և մինչև ամիս մը կրնա իրեն խնամեր, բայց անկէ անտէն բազ է: Մի՞թե անհնար էր հող կերպ մը այդ 150 ռուբլին ալ ճարել կա-

բողանայիր: Ես գիտեմ քու պայմաններդ, բայց ուրիշ որո՞ւն գրեմ, որ սրտին մոտ առնե ու բան մը ընե: Նորեն դուն գուցե կարող ըլլաս, աս-դին-անդին դիմելով, բան մը գլուխ բերես: Բաքու Քաջաղնունին Դերե-նիկի մասնավոր հարգողներեն է, ան ալ կրնար գուցե օգնութիւն մը հասցնել: Կը գրելի ինքս անոր ալ, բայց մտածեցի, որ քու խոսքդ կրնա ավելի ազդեցութիւն ընել վրան: Անո՞ր ալ գրե: Այսպէս է, սիրելիս, մինչև վտանգը մեր սեմին չնստի, չենք մտածել: Ինչեք, ըրե, ինչ որ կրնաս և շուտով ալ ինծի տեղեկութիւն տուր: Այդ պոլսաբար ան կրնա գուցե և մաս-մաս վերադարձնել, չէ՞ որ սեպտեմբերին պաշտօնի է ըլ-լալու: Դե, հաջողութիւն: Միայն շուտ, ինչ որ կրնաս ըրե շուտ և ան-միջապէս գրե ինծի:

Կը համբուրեմ քեզի ջերմ կարօտով, կը բարեւեմ ձերոնց: Ինչպէս ըսի, շուտով կը գրեմ քեզի նորեն, որովհետեւ սիրտս կուզի անգամ մը քեզի հետ ըլլալ նորեն: Կրկին համբուրներով՝

Լևոն

39

Հունվար, 1913, Լոսան

Օհանես Էփենտի Թումանյանին

Ա՛ տղա, այդ աստիճանի ալ անշնորհք: Հերիաթներդ¹, փաստաբան-ներդ² ու քեֆերդ մի՞թե արդեն բոլորովին մոռացնել են տվեր քեզի Վեր-նատան անդամները, որոնք արեւելքեն ու արեմուտքեն շատ կսպասին քեզմէ լուրերու:

Ի՞նչ բանի ես, ի՞նչ կընես, ի՞նչ կը մտածես, ի՞նչ կը գրես: Քու մա-սին լուրեր կը հասնին հոս համբաւի թերուն վրա: Տարվա սկիզբը լրջո-րեն կը պնդեն, որ ամսագիր ես հրատարակելու, ան ալ խաթակի հետ միասին: Խաթակը, դուն ու ամսագիր: Ի՞նչ իրար բռնող բաներ, շատ ուղեցինք Դերենիկի հետ արժանանալու այդ «մաղալու» ամսագրին, բայց ավա՛ղ, իզուր. ան ալ մեզի դավաճանեց: Հուլիսին կտրած ապաստանեցանք «Հորիզոնի» էջերուն, ավա՛ղ, Լեոյի «Հորիզոնը»³: Վերնատան աստղը Լեոյի «Հորիզոնի» վրա, բաբե՛, ինչ անփառունակ երևում: Ո՞վ ժամանակներ, ո՞վ մարդիկ: Ինչ կրնայինք ընել, երբ քու ձայնդ լսելու ուրիշ հնար չունենինք, ապաստանեցանք Լեոյի «Հորիզոնի» էջերուն և լսեցինք քու ձայնդ⁴, է՛, չէ՛, ատիկա քու ձայնդ չէր, ի՞նչ վեր-նական ձայն դուն կրնայիր հնչեցնել Լեոյի հորիզոններուն վրա: Զգի-տեմ, գուցե «ցոյխալ» ուտելու համար պիտանի են լիոնները վերնակա-նիդ, համենայն դեպս անոնց հորիզոնները իսպառ անպետք են քեզի:

Այս ճշմարտությանը այն աստիճան համոզված է Դերենիկը անվիճելի (որեն), որ պատրաստ է ինքը կատարել անձնուրացությամբ վերնական ամսագրի մը ծանրությունները իր ուսերուն առնելու, միայն թե քեզի ու ինձի համար փաշելու պատշաճ հորիզոն մը բանալու կարողանա, կը լսի՞ս, ո՞վ վերնականդ: Գալուն պես այդ հարցը դրվելու է կարմիր սեղանիդ վրա, այնպես որ ժամանակին հավաքե, խնդրեմ, բոլոր քու փաստաբանական և չզիտեմ ինչական «ջուռնալներդ» (որ թարգմանի դոկլադ) սեղանիդ վրայեն: Երկու կես միայն լեռնե մտահոգություն կը պատճառե Վերնատան «լուսանկարական բաժանմունքին» ուրկե՞ պիտի ճարվի այդ ամսագրի փողը և ընթերցողը, բայց այդ կարգի երկրորդական հարցերու վրա, իհարկե, կանգ առնելը չարժեք, երբ խնդիրը մեր վերնական հորիզոններու բացման մասին է⁵: Եվ քանի որ այդ հորիզոնները դեռ չեն բացվեր, ես կաշխատեմ առայժմ մեր «Լուսաբերի» ցուքերուն տակը և այդ աչքածին լույսի ցուքերեն զուրկ չը պահելու համար համայն Թյուրքիս մատաղ սերունդն ու անոնց դաստիարակիչները, նստեր դրեր եմ... ամբողջ հատոր մը: Ես, բնավ, երեակայել անգամ չէի կրնար, որ ընդունակ եմ այդ աստիճանի երկար տրակտատ մը շարադրելու: Բոլորը Ստեփանի մեղքն է: Ինձի ու քեզի այն տեսակ գործի մը լծեց, որուն տակը մտնելը կա, դուրս ելնելը չի կա: Վերջապես ինձի՞ ինչ. տուժողը՝ հայոց ազգը: Այդ երանելի ազգը շատ այս ու այլ կարգի բարբարոսություններու ենթարկվել է արդեն և «ողջամբ» տակեն դուրս եկեր, իմ արակտատիս փակեն ալ կերպով մը դուրս կու գա:

Քեզմե քանի մը տող ստանալու միամիտ հույսերով և ջերմ համբույրներով՝ մնամ խոնարհ ծառա՝

..Եռնյ

Հանես ջան, չէ, մեր բոլոր վերնատնական բարքերուն ու ավանդություններուն հակառակ այս անգամ չը գրեի: Եւ կրնար. Երբ երեկ իրիկուն հանկարծ, բոլորովին անակնկալ կերպով Աշխենը մտավ դռնեսներս, երբ դրկվեցանք ու սկսանք խոսիլ, մեկեն այնպես տաք, այնպես հարազատ, այնպես անուշ զգացում մը անցավ մեջես, որ, չէ՛, այս անգամ լուր չեմ կրնար: Սրտագին կարուստով ես ալ, Ջալին ալ կը համբուրենք քեզի, Օլյան, մանչերդ, աղջիկներդ: Այնպես կենդանի աչքիս դեմն ես դուն հիմա քու ճիժ ու բիժով, քու տուն ու տեղով: Աշխենը բոլորը պատմեց երեկ իրիկուն ու դեռ պատմելու վրա է: Լրագիրներու մեջ

էլը հետևեի քու հողվածներուդ, ժողովներուդ, նախագահություններուդ, վեճերուդ, մեկ խոսքով դուրսի Օհաննեսը: Աշխենդ ինծի բերավ ներսի Օհաննեսը, էնտիմը, իմ Օհաննեսս, որուն խորուպես կարոտեր եմ:

Պատմեց նույնպես, որ հարություն եք տվեր մեր՝ Վերնատանը, շատ ուրախ եմ, ատիկա ինծի անշափ ավելի կը հետաքրքրե, քան գրական ընկերության ձեր խաչտաբղետ նիստերը: Իմ ջերմ ողջույններս չը մոռնաս մատուցանելու մեր Վերնատանը: Քիչ է մնացեր, որ Վերնատան մեկ ֆիլիալը բանանք հոս ևս ու Ավոն Լիմանի հանդիպակաց փեներն:

Շատ կը ցավիմ, որ ինչպես բանեն կերեա, անցած տարի օգոստոսին Թիֆլիս վրկած «Հին աստվածներես»¹ ոչ մեկը իր հասցեին չէ եկեր, ո՛չ քուկիդ, ո՛չ Դերենիկինը, ո՛չ Ֆիլիպինը, ոչ իշխանուհունը, ո՛չ Ստեփանինը:

Իշխանուհուն հայտնե հարգանքս ու սրտադին բարեներս, Ֆիլիպին տուր համբույրս, իսկ Դերենիկին ըսէ, որ հոս նամակարանը գողեր չը կան, ա՛յնպես որ վրտահորեն կրնա զրկեր իմ հասցեիս իր բանաստեղծություններու նոր ժողովածուն²: Այս կեսը դուն ալ կրնաս աչքի առաջ ունենալ, որովհետեւ քու հատորդ գրքերուս մեջեն անհայտացած է, չը գիտեմ ով է տարեր: Դրկե ինծի ամենեն լիակատար հրատարակությունդ որը որ է: Պահանջ կզգամ մեջեմեջ թղթատելու:

Դեռ Դերենիկին շնորհավորանքներ ալ ունիմ ընելիք, որոնք իր աշրությանն ու հայրությանը հետ մոտիկ առնչություն ունեն, բայց ատոնք կը վերապահեմ իրեն գրվելիք նամակի մը: Ընդհանրապես Աշխենը շատ անակնկալ նորություններ ուներ ինծի համար իր պայտուակներուն մեջ:

Հիմա, որ նամակիս վերջն եմ հասեր, չը կարծես թե քեզմե պատուսխան մը ստանալու միամտությունը կը սնուցանեմ մեջս, չէ՛, գիտեմ, որ Աշխենի վերադառնալին հտըը քեզնե նոր լուրեր առնելու համար պետք է սպասեմ նվարդի ամուսնանալուն ու նվրոպա ճամփորդության մը ելնելուն: Այս կերպով տասը սուրհանդակ ունիս տրամադրելի, որը կարծեմ հերիք կու գա մեր ամբողջ կյանքին:

Այս աղվոր ծրագրովը հուսալից, կը գրկեմ քեզի պինդ-պինդ ու կը համբուրեմ շրթունքներդ:

Լևոն

1913, հոկտ. 8,

Լոզան

սին քանի մը օրով ձեզի դալու, որ «նենգ» Ավստրիան իր թնդանոթները ուղղեց «Լուսաբերի» վրա՝ և վախճալով, որ հանկարծ Գերմանիան ալ անոր օրինակին հետեւելով իր դռները չը գոցե առջեւ, կշտապիմ ինքը՝ ինքս նետեմ սահմանեն անդին, եթե արդեն ուշ չէ: Այնպես որ, սիրելի՛ս, դժբախտաբար քեզի ու բուկիններդ նորեն տեսնելու հաճույքեն սախաված եմ ձեռք վերցնելու: Կը բարեիմ ու կը համբուրիմ բոլորդ, կը ցանկամ բոլորիդ առողջութիւնն ու հաջողութիւնն: Կը հուսամ, որ ասկե ետքը մեր հին ավանդութիւններեն քիչ մը շեղելով մեջեմեջ կը գրենք իրարու, որպէսզի բոլորովին չը վայրենանանք իրարմ: Կը մեկնիմ այս իրիկուն: Կրկին ու կրկին կը համբուրեմ քեզի ալ, մեծ ու պզտիկդ ալ:

Լևոն

1914, հուլիս 18,

Թիֆլիս

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 65:

2

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 89:

1 Նկատի ունի իրեն:

2 Նկատի ունի Հովհ. Թումանյանին, որն այդ ժամանակ Ուրալեյում էր:

3 Խոսքը Դ. Գեմիրճյանի մասին է:

4 Vis-a vis (ֆրանս.) — դեմ առ դեմ:

3

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 66:

4

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 67:

1 Նկատի ունի Թումանյանի 1901 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրած նամակը:

2 Բաղիկի վրա նկարված է մի կին՝ ձեռքին վարդ: Նկատի ունի այդ վարդը:

5

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 68:

1 «Ուրիշի համար» գրաման սուաշին անգամ հրատարակվել է «Մուրճ», 1905, № 11—12 և 1906, № 1, այնուհետև առանձին գրքով (Թիֆլիս, 1914):

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 69:

1 Հավանարար խոսքը «Եսի մարդը» դրամայի մասին է:

7

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 70:

8

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 71:

1 Ըստ երևույթին նկատի ունի «Վտակ» ժողովածուն, որը լույս է տեսել 1901 թ. Թիֆլիսում, Վրթ. Փափաղյանի խմբագրությամբ:

9

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 74:

1 Բացիկի վրա նկարված են երեք մուսանկեր:

10

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 72:

1 Խոսքը Պ. Պոռյանի «Հինգերորդ գինագիժը» աղվադրական սլառիկերի մասին է («Վտակ», 1901, էջ 122—144):

2 Խոսքը Ավ. Իսահակյանի «Սիրո երգը» տրձակ բանաստեղծության մասին է (նույն տեղում, էջ 10—19):

3 Նկատի ունի Վրթ. Փափաղյանի «Ըմբոստ երգերը» (նույն տեղում, էջ 218—226):

4 Հավանարար խոսքը դարձյալ «Եսի մարդը» դրամայի մասին է:

5 «Վերնատան» նոր անդամի մասին մեղ շահողվեց որեւէ բան խմանալ:

11

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 76:

1 Խոսքը «Պոեմն ու Մուսան» պոեմի մասին է, որը տպագրվել է «Վտակում» (1901, էջ 64—80):

12

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 79:

1 Գ. Մելիք-Կարադյոզյանի «Իմ պատասխանը «Մշակի խմբագրությանը» և «Բաց նամակ Աղ. Քալանթար և ընկ.» տե՛ս «Տարաղ», 1902, № 8, էջ 59—60, № 10, էջ 76:

2 Ղ. Աղայանի գրական և մանկավարժական գործունեության 40-ամյա հոբելյանը տոնվել է 1902 թ. մայիսին:

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 80:

1 Հեղինե Մելիք-Հայկադյան:

2 Բացիկի վրա նկարված է մի երիտասարդ աղջիկ:

14

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 81:

1 Խոսքը վերաբերում է «Արարատում» 1902 թ. № 1 տպված «Աստուծո սպառնալիքը» բանաստեղծությանը (1, 143 «Մարգարեություն» վերնագրով):

2 «Մշակում» որևէ ակնարկ Թումանյանի բանաստեղծության մասին գտնել չհաջողվեց:

15

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 82:

1 Բացիկի վրա պատկերված է մի երիտասարդ աղջիկ՝ զինու սկահակը ձեռքին:

16

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 83:

17

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 86:

1 Ճանիկյան Հովսեփ, Հնությունք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895:

2 Հավանաբար նկատի ունի Թումանյանի 1902 թ. ապրիլին գրած նամակը, որի մասին ակնարկ կա իր № 12 նամակում:

18

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 84:

1 Հիշատակված նամակները Թումանյանի 1902 թ. մայիս-հունիս ամիսներին գրած նամակներն են, որոնց ճակատագիրն անհայտ է:

2 Նկատի ունի Վարյա Խանդամիրյանի և Թումանյանի մտերմիկ հարաբերությունները:

3 Չհաջողվեց իմանալ, թե ինչ նիստի մասին է խոսքը:

19

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 93:

20

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ № 91:

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 92:

1 Բաջրիկի վրա պատկերված են արածող կովեր:

22

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 94:

23

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 96:

1 Թումանյանը «Շիրիռնի կալանավորը» թարգմանել է 1895 թ.: Թարգմանությունն առանձին գրքույկով լույս է տեսել 1896 թ. Թիֆլիսում:

2 Բաջրիկի վրա պատկերված է Շիրիռնի ամրոցը:

3 Ունի հետեյալ հատորությունը. «Միանում ենք մեր բարեներով՝ Հեղինե Մելիք-Հայկազյան, Վ. Մելիք-Հայկազյան», ասպա «Կեցցե՛հ»՝ Վերնատունը:

24

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 95:

1 Դ. Դեմիրճյանը 1903 թ. ջութակի դասեր վերցնելու նպատակով մեկնել է Մոսկվա, սակայն վատառողջության պատճառով շտաով ստիպված է եղել ընդհատել պարապմունքները (տե՛ս Հր. Մուշաղյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Երևան, 1961, էջ 25):

25

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 97:

1 Բաջրիկի վրա պատկերված է Երկու կանաչի զլուխ:

26

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 99 և N 112ա:

1 Նկատի ունի Արիստակես Զարգարյանին:

27

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 101:

1 Խոսքը Ալ. Շիրվանզադեի «Ունե՛ր իրավունք» դրամայի մասին է, որը բեմադրվել է Թիֆլիսում, 1902 թ. հոկտեմբերի 7-ին:

2 Պիեսի մասին «Մշակում» Հ. Առաքելյանը հանդես է եկել գրախոսականով, որի մեջ երկը համարում է գեղարվեստական որևէ արժեք չներկայացնող, բարոյական հիմունքներից և հասարակական իդեալներից զուրկ ստեղծագործություն («Մշակ», 1902, N 223, հոկտեմբերի 9):

28

Պահվում է ԳԱԹ, Թֆ N 105:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 102:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 103:

1 Նկատի ունի Թումանյանի 1902 թ. հոկտեմբերին գրած նամակը, որի մեջ բանաստեղծն արտահայտել է իր դժգոհությունը նամակ-դիմումի կապակցությամբ:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 104:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 106:

1 Ըստ երևույթին ակնարկում է այն, որ Յու. Վեսելովսկուն գրած նամակում Թումանյանը Շահադիդին համարել է ինչ-որ չափով հայ իրականությունից խորթացած գրող և նամակն ուղարկելուց հետո մտածել, որ այդ բանն իմանալով Շահադիդը կարող է իրենից նեղանալ (տե՛ս Յ. Վեսելովսկուն հասցեագրած Թումանյանի նամակը, 1902, հոկտեմբեր, V, էջ 232):

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 107:

1 Նկատի ունի «Հայ նոր գրականության պատմության» համար Ն. Աղրալյանի կազմած ջանկերը: Սրանց մասին Աղրալյանը Թումանյանին գրում է 1902 թ. նոյեմբերի 20-ի նամակում (ԳԱԹ, ԹՖ № 236 (2)):

2 Արասթումանում Թումանյանը ապրել է Տյաչկին աղզանունով մի պաշտոնաթող գնդասպետի տանը: Տյաչկինի Գեղղեմոնա ասելով Շանթը նկատի ունի տանտիրուհուն, որին խիստ խանդել է ամուսինը (տե՛ս V, էջ 252):

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 108:

1 Ըստ երևույթին նկատի ունի 1903 թ. ամռանը տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունները:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 119:

1 Խոսքն այսպեղ Շանթի և նրա կնոջ՝ Զավահիրի հանդիպման մասին է:

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 112:

1 Խոսքը Ստեփան Լիսիցյանի մասին է:

2 «Լուսաբեր» դասագիրքը կաղմել ու հրատարակել են Հովհ. Թումանյանը, Լ. Շանթը և Ստ. Լիսիցյանը: Լույս է տեսել 1907—1920 թվականներին:

37

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 113:

1 Որքան մեղ հայտնի է՝ այդ թվականին Դեմիրճյանի ստեղծագործություններից որևէ բան չի տպագրվել:

2 Նկատի ունի Մաղաթ Պետրոսյանին:

3 Նկատի ունի «Շունն ու Կատուն» լեզենդի պատկերազարդ հրատարակությունը (Թիֆլիս, 1908):

4 Նկատի ունի Թումանյանի տաս վավականներին:

38

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 114:

39

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 115:

1 Համաձայն նկատի ունի «Մանական դրաղարան» մատենաշարը, որ ձեռնարկել էր բանաստեղծը 1909 թվին:

2 Ակնարկում է Թումանյանի դատը 1912 թ.:

3 Խոսքը «Հորիզոն» օրաթերթի մասին է, որի խմբագիրը մինչև 1912 թ. օգոստոսը Լեոն էր:

4 Հայտնի չէ, թե կոնկրետ ինչ նկատի ունի գրելով, թե «Հորիզոն» Լեոնից «Լսեցինք քու ձայնը»:

5 «Վերնատան» անդամների պարբերական հրատարակելու ծրագիրը մնացել է անկատար:

40

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 115:

1 Նկատի ունի «Հին աստվածներ» դրամայի 1912 թ. Պոլսի հրատարակությունը:

2 Նկատի ունի Դ. Դեմիրճյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն (Թիֆլիս, 1913):

41

Պահվում է ԳԱԹ, ԹՖ № 116:

1 Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Նամագրության կողմից	5
-------------------------------	---

Ուսումնասիրություններ

Լյովաբոյ Զերաշյան—Թումանյանի արձակի սկզբունքները	9
Անանիտ Վարդանյան—Թումանյանի հերիաթների լեզվի և ոճի մի քանի հարցեր	51
Լուսիկ Կարապետյան—Դրվագներ Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունից	69
Սուսաննա Հովհաննիսյան—Թումանյանը՝ հայ գրողների կովկասյան ընկերության հիմնադիր	128
Զուլետա Ավետյան—Թումանյանի երկերի 1908 թ. ժողովածուի տպագրության պատմությունից	157

Հրապարակումներ

Թումանյանի դիտողություններն ու նշումները Շեքսպիրի «Համլետի» հայերեն թարգմանության 1894 թ. հրատարակության վրա	166
Թումանյանի ցարդ անձանոթ գրառումները	240
Թումանյանի ընծայագրերը	247
Ողջուն Ղարաբաղի թեմական դպրոցին	258
Հովհ. Թումանյանի ստացած նամակները	259
Մանոթագրություններ	328
Լ. Շանթի նամակները Հովհ. Թումանյանին	337
Շանթագրություններ	385

Հատոր 4

Հրատ. խմբագիր 2. Խ. Ումանյան

Կազմը 1. Ա. Սադայանի

Դեղ. խմբագիր 2. Ն. Գործակալյան

Տեխ. խմբագիր 1. Կ. Հաբուրյունյան

Սրբագրիչներ Ա. Ա. Խուրադյան, Ա. Լ. Սահակյան.

ИБ № 942

Հանձնված է շարվածքի 30. 10. 1984 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17. 03. 1985 թ.:
ՎՋ 05161: Չափը 60×90¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական» բարձր
տպագրություն: Ներկ. մ. 24,5: Տպագր. 24,5 մամուլ+2 ներդիր: Հրատ.-հաշվարկ. 21,6
մամուլ: Տպաքանակ 3000: Հր. № 6172: Պատվեր № 1172: Գինը 3 ռ. 50 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 դ:
Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван, пр. Маршала
Баграмяна 24.

ՎՐԻՊԱԿ

**160-րդ էջի շափածո վեց տողը կարդալ 161-րդ էջի 3-րդ տողից
հետո:**

A $\frac{\pi}{72545}$